

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО

В. А. СІЧЕВЛЮК

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

(ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ
ЗАСАДИ)

Монографія

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2020

УДК 340.13; 347.155
С41

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 2 від 13 лютого 2020 р.)

Рецензенти

О. В. Скрипнюк

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, заступник директора
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

С. В. Бобровник

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права та держави
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Т. С. Подорожна

доктор юридичних наук, професор кафедри
теорії держави і права Львівського
торговельно-економічного університету

Січевлюк В. А.

С41 Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с.
ISBN 978-617-665-049-2

Висвітлюються теоретичні аспекти та прикладні виміри еволюції категорії «правова суб'єктність». Викладена історіографія пізнання явища правової суб'єктності, описана методологія його дослідження. Аналізуються основні наукові підходи до розуміння категорії «правова суб'єктність». Правосуб'єктність показана у статичному та динамічному вимірах. Дається визначення категорії «правова суб'єктність», розроблено низку понять, що її деталізують.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів закладів юридичної освіти, юристів-практиків.

УДК 340.13; 347.155

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Історіографічні аспекти та методологія пізнання явища правової суб'єктності	
1.1. Виникнення та розвиток первинних уявлень про правову суб'єктність	19
1.2. Становлення категоріально-понятійного пізнання явища правової суб'єктності у теорії права	47
1.3. Методологічні основи загальнотеоретичного дослідження правової суб'єктності	64
Розділ 2. Правова суб'єктність: сучасні виміри й теоретичні підходи	
2.1. Правова суб'єктність як категорія загальної теорії права	85
2.2. Усталені підходи до розуміння змісту, місця та значення категорії «правова суб'єктність»	100
2.3. Категорія «правова суб'єктність»: дефініція, структура, прогностичні можливості	131
Розділ 3. Категоріально-понятійний інструментарій та пізнання диференціації правової суб'єктності	
3.1. Універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: визначення понять	146
3.2. Загальне поняття незавершеної правосуб'єктності й термінологічна класифікація її видів	165
3.3. Комплексна правова суб'єктність: поняття та види	181

3.4. Зміст і теоретичне значення поняття «складна правова суб'єктність»	197
Розділ 4. Категорія «правова суб'єктність» у публічному, приватному та приватно-публічному праві	
4.1. Категорія «правова суб'єктність» у галузях публічного права	220
4.2. Застосування категорії «правова суб'єктність» у дослідженнях приватної правової суб'єктності	244
4.3. Категорія «правова суб'єктність» та пізнання специфіки приватно-публічної правосуб'єктності	266
Розділ 5. Динамічні характеристики правової суб'єктності	
5.1. Змінність правової суб'єктності та категоріально-понятійний апарат теорії права	293
5.2. Етапи динаміки індивідуальної правосуб'єктності	308
5.3. Динаміка обсягу індивідуальної правової суб'єктності	328
Розділ 6. Прагматичні виміри категорії «правова суб'єктність»	
6.1. Правосуб'єктність об'єднань осіб: прикладні втілення теоретичних підходів	348
6.2. Складна правосуб'єктність адміністративно-територіальних утворень і держави	370
6.3. Правосуб'єктна індивідуалізація органів управління та структурних підрозділів юридичної особи	391
Висновки	410
Список використаних джерел	423
Список скорочень	454
Summary	455
Content	460

Вступ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вибір теми дослідження, результати якого втілені у змісті цієї книги, зумовлений стійким переконанням її автора в тому, що у реальних суспільних відносинах правосуб'єктність є основною передумовою набуття та засобом належної реалізації всіх інших видів соціальної суб'єктності.

Наприклад, в Афінах у VI ст. до н.е. найтяжчим покаранням була не смертна кара, а повне позбавлення політичних та громадянських прав (так звана атімія)¹. Римському праву відомий інститут *capitis deminutio maxima* (що у перекладі з латини означає «найбільше зменшення правоздатності»). Як відзначається у науковій літературі, розроблений та оформлений квірітами інститут громадянської (соціальної) смерті зберігався у законодавстві деяких європейських країн до середини XIX ст. Для Середньовіччя справою богоугодною і корисною було вбивство людини, оголошеної поза законом, а тому будь-які злочинні дії щодо неї були безкарними. Найдовше інститут громадянської смерті існував у Франції – до 1854 р. За Кодексом Наполеона засуджений до громадянської смерті позбавлявся майнових прав, не мав права брати шлюб, виступати однією із сторін у судовому процесі, його майно переходило до спадкоємців так, ніби він помер².

У сучасному світі навіть істотне зменшення обсягу правової суб'єктності щодо фізичних осіб не спричиняє критичної втрати ними соціального потенціалу, оскільки люди, як відомо, наділені природними правами, позбавити яких когось у цивілізованому суспільстві неможливо за будь-яких умов. Як слушно відзначав Г. Кельзен, «неправоздатні люди – як-от, скажімо, раби – за сучасним правом начебто

¹ Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Вид. 5-е, доп. Київ: Атіка, 2006. С. 52.

² Вовк В.М. Феномен «живого небіжчика» у римському праві. *Наше право*. 2013. № 7. С. 16.

більше не подибуються»³. Однак такий негативний сценарій дійсний для тих суб'єктів права, які не мають реальної можливості скористатися природними правами людини, тобто для юридичних осіб. Їхня правосуб'єктність завжди є цільовою (спеціальною). Її набуття дає змогу юридичній особі отримати ресурси, необхідні для виконання визначених засновником функцій, ефективно їх використовувати, зберігати, примножувати та передавати. Зворотній процес навіть не повної втрати, а лише обмеження спеціальної правосуб'єктності (наприклад, анулювання ліцензії суб'єкта господарювання) має своїм прямим наслідком часткове чи повне припинення доступу юридичної особи до ресурсного обсягу, необхідного для її функціонування, що у досить короткій перспективі закінчується процедурою ліквідації такої обмежено-правосуб'єктної персони.

Повна або часткова втрата населеним пунктом, регіоном чи державою власної правової суб'єктності руйнує звичний спосіб життя великої кількості їх жителів та громадян, призводить або до зникнення цих утворень як самостійних правосуб'єктних одиниць шляхом включення до складу інших, потужніших суб'єктів права, або через редукцію раніше належної правосуб'єктності вони зводяться до рівня частково правосуб'єктних утворень чи утворень з окремими ознаками правосуб'єктності.

З огляду на це феномен правової суб'єктності є тим предметом, який тривалий час досить активно досліджується юридичною наукою, переважно на рівні цивілістичної та інших галузевих доктрин. Проте постійна актуалізація знання про цей предмет юриспруденції на галузевому рівні пізнання не супроводжується його фундаментальним аналізом у загальній теорії права. Зокрема, повністю узгодженої категоріальної дефініції «правова суб'єктність» у теорії права дотепер не сформульовано, що засвідчено у десятках, якщо не сотнях публікацій авторитетних правників різноманітних галузевих спеціалізацій. Питання системного загальнотеоретичного дослідження проблеми правової суб'єктності потребує належного вирішення.

На нашу думку, правова суб'єктність у теорії права повинна розумітися як іманентний, тобто невід'ємний атрибут кожного потен-

³ Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. С. 180.

ційного чи актуального учасника правовідносин, наявність якого, по-перше, принципово позначає абстрактний статус «когось» власне як суб'єкта права, по-друге, і це зазвичай перебуває за межами установленого розуміння правосуб'єктності, дає змогу конкретно дослідити особливості одиничного, особливого чи загального суб'єкта права, оскільки предметно фіксує специфіку структури, змісту та обсягу доступного йому правового потенціалу. Іншими словами, змістовна юридична характеристика кожного суб'єкта права відбувається саме у вигляді розгорнутого, всебічного дослідження набутої ним правосуб'єктності.

Слід також зазначити, що правова суб'єктність, зберігаючи свою сутнісну ідентичність, є динамічним правовим явищем, вона змінюється у своїх конкретно-історичних виявах відповідно до етапів соціально-економічного розвитку суспільства. Свого часу Геракліт Ефеський, який в історії філософії вважається першим діалектиком, відзначив, що космос завжди був, є та буде вічно живим вогнем, таким, що мірами запалюється та мірами згасає⁴. У такий спосіб грецький філософ підкреслив рухливий та високоенергетичний, як вогонь, характер буття, властивий природі та суспільству, а також логосу, спрямованому на їх когнітивне опанування, пізнання людини та на саморефлексію.

Правова реальність, як і юридична наука, також позначена відбитком полум'я постійних та взаємопов'язаних змін. Останні, як вважається, є прогресивними, тобто відбуваються у вигляді ускладнення і поступального якісного розвитку системи правових явищ; відповідним чином розвивається і пізнання правової реальності. Воно, починаючи з другої половини XIX ст., досягло наукового рівня загальної теорії права, ядро якої утворили категорії (концепти найвищого рівня узагальнення, що визначають змістовне наповнення та системні взаємозв'язки менш абстрактних понять кожної науки). Зараз серед них однією з ключових є категорія «правова суб'єктність», якою абстрактно фіксується, надалі предметно конкретизується статус певного індивіда, спільноти чи утворення власне як суб'єкта права. Тому теоретична реконструкція цього правового явища юридичною наукою

⁴ Антологія мировой философии: в 4 т. Т 1: Философия древности и средневековья. Ч. 1. Москва: Мысль, 1969. С. 275.

потребує постійного оновлення, щоб відповідати критеріям дійсно наукового знання.

Для європейської юридичної науки ХХ ст. – початку ХХІ ст. загалом характерна стала тенденція до реновації природно-правових принципів та установок, скерованість на посилений захист приватної правосуб'єктності від тиску публічних інтересів, а також поширення синергетичних і міжгалузевих підходів. При цьому починаючи з другої половини ХХ ст. європейською правовою думкою ведеться постійний пошук можливостей узгодження основних стратегій осмислення права шляхом створення моделей їх доповнюваності чи інтегративного синтезу (це, зокрема, стосується низки спроб зближення природно-правової концепції та концепції позитивного права)⁵. Вказані інтелектуальні пошуки стосуються і розуміння змісту, місця та ролі категорії «правова суб'єктність» в юридичній науці.

У цьому зв'язку належить відзначити буттєву стабільність правової суб'єктності як реального явища, що, демонструючи різноманіття форм об'єктивізації, постійно зберігало та зберігає первинну ідентичність своєї сутності. Аналогічною ознакою наділене також ідеальне відображення цього предмета пізнання у сфері гносеологічно-правової реальності, втілене у вигляді однойменної категорії. Таку ситуацію добре характеризує інший широковідомий вислів Геракліта про щоразу нові хвилі єдиної річки, які набігають на людину, що увійшла до неї⁶. Також і єдина у своїй сутності ріка правосуб'єктності невпинно демонструє значну кількість своїх різноманітних еволюційних хвиль – родів, видів та різновидів. У правовій дійсності бачимо, зокрема, універсальну, спеціальну, виключну, складну, комплексну, незавершену та іншу правосуб'єктність як роди її єдиного та якісно ідентичного у собі цілого. Роди правосуб'єктності, у свою чергу, поділяються на види, а у видових втіленнях цього феномена розвиваються його різновидні диференціації. Гносеологічні потреби загальної теорії права, а також юридичної науки загалом вимагають створення у її сфері сучасного категоріально-понятійного інструментарію, який був би адекват-

⁵ Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2010. С. 152-154.

⁶ Антологія мирової філософії: в 4 т. Т. 1. Філософія древности и средневековья. Ч. 1. С. 276.

ним віддзеркаленням «живих» та чисельних об'єктивацій правової суб'єктності, конкретизуючи наші знання про це одне із центральних явищ права на шляху пізнання об'єктивної істини.

Методологічний арсенал категорії «правова суб'єктність» орієнтований на пізнання сутнісних характеристик відповідного явища не тільки на максимально абстрактному рівні. Сходження від абстрактного до конкретного передбачає теоретичне дослідження родів, видів та різновидів правової суб'єктності, кожен з яких наділений певною якісною самобутністю, а тому може та повинен бути позначений окремим поняттям. Систематизація пізнавальних результатів, накопичених у процесі досліджень правової суб'єктності, а також її родових чи інших диференціацій у їх статичній та динамічній формі дала б можливість у загальній теорії права утворити той масив знань, який у гуманітарній науці за традицією, заданою американським соціологом Р. К. Мертоном ще у середині ХХ ст., прийнято іменувати «теорією середнього рівня». Проте цей напрям дослідницької роботи, на жаль, не привернув до себе істотної уваги теоретиків права, незважаючи на те, що для сучасного правового життя прогресивна диференціація та ускладнення його правосуб'єктного елемента є цілком очевидною тенденцією.

Еволюція категорії «правова суб'єктність», на нашу думку, ще не завершилася і триватиме у вигляді збагачення її змісту на шляху дійсно наукового пізнання, що піднімається від абстрактного до конкретного та діалектичною метою якого є цілісна теоретична реконструкція обраного предмета (у нашому випадку - явища правової суб'єктності) у суперечливій єдності всіх її загальних, особливих та окремих виявів. Цей процес є не тільки можливим, він з необхідністю обумовлений дією декількох об'єктивних причин.

Перша із них може бути пояснена у зв'язку з потребою реалізації загальною теорією права, як і юридичною наукою загалом, її практично-прикладної функції. Справа в тому, що реальні форми існування правосуб'єктності уже давно перетнули межі звичних для теорії права категоріально-понятійних стандартів. Ускладнення мережива реальних соціальних зв'язків, що супроводжується відповідним зростанням рівня конкуренції за ресурси (у горизонтальній площині соціального простору) та обсягу владного чи іншого соціального контролю (у вертикальному вимірі), через які вимушена пробиватися цілеспрямова-

на воля великої кількості правосуб'єктних утворень, змусила останніх вдатися до модифікацій форми існування, обсягу та структури їх правосуб'єктного потенціалу. Так, якщо звернутися до правової суб'єктності агентів сучасної економічної діяльності, то виявимо, що у їх господарській практиці набули широкого використання ті види публічно-приватного та іншого партнерства, які ґрунтуються на договорі та не передбачають обов'язкового звернення до завершеної суб'єктності юридичної особи. І хоча такі утворення також наділені правосуб'єктністю, хай специфічною і неповною, остання ще не набула своєї належної ідентифікації у загальній теорії права. Можливо, це відбувається в силу інерції, позаяк універсальною формою буття правової суб'єктності правознавцями звично сприймається статус особи, фізичної, юридичної чи іншої. Наприклад, О. Тарасов, розвиваючи ідею правової персонології, класифікує персонативні правові форми (або, як це звучить у запропонованій ним термінології, «правових осіб») на фізичних осіб, юридичних осіб та суверенних осіб. Цей же автор вказує на ідеї інших дослідників щодо виділення у міжнародному праві так званих «міжнародних осіб»⁷. Низка науковців у тих чи інших варіантах висловили переконання в тому, що належною формою участі публічно-правового утворення у цивільних відносинах повинен бути його статус як юридичної особи публічного права⁸.

Концентрація економічного потенціалу з необхідністю спричиняє «концентрацію правосуб'єктності» як атрибуту утворень зі складною правосуб'єктністю (наприклад, об'єднань підприємств, добре відомих господарському праву України). До цього варто додати, що існують істотні відмінності в обсязі та змісті, здавалося б, уніфікованої правосуб'єктності суб'єктів господарювання різних форм власності та видів діяльності тощо. Тому без розвинутої, змістовної, цілісної та ди-

⁷ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право. 2014. С. 178-179.

⁸ Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. Київ: Укр. центр правничих студій, 2000. С. 13; Кравченко В.В. До питання щодо законодавчого визначення статусу територіальної громади. *Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 4-5 грудня 2001 р.)*. За ред. М.І. Панова. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 146; Первомайський О.О. Окремі питання участі територіальної громади у цивільних правовідносинах. *Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 69.

намічної категорії «правова суб'єктність» прагнення юридичної науки пізнати (а головне – через наступний вихід теорії права у прикладний правотворчий вимір також адекватно врегулювати) сучасні правосуб'єктні реалії позбавляється саме того гносеологічного інструментарію, який необхідний для його, тобто такого устремління, продуктивного втілення.

Друга причина, що зумовлює необхідність фундаментального переосмислення теоретиками права ролі та методологічного потенціалу категорії «правова суб'єктність», має не гносеологічний, а онтологічний характер. У ХХІ ст. стало очевидним, що завдання стосовно звільнення особистості від «несвободи», породженої становими, професійними, класовими, релігійними та іншими обмеженнями, що були раніше закріплені у феодалному праві, людство в ареалі свого проживання, хоч і по-різному, однак загалом успішно виконало. Раніше пригнічена, а нині практично повністю звільнена демократією абсолютної більшості країн світу суб'єктивність окремої людини (а також суб'єктивність різноманітних соціальних груп та громадянського суспільства в цілому) діє як реальна соціальна сила; вона, тобто різнорівнева суб'єктивність, так би мовити, стала суб'єктною, набула правових форм та, більше того, посилено захищається сучасною «скромною державою». Щодня ми пересвідчуємося, що людина як суспільний суб'єкт майже повністю опанувала об'єкт у вигляді природного середовища, а також почала досить ефективно впливати на більш складний об'єкт під назвою «наявне соціальне середовище» у його найбільш значущих вимірах, включаючи політику, економіку та релігію.

Відтак існують емпіричні підстави для висновку про те, що сучасне суспільство, на відміну від минулих формацій, потрапило під інтенсивний тиск власної суб'єктивної сили, і процес набуття різноманітною суб'єктивністю дедалі більшої потужності триває та підсилюється, зокрема розвитком новітніх технологічних мультиплікаторів. Позаяк правова суб'єктність є тим родом соціальної суб'єктності, який більшою чи меншою мірою впливає на набуття і реалізацію політичної, економічної та усіх інших родів соціальної суб'єктності, проблема регулювання обсягу правосуб'єктності індивідів, соціальних груп, етнічних спільнот і навіть держав чи їх об'єднань виникла вже зараз

та потребує свого правового вирішення. Науковою основою останнього, на нашу думку, може та повинна стати адекватна теоретична реконструкція явища правової суб'єктності, здійснена у загальній теорії права. Тому окремої уваги потребує питання про застосування категорії «правова суб'єктність» для теоретичного обґрунтування практичної міри розумного законодавчого впливу на правову суб'єктність індивідів, соціальних груп та суб'єктів публічної влади, а також на міжнародну правову суб'єктність (за умови існування прийнятної юридичної підстави для здійснення такого впливу).

Мета дослідження. Метою, яку автор поставив перед собою, стало з'ясування предметно-концептуальних та методологічних засад для формування цілісної системи теоретичних знань про сутність явища правової суб'єктності, її відображення у категоріально-понятійній системі загальної теорії права та юридичній науці загалом, змістовне наповнення категорії «правова суб'єктність» та низки суміжних категорій і понять.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких реалізується та знаходить своє пізнання явище правової суб'єктності.

Предмет дослідження. Предмет дослідження – теоретико-прикладні засади еволюції категорії «правова суб'єктність».

Структура дослідження. Специфіка предмета дослідження, відображена у його темі, зумовила присутність у монографії певного історико-правового фрагмента, який викладений у першому розділі книги. У ньому описуються етапи первинного, світоглядно-раціонального та наступного, дійсно наукового опанування людською думкою тих чи інших сутнісних аспектів правової суб'єктності.

Належить відзначити, що процес наукового пізнання явища правової суб'єктності не мав чіткого лінійного вигляду. Проте історія юридичної науки щодо теоретичного відтворення явища правової суб'єктності демонструє достатньо чітку логіку розвитку. Ми бачимо, як відповідні пізнавальні результати повільно, однак невпинно еволюціонували. Першим етапом був енциклопедичний емпіричний опис виявів правової суб'єктності, що супроводжувався непослідовними спробами понятійних теоретичних узагальнень. На другому етапі засобами ідеалістичної філософії було здійснене повне абстрагування

ідеї суб'єктності, в тому числі правової, від різноманітних форм її емпіричного існування. Зокрема, у філософії права зусиллями І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля набуло змістовного наповнення поняття «суб'єкт права», і сталося це через оперування зв'язкою поняття «правоздатність» та «дієздатність». На третьому етапі загальна теорія права поступово надає «правовій суб'єктності», що раніше була несамостійним та поділеним на частини предикатом категорії «суб'єкт права», цілісності та самостійного категоріального статусу, а також наділяє її багатим і конкретним змістом.

Досягнення поставленої мети передбачає ідентифікацію та застосування у процесі дослідження адекватного методологічного інструментарію, особливості якого також описані в першому розділі книги. При визначенні концептуально-методологічних засад дослідження автор керувався ідеєю В. Бабкіна про те, що «тільки об'єднання вихідних висновків і абстракцій філософії права про право з юридичними знаннями про його імперативно-нормативну форму створює ту теоретико-методологічну основу, на якій здатна плідно розвиватися загальна теорія держави та права, як наукова основа сучасної юридичної практики»⁹.

У другому розділі монографії зусилля автора цілеспрямовано зосереджені на питаннях місця категорії «правова суб'єктність» у сучасній теорії права, на її статусі, варіантах розуміння, запропонованих сучасною теорією права, на викладі власної точки зору щодо цих питань. Зокрема, аргументується думка, що об'єктивна «загальність» правової суб'єктності як своєрідного ефіру, постійно присутнього у соціальному просторі в якості передумови виникнення правовідносин та модератора їх змісту, зумовила те, що теоретичні знання про це явище права у процесі свого зростання на певному етапі, а саме у другій половині ХХ ст., досягають категоріальної форми існування. Вказується, що у сучасній теорії права категорія «правова суб'єктність» закономірно набула ключового значення як засіб пізнання правової дійсності (минулої, сучасної, майбутньої), а також як один із базових елементів категоріальної структури цієї науки. Із категорією «правова суб'єктність», зокрема, системно співвідносяться усі найбільш загаль-

⁹ Бабкін В.Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 56.

ні поняття (категорії) теорії права, а саме «право», «суб'єкт права», «правова норма», «правові відносини», «правовий статус», «об'єктивне право», «суб'єктивне право» тощо. У цьому розділі також надається та обґрунтовується дефініція категорії «правова суб'єктність», описується її структура і прогностичні можливості.

Окремо слід підкреслити, що дослідження має чітку гносеологічну спрямованість, що значною мірою реалізована у третьому розділі монографії. Це виявилось у зосередженості уваги автора на вербальному, понятійно-категоріальному аспекті того пізнавального відношення, яке виникає між допитливим людським розумом та правовою реальністю у межах обраного предмета, на створенні низки понять, які дають змогу пізнавати роди, види та різновиди вказаного правового явища. Значення загальних визначень для філософії та позитивної науки свого часу підкреслював Г. Гегель шляхом порівняння їх сукупності із діамантовою сіткою, «в яку ми вводимо будь-який матеріал і тільки цим робимо його зрозумілим»¹⁰. Тому цілком закономірним результатом теоретико-прикладного пошуку стала низка змістовно нових понять, сформульованих, зокрема, в якості маркерів чисельних диференціацій явища правової суб'єктності, наявних у сучасній правовій реальності, а саме: «універсальна правосуб'єктність», «спеціальна правосуб'єктність», «виключна правосуб'єктність», «незавершена правосуб'єктність», «часткова правосуб'єктність», «фрагментарна правосуб'єктність», «комплексна правосуб'єктність», «складна правосуб'єктність» тощо.

При цьому, на думку автора, особливо значний методологічний потенціал має поняття «складна правосуб'єктність», застосування якого проливає світло системного підходу на невирішені досі питання правосуб'єктної ідентифікації тих соціальних утворень, які не досягли статусу юридичної особи (сім'я, трудовий колектив, договірні та корпоративні об'єднання на кшталт простого товариства, холдингової групи тощо) або не можуть бути зведені до такого статусу без втрати адекватного розуміння їх природи (територіальна громада, етнічна група, народ, держава, об'єднання держав).

¹⁰ Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 2. Філософія природи. Москва: Мысль, 1975. С. 21.

У четвертому розділі монографії висвітлені особливості понять «публічна правосуб'єктність», «приватна правосуб'єктність» та «приватно-публічна правосуб'єктність». Більшість із концептів, запропонованих автором у цьому розділі, є новими, а ті, які уже були раніше впроваджені у загальну теорію права, позначені специфікою авторського розуміння їх змісту, функцій та місця у категоріально-понятійному просторі юридичної науки.

Загальнотеоретичні та прикладні аспекти категорії «правова суб'єктність» розглядаються у статичі, а також, як того вимагає тема дослідження, у процесі їх еволюційних змін (тобто у загальній та індивідуальній динаміці). Цим питанням присвячений п'ятий розділ книги. Підкреслюється, що явище правової суб'єктності розвивається шляхом еволюції, наслідком якої є поява невідомих раніше суб'єктів права, правосуб'єктність яких модифікується інтегрально, тобто як на рівні кожного із її структурних елементів, так і загалом. Еволюційні зміни правової суб'єктності генеруються на тому горизонті правового життя, який позначений філософською категорією «одиничне», згодом раніше унікальні вияви правосуб'єктності масштабуються та формують стійкі у часі диференціації цього правового явища.

Окремі прагматичні аспекти застосування категорії «правова суб'єктність» показані у шостому розділі, де висвітлені реалії та можливості прагматичного втілення вказаної категорії у законодавстві та у практиці правозастосування. Для дослідження автором були обрані найбільш актуальні нині сфери законодавчого регулювання виявів складної правової суб'єктності об'єднань осіб, адміністративно-територіальних утворень і держави. Зважаючи на значущість для сучасного суспільства інституту юридичної особи, автор у окремому параграфі цього розділу чітко сформулював своє бачення проблеми правосуб'єктності органів управління і структурних підрозділів юридичних осіб.

Прикладні аспекти монографії утворені із законодавчого матеріалу багатьох галузей права. Так, нині у наукових колах (із залученням представників юридичної практики) відбуваються обговорення, пов'язані з рекодифікацією цивільного законодавства, запропонованими змінами в трудовому, господарському законодавстві. Інколи ці обговорення свідчать про досить полярні погляди,

які опонують одне одному. Всі ці чинники також обумовили ту ретельну увагу, яка приділяється у монографії нормативним реаліям цивільного, господарського, трудового права та інших галузей, що і сформувало, на нашу думку, достатню прикладну ілюстративну базу дослідження.

Апробація вихідних теоретичних установок на комплексному та значному за обсягом прикладному матеріалі дозволила автору сформулювати декілька важливих висновків. Стало очевидним: категорія «правова суб'єктність» невпинно розвивається, що дає змогу реалізувати закладений у ній методологічний потенціал з метою конкретнішого пізнання реальної правосуб'єктності, яка у процесі своїх змін постійно набуває нових виявів. Зокрема, застосування категорії «правова суб'єктність» сприяє дослідженню особливостей кожного суб'єкта права через висвітлення специфіки змісту, обсягу та способу використання легітимно доступного йому правового ресурсу. Розкриття розуміння та методологічного потенціалу цієї категорії може мати місце у межах загальної теорії права (і тоді деталізуються абстрактні характеристики загального, особливого та одиничного суб'єкта права безвідносно до його індивідуальної галузевої належності), а може відбуватися й на рівні галузевої доктрини, зокрема шляхом теоретичного осмислення прикладної специфіки галузевої суб'єктності, що «виростає» із відповідного законодавства та з інших галузевих джерел права.

Зауважимо, що для галузевих доктрин характерне оперування власними системами категорій та підпорядкованими їм сукупностями понять, і досить часто їх розуміння не до кінця кореспондується із сутнісними абстрактами загальної теорії права. Тому при написанні цієї монографічної роботи автор виходив з того, що наукове пізнання категорії «правова суб'єктність» на рівні загальної теорії права може бути здійснене лише у спосіб, що буде позбавлений «калейдоскопічного» впливу на процес здобуття відповідних знань чисельних локальних методологічних та категоріально-понятійних парадигм, наявних у галузевій сфері юридичної науки та відтворених дослідниками проблеми на індивідуальному рівні. Зокрема, зміст та структура цієї категорії, пізнані у загальній теорії права, не повинні:

а) трансформуватися під впливом галузевого сприйняття права загалом;

б) бути однобічним віддзеркаленням категоріально-понятійних конструкцій, що сформовані доктриною внаслідок теоретичного осмислення особливостей основних груп галузей права, наприклад приватного чи публічного права;

в) шаблононо відтворювати специфіку категорій та понять, що були сформовані у процесі створення теоретичних моделей правової суб'єктності доктринами окремих (зазвичай інституційно сильних) галузей права. Ця категорія теорії права повинна діалектично, а не механічно, відображати у своєму змісті та структурі найбільш загальні закономірності функціонування явища правової суб'єктності, що іманентно присутні у всіх її окремих виявах.

Джерельна база дослідження. Дослідження ґрунтується на ідеях низки визначних представників вітчизняної та іноземної юридичної науки, які починаючи із ХІХ ст. скеровували свої зусилля на пізнання закономірностей явища правосуб'єктності та розкриття тих чи інших аспектів відповідної категорії. Зокрема, у європейській юридичній науці проблеми правоздатності та інших елементів правової суб'єктності висвітлені у працях низки відомих правознавців – Ф. Савіньї, Е. Бірлінга, Г. Пухти, Р. Салейля, Л. Мішу, Г. Безелера, О. Гірке, Ф. Регельсбергера, Р. Ієрінга, Г. Кельзена. У дореволюційній російській юриспруденції цим питанням присвятили свої наукові пошуки М. Дювернуа, І. Кістяківський, М. Коркунов, І. Покровський, Ф. Тарановський, Є. Трубецької, Г. Шершеневич та інші вчені.

Явище правової суб'єктності систематично привертало значну увагу радянських (С. Алексєєв, А. Венедіктов, С. Кечек'ян, М. Матузов, С. Архіпов) та українських теоретиків права (О. Богініч, В. Дудченко, С. Гусарєв, В. Лемак, І. Окунєв, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін.).

У цивілістиці радянського періоду проблема правової суб'єктності була предметом наукових пошуків О. Іоффе, С. Братуся, О. Красавчікова, Р. Халфіної, Ю. Толстого та багатьох інших вчених. У вітчизняній галузевій сфері здійснюються інтенсивні та продуктивні дослідження галузевої правової суб'єктності у предметних полях конституційного (С. Глазунова, Ю. Ключковський, В. Кравчук, В. Куйбіда, В. Шкабаро тощо), адміністративного (В. Авер'янов, Ю. Битяк, Т. Коломоєць, В. Колпаков, М. Костів, П. Лютіков, Т. Мацелик, В. Пасіч-

ник, М. Потіп, В. Селіванов), цивільного (Д. Боброва, В. Борденюк, В. Борисова, О. Дзера, Ю. Заїка, Н. Кузнецова, В. Луць, І. Спасибо-Фатєєва, Н. Хуторян, Є. Харитонов, О. Харитонova, Я. Шевченко), сімейного (В. Ватрас, В. Гопанчук, І. Жилінкова, З. Ромовська, Л. Савченко, Ю. Червоний), господарського (Р. Джабраїлов, С. Грудницька, В. Мамутов, В. Манзюк, І. Орлова, В. Щербина та інші), трудового (О. Балакірева, Н. Болотіна, С. Вавжченко, В. Костюк, В. Лазор, Л. Лазор, І. Шамшина, О. Шапка), міжнародного публічного та приватного права (В. Буткевич, А. Довгерт, Д. Кулеба, О. Мережко, О. Тарасов), кримінально-процесуального (М. Веселов, С. Касапоглу, Л. Лобойко, С. Толокольников), адміністративно-процесуального (М. Джафарова, Ю. Дем'янчук, А. Комзюк, В. Колпаков, І. Коліушко, Р. Куйбіда), цивільно-процесуального (С. Бичкова, К. Гусаров, В. Комаров, П. Радченко) та інших галузей права.

Наука теорії держави і права знаходиться на найвищому теоретичному щаблі позитивного пізнання права. Вона звернена до дослідження загальних закономірностей державно-правових явищ, єдиних для всіх їх особливих та одиничних буттєвих виявів. Завдання щодо розкриття сутності свого предмета загальна теорія держави і права виконує за допомогою сформованої нею системи категорій та понять. Засобом теоретичного пізнання феномена правової суб'єктності саме і постала однойменна категорія. Як абстракція найвищого рівня узагальнення, вона містить концентроване відображення самобутньої якісної визначеності цього правового явища.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ ЯВИЩА ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

1.1. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРВИННИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВОВУ СУБ'ЄКТНІСТЬ

Осмислення явища правової суб'єктності у вигляді ідей, тлумачень, визначень, афористичних висловлювань, доктринальних та загальних міркувань або інших змістовних концептів як елементів філософських, політичних та правових учень, можливо віднайти протягом усього того періоду духовної діяльності людства, який позначений існуванням держави та відповідно створенням і застосуванням нею права.

У Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї та інших країнах Стародавнього Сходу відбулася сакралізація держави та абсолютизація правосуб'єктності верховного правителя як намісника божого за рахунок втілення у ньому правосуб'єктності держави та суспільства загалом¹¹. Як слушно відзначено у науковій літературі, право держав Стародавнього Сходу «являло собою відносно аморфне уявлення про особу та її місце у суспільстві»¹². Власне кажучи, воно у той період ще не

¹¹ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» у філософії права та у теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 24.

¹² Зварич Р.В. Правове регулювання правосуб'єктності осіб у рабовласницькому праві доантичного періоду. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2017. № 3 (15). С. 47.

набуло вигляду систематизованої сукупності закріплених у писаному вигляді норм та існувало переважно у звичаєвій формі. Осмислення правових явищ, включаючи правову суб'єктність, у той час не досягло рівня систематичного теоретичного розмірковування та відбувалося у більш прикладному вигляді філософської мудрості, яка мала своїм предметом тодішні закони, релігійні догмати та різноманітні життєві ситуації.

Особливий інтерес у цьому зв'язку викликає стародавня китайська філософія, в якій питання правового та іншого соціального регулювання традиційно займали одне із ключових місць та розроблялися особливо ретельно. Зокрема, для філософії Конфуція та його послідовників, як відзначає Н. Бевелікова, характерна ідея нерівності людей, істотних соціальних, станових і рангових відмінностей, а також відмінностей залежно від сімейного стану, статі й віку¹³. Конфуцій вказував на справедливість та необхідність збереження такого соціального ладу Китаю, за якого привілейоване місце займає родова аристократія на чолі із благородним правителем (так званим «цзюнь-цзи»), а решта народу (простолюдини) перебуває у позбавленому перспектив становищі покірної черні, призначеної небом для щоденної землеробської та іншої фізичної праці. Відповідно до такого розуміння Конфуцій викладав догми про обсяг правових можливостей основних соціальних страт китайського суспільства, а також держави. Їх основним змістом була покірність традиціям та державі: «Правитель повинен бути правителем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином»¹⁴. Таким чином, ним розвивалися ідеї по стану та не порушну в часі правову суб'єктність підданих, об'єднаних тодішньою феодальною державою.

На противагу конфуціанству Мо-цзи та його прихильники відстоювали ідею рівності людей¹⁵ та право кожного на участь у суспільному житті Піднебесної, стверджуючи, що «небо любить справедливість

¹³ Бевелікова Н. Конфуціанство й азіатська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 149.

¹⁴ Древнекитайская философия. Собрание текстов: в 2 т. Т. I. Москва: Мысль, 1972. С. 160.

¹⁵ Сумченко І. Особливості розуміння справедливості в китайській філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія Філософія. 2013. Вип. 14. С. 73.

та ненавидить несправедливість»¹⁶. Згідно з цим догматом за кожною людиною визнавалася правова можливість змінити свій соціальний стан та зайняти місце у системі державного управління відповідно до своїх здібностей та працелюбства (у термінології Мо-цзи – «мудрості»). Крім цього, мислитель відкидав ідею збереження за будь-яку ціну традиційної соціальної структури сучасного йому суспільства: «Шанувати долю немає сенсу. Якщо нехтувати долею, то біди не трапляться»¹⁷.

Ще наполегливішими у цьому сенсі були представники так званої школи «законників», або легісти (фа-цзя)¹⁸. Гуань Чжун, Шан Ян, Хань Фей-цзи та їх послідовники вважали основою справедливого та ефективного суспільного устрою абсолютну владу верховного правителя та суворі закони, обов'язкові для кожного та усіх без винятку. Тільки держава, організована таким чином, у розумінні законників, здатна об'єднати всі царства Піднебесної у складі єдиної імперії.

У Стародавній Індії питання правосуб'єктності соціальних груп регулювалося не системою формальних норм, а світською владою (їх джерелом були політико-правові трактати, що іменувалися «артхашастри»). Соціальний та відповідно правовий устрій країни являв собою систему каст, походження якої пов'язувалося із божественним волевиявленням: «А для процвітання світів він (Брахма) створив із своїх уст, рук, стегон і ступнів брахмана, кшатрія, вайшью і шудру (відповідно)»¹⁹. Джерелом сакралізованих настанов слугували так звані «дхармашастри», серед яких ключову роль відігравали Закони Ману. Слід відзначити відсутність у цій соціальній ієрархії рабів, тобто для них не передбачалося навіть деципи правосуб'єктності²⁰.

¹⁶ Древнекитайская философия. Собрание текстов: в 2 т. Т. I. С. 194.

¹⁷ Там само. С. 196.

¹⁸ Чан Бін Лінь. Традиційні концепції праворозуміння як підґрунтя сучасного права КНР. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2015. № 17. Т. 1. С. 36.

¹⁹ Закони Ману. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 т. За ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1998. Т. 1. С. 49.

²⁰ Рудик Ю.В. Традиційні парадигми соціального призначення права в цивілізаціях Давнього Сходу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С. 47-48.

Уявлення про правову суб'єктність стародавніх греків були зосереджені у філософському колі (софісти, Сократ, Платон, Арістотель), а у Римській державі – матеріалізовані у працях відомих юристів, у політико-правових трактатах (Цицерон) та у теологічній доктрині (Августин Блаженний). Правосуб'єктність індивіда античного періоду була прив'язана до публічного статусу громадянина, який сприймався як певний привілей, як визнання того, що людина за своїми якостями гідна користуватися цінністю індивідуальної волі, гарантом якої виступала держава.

Слід відзначити, що в античній правосвідомості роль держави була вирішальною в питанні визначення міри правосуб'єктності кожного окремого громадянина. Дуже показовими у цьому сенсі є погляди Платона, який вважав, що ідеальна держава з метою підтримання справедливості, соціальної гармонії та ефективного виконання публічно необхідних функцій має створити станове суспільство, розділене за природними даними на касту філософів-правителів, воїнів (які іменувалися ним вартовими), а також решти громадян (ремісників, землеробів, торговців тощо). Лише останнім може бути дозволено на праві приватної власності мати майно, яке повинно використовуватися тільки для блага держави. Філософи та воїни мали бути наділені виключно публічним статусом, виконувати встановлені для них законом функції та гідно утримуватися за рахунок суспільства. Як зазначав Платон у третій книзі діалогу «Держава», «тільки так могла би варта залишитися неушкодженою та зберегти державу. А ось лише трішки заведеться у них власної землі, будинків, грошей, так зараз же із вартових перетворяться вони у господарів та землевласників. Із союзників інших громадян зробляться ворожими їм владиками; ненавидячи самі та викликаючи до себе ненависть, живлячи злі умисли та їх побоюючись, будуть вони жити у більшому страху перед внутрішніми ворогами, ніж перед зовнішніми, і у такому разі і самі вони, і вся держава спрямується до своєї якнайшвидшої загибелі»²¹.

Ще гостріше зневіра Платона у суб'єктності окремої людини була висловлена ним у діалозі «Закони». Розвиваючи свою ідею станового суспільства та всемогутньої держави, мислитель порівнює людей з

²¹ Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1994. С. 187.

іграшками богів, які майже повністю позбавлені свободи волі та можливості власного вибору: «Переважає більшість людей є ляльками, які лише трішки причетні до істини»²². При цьому ідеальна держава вибудовується мислителем у вигляді жорстокої автократії, економіка якої ґрунтується на узаконеній експлуатації рабів. Стосовно ж так званих «вільних» громадян, то для них повинно бути запроваджене обмеження прав у виборі роду діяльності («у державі кожен повинен володіти тільки одним ремеслом, яке і надає йому засоби для життя»²³), тотальне урівнювання майнового стану та інша примусова регламентація способу життя, включаючи час дня і ночі. Як бачимо, в останній із своїх праць великий філософ Античності продемонстрував практично повну втрату віри в можливість окремої людини бути у суспільстві суб'єктом, а не об'єктом соціального та правового впливу.

Погляди Платона були послідовно розкритиковані його учнем Арістотелем як такі, що відірвані від реальності. Натомість Стагірит у праці «Політика» ототожнив державу із суспільством і вказав, що близькою до досконалої є така держава, основу якої утворює середній шар вільних, достатньо заможних та повноправних громадян, яку він іменував «політією». Громадянами політії, на його думку, повинні бути лише ті, хто у молоді роки служили воїнами, а тому в старшому віці могли стати правителями, суддями, жерцями тощо.

Взаємовідносини громадянина і держави у розумінні Арістотеля є відношенням частини і цілого. Самодостатні особи, які не відчувають потреби ні в чому, «уже не утворюють елемента держави, стаючи або тваринами, або божествами»²⁴. Характерно, що, за Арістотелем, основною проблемою, яку належить вирішувати у політії, є підтримання балансу власності та політичної влади, які не повинні надмірно концентруватися в руках одного громадянина чи частини громадян: «Найбільшим благом для держави є те, щоб її громадяни володіли власністю середньою, але достатньою. У тих випадках, коли одні володіють надто великим багатством, інші ж нічого не мають, виникає

²² Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Т. 4. Москва: Мысль, 1994. С. 256.

²³ Там само. С. 301.

²⁴ Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 2. / ред. З. Н. Микеладзе. Москва: Мысль, 1978. С. 379.

або крайня демократія, або олігархія у чистому вигляді, або ж тиранія, і саме під впливом цих крайнощів»²⁵.

Однак землеробством та іншою фізичною працею в ідеальній державі Арістотеля повинні займатися раби й варвари (не-греки). «Варвар і раб за своєю природою тотожні»²⁶, тобто, сучасною мовою, повністю неправосуб'єктні.

У праві Стародавнього Риму розуміння про правосуб'єктність розвивалося у працях визначних юристів-практиків (Гай, Ульпіан та інші) переважно у сфері цивільного права, і постало воно у вигляді вчення про поділ осіб (*divisio personarum*), зокрема, за критерієм обсягу та змісту їх правоздатності. В основу цієї концепції було закладене, як і у вченнях Платона і Арістотеля, розмежування людей на вільних осіб та рабів. Характерно, що раб, який не мав власника (*servus nullius*), не переставав бути рабом, тому що, на думку римлян, такий його стан зумовлювався самою природою рабства. Вільні ж особи, за Гаєм, поділялися на вільнонароджених та вільновідпущених, серед останніх, у свою чергу, були повноправні громадяни (такий стан досягався внаслідок або родинного зв'язку з власником, або послуги, наданої пану чи очікуваної ним), латини (ними ставали за заслуги перед Римською державою) та дедитиції (вільновідпущенники, максимально обмежені у правах, оскільки вони ще у стані рабства були покарані за якусь тяжку провину).

Залежно від правоздатності у сфері сімейних відносин вільні особи класифікувалися на дві групи – особи свого права (*personae sui iuris*) та особи чужого права (*personae alieni iuris*). Перші поставали або як абсолютно самостійні у сенсі сімейної правоздатності, або ж як такі, що тимчасово перебувають у залежності від інших осіб, тобто під опікою або під піклуванням. Другі перебували під постійною владою інших осіб (зокрема, домовладки) і також поділялися на різновиди.

Російський дослідник давньримського цивільного права С. Муромцев відзначає, що «обдуманішими, ніж викладений вище поділ, є поняття: так звані *status i capitis deminatio*. Під *status* мається на увазі державний та громадянський стан особи у римському суспільстві. З точки зору суб'єктивної, як ступінь правоздатності, як юридична якість

²⁵ Там само. С. 508.

²⁶ Там само. С. 377.

особи, *status* виражається словом *caput*. *Status* має три ступеня: *status libertatis*, *status civitatis*, *status familiae*»²⁷. При цьому кожен наступний стан правоздатності передбачав існування попередніх.

Цей же вчений вказує, що «трьом ступеням правоздатності відповідають три ступеня її применшення. Подія применшення правоздатності називається *capitis deminatio* та представляється у трьох формах: *capitis deminatio maxima*, *capitis deminatio media*, *capitis deminatio minima*»²⁸.

Як відзначав російський цивіліст М. Суворов, «поділ осіб на дві категорії: фізичних і юридичних (або, як вони інакше ще називалися та називаються, моральних, містичних, фіктивних, фінгірованих), які утворюють неминучу приналежність усіх сучасних систем приватного права, виявився не в римській, а в пізнішій юриспруденції. Однак ані римське юридичне життя не могло обійтися без визнання особливого роду суб'єктів цивільного права, які не збігаються з природними особами, ані римська юридична наука не могла ігнорувати дійсного існування таких суб'єктів»²⁹. Малися на увазі так звані утворення «*personae vici fungii*» (у перекладі – здатні «діяти замість особи») та «*privatorum loco haberi*» (у перекладі – які належить «сприйняти як дещо окреме»). У цьому зв'язку М. Суворов цитував Ульпіана, який відзначав, що примусом та страхом на укладення правочинів може впливати і одинична особа, і народ чи курія або колегія, тобто загалом спілка осіб, об'єднаних в єдине ціле, тобто не тільки одинична, але й «збірна особа»³⁰.

У своїй праці «Про юридичних осіб за римським правом» М. Суворов вказує на існування у праві та правовому житті Стародавнього Риму, зокрема у сфері майнових відносин, таких «специфічних юридичних осіб», як держава, персоналізована у вигляді казни (*fiscus*), імператорський престол, громади (міста та колонії, постійні організації римських громадян у провінціях (*conventus civium romanorum*), поселення, провінції), вільні союзи (релігійні колегії, похоронні колегії, політичні спілки (*collegia sodalitia*), колегії ремісників, колегії

²⁷ Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. Москва: Статут, 2003. С. 433.

²⁸ Там само. С. 433.

²⁹ Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву. Москва: Статут, 2000. С. 29.

³⁰ Там само.

або декурії підпорядкованого службового персоналу, товариства публіканів), церковні інститути християнського часу та, з певними застереженнями, таке цілісне об'єднання речей, як спадок (зокрема, *hereditas jacens*)³¹.

Римська держава (*civitas romana*) у питаннях правової суб'єктності, з одного боку, часто змішувалася або загалом ототожнювалася з римським народом (*populus romanus*), який вважався власником усього державного майна, а з іншого – із її, тобто держави, утвореннями (сенат, казна, магістрати) та посадовими особами (принцепс, імператор). У майнових правовідносинах таким публічним персонам, як носіям верховної і суверенної влади держави, надавалася, порівняно із приватно-правовими суб'єктами, значна кількість юридичних привілеїв.

Муніципії були місцевими громадами, відособленими та наділеними певною мірою юридичної самостійності частинами держави. При цьому, як відзначає М. Суворов, межі компетенції мініципальних та державних установ визначалися особливими законами (*leges municipales*)³², які видавалися для кожної громади окремо. Участь муніципій та інших територіально-адміністративних громад у майнових відносинах була недосконалою за обсягом та процедурами. Зокрема, «суворі вимоги римського спадкового права тривалий час не дозволяли визнання розпоряджень останньої волі на користь міст юридично дійсними»³³, а тому в таких ситуаціях застосовувались обхідні правові засоби (так звані фідеїкоміси, тобто особливі види заповіту).

Специфічна цивільна та інша правоздатність правосуб'єктних утворень Стародавнього Риму обмежувалася сукупністю майнових прав та обов'язків (речових, зобов'язальних, спадкових), у деяких ситуаціях сімейних (наприклад, патронаж вільновідпущеників), а також відповідними процесуальними повноваженнями у судах. У свою чергу, дієздатність перелічених вище правоздатних утворень реалізовувалася їх представниками (належними їм на праві власності рабами або уповноваженими вільними представниками), а також органами:

³¹ Там само. С. 189-219.

³² Там само. С. 40.

³³ Там само. С. 258.

колегіальними (наприклад, загальними зборами міського сенату чи декурії або зборами учасників приватної корпорації) та одноособовими (верховними керівниками держави, посадовими особами міського управління у випадку муніципій, або ж інститорами, кураторами, магістрами тощо різноманітних корпорацій)³⁴.

Щодо деліктоздатності приватних корпорацій, муніципій та держави, то слід відзначити, що такі суб'єкти могли бути притягнуті до майнової відповідальності. Зокрема, за претензіями кредиторів, представленими до цих цих суб'єктів, арешт та стягнення застосовувалися як до боргів зобов'язаних перед ними осіб, так і до належного їм на праві власності майна. При цьому М. Суворов відзначає характерну деталь: «У деяких місцях джерел за державою та містами визнані права неповнолітніх, причому політичні громади дійсно ставляться в один ряд із *infantes, furiosi, pupilli* [тобто із неповнолітніми, душевнохворими, дітьми-сиротами. – Авт.]. А рівно і представники, які діють від імені міст, співвідносяться іноді з тудорами і кураторами [тобто із опікунами та піклувальниками. – Авт.]»³⁵. На його думку, римський законодавець робив це з метою посилення ефективності юридичного захисту інтересів цих публічних суб'єктів шляхом встановлення для них привілейованого юридичного статусу.

Отже, у римському античному правовому житті правова суб'єктність, окрім громадян, була властива народу, державі (як політико-правовій формі буття народу) в особі її утворень (зокрема, імператорському фіску), в більш обмеженому обсязі – територіальній громаді міста чи іншого поселення (муніципії), а також приватним об'єднанням, які створювалися для спільного досягнення її учасниками визначеної ними мети (першим корпораціям), а у період християнства – також церковним установам. Розмежовуючи право на публічне та приватне, а приватне, у свою чергу, на природне право, право народів та право громадян за критерієм суб'єктного складу, Ульпіан та інші римські юристи тим самим заклали основи для понятійної класифікації відповідних видів правосуб'єктності у майбутньому.

У добу Середньовіччя уявлення про правову суб'єктність знаходимо у теологічних працях Томи Аквінського та у роботах середньовіч-

³⁴ Там само. С. 266-272.

³⁵ Там само. С. 274-275.

них юристів. Тома Аквінський вказував на існування вічного закону, властивого божественному розуму, природного закону як віддзеркалення першого у суб'єктивному розумі людей, людського закону – власне права (яке під страхом санкцій та шляхом їх застосування до грішників забезпечує дотримання ними вимог природного закону) та Біблії (як божественного закону одкровення). На його думку, людину до зла прихилиє своїми спокусами диявол. А зовнішньою силою, яка веде людей до добра, «є Бог, який наставляє нас через посередництво Свого закону та допомагає нам через Свою благодать»³⁶.

Як бачимо, у християнському світогляді Томи Аквінського послідовно проведений теологічний принцип робить дійсну суб'єктність (і відповідно правосуб'єктність) божественною сутністю, трансцендентною щодо земних реалій. Реальна ж феодальна правова суб'єктність осіб у той період була нетотожною за обсягом та різною за змістом, вона залежала від місця осіб і соціальних спільнот у корпоративному та ієрархічному устрої суспільства. При цьому слід зазначити, що саме християнство відіграло величезну практичну роль у зростанні суб'єктності підданих, позаяк воно всіх людей урівняло до стану слуг Божих, і це за наявності васально-сеньоріальної системи підпорядкування і володіння та монархічного абсолютизму. Як слушно відзначено у науковій літературі, «кожна людина мала діяти згідно з канонізованим сценарієм. Водночас чітко усвідомлювався принцип особистої відповідальності за все, вчинене людиною і відповідно своєї особистої гідності, неповторної індивідуальної суті»³⁷.

Послідовне та системне дослідження явища правової суб'єктності розпочалося у процесі утвердження в духовному житті Європи (починаючи з XVI ст.) методологічної парадигми сучасного наукового пізнання з усім багатством його емпіричного й теоретичного інструментарію, а у сфері юриспруденції – після відходу юридичної думки від тисячолітньої теократичної оболонки та подолання нею схоластичного обов'язку постійного апелювання до непорушних догм римського чи середньовічного права.

³⁶ Аквинский Фома. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 90-114. Киев: НикаЦентр, 2010. С. 3.

³⁷ Бондарук Т.І. Історико-правові ессе. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 124.

Протягом раннього Нового часу фрагментарне осмислення феномена правової суб'єктності відбувалося у межах політико-правових учень переважно в контексті ідей про природне право. Зокрема, Г. Гроцій виклав своє розуміння правосуб'єктності народу, держави, монарха та приватних осіб у трактаті «Про право війни та миру. Три книги» (1625), вказавши, що правосуб'єктність царя та держави, що виникає на підставі суспільного договору, укладеного з метою подолання хаосу та варварства, домінує над приватною правосуб'єктністю підданих («як раб у сім'ї, таке ж місце у державі займає підданий, і тому він є зняряддям начальника»)³⁸. Водночас, за Г. Гроцієм, кожна людина є вільною та правосуб'єктною, «по природі своїй кожен є захисником свого права, для чого нам і дані руки»³⁹.

У творах Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Вольтера, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбаха було проведено відмежування приватної правосуб'єктності особи від публічної правосуб'єктності громадянина чи феодального підданого. В основу розуміння правосуб'єктності особи були покладені невідчужувані приватні права людини, необхідність реалізації та захисту яких усвідомлювалася як ціннісна установка, рівна або навіть пріоритетна щодо державних інтересів. Зокрема, у книзі «Про дух законів» (1748) Монтеск'є вказує, що «у монархічному правлінні, коли безумовно необхідно утримуватися від придушення і приниження природи людини, не повинно бути рабів. У демократії, де всі люди рівні, і в аристократії, де закони повинні докладати всіх зусиль для того, щоб зробити їх рівними настільки, наскільки допускає природа цього правління, рабство є противним облаштуванню держави...»⁴⁰.

У цьому зв'язку відзначимо, що Б. Спіноза цілеспрямовано підкреслював значення діяльності публічних суб'єктів права, таких, як держава та народ, для реалізації прав окремих людей. У «Політичному трактаті» (1677) він відзначає, що люди, оскільки вони за цивільним правом користуються вигодами держави, називаються громадянами,

³⁸ Гроций Г. О праве войны и мира. Книга первая. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Groziy_Kn1.pdf.

³⁹ Там само. С. 146.

⁴⁰ Монтескье Ш. Избранные произведения. Москва: Гос. изд-во полит. лит. 1955. С. 362.

а позаяк вони зобов'язані підкорятися законам держави, то постають її підданими. На його думку, «право верховної влади є не що інше, як природне право, але не таке, що визначається потугою кожного окремо, а потугою народу, який керується ніби єдиним духом, тобто як окрема людина у природному стані, точно так і само тіло та дух усієї верховної влади мають стільки права, скільки і потуги. А тому кожен окремих громадянин або підданий має тим менше права, чим сама держава є могутнішою за нього і, відповідно, кожен громадянин тільки тоді діє по праву і по праву володіє чимось, коли може захистити це зі спільного рішення держави»⁴¹.

Починаючи з XVII ст. і до другої половини XIX ст. феномен правової суб'єктності фрагментарно описувався у працях з енциклопедії права, а також певним чином досліджувався у контексті філософії права.

Для енциклопедії права в цілому характерна спрямованість на внутрішньо-наукову систематизацію переважно, однак не виключно, емпіричних знань, накопичених доктринами різних галузей права починаючи з римського періоду. Найбільш ранні енциклопедисти (наприклад, Г. Дурантіс, «*Speculum judiciale*», 1275) цілеспрямовано здійснювали тільки емпіричну кодифікацію римського та канонічного права, переслідуючи мету забезпечення ефективної участі юристів-практиків у процесі судочинства. Справжня енциклопедична література з права, як відзначає М. Коркунов⁴², виникає лише у XVI ст., і першим її прикладом стала праця німецького юриста К. Лагуса «*Methodica juris utriusque traditio*» (1543). В цій книзі (830 сторінок), яку видавець назвав «першим за останні чотири століття компендіумом усього відомого права»⁴³, висвітлене не тільки право у розмежуванні його приватної та публічної складових, а й аналізується його поділ на позитивне та природне. К. Лагус певним чином висвітлює і питання виникнення, реалізації та припинення правосуб'єктності, позаяк у процесі опису окремих інститутів права стосовно кожного із них

⁴¹ Спиноза Б. Избранные произведения: в 2 т. Т. 2. Москва: Гос. изд-во полит. лит. 1957. С. 299-300.

⁴² Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. Москва: Юрайт, 2020. С. 13.

⁴³ Berman Harold J. Law and revolution, II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. London, England, 2003. P. 119.

ставляться та вирішуються чотири питання: 1) кому належить право; 2) як воно набувається; 3) як воно втрачається; 4) як воно охороняється⁴⁴.

Пізніше естафету енциклопедичної систематизації наукових знань підхопили Г. Гунніус («*Encyclopaedia juris universi*», 1638), Я. Форбург («*Encyclopaedia juris publici, privatique, civilis, criminalis, feuderalis*», 1640), а у 1675 р. вийшла у світ книга Й. Унферферта «*Paediae Jurisprudentiae*», присвячена не викладу знань про окремі сфери юриспруденції, а загальним питанням науки про право⁴⁵.

Первинний енциклопедичний світогляд, який ґрунтувався на спробі систематизації емпірики римського та канонічного права, поєднаний із формально-юридичним інструментарієм шкіл глосаторів (XI – XIII ст.) та коментаторів (XIII – XV ст.), під впливом потреби Нового часу в раціональному (тобто критичному, а не витончено-догматичному) осмисленні тодішніх правових реалій поступово рухався до більшої чи меншої мірою системного теоретичного пізнання і права загалом, і його основних інститутів зокрема. Метою вчених-енциклопедистів було досягнення енциклопедією права статусу універсальної та єдиної юридичної науки.

Однак ідея енциклопедії права як всеохопної науки про право не витримала перевірки часом, і подальший розвиток енциклопедичної традиції сприйняття права у пізніших її викладах (XVIII – XIX ст.) відбувався як дихотомічне протистояння двох основних парадигм, загалом характерне для тодішньої науки, що можуть бути умовно названі як позитивістська та метафізична. При цьому позитивістський підхід у сфері енциклопедії права призвів, з одного боку, до появи творів, насичених прикладним змістом та позбавлених методологічних аспектів (наприклад, Й. Пюттер «*Entwurf einer juristischen encyclopadie, nebst etlichen Zugaben*», 1757), а метафізичний, з іншого боку, – до енциклопедій більш світоглядних, з елементами методології та з філософським обґрунтуванням (наприклад, Д. Неттельбладт «*Praecognita universae eruditionis generalis*», 1748, та «*Systema elementare universae jurisprudentiae naturalis usui systematis jurisprudentiae positivae*

⁴⁴ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. С. 18.

⁴⁵ Січевлюк В.А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність». *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 25.

accomodatium», 1749)⁴⁶. Науковий потенціал останніх виявився більш потужним, і тому найкращі енциклопедії права XIX – початку XX ст. за своїм змістом часто досягали рівня праць з теорії права, переставши бути конспективно викладеною емпірикою юридичних знань, запозичених з різних юридичних наук⁴⁷.

Як відзначено в спеціалізованих дослідженнях, у другій половині XIX ст. відбувся переворот в історичному розумінні права, а саме: «від прагматичного розуміння змін думок та волевиявлень законодавців у позитивному праві перейшли до вивчення об'єктивної плановірності в процесі зміни позитивного права, до ідеї невимушеного її розвитку, тобто простої еволюції. Нове розуміння історії права створило у правознавстві нову історичну школу юристів, на чолі якої стояли Ф. Савіньї та Г. Пухта»⁴⁸.

Виходячи з позицій енциклопедиста та класика німецької історичної школи права Г. Пухти, право має суб'єктивне джерело, позаяк було дане людству Богом у вигляді встановленого ним правопорядку, котрий згодом осмислюється кожним окремим народом та індивідуалізується ним. У своїй праці «Лекції з енциклопедії права та юридичної методології» (1822) він підкреслює, що «німецькому народу властиве німецьке право та німецька мова, як надбання усіх його племен та гілок»⁴⁹. Г. Пухта стверджував, що «людське право передбачає своїм джерелом спільну свідомість. Воно стає юридичним установленням тому, що останнє визнається таким спільним переконанням усіх, для кого воно має значення. Право суть спільна воля всіх членів правового суспільства»⁵⁰. На нашу думку, фундаментальною

⁴⁶ Там само. С. 25.

⁴⁷ Прикладом енциклопедії такого рівня може бути праця Ф.В. Тарановського, видана у 1917 р. [Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права. Сост. проф. Ф.В. Тарановский. Юрьев: тип. К. Маттисена, 1917. 534 с.] Її складовими є розділ I «Загальне вчення про право» (висвітлені питання нормативного характеру права, права в об'єктивному та суб'єктивному сенсах, позитивного права і природного права, публічного та приватного права тощо) та розділ II «Загальне вчення про державу» (що включає глави про конститутивні елементи держави, її функції та органи, класифікацію держав, право в системі державної організації, вплив права на державну організацію).

⁴⁸ Савайда О.І. Енциклопедія права в системі юридичних наук: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2011. С. 27.

⁴⁹ Немецкая историческая школа права. Челябинск: Социум, 2010. С. 442.

⁵⁰ Там само. С. 441.

ідеєю, що пронизує творчість цього видатного вченого-правознавця, є декларування, говорячи сучасною мовою, визначальної ролі правосуб'єктності народу щодо правосуб'єктності решти суб'єктів права, включаючи державу, територіальні громади міст і сіл, юридичних осіб та інші корпорації і союзи, а також кожного окремого індивіда як члена народу. Він вважав, що «тільки воля народу, воля людей як членів цього союзу є природним джерелом держави та його конституції»⁵¹, а основним завданням держави є охорона права, створеного народом та уже наявного в момент появи державного організму. Міські та сільські громади Г. Пухта іменував корпораціями, які «представляють державу в малому вигляді», та вказував на володіння ними доволі значною сукупністю прав та обов'язків, підкреслюючи, що «завдання мудрого уряду полягає у тому, щоб, з одного боку, надати їм визначений ступінь самостійності в управлінні своїми власними справами, без чого немислимиме їх існування, необхідне для блага самої держави, а з іншого – попередити ізолювання та викривлення самостійності, що веде до ослаблення цілого»⁵².

Також слід відзначити, що самостійними суб'єктами права (у термінології Г. Пухти – корпораціями та союзами), які у своїй внутрішній сфері ведуть таку ж активну діяльність, як і громади, вчений вважав університети, цехи, а також християнську церкву. На його думку, остання (а також так звані «мирські корпорації») подібно до держави містить більш дрібні утворення, наділені автономією. Розвиваючи цю ідею, Г. Пухта підкреслював, що «по праву нерівність повинна бути підпорядкована принципу рівності, не знищуючи першої»⁵³, а засобом дії такого принципу є поняття особи. «Під особою розуміється можливість юридичної волі, як якості суб'єкта; те ж саме поняття ми позначаємо словом «правоздатність». Право виділяє цю всім однаково належну якість, ставить її на чолі всього та підкорює їй індивідуальні відмінності людей»⁵⁴. Однак, продовжує вчений, різноманітність матеріалу, до якого застосовується право (зокрема, нерівність людей за багатьма ознаками), має своїм наслідком неминучу зворотню дію,

---

⁵¹ Там само. С. 445.

⁵² Там само. С. 450.

⁵³ Там само. С. 451.

⁵⁴ Там само. С. 486.

тобто різноманіття входить у власне саму юридичну форму. Відповідно «поняття особи через це допускає різні її ступені, позначає таким чином різні класи осіб з відмінною правоздатністю»⁵⁵. Право, на його думку, панує над природною нерівністю, піднімаючи її до юридичної нерівності осіб як таких.

Серед осіб Г. Пухта вказував на існування, поряд із фізичними особами, осіб юридичних. При цьому сукупність фізичних осіб, яка спільно володіє благами, ним розумілася як «невидима» юридична особа, абсолютно відмінна від фізичних осіб, які її утворюють.

Ідеї німецьких правознавців, включаючи представників історичної школи права (К. Савіньї, Г. Пухта та інші), були сприйняті та продуктивно осмислені російськими енциклопедистами ХІХ – початку ХХ ст. Цілком можливо, що саме вони найближче підійшли до втілення ідеї про переформатування енциклопедії права в універсальну теоретико-прикладну науку права. Зокрема, Є. Трубецької (який, до речі, тривалий час працював у м. Києві в Імператорському університеті Святого Володимира) в перших рядках своєї «Енциклопедії права» (1901) вказує, що «основне завдання юридичної енциклопедії полягає у визначенні самого поняття про право»⁵⁶. Цей вчений, який відомий також своїми філософськими творами, фундаментально досліджував саме теоретичні питання сутності права, аналізував різноманітні погляди на його походження та значення, звертався до дослідження суб'єктів та об'єктів права. Під впливом природно-правової доктрини людина, у розумінні Є. Трубецького, дуже часто ототожнена із суб'єктом прав (суб'єктивних), а юридична особа переважно постає як суб'єкт права (об'єктивного)⁵⁷. Правоздатність він визначав як здатність особи мати права, незалежно від того, набула вона права та чи має їх у дійсності. У свою чергу, дієздатність для Є. Трубецького – це здатність здійснювати юридичні дії, тобто установлювати власною волею свої правовідносини. Цікаво, що Є. Трубецької, не розмежовуючи обсяг абстрактної правової суб'єктності, належної особі, та міру

⁵⁵ Там само. С. 487.

⁵⁶ Трубецької Е.Н. Энциклопедия права. Нью-Йорк, Chalidze Publications, 1982 (Репринт с изд. типографии С.С. Шевченко, Киев, 1901). С. 3.

⁵⁷ Січевлюк В.А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність». *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 26.

її конкретної реалізації у правовідносинах, вважав правосуб'єктність неоднаковою мірою властивою різним людям, а як на причину такого стану вказував на власне людську природу: «Не всі однаково розумні, однаково обдаровані волею; не всі досягають однакового розвитку і розумового, і морального... Тим більше, зрозуміло, не можна урівняти людей у відношенні їх дієздатності»⁵⁸.

Описуючи окремі аспекти правової суб'єктності юридичних осіб, Є. Трубецької підкреслював, що «юридичні особи володіють правоздатністю та дієздатністю в різному обсязі залежно від тих цілей, котрим вони слугують»⁵⁹. Також залежно від мети діяльності він поділяв юридичних осіб на публічно-правові та приватно-правові види.

Оже, енциклопедія права стала першою, початковою формою наукового пізнання права, в якій емпіричні правові здобутки та первинні теоретичні уявлення про право були зведені до системно побудованого корпусу знань. Дослідження правової суб'єктності в енциклопедії права відбувалися у контексті опису особливостей правового статусу учасників цивільних, процесуальних та інших правовідносин, переважно фізичних осіб, однак, незважаючи на теоретичну форму викладу, не досягли категоріального рівня. Проте на пізніх етапах у руслі енциклопедії права здійснювався достатньо системний аналіз структурних елементів правосуб'єктності (зокрема, правоздатності та дієздатності) різноманітних суб'єктів приватного та публічного права, включаючи фізичних осіб, юридичних осіб та державу⁶⁰.

Подальший розвиток юридичної науки вимагав поглибленого розуміння її теоретичних підвалин шляхом формування та застосування системи спеціально-наукових категорій, понять, принципів та інших абстракцій, властивих дійсно науковому пізнанню реальності, зокрема правової, з можливістю їх практичної апробації та конкретизації. Когнітивним ресурсом, який збагатив юридичну думку і тим самим створив ті необхідні і достатні умови, в яких юриспруденція у другій половині XIX ст. сформувала, а у XX ст. розвинула та істотно конкретизувала систему науково обґрунтованих категорій та інших те-

⁵⁸ Трубецької Е.Н. Энциклопедия права. Нью-Йорк, Chalidze Publications, 1982 (Киев: Репринт с изд. типографии С.С. Шевченко, 1901). С. 196-197.

⁵⁹ Там само. С. 213.

⁶⁰ Січевлюк В.А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність». С. 26.

оретичних концептів, стала німецька ідеалістична та в цілому європейська філософія права XVIII – XIX ст⁶¹.

Для німецької класичної ідеалістичної філософії категорії «об'єкт», «об'єктивність», «суб'єкт» та «суб'єктивність» були ключовими. Ідея суб'єкта, активного щодо об'єкта, червоним рядком проходить через весь класичний німецький ідеалізм, хоча й інтерпретується його представниками по-різному. У І. Канта об'єкт залишається самобутньою «річчю самою по собі», знання про яку продукуються у сфері суб'єктивного. Й.-Г. Фіхте сприймав об'єкт як продукт діяльності суб'єкта. Ф. Шеллінг при створенні «трансцендентального ідеалізму» схилився до визначальної ролі об'єкта щодо активного суб'єкта. Г. Гегель пояснював буття через рух пізнання у напрямку досягнення тотожності об'єкта та суб'єкта у абсолютному понятті. Філософське дослідження суб'єкта у його відношенні до об'єкта загалом здійснювалося ними відповідно до принципів раціоналістичного пізнання світу, коли розум визнається і засобом, і джерелом пізнання.

Відзначимо, що всі представники німецького класичного ідеалізму зверталися до проблематики філософії права (І. Кант «Метафізичні основи вчення про право», 1797; Й.-Г. Фіхте «Основи природного права відповідно до принципів науковчення», 1796; Ф. Шеллінг «Нова дедукція природного права», 1796; Г. Гегель «Філософія права», 1820). Їх розуміння права ґрунтувалося на природному визнанні свободи волі людини, про що Ф. Шеллінг у «Системі трансцендентального ідеалізму» (1800) писав так: «Свобода повинна бути необхідністю, а необхідність – свободою»⁶².

⁶¹ З цього приводу відзначимо, що український, а пізніше російський правознавець С. Десницький 1768 р. у своєму публічному виступі зауважив таке: «Перше, що скеровує нас та показує нам те, чим є власне наші розмірковування, це повчальна філософія та ін. натуральна юриспруденція» [Десницький С.Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании Императорского Московского университета ... говоренное... июня 30 дня 1768 года. *Антологія української юридичної думки*: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. С. 63].

⁶² Шеллінг Ф.В.Й. Сочинения: в 2 т. Т. 1 / пер. с нем.; сост., ред., авт. вступ. ст. А.В. Гулыга. Москва: Мысль, 1987. С. 457.

I. Кант у своїй метафізиці права розглядав переважно питання співвіднесення вільних воель та відповідно суб'єктності окремих індивідів у процесі їх практичної взаємодії. Для вирішення пов'язаних із цим проблем вибору він сформулював свій категоричний імператив практичної дії (який зобов'язує кожного вчиняти так, щоб максима його волі могла бути законом для всіх розумних істот); цей припис був викладений у моральному та у правовому аспектах. Моральний категоричний імператив апелює до внутрішньої сфери суб'єктивних цілей особистості, вимагаючи такого морального вибору, який міг би бути сприйнятий кожним розумним індивідом. Поряд із цим «категоричний імператив права визначає в якості допустимих лише такі вільні зовнішні вчинки, котрі не обмежують аналогічної свободи інших правосуб'єктів, однак не має жодного стосунку ні до мотивів, ні до цілей вчинків»⁶³.

У філософії права Г. Гегеля вільна воля вийшла за межі одиничності, об'єктивізувалася та набула загального значення. Він вважав, що через долучення до неї шляхом самоусвідомлення індивід стає особистістю (персоною), тим самим досягаючи завершеної форми суб'єктності: «Особистість істотно відмінна від суб'єкта, тому що суб'єкт – це лише можливість особистості, оскільки кожна жива істота є суб'єктом». У властивому йому стилі німецький філософ вказує, що особистість є «одиничністю свободи в чистому для-себе-бутті»⁶⁴. Саме «особистість містить загалом правоздатність» та створює собою абстрактну основу формального права⁶⁵. А орієнтоване на особистість формальне право Г. Гегель розуміє як перший ступінь у ієрархії форм буття права, у межах якої більш конкретні форми права надбудовуються над абстрактнішими елементами системи права та «знімають» у собі їх потенціал. Кожен рівень буття права (абстрактне право особистості, мораль як особливе право, сім'я, громадянське суспільство та держава), за Г. Гегелем, демонструє ступінь втілення ідеї права як абсолютного поняття свободи.

⁶³ Туманов А. О способе обоснования Кантом своеобразия права и правовой свободы. *Вестник МГТУ*. 2006. Т. 9. № 4. С. 572.

⁶⁴ Гегель Г.Ф.В. *Философия права* / пер. с нем., ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. С. 97.

⁶⁵ Там само. С. 98.

У свою чергу, філософську інтерпретацію поняття «дієздатність» ми бачимо іманентно присутньою у всій німецькій класичній ідеалістичній філософії, позаяк остання предметом своїх світоглядних пошуків приймала людину як творче та діяльне «Я». Досить образно про це висловився Й.-Г. Фіхте у праці «Призначення людини»: «Цей світ – виключно сфера наших дій, і нічого більше!»⁶⁶. Аналогічний принцип зустрічаємо і у філософії права Г. Гегеля, який вважав, що «всеохопна тотальність зовнішньої діяльності, життя не є чимось стороннім щодо особистості, котра є цією тотальністю та безпосередньо такою»⁶⁷.

Слід відзначити і специфічне розуміння методу наукового пізнання дійсності, що розвивалося у німецькій ідеалістичній філософії та значною мірою було сприйняте позитивною юридичною наукою. Зокрема, пізнання людиною сутності явищ розумілося класиками німецької ідеалістичної філософії як процес та одночасно наслідок коректного застосування системи форм мислення (категорій), властивих людському розуму. Для І. Канта категоріальна структура поставала власне як апріорна основа «чистого розуму», позбавленого випадковостей чуттєвого сприйняття і хаотичних нашарувань досвіду, що походить від «речей самих по собі»⁶⁸. Ф. Шеллінг у статті «Про конструкції у філософії» (1802) описав триєдину структуру філософських абстракцій через співвіднесення тези і антитези та злиття суперечливих понять у синтезі. Г. Гегель відповідно до розвинутого ним діалектичного методу розумів пізнання як постійний рух внутрішньої ідеальної сутності (абсолютної ідеї) у середовищі явищ її матеріального буття з метою досягнення «звільнення у понятті»⁶⁹.

Відзначимо, що суб'єктність (позначена як «суб'єктивний дух», «Я», «абсолютна ідея», «Бог» тощо) постійно була центром уваги класичного німецького ідеалізму, а її понятійні відображення слугували, серед іншого, також світоглядною основою для наступного осмислення феномена права у межах власне юридичної науки.

⁶⁶ Фіхте И.Г. Сочинения: в 2 т. Т. II / сост. и примечания В. Волжского. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. С. 167.

⁶⁷ Гегель Г.Ф.В. Философия права. С. 126-127.

⁶⁸ Возняк С. Метафізичний вимір кантівського апріорі. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 2. С. 59.

⁶⁹ Гегель Г.Ф.В. Философия права. С. 55.

Зокрема, розвинуті у німецькій класичній філософії ідеї про атрибутивне значення свободи волі для розуміння сутності людини та права були у повному обсязі сприйняті позитивною правовою теорією. Її появою та наступним стрімким розвитком у європейському інтелектуальному просторі був ознаменований початок ХІХ ст. Однак на відміну від І. Канта та інших німецьких ідеалістів представники нормативізму категорично спростовували існування природного права, яке оголошувалося шкідливою спекулятивною помилкою, позаяк не мало емпіричного базису. Також вони не сприймали мораль як особливу форму існування права, визнаючи єдиним та істинним джерелом права виключно закон.

Крім німецької класичної ідеалістичної філософії, потужним ідеологічним «каталізатором» для розвитку правового позитивізму з другої половини ХІХ ст. стала масштабна позитивістська течія у європейській філософії (О. Конт, Дж. С. Мілль, Е. Літтре, Г. Спенсер та ін.⁷⁰), що виникла як світоглядно-теоретична рефлексія на революційні успіхи природничих наук тогочасного періоду на тлі методологічної слабкості відірваної від практичних реалій споглядальної метафізики. Однак слід зазначити, що континентальна філософія не була єдиним світоглядним ресурсом для розвитку теоретичних досліджень фундаментальних правових феноменів, включаючи правову суб'єктність. По своєму розуміла явища права «острівна», тобто англійська, емпірична філософія права кінця ХVІІІ ст. – першої половини ХІХ ст., представлена Д. Бентамом та Д. Остіном. Створені ними концепції постають як пошук філософського обґрунтування для правотворчої та практичної юридичної діяльності, а тому вони набули вигляду своєрідного синтезу філософського та юридичного елементів.

У своїй концепції «утилітаризму» Д. Бентам тлумачив праву суб'єктність у контексті вирішальної ролі інтересу індивіда, який прагне щастя та намагається уникати страждань. Власне, і право він сприймав як результат реалізації волі суверена, наділеного верховною правовою суб'єктністю творця права, а закон, у свою чергу, визнавав ідеальною формою права. Для поглядів Д. Бентама характерне апелювання до обов'язку законодавця, з одного боку, добрими законами забез-

⁷⁰ Костицький М.В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 20.

печити постійність суб'єктивного переживання щастя для більшості громадян країни, а з іншого – вилучити, наскільки це можливо, все, що прагне зменшити це щастя. Коли народ задоволений законом, він охоче сприяє його виконанню, дотримуючись обов'язків з метою набуття бажаних прав. Правова суб'єктність індивідів повинна бути рівною та створювати для різних людей рівні можливості.

Творчість Д. Бентама, в якій поєднувалися філософсько-правові («Вступ до основ моральності та законодавства», 1789), загальноправові («Про закони загалом», 1782, «Принципи законодавства», 1802,) і галузево-правові аспекти («Про судові докази», 1823, «Про судострій та кодифікацію», 1828), стала передумовою появи так званої «аналітичної юриспруденції» Д. Остіна, що ґрунтувалася на постулаті про необхідність системного, однак позбавленого оцінок, аналізу формально-правових термінів у тому їх значенні, в якому вони закріплені у законі. У книзі «Лекції про юриспруденцію, або філософія позитивного закону» (1869), що була видана вже після смерті ученого внаслідок впорядкування залишених ним лекційних текстів його дружиною та Р. Кемпбеллом, у індуктивному ключі дається роз'яснення низки юридичних понять: «право», «обов'язок», «санкція», «річ», «зобов'язання», «факт», «подія», «особа» тощо. Д. Остін відрізняв «персон» (іншими словами, правосуб'єктних фізичних осіб і юридичних осіб), по-перше, від речей («речі є тими постійними об'єктами, що, постаючи не персонами, є відчутними та сприйнятливими через почуття»⁷¹), а по-друге, від простих людських істот, вказуючи, що фізичні особи як персоні є тільки тими людськими істотами, які наділені статусом у вигляді сукупності прав та/чи обов'язків⁷².

Аналітичну юриспруденцію, що тлумачить право яким воно є, Д. Остін відмежовував від нормативної юриспруденції, предметом якої поставала критична оцінка права з позицій того, яким воно повинно бути.

У своїх працях Д. Остін стояв на тому, що право є реальним фактом та існує у вигляді сукупності наказів (*commands*) як актів суверена, забезпечених загрозою застосування санкцій. Сувереном ро-

⁷¹ Austin John. Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law. In two vols. Vol. 1. London: John Murray, Albemarle street, 1869. P. 368.

⁷² Там само. P. 362.

зумівся монарх, тобто верховний носій законодавчої та іншої влади. За висловом Л. Фуллера, «Остін визначив закон як наказ верховного політичного керівника»⁷³. Очевидно, що така теоретична модель найбільше кореспондується із галузями публічного права та не пояснює правові явища у сфері приватного права. У її межах передбачається спрощена система існування двох видів правової суб'єктності – абсолютної (властивої особі, яка панує), та залежної (властивої підданам суверена). Другий вид правосуб'єктності реалізується на основі звички осіб, які знаходяться у залежному статусі, підкоряться юридичному волевиявленню суверена. Крім цього, Д. Остін, по-суті, відмовився від нормативності права, зазначаючи, що «кожна норма, або правило (взяте у найбільш широкому розумінні, що може бути належно дане цьому терміну), є різновидом команди»⁷⁴.

У філософії права німецького вченого Г. Гуго («Підручник природного права, як філософії позитивного права, особливо – приватного права», 1798), який вважається одним із засновників історичної школи права, відзначимо ключову ідею про роль народу як суб'єкта правотворення та правозастосування⁷⁵. Критикуючи природно-правове розуміння права, Г. Гуго, поряд із цим, підкреслював суб'єктність народу як духовно єдиного цілого, об'єднаного історією, звичаєвим правом, мовою та традиціями. На його думку, сутність права, історично створеного народом, є священною та недоторканою для держави, компетенція якої в частині продукування правових норм повинна бути скерована на підтримання суспільного порядку. Проте зауважимо, що послідовність у застосуванні ідеї про цінність права як важливого елемента історії народу виявилася, серед іншого, у тому, що Г. Гуго виправдовував кожне правове явище, яке виникло, стало чи було звичним для людей, включаючи рабство.

Спираючись на аналіз поглядів І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, Д. Остіна, Д. Бентама, Г. Гуго та інших визначних мислителів, спробуємо чітко розмежувати позитивно-науковий та світоглядно-теоретичний (тоб-

⁷³ Фуллер Лон Л. Мораль права. Пер. с англ. Т. Даниловой. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. С. 119.

⁷⁴ Austin John. The Province of Jurisprudence Determined. London: John Murray, Albemarle street. 1832. P. 5-6.

⁷⁵ Січевлюк В.А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність». С. 28.

то філософський) шляхи пізнання правових об'єктів, зокрема явища правової суб'єктності.

Насамперед слід зазначити, що важливість та змінність реальної правової суб'єктності постійно зумовлювали потребу її адекватного гносеологічного образу, і до моменту появи загальної теорії права по-своєму відгукувалася на таку пізнавальну необхідність філософія. Адже практика суспільного життя переконливо свідчила, що правова суб'єктність є умовою набуття, збереження, обмеження чи втрати тією чи іншою мірою решти видів соціальної суб'єктності. Відповідно, до того часу, як у Європі сформувалася загальна теорія права, постійно відбувалося філософське осмислення явища правової суб'єктності, і здійснювалося воно у вигляді специфічних гносеологічних рефлексій, форма та зміст яких відповідали конкретно-історичному рівню розвитку філософського пізнання світу в певний часовий період, а також індивідуальному стилю розмірковування кожного філософа.

Філософія як форма раціонального осмислення дійсності виникла з метою задоволення світоглядної потреби людини у визначенні нею свого місця та призначення у світі, який охоплює і природу, і соціум. Потреба у наданні теоретично завершеної відповіді на питання сенсу життя особистості передбачає створення чіткої етичної системи, обґрунтованої філософським пізнанням кінцевої сутності всезагального буття, та виклад відповідної програми дій. До речі, свого часу І. Кант зауважив, що «практичний філософ – наставник мудрості навчанням і справою – є філософом у власному сенсі слова. Тому що філософія є ідеєю досконалої мудрості, що вказує нам останні граничні цілі людського розуму»⁷⁶. В свою чергу, практичне виконання етичних правил у процесі досягнення індивідуальних «граничних цілей» повинно забезпечити особистості максимальне розкриття її потенціалу, що можливо лише шляхом досягнення стану гармонії сенсу та процесу окремого життя з багаторівневим процесом розвитку універсуму загалом. Зрозуміло, що матеріалістична, ідеалістична філософія чи теологія по-різному відповідають на фундаментальні світоглядні питання людини. Для нас важливо підкреслити те, що лише існування філософії як теоретичної форми світогляду передбачає неминучість

⁷⁶ Кант И. Трактаты и письма. Москва: Наука, 1980. С. 332.

вирішення проблеми суб'єкта (індивідуального «я», загального чи всезагального «ми»), якому адресуються отримані філософські концепти та який, власне, сам і є тим активним джерелом, що генерує їх⁷⁷.

Розуміння статусу суб'єкта (а саме особи чи іншого діяча як волевого та активного утворення у його відношенні до об'єкта впливу), по-суті, є наперед заданим, апріорним, доведеним до теорії права та інших юридичних наук із сфери філософії загалом та філософії права зокрема. Предметним полем останніх є визначення абстрактної сутності суб'єкта та суб'єктності, якісних етапів та закономірностей їх становлення, встановлення меж, способів, видів та можливостей втілення людиною своєї суб'єктності, виявлення здатності людини розпізнати свою індивідуальну суб'єктність у процесі самоусвідомлення, розвинути її, позитивно змінити тощо.

Відтак зрозуміло, що онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, праксеологічні та інші сфери філософського розуміння світу неминуче знаходять своїм предметом пізнання соціальної дійсності, оскільки саме вона постає життєвим простором для кожної особистості. І саме у соціальній реальності особистість відчуває консолідований вплив волі інших людей, які стосовно неї позиціонуються як об'єктивні публічні інтереси, представлені державою та іншими інститутами влади і забезпечені силою останніх. Відповідно абстрактна суб'єктність, властива людині загалом, у більш конкретному соціальному наближенні виявляється насамперед правовою суб'єктністю, оскільки саме право (*jus*) ще з античних часів тлумачиться як обумовлена конкретно-історичними реаліями зовнішня міра свободи волі, доступна індивіду.

Тому філософське тлумачення сутності явища правової суб'єктності розвивається в контексті філософії права як розділу соціальної філософії⁷⁸. Тією мірою, якою філософським розумом вирішується світоглядне питання про свободу волі людини, про можливість та необхідність її обмеження, зокрема засобами соціального контролю (включаючи мораль, право та релігію), філософське пізнання вимушене своїм, властивим саме їй (тобто філософії) чином сформулю-

⁷⁷ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» у філософії права та у теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 25.

⁷⁸ Присухін С.І. Філософія права: об'єкт, предмет і функції. *Юридична наука*. 2013. № 7. С. 102.

вати відповідне світоглядне бачення явища правової суб'єктності⁷⁹. Адже при розгляді загальної діалектики свободи та необхідності у житті людини слід окремо оцінити обґрунтованість примусового обмеження її суб'єктності засобами права (або, іншими словами, потрібно визначити міру необхідності обмеження суб'єктності вільного індивіда, зокрема, правом).

У сучасному загальнофілософському дискурсі категорія «правова суб'єктність» у статусі виокремленого предмета пізнання відсутня в силу методологічних особливостей цього рівня філософського теоретизування. Однак філософське висвітлення сутності суб'єктності як якісно визначеного явища дійсності має світоглядне значення для розуміння загальної сутності й правової суб'єктності. При цьому в соціальній філософії, зокрема філософії права, фокус досліджень суб'єктності був та залишається зміщеним щодо вирішення світоглядних питань, зокрема тих, які стосуються суперечливих проблем буття суб'єкта у праві та відповідно буття права для суб'єкта. Таким суб'єктом для філософії завжди була або людина як абстрактний, відірваний від суспільства індивід, або ж людина як образ людства загалом, тобто як усупільнений індивід.

На відміну від філософії права юридичні напрями наукового пізнання ґрунтують свої емпіричні та теоретичні пошуки на так званій «об'єктивності права», яка виявляється у його автономності, визнанні існування права як самобутнього, самоцінного та цілісного суспільного явища. У загальній теорії права, як і у галузевих науках, ведеться пошук істини переважно у праві «самому по собі» (користуючись виразом І. Канта), тобто відбувається внутрішнє пізнання елементів права, для яких характерні «нормативність, системність, загальнообов'язковість, формальна визначеність і т. ін., які за юридичною природою об'єктивно притаманні правовим нормам і праву в цілому»⁸⁰. Проблеми тієї чи іншої соціальної обумовленості права є скоріше предметом соціології, економіки, політології, історії та інших суспільних наук у межах їх предметних сфер. Однак слід відзначити, що цілісність

⁷⁹ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» у філософії права та у теорії права. С. 26.

⁸⁰ Євграфова Є.П. Об'єктивність права. Проблеми теорії і реальність: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2014. С. 174.

об'єкта пізнання всіх перелічених вище наук – суспільства обумовлює поєднання та певне накладання їх відносно виокремлених предметів у практиці проведення наукових досліджень. Крім цього, сутнісна взаємозалежність різних та онтологічно складних соціальних об'єктів (наприклад, держави і права) зумовлює те, що вони в юриспруденції досліджуються у межах однієї науки, а саме загальної теорії держави і права. Проте держава і право є самобутніми феноменами, хоча й тісно взаємозв'язаними; по аналогії із людиною право можна порівняти із її душею, а державу – із тілом⁸¹.

Ознакою об'єктивності позначене також явище правової суб'єктності. Етапам становлення її дослідження засобами позитивної юридичної науки, а саме загальної теорії права, присвячений наступний підрозділ цієї книги.

***

Отже, раціональне осмислення феномена правової суб'єктності (і наукове, і донаукове) завжди ґрунтувалося на певних світоглядно-методологічних позиціях, що формувалися залежно від рівня розвитку та змісту духовної діяльності відповідних суспільств у різні періоди їх історії.

Зокрема, розуміння правових явищ у країнах Стародавнього Сходу практично не мало темпорального виміру, було застиглим у часовому сенсі; воно пов'язувалося із вирішенням етичних питань абстрактної особистості та відбувалося у релігійно-міфологічному форматі.

Давньогрецьке сприйняття суб'єктності взагалі та правової суб'єктності зокрема розвивалося як елемент світоглядного теоретизування вільного громадянина полісу, в розмірковуваннях якого органічно поєднувалися в єдину картину світу філософські, етичні, політичні, правові, економічні, теологічні та інші ідеї.

Давньоримські юристи зосереджувалися переважно на вирішенні проблем та розробці термінології конкретного правозастосування, особливо у сфері абсолютних речових прав та майнових зобов'язань громадян, і тому вони не залишили нам завершеної системи юридичних категорій, включаючи «правову суб'єктність». Однак погляди

---

⁸¹ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» у філософії права та у теорії права. С. 26.

Цельса, Ульпіана та інших римських юристів стосовно сутності права, його джерел та поділу, реалізації різних видів правосуб'єктності римських громадян, доповнені політико-правовим вченням Цицерона, у майбутньому стали теоретичним фундаментом продуктивного розвитку європейської юриспруденції і як практичної діяльності, і як науки, і як навчальної дисципліни.

Середньовічна правова наука в питаннях суб'єктності була схоластичною, дуже аналітичною та характеризувалася застосуванням установок, або розвинутих у метафізичній філософії та теології, або ж запозичених із римської юриспруденції.

Починаючи з Нового часу правові та філософські вчення позначені відходом від теїстичних та умоглядних позицій на користь антропоцентризму та позитивної науки, озброєної раціоналістичною методологією. В межах цього етапу фрагментарні та контекстні дослідження явища правової суб'єктності були зосереджені в енциклопедії права та філософії права.

Так, прикладний термінологічний опис феномена правової суб'єктності відбувся в енциклопедії права – навчальній дисципліні та джерелі спеціальних знань для юристів-практиків, а також на завершальному етапі розвитку енциклопедії права – як у своєрідній консолідованій науці, що спробувала охопити всі окремі напрями юридичних знань та логічно систематизувати їх зміст (Г. Гунніус, Я. Форбург, «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна, Є. Трубецької та інші енциклопедисти права).

Позитивному пізнанню явища правової суб'єктності юридичною наукою передувало його доволі інтенсивне дослідження у сфері філософії права. Світоглядні теоретичні дослідження поняття правової суб'єктності були здійснені в європейській філософії права протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. (німецькі ідеалісти І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, утилітаризм Д. Бенґама, аналітична юриспруденція Д. Остіна, історична концепція Г. Гуго тощо).

На перших двох етапах (в енциклопедії права, а з кінця XVIII ст. і до середини XIX ст. – у філософії права) правова суб'єктність та її термінологічно-понятійне відтворення не артикулювалися як самостійні, а тим більше як ключові предмети відповідних онтологічних та гносеологічних пошуків. Вчені-енциклопедисти та філософи права ґрунту-

валися на тогочасних методологічних парадигмах, оперували доступними їм засобами у межах культурних реалій відповідних історичних епох, а їх дослідження стосувалися явища правової суб'єктності тією мірою, якою цього вимагало розв'язання актуальних практично-наукових (енциклопедія права) та світоглядних (філософія права) завдань.

Порівняно із специфікою філософського пізнання дійсності, що розгортається на «метафізичному» рівні всезагального, особливістю дослідження явища правосуб'єктності в юридичній науці є звернення саме до правового аспекта суб'єктності (який, власне, і прийнято іменувати правосуб'єктністю). При цьому, як вважається, цей феномен права досліджується (чи повинен досліджуватися) максимально об'єктивно, на основі задокументованих фактів, тобто безвідносно до будь-яких світоглядних впливів на процес його позитивного наукового пізнання. Метою здійснення останнього є отримання знання про специфічні закономірності становлення та функціонування правової суб'єктності шляхом проведення методологічно коректного теоретичного опрацювання належно здобутих емпіричних даних.

1.2. СТАНОВЛЕННЯ КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНОГО ПІЗНАННЯ ЯВИЩА ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ У ТЕОРІЇ ПРАВА

Еволюція категорії «правова суб'єктність», тобто її сталий прогрес як результату та одночасно засобу теоретичного пізнання правової реальності, визначалася та продовжує визначатися дією сукупності конкретно-історичних чинників, включаючи економічні, релігійні, культурні та ідеологічні, під впливом яких перебували та постійно перебувають пізнавальні ресурси суспільства.

Вище було показано, що первинними етапами на шляху до досягнення пізнавальним концептом «правова суб'єктність» категоріального статусу стали її емпірична фіксація та фрагментарний теоретичний опис у традиції європейської енциклопедії права, а також світоглядне осмислення правосуб'єктності як атрибуту активного суб'єкта пізнання

та дії у контексті європейської філософії права. Подальший крок – різнорівневі дослідження окремих аспектів цієї категорії, а також її структурних елементів у межах науки теорії права, поєднані з відповідними прикладними пошуками у сфері тогочасних галузевих юридичних наук (приблизно з другої половини XIX ст. і до першої половини XX ст. включно).

У цей період концепт «правова суб'єктність» поступово набув статусу категорії загальної теорії права та юридичної науки загалом. Починаючи з другої половини XIX ст. юридична думка, представлена різноманіттям шкіл (позитивна, природно-правова, психологічна, соціологічна школи) та розвинутих у їх рамках концепцій, поступово досягає завершеного вигляду юридичної науки, що має розгалужену категоріально-понятійну систему та достатній методологічний інструментарій. Дійсно наукові дослідження феномена правової суб'єктності розпочалися з появою у складі наукової юриспруденції загальної теорії права – науки, що досліджує загальні, необхідні та істотні зв'язки (закономірності), які виникають, розвиваються та припиняються у сфері державно-правових явищ і процесів. На цьому етапі теоретичні результати систематичної наукової діяльності, спрямованої на дослідження правової суб'єктності, позбавилися форми контекстного термінологічно-понятійного висвітлення, характерного для енциклопедії права. Також вони виокремилися із світоглядної абстрактності філософії права та у межах науки теорії права поступово досягли категоріально-понятійного закріплення.

В силу методологічних особливостей найбільшу увагу до категоріальної складової науки теорії права, включно з питаннями, що сприяли становленню категорії «правова суб'єктність», приділяли континентальні правознавці-позитивісти. Яскравими представниками юридичного позитивізму на зламі XIX-XX ст. у континентальній Європі були німецькі вчені П. Лабанд («Державне право німецьких держав», 1876-1882), К. Бергбом («Юриспруденція і філософія права», 1892), А. Меркель («Юридична енциклопедія», 1902), пізніше – творець неопозитивістської концепції нормативізму Г. Кельзен («Чисте вчення про право», 1934).

Родоначальником та головним представником континентального правового позитивізму, як вважається, був К. Бергбом. Він стверджу-

вав, що право є витвором та функцією держави, на процес здійснення якої не впливають економічні чи інші чинники. Поряд із цим учений відійшов від жорстких рамок імперативної теорії права та вважав, що держава повинна бути правовою, тобто вона, як суб'єкт права, підкоряється нею ж створеним законам. Як відзначається у літературі, К. Бергбом був переконаний, що над громадянином, владою та над державою стоїть незмінний правопорядок. Загалом континентальний напрям правового позитивізму обґрунтовував ідею про те, що держава повинна забезпечувати та гарантувати нормами права можливість реалізації прав і свобод людини і громадянина⁸².

Одночасно з тим, як зусиллями європейських позитивістів загальною теорією права конституювалася у статусі провідної юридичної науки, ті чи інші аспекти правової суб'єктності знаходили своє постійне місце у її предметному полі. Наприклад, у праці А. Меркеля «Енциклопедія права», що побачила світ у 1885 р., знаходимо поняття «суб'єкт прав», який наділений «правоздатністю»⁸³, «дієздатністю» та «осудністю»⁸⁴. Зокрема, він писав, що «сучасне право кожну людину визнає суб'єктом прав та правових обов'язків. Кожен володіє правоздатністю і тому з точки зору права є особою. Неправоздатних людей (рабів, невільних) сучасне право більше не знає»⁸⁵.

Суб'єкт права в розумінні А. Меркеля є носієм інтересів, які набули юридичного захисту і досягли форми саме «суб'єктивного права». При цьому вчений використовував формулювання, яке, на нашу думку, близьке за змістом до категорії «правосуб'єктність», а саме: розкриваючи сутність «суб'єктивного права», він іменує його «індивідуалізованою правовою силою»⁸⁶.

Поряд із людьми (яким надається вказана вище наявна у праві сила та інтереси яких утворюють «керівну нитку для здійснення права») А. Меркель до складу суб'єктів права відносить також держави, громади, церковні громади, цехи та інші «корпорації». З його точки

⁸² Луцький Р.П. Позитивне право в європейській правовій думці. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 25.

⁸³ Меркель А. *Юридическая энциклопедия* / пер. Ф.К. Зейделя; под. ред. В.М. Грибовского. Санкт-Петербург, 1902. С. 58.

⁸⁴ Там само. С. 70.

⁸⁵ Там само. С. 58.

⁸⁶ Там само. С. 51.

зору, вони є носіями загальних інтересів та дійсними суб'єктами прав. Зокрема, корпорації ним розуміються як юридичні особи та утворюють «сукупність співчленів у їх єднанні, що детальніше визначене у статуті корпорації. Ця сукупність мається на увазі щоразу, коли йдеться про корпорацію та визнаються її права»⁸⁷.

Спочатку теоретичні пошуки вчених-позитивістів у праві відбувалися розрізнено у національному масштабі Німеччини та інших окремих країн, пізніше теоретично-правовий дискурс у позитивістському форматі досягнув загальноєвропейського виміру. Ідеї правового позитивізму були розвинуті в Бельгії – Е. Рогеном, Італії – Н. Боббіо, у Франції – А. Есменом. Останній підкреслював значення рівності громадян, яку розумів як однакову за обсягом правоздатність. Однак при цьому в якості винятку А. Есмен заперечував надання виборчих прав жінкам, а також відстоював ценз осілості та віковий ценз для виборців, позаяк виборчі права могли здійснювати тільки «здібні» громадяни.

Психологічна течія в європейській теорії права, яка по-своєму, виходячи із позицій ірраціоналізму та психологізму, тлумачила поняття суб'єктності та окремих аспектів правосуб'єктності, була поширена в другій половині XIX – на початку XX ст. у Німеччині та Франції. Зокрема, німецький правознавець Л. Кнапп вважав право системою «фантазмів», розвинутих у мисленні людей в якості засобів їх адаптації до потреб суспільства. У Франції Г. Тард тлумачив право, а також протиправну поведінку одним із видів схильності людини до наслідування, що реалізується у різноманітних соціальних колективах, включаючи натовп. Він вважав, що груповий вплив нівелює особистість людини, а у представників натовпу розвивається егоїзм, дратівливість, пристрасть та інший психологічний негатив⁸⁸. На нашу думку, спільною ознакою тогочасної психологічної теорії права було те, що її послідовники не розрізняли в індивідах зовнішню правову суб'єктність та внутрішню правову суб'єктивність.

Соціологічна школа права сформувалася наприкінці XIX – у першій третині XX ст. спочатку в Європі, однак пізніше соціологічне ро-

⁸⁷ Там само. С. 59.

⁸⁸ Тимошенко В.І. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда (із історії політичної і правової думки). *Держава і право: зб. наук. праць. Серія Юридичні науки*. 2017. Вип. 75. С. 310-311.

зуміння права набуло найбільшого поширення у США (де розвивалося юристами-практиками у контексті ідей «правового реалізму»⁸⁹). Соціологічну школу права становить значна кількість правових концепцій, до яких належить концепція солідаризму (Л. Дюгі), концепція інституціоналізму (М. Оріу), концепція прагматизму (О. Голмс), концепція «живого права» (Є. Ерліх), концепція реалізму (К. Левеллін, Д. Френк) та концепція інструменталізму (Р. Паунд)⁹⁰. Для представників цієї школи характерна тенденція до ототожнення права із реальними правовідносинами соціальних суб'єктів, а фокус дослідницької уваги зміщений з нормативного ядра права на факти його безпосереднього функціонування у суспільстві. «Тому практично будь-яка течія соціологічної юриспруденції загалом відмовляється від підходу формальної та змістовної ідентифікації права на користь його інституційної ідентифікації»⁹¹. Наприклад, як писав Є. Ерліх, «юриспруденція тільки утворює правові пропозиції на основі правових відносин. Сім'я, об'єднання, майно, речове право, покупка, оренда, найм, позика були правовими відносинами ще до того, як римські юристи створили свої перші узагальнення»⁹². Відповідно кінцевий зміст цих «правових пропозицій» визначають ті суб'єкти впливу, які мають функціональну можливість застосовувати «державне» або «недержавне» право як формальну чи неформальну владу (судді, адміністратори, юристи, члени сім'ї, релігійні громади тощо). На нашу думку, внаслідок надміру послідовного застосування такого теоретичного світогляду самостійність та якісна визначеність права розчиняється у регулятивній силі соціуму, суб'єкт права, по-суті, ототожнюється з ефективним соціальним суб'єктом, а правосуб'єктність надто зближується із соціальною суб'єктністю загалом.

Природно-правова традиція в європейській теорії права наприкінці XIX – на початку XX ст. не була представлена потужно, позаяк

⁸⁹ Мельник М.О. Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. С. 10.

⁹⁰ Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Влада права як фактор його ефективності в соціологічному праворозумінні. *Приватне та публічне право*. 2017. № 4. С. 14.

⁹¹ Там само. С. 13.

⁹² Эрлих О. Основоположение социологии права /пер. с нем. М. В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: Университетский изд. консорциум, 2011. С. 369.

у той період домінувало позитивістське розуміння правових явищ. Однак, як відзначається у літературі, «юснатуралізм із європейської юриспруденції та філософії права не зник навіть у часи засилля легізму»⁹³. Відповідно до природно-правової концепції суб'єктом історичного прогресу XIX–XX ст. визнавалася людина як особистість. Послідовники природно-правової концепції підкреслювали, що юридичне поняття індивіда як суб'єкта права ґрунтується не тільки на соціально-юридичних, а й на природних правах людини. При цьому під ідеальною метою розвитку суспільства представники руху за відродження природного права розуміли такий його стан, у якому максимально повно будуть реалізовані етичні принципи рівності, свободи та солідарності. Постулювалося, що людина для того, щоб бути суб'єктом права, може не володіти здатністю мати обов'язки.

Також у XIX ст. виникли та набули розвитку ідеї про відокремленість від держави й автономність таких природно-історичних утворень, як громади. У другій половині століття виникла громадівська теорія місцевого самоврядування, яку розробляли О. Гірке і В. Шеффер. В її основу була покладена ідея суспільства як федерації громад і невеликих груп⁹⁴.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до європейського теоретико-наукового юридичного простору активно долучилися російські вчені (Б. Вишеславцев, М. Коркунов, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Є. Трубецькой, Г. Шершеневич та ін.). Як було зазначено вище, у російській правовій науці того часу теоретичні дослідження явища правової суб'єктності та розкриття відповідних понять відбувалися переважно у контексті різноманітних варіантів енциклопедії права, що викладалася в університетах.

Також теоретичні пошуки загальноправового рівня здійснювалися у роботах з теорії цивільного права, постійно виходячи за межі її галузевого поля, однак не відриваючись від нього остаточно (Г. Шершеневич «Підручник російського цивільного права»⁹⁵, 1911; І. Кістя-

⁹³ Братасюк М. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 206.

⁹⁴ Пундор Ю.О. Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2012. Вип. 12. С. 14.

⁹⁵ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Москва: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. 851 с.

ківський «Поняття суб'єкта прав»⁹⁶, 1903 та ін.). Галузевий цивілістичний світогляд з необхідністю впливав на методологію та результати тих досліджень правової суб'єктності, які завершувалися висновками, що претендували на статус загальнотеоретичних. Зокрема, у теорії російського дореволюційного права отримала розвиток категорія «суб'єкт права», що зазвичай розкривалася у контексті дослідження елементів цивільного правовідношення. Як підкреслював Г. Шершеневич у своєму класичному «Підручнику російського цивільного права», «юридичне відношення розпадається на такі елементи: суб'єкти, об'єкт, право, обов'язок»⁹⁷. Його бачення загалом кореспондувалося із поглядами С. Муромцева (який вважав, що «активне відношення формується трьома факторами. Із них два – суб'єкт і об'єкт створюють необхідні атрибути відношення. Роз'єднання суб'єкта та об'єкта знищує їх відношення»⁹⁸), М. Коркунова («необхідним елементом кожного юридичного відношення є суб'єкти права та обов'язку»⁹⁹) та інших російських дореволюційних цивілістів і перших теоретиків права.

Також застосовувалися поняття «правоздатність» (вона розумілася як здатність особи набувати права) та «дієздатність» (описувалася як здатність особи до самостійного розпорядження майном або до прийняття на себе зобов'язань). Характерно, що часто ці поняття змішувалися¹⁰⁰.

У цьому зв'язку слід також зазначити, що розуміння сутності правової суб'єктності значною мірою визначалося методологічними установками тих шкіл, до яких належали провідні російські та європейські правознавці. Так, вирішення питання щодо визначення змісту понять «правоздатність» та «дієздатність» було обумовлене впливом приватно-правового чи публічно-правового типу сприйняття правової дійсності конкретним дослідником. Зокрема, приватно-правове розуміння правоздатності сформувалося під впливом ідеї про суб'єкта права

⁹⁶ Кистяковский И.А. Понятие субъекта прав. *Журнал Министерства юстиции*. 1903, № 8. С. 115-127.

⁹⁷ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. С. 69.

⁹⁸ Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. Москва: Юрайт, 2019. С. 48.

⁹⁹ Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. Москва: Юрайт, 2020. С. 145-146.

¹⁰⁰ Владимиров С. Субъект права в теории дореволюционного права России конца XIX – начала XX в. *Вопросы экономики и права*. 2013. № 4. С. 8.

насамперед як про носія суб'єктивних прав. Такого бачення правоздатності у контексті вчення про суб'єкта права дотримувалися практично всі російські енциклопедисти права та перші теоретики права у дореволюційній юридичній науці в Росії. Наприклад, Г. Шершеневич, хоч і був відомий своїм позитивістським світоглядом, проте відзначав, що «суб'єкт права – це той, кому об'єктивне право присвоює у юридичному відношенні суб'єктивне право»¹⁰¹, при цьому маючи на увазі сферу приватно-правових відносин. У цьому зв'язку показово, що задовго до того російський філософ, правознавець, учений-енциклопедист українського походження Я. Козельський (у 1768 р.) писав, що «юрипруденція є знанням усіх можливих прав або простостей»¹⁰².

У свою чергу, публічно-правове розуміння правоздатності постійно асоціювалося із таким її змістом, який акцентовано відображав володіння та виконання суб'єктами права суспільно необхідних, а тому формалізованих у законі обов'язків. Зокрема, саме у такій канві розвивав свою концепцію соціальної солідарності французький конституціоналіст Л. Дюгі та інші адепти соціологічного позитивізму, наприклад російський учений М. Ковалевський¹⁰³. «Людина, яка живе у суспільстві, має права; однак ці права являють собою не прерогативи, належні їй в силу людської гідності, це – повноваження, надані їй тому, що будучи членом суспільства, вона несе соціальний обов'язок і повинна мати право виконати цей обов'язок», – писав Л. Дюгі¹⁰⁴.

У цьому зв'язку доречно підкреслити, що послідовний розвиток ідеї про суб'єктивне право як про засіб реалізації соціальних обов'язків неминуче приводить до заперечення власне існування суб'єктивного права у вигляді персональної юридичної вимоги індивіда до су-

¹⁰¹ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: в 4-х вып. Москва: Изд. Бр. Башмаковых, 1910-1912. С. 574.

¹⁰² Козельський Я.П. Философические предложения, сочиненные надворным советником и Правительствующего Сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. С. 48.

¹⁰³ Ніколаєнко Н. Сутність поняття «соціальна солідарність» у працях Леона Дюгі та Максима Ковалевського. *Юридична Україна*. 2014. № 6. С. 14–20.

¹⁰⁴ Дюгі Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1908. С. 21.

спільства, позбавленої публічно-корисної мети. Наступним кроком за такою логікою є уже нормативне чи доктринальне ігнорування реальної правової суб'єктності у сенсі здатності особи чи іншого діяча до суб'єктивного права, спрямованого на власну, а не суспільну користь.

Відзначимо також тенденції у розумінні правового статусу носіїв правосуб'єктності, а також її структурних елементів та ознак залежно від того, дотримувався той чи інший вчений позитивістського, природно-правового чи іншого за змістом наукового світогляду¹⁰⁵. Так, Г. Кельзен, теоретик концепції правового позитивізму та прихильник неокантіанської філософської традиції, послідовно розробляючи з нормативістських позицій «чисте вчення про право», визнавав вирішальне значення правопорядку та владного примусу для таких елементів правосуб'єктності, як дієздатність, деліктоздатність та правоздатність. Наводячи традиційні підходи до розуміння останніх, він відзначав, що справжня правова влада у індивідів виникає на основі загальних норм, створених через законодавство або звичай. Зокрема, аналізуючи здатність індивіда набувати суб'єктивні повноваження договірною походження, Г. Кельзен підкреслював: якщо «договір створює суб'єктивні права договірних сторін, то відбувається це тому, що правовий порядок, уповноважуючи індивідів укладати договори, наділяє сторони, що укладають цю угоду, правомочністю засвідчувати невиконання установлених через неї обов'язків, себто оскаржувати порушення вироблених завдяки цьому договорі правових норм через позов – себто брати участь у виробленні судового рішення, що репрезентує індивідуальну правову норму»¹⁰⁶.

В такому розумінні правоздатності, дієздатності та деліктоздатності суб'єкт права повністю «розчиняється» в об'єктивному праві та

¹⁰⁵ На думку В. Калітинського, основою природно-правових ідеологій є гуманістичний правовий ідеал, ідеологія юридичного позитивізму прагне до досягнення ідеалу порядку (який формується за допомогою принципу верховенства закону), а правові ідеології, вибудовані на соціологічному типі праворозуміння, беруть за основу ідеал суспільного блага (що ґрунтується на підставі принципу солідарності) [Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2016. С. 10].

¹⁰⁶ Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. С. 170.

постає лише його функцією. З цього приводу С. Грудницька слушно відзначає, що нормативісти «відірвали поняття суб'єкта права від соціальної реальності, волі, інтересу тощо. Вони бачать суб'єкта права як штучний засіб для мислення»¹⁰⁷.

Корифей психологічної теорії права Л. Петражицький право та відповідно правову суб'єктність розумів як виключно психологічний феномен, що породжується особливими, так званими «умовно абстрактними», або «бланкетними», емоціями. Останні для нього є внутрішніми психологічними імпульсами, що активізуються у момент, коли до людини від іншого чи людиною до іншого адресується наказ, спонукання, заборона, веління тощо. «Шляхом належних дослідів і самоспостережень можна переконатися, що накази та заборони, особливо якщо вони неочікувані, короткі та різкі, напр., «мовчати!», «назад!», «не чіпати!» та висловлюються належним суворо-наставницьким тоном та з належною владною мімікою, діють, так би мовити, як електричні токи, моментально викликаючи у нашій психіці своєрідні моторні подразнення, що діють на користь тієї поведінки, котра відповідає змісту веління або заборони»¹⁰⁸. Для Л. Петражицького інтуїтивна емоційна хвиля, що переживається та усвідомлюється індивідом як примусова, позбавлена довільності, свободи, власне, і є виявом права. Відповідно носіями такої ірраціональної правосуб'єктності постають ті індивіди, які здатні генерувати та переживати правові емоції у процесі своєї соціальної взаємодії чи навіть поза нею: «Будь-яке психічне явище відбувається у психіці однієї людини і тільки там, і його природа не змінюється від того, чи відбувається щось інше ще десь між індивідами, над ними, у психіці інших індивідів, чи ні, існують інші індивіди чи ні тощо»¹⁰⁹. Поряд із цим Л. Петражицький визнавав, що право «існує та діє у психіці деяких елементів народонаселення, класів суспільства, релігійних, племенних груп, що входять до складу держави...»¹¹⁰. Таким чином, правосуб'єктними для нього

¹⁰⁷ Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: монография. Донецк: ООО «Юго-Восток лтд», 2011. С. 125.

¹⁰⁸ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 ч. Ч. 1. Москва: Юрайт, 2019. С. 12-13.

¹⁰⁹ Там само. С. 81.

¹¹⁰ Там само. С. 79.

постають будь-які індивіди та їх спільноти, у індивідуальній чи колективній психіці яких існує правове переживання (останнє, як видно із викладеного вище, і є для Л. Петражицького саме тим, що прийнято іменувати правосуб'єктністю). Послідовне проведення ідеї про право як феномен людської психіки привело його до визнання правосуб'єктними також тварин («зарахування тварин до переліку суб'єктів моральних і правових обов'язків не може породжувати жодних сумнівів та труднощів»¹¹¹), предметів, «безтілесних духів», богів тощо.

У науковій літературі обґрунтовано відзначається, що європейська традиція схильна до розуміння сутності права як поєднання інтересів суб'єктів відносин шляхом утвердження ідеалів справедливості, свободи, недопущення зловживань нею. Вже потім підкреслюється забезпеченість права заходами державного впливу¹¹².

Інша ідеологічна основа була властива радянському праву: класова теорія права. Відповідно інтерпретувалися усі правові явища, включаючи і правову суб'єктність. Основним суб'єктом застосування та продуцентом права визнавалася класова за своєю природою держава, «що являє собою складну «машину», за допомогою якої в експлуаторському суспільстві експлуаторські класи утискають та пригнічують трудові маси, а у соціалістичному суспільстві пролетаріат, здійснюючи свою диктатуру, знищує експлуатацію, ліквідує експлуаторські класи та буде соціалістичне суспільство»¹¹³. Здійснення волі пролетаріату як панівного класу «з метою встановлення та закріплення суспільних порядків, вигідних і бажаних панівному класу, досягається за допомогою права, тобто обов'язкових правил поведінки, головним чином законів, які встановлює панівний клас і дотримання котрих він забезпечує усією силою свого апарату примусу, тобто держави»¹¹⁴.

Перелічимо характерні риси розуміння правосуб'єктності радянською теорією права (мається на увазі період з 1917 р. до середини 1950-х років).

¹¹¹ Там само. С. 87.

¹¹² Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Юридичні науки. 2011. № 87. С. 61.

¹¹³ Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. С. 150.

¹¹⁴ Там само. С. 150-151.

По-перше, дослідження цього правового явища було позбавлене самодостатності та відбувалося майже виключно у руслі розвитку теорії правовідносин. Причини появи та постійного застосування такої методології у радянській правовій науці мають яскраво репрезентоване в історії європейської гуманітарної думки філософсько-світоглядне обґрунтування. Зокрема, К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» (1845) заклав наріжний камінь концепції історичного матеріалізму, вказавши, що «сутність людини не є абстрактом, що властивий окремому індивіду. В своїй дійсності вона постає сукупністю усіх суспільних відносин»¹¹⁵. Тільки таке розуміння взаємодії окремої людини та суспільства, за К. Марксом, давало би пролетаріату (з позицій матеріалістичного розуміння історії, передового класу тодішнього європейського суспільства) змогу здійснювати революційне та раціонально обґрунтоване подолання експлуаторського капіталістичного устрою. Виключно через практику цілеспрямованих соціальних перетворень усупільнена, тобто не вирвана із соціальної конкретики, людина стає «вихователем» суспільства, що має бути змінене та, відповідно, може утвердити «істинність, тобто дійсність і потужність, посюсторонність свого мислення»¹¹⁶. Зважаючи на абсолютний вплив марксистсько-ленінської ідеології на всю сферу гуманітарної науки СРСР, магістральна спрямованість та контекст «вторинних» загальнотеоретичних та галузевих досліджень у сфері права були установлені наперед і без жодних варіантів відхилення. Зокрема, у контексті класової теорії права правові відносини визначалися як «відносини нерівності, відносини панування і підкорення, примусу, що виростають із відповідних виробничих відносин, із відносин власників засобів виробництва та умов праці до безпосередніх виробників, із відносин експлуатації людини людиною. Специфічним змістом права є відносини нерівності, відносини панування та підкорення. Формами ж права є різні види цієї нерівності, панування і підпорядкування»¹¹⁷.

¹¹⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 3. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1955. С. 3.

¹¹⁶ Там само. С. 1.

¹¹⁷ Винокуров А. Что же такое правовые отношения? *Советское государство*. 1933. № 1-2. С. 85.

Своєрідна наступність такої світоглядно-методологічної традиції відчувається і дотепер, оскільки в абсолютній більшості вітчизняних посібників з теорії держави і права навчальний матеріал, котрий стосується пов'язаних між собою категорій «суб'єкт права» та «правова суб'єктність», подається у параграфах, присвячених питанню структури правовідносин¹¹⁸.

По-друге, дуже мало уваги приділялося питанню суб'єкта права. Виклади уявлень про суб'єкта права були невеликими за обсягом змісту, суперечливими за логікою та доволі плутаними в аспекті розмежування дефініцій. Наприклад, поняття «суб'єкт права» часто отожднювалося із поняттям «суб'єкт правовідносин». Так, суб'єктами правовідносин визнавалися «їх учасники, які володіють правомочностями та несуть відповідні обов'язки у тому чи іншому правовідношенні»¹¹⁹. При цьому вказувалося, що в СРСР учасниками соціалістичних правовідносин є: а) радянські громадяни; б) радянська соціалістична держава робітників та селян (СРСР, союзні республіки, автономні республіки); в) державні організації трудівників; г) громадські організації трудівників¹²⁰.

Звернемо увагу на послідовно проведений у цьому переліку марксистський підхід, відповідно до якого основними суб'єктами соціальних змін є трудящі класи, через боротьбу яких із класами експлуаторів, власне, і здійснювався, за К. Марксом, прогресивний хід історії. Неминучим наслідком такої ідеології у сфері юридичної науки стала втрата усіма суб'єктами права, включаючи громадянина та державу, самодостатнього статусу, позаяк вони були лише засобами досягнення класом трудівників своєї кінцевої соціальної мети – побудови

¹¹⁸ Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 192-193; Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 154-155; Сухонос В.В. Теорія держави і права: підручник. Суми: Університетська книга, 2014. С. 490-497; Загальна теорія права: підручник/ за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. С. 228-230; Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін. / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС; Освіта України, 2017. С. 198-207.

¹¹⁹ Карева М.П., Кечекьян С.Ф., Федосєєв А.С., Федькин Г.И. Теория государства и права. Москва: Гос. изд-во юрид. лит. 1955. 460 с.

¹²⁰ Там само. С. 410.

безкласового комуністичного суспільства. З цієї причини у радянській юридичній науці держава сприймалася як політичний інструмент робітників та селян, використання якого допомагає їм досягти вказаної вище мети, а громадяни – як «власність» радянської держави.

По-третє, атрибутами суб'єктів права (з якими часто ототожнювалися учасники правовідносин, суб'єкти правовідносин) традиційно визнавалися правоздатність та дієздатність, що пояснюється імплементацією в радянську теорію права установок, розвинутих цивілістичною, енциклопедією права та теорією права дореволюційної Російської імперії. При цьому поняття «правоздатність», незважаючи на коливання текстуального викладу в різних джерелах, загалом розумілося як визнана законом здатність громадянина володіти певними правами та нести визначені юридичні обов'язки, а поняття «дієздатність» тлумачилося як «визнана законом здатність особи здійснювати такі дії, котрі можуть мати наслідком виникнення, зміни та припинення правомочностей чи юридичних обов'язків даної особи»¹²¹.

Характерною ознакою радянського розуміння поняття правоздатності був її поділ на загальну та спеціальну. При цьому, як відзначає О. Іоффе, досить тривалий час «під загальною правоздатністю розумілася здатність володіти будь-якими або хоча б якимись правами, а в її межах виділялися два види спеціальної правоздатності – політична та цивільна. Відмінності між названими видами спеціальної правоздатності бачилися у тому, що перша вибудовується як нерівна для різних класів та верств, а друга – як рівна для усіх громадян, не обмежених у правах по суду»¹²².

По-четверте, для теорії права того періоду характерне поєднання позитивістського, навіть скоріше легістського, типу науково-юридичного світогляду абсолютної більшості дослідників (що виявлялося, наприклад, у імперативних твердженнях про те, що правоздатність та дієздатність визначаються законом) з імплементаваними у їх праці ідеями або «абстрактного антропоцентризму», або «соціологічного антропоцентризму». У межах першого ключовим актором у полі

¹²¹ Там само. С. 411.

¹²² Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». 3-е изд., испр. Москва: Статут, 2009. С. 282.

правової дійсності визнавалася «людина» загалом без врахування її конкретного місця та значення у більш масштабних та надіндивідуальних правосуб'єктних утвореннях, включаючи юридичних осіб, державу та народ. Зокрема, «залежно від характеру правовідношення число суб'єктів права може бути різним, але, зрозуміло, не менше двох, оскільки правовідношення є відношенням між людьми і тому, відповідно, принаймні два учасники відносин є завжди»¹²³.

Тенденція, яку ми умовно називаємо «соціологічним антропоцентризмом», виявилася у номінуванні суб'єктами права чи суб'єктами правовідносин «вільних рабовласників», «селян», «землевласників-феодалів», «найманих працівників» чи «капіталістів». Найбільш нейтральною за соціально-оціночним значенням була така її текстуальна матеріалізація, за якою фізичні особи як суб'єкти права та, відповідно, носії цивільної, адміністративної чи іншої правосуб'єктності, іменувалися просто «громадянами».

Ідея про суспільні відносини (а правовідносини є їх найбільшою частиною) як про ключовий формат функціонування явищ права розвивалася не тільки радянською правовою наукою, орієнтованою на матеріалістичне розуміння історії, а й з інших світоглядних позицій. У відомого російського правознавця М. Алексєєва, прихильника концепції «правової євразійської держави» (який був добре знайомий з марксизмом та послідовно критикував цю ідеологію) в праці «Нариси із загальної теорії держави. Основні передумови та гіпотези державної науки» (1919) читаємо: «Все, що має правове значення, складається із відносин людини до людини або ж до об'єктів права. Кожне правовідношення є *відношенням*. Проте позаяк поняття правовідношення охоплює собою і поняття суб'єкта права, то і суб'єкт права також повинен бути правовідношенням»¹²⁴. Розвиваючи цю думку, М. Алексєєв приєднується до ідеї німецького вченого Ю. Біндера (висловленої у праці «Проблема правової особистості», 1907) про те, що «бути суб'єктом права – це означає перебувати у певному,

¹²³ Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. С. 274.

¹²⁴ Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2008. С. 147-148.

визначеному правопорядком відношенні, яке ми називаємо «суб'єктивним правом»¹²⁵.

Слід звернути увагу на галузеві дослідження окремих аспектів правосуб'єктності у радянській юридичній науці, особливо цивілістиці. Зокрема, у статті відомого вченого-цивіліста С. Братуся «Про співвідношення цивільної правоздатності та суб'єктивних цивільних прав» (1949) вперше у радянській цивілістиці зустрічаємо поняття «правосуб'єктність», яке вчений «розчиняв» у понятті «правоздатність»¹²⁶. Він писав: «Правоздатність – та загальна основа, без якої неможливі конкретні правомочності. Правоздатність – це право окремої людини або колективного утворення бути суб'єктом прав та обов'язків. Правоздатність і правосуб'єктність – рівнозначні поняття»¹²⁷. Відповідно правоздатність С. Братуся визначав як «сумарний, спільний, тобто абстрактний вияв тих можливих суб'єктивних прав, існування котрих допущене законом»¹²⁸. Така дефініція правоздатності позначена позитивістським світоглядом, характерним для радянської правової науки загалом. Не уникнув С. Братуся у своїх дослідженнях галузевої цивільної правоздатності і надмірного впливу марксистсько-ленінської ідеології, підкреслюючи, що «цивільна правоздатність у СРСР відрізняється від цивільної правоздатності при капіталізмі принципово іншим змістом – вона є соціалістичною правоздатністю»¹²⁹.

Відзначимо, що погляди С. Братуся на співвідношення та зміст понять «правоздатність» та «правосуб'єктність» віддзеркалюють, хай і доволі специфічно, їх гносеологічну єдність і водночас діалектичну суперечливість. Однак погляди цього цивіліста на правову суб'єктність слід визнати еkleктичними. Гіперболізація дійсно ключового значення правоздатності для виникнення та функціонування правосуб'єктності призвела С. Братуся до принципової помилки в оцінці статусу та місця вербальної абстракції «правосуб'єктність» у категоріально-понятійно-

¹²⁵ Там само. С. 148.

¹²⁶ Схожого погляду на співвідношення правоздатності та правосуб'єктності дотримувалися й інші відомі радянські правознавці, які у 50-60-х роках ХХ ст. зосередили увагу на проблематиці правосуб'єктності, – С. Кечекьян, М. Матузов, Ю. Толстой.

¹²⁷ Братуся С.Н. Об соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. *Советское государство и право*. 1949. № 8. С. 36.

¹²⁸ Там само. С. 36.

¹²⁹ Там само. С. 36-37.

му просторі юридичної науки, зокрема у загальній теорії права та у цивілістиці. Крім цього, вчений нелогічно, всупереч власним вихідним переконанням, відокремив правоздатність від її живих конкретизацій. Він ставить питання: «Якщо конкретні прояви цивільної правоздатності входять до складу визначеного суб'єктивного права, то чи не слід дійти висновку про те, що вияви правоздатності й утворюють суб'єктивне право? У такому випадку треба визнати, що правоздатність – це лише загальна або абстрактна можливість бути носієм суб'єктивних прав та обов'язків»¹³⁰. Те, що і правоздатність, і правосуб'єктність загалом опредмечена у конкретиці правового буття, а не виділена із них у вигляді абстрактної величини, що вона змістовно, а не формально розгорнута у реальних суб'єктивних правах і обов'язках учасників правовідносин, а також виявляє себе у їх живих деліктних взаємодіях, С. Братусь проігнорував. Тим самим він роз'єднав право у його модулях буття як можливого і водночас дійсного феномена.

***

Отже, підходи до пояснення явища правосуб'єктності у теорії права країн Європи починаючи з другої половини ХІХ ст. позначені фундаментальною суперечністю природно-правового та позитивістського типів праворозуміння у різних варіантах їх формулювання при домінуванні ідеології позитивізму. Ця дихотомія пізніше була доповнена соціологічно-правовою та іншими методологічними парадигмами.

У теорії російського дореволюційного права отримала розвиток категорія «суб'єкт права», що зазвичай розкривалася у контексті дослідження елементів цивільного правовідношення. Також застосовувалися поняття «правоздатність» (вона розумілася як здатність особи набувати права) та «дієздатність» (описувалася як здатність особи до самостійного розпорядження майном або ж до прийняття на себе зобов'язань). При цьому поняття «правоздатність» та «дієздатність» не до кінця чітко розрізнялися.

Розуміння сутності правової суб'єктності значною мірою визначалося методологічними установками тих шкіл, до яких належали провідні російські та європейські правознавці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, вирішення питання щодо визначення змісту

---

¹³⁰ Там само. С. 36.

понять «правоздатність» та «дієздатність» було обумовлене впливом приватно-правового чи публічно-правового типу сприйняття правової дійсності конкретним дослідником.

В радянській юридичній науці розуміння права та правової суб'єктності ґрунтувалося на ідеології марксизму-ленінізму та мало своєю методологічною основою матеріалістичну діалектику; воно відзначалося приматом загального над груповим та індивідуальним, а публічного (державного) – над приватним (особистим).

У другій половині ХХ ст. теоретичне осмислення явища правової суб'єктності поступово й закономірно набуло категоріального закріплення у радянській, а ще раніше – в європейській науці загальної теорії права, а також, починаючи із цивільного права, – і на галузевому рівні. На сучасному етапі для дійсно наукового пізнання правосуб'єктності (і як явища, і як категорії) вимагається її дослідження за допомогою адекватного методологічного інструментарію, цілеспрямованого сформованого із врахуванням специфіки цього самобутнього предмета загальнотеоретичних розвідок.

1.3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Незавершеність, суперечливість та надмірна поліваріантність точок зору стосовно статусу, змісту, структури, значення, місця категорії «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі загальної теорії права дають змогу обґрунтовано припустити, що досягнуте нею поточне вирішення проблеми правосуб'єктності не має адекватної методологічної основи, а тому позбавлене єдиного ключа та продукує пізнавальні здобутки у тому вигляді, який І. Кант називав агрегатом знань на противагу знанням як системі. За його ж думкою, «система вимагає методу»¹³¹. Враховуючи цю ідею великого мислителя, викладемо своє бачення методологічних правил, необхідних для наукової

¹³¹ Кант И. Трактаты и письма. Москва: Наука, 1980. С. 5.

ідентифікації статусу, змісту, структури, значення та місця категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. При цьому ґрунтуючись на переконанні, що «сучасні дослідники не обмежені жодними ідеологічними кордонами і в ситуації плюралізму наукових методів дослідження та підходів можуть здійснювати свої наукові пошуки на будь-якій методологічній базі»¹³².

Характеризуючи змістовно-теоретичний компонент цієї методології¹³³, що протягом останніх десятиліть домінує в юридичній науці при здійсненні досліджень явища правової суб'єктності, відзначимо, що сучасний етап характерний декількома тенденціями у загальній теорії права і у галузевому знанні. Зокрема, у національній юридичній доктрині дослідження з питань правової суб'єктності, залежно від особливостей обраного предмета та методології здійснення, поділяються переважно на три великі групи:

1) ті, що цілеспрямовано здійснені саме як теоретико-правові дослідження¹³⁴. Вони спрямовані на задоволення потреби у забезпеченні загальною теорією права належного формату свого буття, а саме її функціонування у вигляді узгодженої системи теоретично обґрунтованих категорій та понять, що шляхом раціонального пізнання були вилучені із, так би мовити, «матеріального субстрату» правового життя;

¹³² Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 20.

¹³³ С. Вишновецька у запропонованій нею концепції методології науки конкретної галузі права виділяє теоретико-світоглядний компонент, що містить змістовно-теоретичний компонент, світоглядний компонент, а також методичний компонент, який, у свою чергу, утворюється а) методами наукових досліджень, б) методологічними підходами і принципами та в) юридичною технікою і методикою дослідницької роботи [Вишновецька С.В. Методологія науки трудового права: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2014. 332 с.].

¹³⁴ Окунев І.С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права. *Держава і право*: зб. наук. праць. Серія Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 37. С. 58–65. С. 58-65; Костюк В.Л. Проблеми визначення правосуб'єктності у загальній теорії права. *Держава і право*: зб. наук. праць. Серія Юридичні і політичні науки. 2009. Вип. 44. С. 14-19; Качур В.О. До визначення поняття «правосуб'єктність» у теорії. *Науковий вісник Національного ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 24–29; Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Прес, 2004. С. 124-221 та ін.

2) дослідження виключно галузевого спрямування¹³⁵, які сприяють системному розвитку галузевих доктрин, галузевого законодавства та відповідного правозастосування;

3) дослідження, що поєднують сучасну галузеву доктрину із постулатами теорії права, їх більшість порівняно із першими двома категоріями¹³⁶. Такі доктринальні пошуки загалом спрямовані на побудову вертикально інтегрованої системи теоретичного знання про правові явища. Найчастіше вони ініціюються представниками різноманітних галузевих доктрин з метою співвіднести локальні пізнавальні здобутки, напрацьовані ними стосовно об'єктивізацій конкретно взятої галузевої правової суб'єктності, із загальнотеоретичними позиціями у цій предметній сфері. Однак відзначимо, що поступово починає формуватися й інша тенденція, у межах якої теорія права охоплює своїм пізнавальним інтересом галузеві форми правової суб'єктності та відповідні здобутки їх доктрин, досліджуючи вияви загальної закономірності функціонування правосуб'єктного зв'язку на особливому¹³⁷ та навіть на одиничному рівнях правової дійсності¹³⁸.

¹³⁵ Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.; Суб'єкти цивільного права: монографія / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Харків: Харків юридичний, 2009. 632 с.; Кравчук В.М. Поняття конституційної правосуб'єктності. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 72-73; Маринчак Є.С. Податкова правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 23. С. 39-50 та ін.

¹³⁶ Денисова А.В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду: науковий підхід до характеристики. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 143-147; Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності: республ. міжвідомч. наук. зб.* Харків, 2002. Вип. 55. С. 53-60; Пасічник А.В. Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 142-145; Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право. 2014. 512 с. та ін.

¹³⁷ Пундор Ю.О. Категорія «суб'єкт права» у теорії права та особливості її застосування у галузевому праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.; Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60-63; Пундор Ю.О. Про необхідність вдосконалення у теорії права класифікації суб'єктів права з урахуванням потреб галузевих теорій (на прикладі теорії господарського права). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 49-52 та ін.

¹³⁸ Дунас О.І. Особливості правосуб'єктності європейського центрального банку. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 115 (ч. II). 2013. С. 71-76;

Кожен із наведених вище напрямів руху юридичної думки має свою цінність, генеруючи знання про різнорівневі закономірності в розвитку об'єкта пізнання, яким є багатогранна, суперечлива та динамічна правова реальність, включаючи правову суб'єктність. Однак, зважаючи на об'єктивну складність правових явищ, а також вплив суб'єктивних труднощів пізнавального процесу в межах кожної із вказаних вище сфер наукового пошуку, неминуче виникає низка негативних чинників, прихована дія яких часто нівелює результати зусиль багатьох дослідників.

Так, надміру абстрактні дослідження, що трапляються у сфері загальної теорії права і здійснюються без належного врахування реалій права, приречені перебувати у своєрідному «догматичному сні», позаяк відірвані від правового життя та отримують внаслідок цього звинувачення у схоластиці та дедалі переконливішу констатацію незатребуваності. Значно підживлює таку риторику імплементація в національне право України засобів та підходів до правового регулювання, започаткованих англо-американським правом (згадаємо, що філософія права, юридична доктрина США та інших країн англо-саксонської правової сім'ї з прагматичних міркувань завжди були наближені до емпіричного рівня правового життя).

Зокрема, «у наукових пошуках, що стосуються правової суб'єктності, у сфері теорії права тривалий час спостерігається не зовсім продуктивна, однак дуже широка дискусія стосовно структури цього правового явища»¹³⁹. Незважаючи на те, що категорія «правова суб'єктність» цілком адекватно розкривається через тріаду понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність», дослідження цього правового явища рясніють новоутвореними поняттями, їх поєднаннями та ототоженнями, некритично вихопленими із прикладного рівня правової науки та штучно введеними у її теоретичну сферу (наприклад, «трансієздатність», «бізнесдієздатність», «правочиноздатність», «тестаментоздатність»; іноді правоздатність ототож-

---

Шевчук Б.М. Засади функціонування Європейського Союзу. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44 (1). С. 21-28 та ін.

¹³⁹ Січевлюк В.А. До питання про розуміння категорії «правова суб'єктність» у юридичній науці. *Держава і право: зб. наук. праць. Серія Юридичні науки*. 2018. Вип. 79. С. 49.

ноється із правовим статусом чи, навпаки, правоздатність та правовий статус визначаються елементами правосуб'єктності, або ж до складу останньої включаються, окрім правоздатності та дієздатності, також основні права та обов'язки тощо). У цьому зв'язку доцільно згадати корисну, однак дещо забуту рекомендацію середньовічного філософа-номіналіста У. Оккама: не треба робити припущень більше, ніж мінімально потрібно («*Pluralitas non est ponenda sine neccesitate*»).

З іншого боку, дослідження виключно галузевого спрямування часто програють у теоретичній глибині, продукуючи надто прикладні результати на шляху акцентованої галузевої самоідентифікації. Неподинокі випадки, коли у процесі вивчення багатогранних правових явищ (які у просторі єдиного об'єкта пізнання зазвичай взаємозалежно суміщають елементи декількох галузей права) практикується надміру вузькогалузева, відірвана від цілісності «аспектна» рефлексія. Посилений акцент на галузевій специфіці у поєднанні з ігноруванням положень теорії права, а також без огляду на необхідність міжгалузевого, транссекторального підходу призводить до змішання змісту категорій та понять, невиправданого їх відхилення, ототожнення чи поєднання. Як приклад наведемо ситуацію, коли самостійними структурними елементами галузевої (зокрема, господарської) правосуб'єктності визнаються господарська компетенція та господарська правоздатність¹⁴⁰. Такий підхід заслуговує критичного ставлення, адже господарська компетенція є конкретно-галузевим втіленням тієї частини правоздатності суб'єкта господарювання, якою охоплюється сукупність його господарських прав та обов'язків. Крім цього, частина цілого (права та обов'язки) у жодному разі не може бути самостійним елементом системи поряд із самим цілим (правоздатністю).

На нашу думку, вченому, який працює на рівні загальнотеоретичного осмислення явищ правової дійсності, шляхом критичної само-рефлексії слід постійно долати ті когнітивні шаблони, що генеруються зі сфери його поточного емпіричного досвіду, чи виникають внаслідок вузькопрофесійного сприйняття фактів правової реальності, чи утворилися внаслідок невиправданого домінування у колективній науковій свідомості пізнавальних парадигм, що колись переконливо

¹⁴⁰ Гарагонич О. Поняття й елементи господарської правосуб'єктності акціонерних товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 3. С. 51-52.

довели свою методологічну ефективність, однак з плином часу її втратили. Прикладом для підтвердження вищевикладеної тези з історії юриспруденції можуть бути погляди родоначальників юридичного позитивізму Д. Бенґама та Д. Остіна на правоздатність, що сформувалися під впливом кримінального матеріального та процесуального права¹⁴¹.

А для сучасного стану дослідження проблеми правової суб'єктності характерно те, що у вітчизняній теорії права розуміння понять «правоздатність», «дієздатність», «деліктоздатність», як і категорії «правова суб'єктність» загалом, досі перебуває під дуже істотним впливом цивілістичної доктрини, підвалини чого були закладені працями відомих радянських та українських учених-цивілістів (С. Братуся, О. Іоффе, О. Красавчікова, Ю. Толстого, О. Дзери, Н. Кузнєцової, Я. Шевченко та ін.), а також близьких до них за поглядами та сферою наукових пошуків теоретиків права (А. Венедіктова, С. Кечекьяна, М. Матузова та багатьох інших). Зокрема, у сучасній російській літературі, безпосередньо присвяченій дослідженню проблем правосуб'єктності, прямо констатується, що конструкція цивільно-правової правосуб'єктності, розроблена С. Братусем ще у середині ХХ ст., «була сприйнята загальною теорією права та використовувалася для характеристики правосуб'єктності на теоретичному рівні як така, що віддзеркалює закономірності виникнення, розвитку та функціонування цього явища»¹⁴².

Подібні ґносеологічні недоліки наведених вище пізнавальних сценаріїв, що ведуть до звуження горизонтів пізнання, англійський філософ Ф. Бекон образно назвав «ідолами печери», приєднуючись при цьому до думки Геракліта про те, що «люди шукають знань у малих світах, а не у великому чи спільному світі»¹⁴³.

¹⁴¹ У царині якого вони, до речі, практикували як адвокати.

¹⁴² Правосубъектность: общетеоретический, отраслевой и международно-правовой анализ: сб. матер. к XII Ежегодным научным чтениям памяти профессора С.Н. Братуся / В.Ф. Яковлев, Т.Я. Хабриева, В.К. Андреев и др. Москва: Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации; Статут, 2017. С. 22.

¹⁴³ Bacon Francis. *Novum Organum or True Suggestions for the Interpretation of Nature*. Edited by Joseph Devey, M.A. New York, 2014. URL: <https://www.gutenberg.org/files/45988/45988-h/45988-h.htm>.

Звернемося до особливостей тих досліджень правової суб'єктності, які більшою чи меншою мірою поєднують сучасну галузеву доктрину із постулатами теорії права. Відзначимо, що загалом для галузевої доктрини вихід у «надгалузеве» (рівень загальної теорії права) чи «іншогогалузеве» (суміжні галузеві масиви знань) праворозуміння не характерний, оскільки асоціюється з її проникненням у предметні сфери інших юридичних наук, а тому кваліфікується як розмивання власної предметної ідентичності галузевої доктрини «чужорідним» елементом. Проте взаємодія тієї чи іншої галузевої доктрини із загальноправовим чи суміжним теоретичним полем є корисною у контексті компаративного пізнання нею власного предмета як елемента складного, однак єдиного у своїй природі феномена права загалом. Або взаємодія галузевих доктрин може бути обумовлена метою галузевої самоідентифікації кожної із них через порівняння особливостей власного предмета та методу зі специфікою предметів та методів інших галузей права, а також із визначальними особливостями їх доктринального пізнання.

Сегмент досліджень правової суб'єктності, що більшою чи меншою мірою поєднують сучасну галузеву доктрину із постулатами теорії права, досить значний. Такі дослідження поділяються на дві великі групи: 1) галузеві пошуки з урахуванням постулатів загальної теорії права та 2) загальнотеоретичні пошуки із зверненням до прикладної, тобто галузевої, сфери. В обох групах досліджень іноді виникають прикрі деформації теоретичної картини правової дійсності, зумовлені гносеологічними недоліками, які Ф. Бекон іменував «ідолами театру». На його думку, чисельні аксіоми наук, що отримали силу внаслідок традицій, віри чи недбалості, є «вигаданими і театральними світами», що «вселилися у розум людей із різноманітних догматів своєрідних систем філософії, а також із хибних законів доказування»¹⁴⁴.

Слід зазначити, що нерідко у галузевих дослідженнях (більшість з яких добре збалансована із концептами загальної теорії права) надміру присутнє, так би мовити, «штучне» галузеве бачення світу правових явищ та процесів. «Очевидне чи приховане домінування специ-

---

¹⁴⁴ Там само.

фічного змісту категоріально-понятійного апарату та методологічних особливостей, властивих тій чи іншій галузевій доктрині, над власне загальнотеоретичним інструментарієм та контентом досліджень не оминуло і ті з них, які спрямовані на явище правової суб'єктності»¹⁴⁵.

Актуальним прикладом, що підтверджує сказане вище, може бути спроба цивілістичної доктрини надати таким носіям правової суб'єктності, як територіальна громада та держава, статусу особи у сфері цивільних правовідносин. Відповідно до цієї доктринальної позиції поняття особи є родовим і охоплює не тільки осіб фізичних і юридичних, а й усіх суб'єктів цивільних прав. До складу юридичних осіб, таким чином, належить віднести «певні спільноти на кшталт об'єднань, акціонерних товариств, міських громад, держав»¹⁴⁶. У якості обґрунтування тези про теоретичну та практичну необхідність досягнення тотожності у розумінні категорії «суб'єкт права» та поняття «особа» може бути контент-аналіз термінологічних суперечностей ЦК України, посилення на класиків цивілістичної думки (Д. Меєра, Є. Васьковського та інших), переклади із стародавніх мов відповідної термінології (наприклад, терміна «*prosopon*» з грецької мови чи «*persona*» з латини), звернення до ідеології ЦК України тощо¹⁴⁷.

У цьому зв'язку зауважимо, що посилений тиск галузевої методології на загальнотеоретичні конструкції саме у сфері галузево-правового сегмента наукового пошуку повинен загалом сприйматися як неминуче гносеологічне явище, що пояснюється потребою кожної галузевої доктрини у досягненні максимально повного, несуперечливого та системного галузевого праворозуміння та забезпеченні ефективного правозастосування у непростих законодавчих реаліях України. Проте така практика, як відзначалося вище, часто призводить до досить спірних висновків, які ґрунтуються скоріше на штучній, а не реальній теоретичній та емпіричній основі.

Крім цього, спроби «просування» засадничих постулатів окремої галузі права в якості універсальних засобів творення та пізнання «пра-

¹⁴⁵ Січевлюк В.А. До питання про розуміння категорії «правова суб'єктність» у юридичній науці. С. 50.

¹⁴⁶ Суб'єкти цивільного права: монографія / за заг. ред. Я.М. Шевченко. С. 43-44.

¹⁴⁷ Борденюк В. Поняття територіальної громади як суб'єкта цивільного права України. *Право України*. 2014. № 12. С. 195.

вового світу» наражаються на обґрунтовану критику представників інших галузевих доктрин, а також теоретиків права. Наприклад, стосовно наведеної вище доктринальної позиції про надання державі статусу юридичної особи О.Тарасов зазначає, що «конструкція юридичної особи замала для держави як суверенного територіально-владного учасника міжнародних та національних правовідносин»¹⁴⁸. А у теорії права висловлено зважену позицію про те, що правосуб'єктність наділені не тільки особи, останні постають лише як один із видів суб'єктів права поряд із такими соціальним спільнотами, як держава, народ, нація, населення певних частин території держави, трудові колективи¹⁴⁹.

З іншого боку, часто зустрічаються загальнотеоретичні конструкції, у яких наявні запозичення галузевого походження, і тому в доктринальній сфері загальної теорії права, за відсутності іншого, виникає вимушене домінування моментів галузевого пізнання правової реальності. Зокрема, слід вказати на некритичне залучення до теорії правосуб'єктності цивілістичного розуміння сутності та структури правової суб'єктності, що виявляється в акценті саме на моменті «здатності» суб'єкта, по-перше, бути учасником правовідносин, по-друге, набувати права та обов'язки, по-третє, власними діями реалізовувати права та виконувати обов'язки. Однак у сучасному демократичному світі атрибут «здатності до права» з доби буржуазних революцій в Європі іманентно властивий всім без винятку особам та іншим соціальним суб'єктам у обсязі, який кореспондується із їх соціальними функціями та суспільним розумінням справедливості. Такий їх статус в юриспруденції постає, за словами А. Кауфмана, «об'єктивно правильним» правом-в-розумі»¹⁵⁰, а тому є природним. Україна тут не є винятком, оскільки відповідні законодавчі положення прямо закріплені на конституційному рівні (статті 3, 5, 13, 134, 140 Конституції України), гарантовані національним та міжнародним правопорядками та, більше того, розвинуті практикою українських і міжнародних

¹⁴⁸ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. С. 106.

¹⁴⁹ Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. С. 229.

¹⁵⁰ Бернюков А.М. Основний зміст правової герменевтики А. Кауфмана. *Юридична наука*. 2016. № 1 (55). С. 10.

судових інстанцій. Тому акцент у теорії права на «здатності» як ключовій ознаці правосуб'єктності є, як мінімум, надмірним. Характерна у цьому відношенні теоретична позиція згаданого вище радянського цивіліста С. Братуся, який і ввів категорію «правосуб'єктність» у поле юридичної науки. Вважаючи, що правосуб'єктність тотожна правоздатності, він поряд із цим у доктринальному аспекті уникав визначення природи останньої виключно через використання терміна «здатність», і ще у 1950 р. чітко вказав на неї як на особливе суб'єктивне право: «Визнаючи окрему людину або колективне утворення особою, ми тим самим визнаємо за ними правоздатність. Правоздатність – це право бути суб'єктом прав та обов'язків»¹⁵¹. Зрозуміло, що точка зору С. Братуся зумовлена послідовним розвитком ним фундаментальних принципів цивілістичного підходу до розуміння правової дійсності (зокрема, засадничої ідеї про рівну цивільну правоздатність фізичних осіб). Однак, як відзначено у спеціалізованій літературі, ця позиція С. Братуся «набула надзвичайної популярності в юридичній літературі, хоч і зазнала в окремих своїх положеннях справедливої критики»¹⁵².

Також відзначимо, що у цивільному праві України, як у законодавстві, так і в доктрині, цивільна деліктоздатність поглинулася цивільною дієздатністю¹⁵³ та розуміється з «пасивного» боку, а саме – як здатність нести, а не покладати відповідальність (ч. 1 ст. 30 ЦК України). Така модель дієздатності не властива для суб'єктів, наділених публічною правовою суб'єктністю (особливо владною), для якої визначальними є конкретна сукупність повноважень (компетенція), а не здатність до них, а також «активна» деліктоздатність (тобто здат-

¹⁵¹ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. С. 6.

¹⁵² Стефанчук Р.О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4. С. 115.

¹⁵³ Такий підхід до розуміння структури правосуб'єктності характерний для радянської та пострадянської цивілістики. Наприклад, О. Белькова чітко вказує, що правосуб'єктність є правовим явищем, складниками якого виступають правоздатність та дієздатність; при цьому останньою охоплюються інші елементи правосуб'єктності, що пропонуються в юридичній літературі. «Усі спроби назвати інші елементи у структурі правосуб'єктності призводять до дроблення на складники такого елемента, як дієздатність» [Е.Г. Белькова. О категориях «правосубъектность» и «праводееспособность». *Известия ИГЭА*. 2006. № 6. С. 56].

ність застосовувати юридичну відповідальність до порушників правопорядку).

Отже, а) відірвані від прикладних реалій загальнотеоретичні дослідження, що мають вигляд мінливих та часто довільних конфігурацій категорій, понять та дефініцій, б) надміру наближені до законодавства вузькогалузові пошуки, а також в) теоретичні знання, сформовані під впливом галузевих шаблонів, є прикладами однобічного, а тому небагатого на дійсно науковий зміст пізнання правової дійсності. Всі вищеописані негативні тенденції у практиці доктринального пізнання правових явищ загалом і правової суб'єктності зокрема слід визнати прикладами абстрактного, тобто неглибокого осмислення явища правової суб'єктності та гносеологічних форм його пізнання. Появу таких знань слід сприймати як закономірний етап пізнавального процесу, який позитивно долається шляхом руху науки від абстрактно-теоретичного до сутнісного, конкретно-теоретичного, тобто дійсного, по-справжньому істинного знання. Сприяти такому поступу будуть дослідження як буття правових явищ, так і їх гносеологічних аспектів із застосуванням коректного методологічного інструментарію, яким забезпечується пізнання обраного предмета у статиці, динаміці та дослідження його як системи, що розвивається.

Розкриємо останню тезу докладніше. Вона стосується становлення категорії «правова суб'єктність» як гносеологічного феномена, здатного ефективно підтримувати та, більше того, методологічно забезпечувати науково-теоретичну діяльність, спрямовану на вирішення питань онтологічного змісту (тобто на пізнання об'єктивного, реального явища правової суб'єктності).

Сучасна парадигма наукового дослідження категорії «правова суб'єктність» постає як сукупність філософсько-світоглядної та юридично-наукової підсистем (останню утворюють загальнотеоретична та галузево-специфікована частини). Погодимось з думкою Ю. Оборотова про те, що нині у цілому відбувається процес утвердження нової парадигми методології юриспруденції як стійкої дослідної бази, забезпеченої філософськими, загальнотеоретичними та галузевими досягненнями. Він підкреслює, що «такий комплексний (синтетичний) характер методології визначає її існування у всій системі юриспруден-

ції як цілісності, що включає філософські, загальнотеоретичні, галузеві та інші складові»¹⁵⁴.

Насамперед слід зазначити, що у пізнанні особливостей категоріального відображення явища «правової суб'єктності» в юридично-науковій підсистемі знаходять ефективне застосування апробовані гносеологічною практикою юридичної науки її загальнонаукові (структурний, функціональний, аналіз, синтез) та спеціально-наукові (формально-логічний, порівняльно-правовий, конкретно-соціологічний) методи. Однак особлива роль у пізнанні категорії «правова суб'єктність» належить скоріше філософсько-світоглядним підходам, котрі, як відзначено у літературі, визначають стратегію дослідження, «його загальну спрямованість, орієнтують на знаходження, відбір, накопичення цілком визначених у соціально-змістовому відношенні фактів і, нарешті (що, можливо, найголовніше), обумовлюють характер та зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів»¹⁵⁵. Підставою для такого твердження є:

– по-перше, наявність власне категоріальної форми існування, якої з необхідністю набуло знання, здобуте юридичною наукою про явище правової суб'єктності. Адже категоріальний статус надає пізнавальним результатам науково-світоглядного значення і тим самим перетворює ці гносеологічні здобутки на засоби для отримання нового знання;

– по-друге, те особливе значення взаємодії суб'єкт-об'єкт, тлумачення якого має світоглядне значення як для філософії, так і для теорії права (та, відповідно, для юридичної науки і практики загалом). Зокрема, залежно від того, «що» чи «хто» постає у філософії в якості об'єкта або суб'єкта, а також від того, як розуміється значення останніх¹⁵⁶, класифікуються філософські концепції, у правовій науці – гене-

¹⁵⁴ Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 34.

¹⁵⁵ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-е. Київ: Атіка, 2001. С. 169.

¹⁵⁶ Сприйняття суб'єкта саме як активного соціального діяча характерне для гуманітарних наук загалом. Так, із соціологічної точки зору, «суб'єктність – це активна реакція індивіда (соціальна дія) через усвідомлення ним навколишньої дійсності та свого місця у ній» [Сальніков С.З. Розуміння суб'єктності в контексті формування і розвитку громадянського суспільства. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*: матер.

руються теоретичні конструкції, а в юридичній практиці – формуються алгоритми правозастосування (наприклад, на ранніх етапах розвитку цивілізації у складах правопорушень домінувала об'єктивна сторона, тоді як у сучасних постійно посилюється суб'єктивна).

На нашу думку, світоглядно-філософські підходи¹⁵⁷ до дослідження категорії «правова суб'єктність» повинні передбачати:

– історичність, яка вимагає розгляду цієї категорії в її еволюційному розвитку, із достатньо обережним використанням, здавалося б, перевірених часом канонів. Досвід свідчить, що раніше донаукове, а пізніше наукове осмислення явища правосуб'єктності перебувало і дотепер перебуває у процесі прогресу, віддзеркалюючи та прогностично моделюючи об'єктивні зміни цього предмета пізнання, який, у свою чергу, також структурно та функціонально розвивається у відповідь на потреби суспільної практики. Таким чином, доктрина та догмати римського права (сформовані стосовно суб'єктності громадян Риму, міських муніципій та рабовласницької держави), права середньовічної Європи (що фіксують правосуб'єктність підданих, первинних торгівельних партнерств, цехів, міст, монархічної держави та її суверена), права індустріального капіталізму (сконцентрованого на правосуб'єктності фізичних осіб та особливо юридичних осіб, переважно корпорацій та їх об'єднань, міських та інших громад, держав та їх міжнародних організацій) повинні бути критично переосмислені сучасною юридичною наукою, що досліджує динамічні правові явища інформаційного суспільства (для яких характерне розмивання формальних правосуб'єктних статусів, поєднання різноспрямованих тенденцій, зокрема, з одного боку, до централізації правосуб'єктності, наприклад, монополій, транснаціональних корпорацій, держав авторитарного типу, об'єднань держав, а з іншого – навпаки, до її децентралізації у середовищі різноманітних диспозитивно чи імперативно заснованих утворень, які з прагматичних міркувань наділяються законо-

---

наук.-практ. конф., 14-18 березня 2016 р. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 92].

¹⁵⁷ С. Вишневецька для їх позначення використовує поняття «світоглядний компонент методології» [Вишневецька С.В. Методологія науки трудового права: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2014. С. 31].

давцем правосуб'єктністю особи, частковою правосуб'єктністю або лише ознаками правосуб'єктності);

– діалектичність. Як писав Г. Гегель, діалектичне «є душею будь-якого істинно наукового пізнання»¹⁵⁸. Єдність та боротьба протилежностей, характерна для кожного предмета та процесу пізнання, у випадку дослідження феномена правової суб'єктності та формування його наступного категоріального відтворення передбачає врахування, зокрема, суперечливого взаємовпливу в межах єдиного процесу науково-юридичного пізнання двох масивів знань – загальнотеоретичного та галузевого. Слід чітко, однак без руйнування синергетичних зв'язків та потенціалів, визначити точки спільного та відмінного у процесах взаємодії загальної теорії права та доктрин галузевого рівня. Теоретичний матеріал останніх, слугуючи змістовним джерелом для теорії права, повинен критично переосмислюватися під кутом виявлення у ньому моментів дії загальних закономірностей права, а не механічно підміняти собою дійсно загальнотеоретичні узагальнення. Застосування у теорії права категорії «правова суб'єктність» на різних рівнях її конкретизації, включаючи випадки, на перший погляд, надмірно детального «занурення» в окремі аспекти прикладного знання про це правове явище, з точки зору діалектики пізнання є рухом до поглибленого відображення дійсності, у процесі якого відбувається «сходження від абстрактного (простого) до конкретного (більш складного, внутрішньосуперечливого, конкретного в мисленні)»¹⁵⁹. Така пізнавальна динаміка ґрунтується на фундаментальній методологічній основі у вигляді законів та категорій діалектичної логіки (зокрема, вченні Г. Гегеля про поняття);

– телеологічність, що передбачає кваліфікацію кожної правосуб'єктної одиниці як більшою чи меншою мірою вольового утворення, що має здатність самостійно діяти для досягнення певної мети (цілей). Як зазначає Б. Малишев, «детермінація майбутнім безпосередньо пов'язана з категорією «мета», тому цей вид детермінації називають

¹⁵⁸ Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 206.

¹⁵⁹ Проценко М.В. Абстрактне і конкретне на емпіричному рівні наукового пізнання. *Світогляд - Філософія - Релігія*: Зб. наук. праць. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. Вип. 2. С. 105.

також телеологічним (від грецької «*telos*» – кінець, мета)¹⁶⁰. Мета – це бажаний стан, що виникає для правосуб'єктної системи внаслідок максимально можливого задоволення її фундаментального інтересу в реалізації свого потенціалу за рахунок власних та/чи залучених ресурсів. Телеологічні особливості функціонування правосуб'єктних систем виявляються у тому, що в них бажаний та суб'єктивно усвідомлений наслідок вольовим і водночас об'єктивним чином впливає на причину свого реального втілення, мета визначає засоби, система діє на середовище, ціле впливає на кожну свою частину, і навпаки.

Мета, а також цілі, що конкретизують її, неминуче та природно входять до складу правосуб'єктності, активно її формують, предметно специфікують зміст, структуру та функції цього атрибуту кожного вольового діяча. Важливо, що надійні знання про телеологічний аспект правосуб'єктності дають підставу зробити обґрунтований висновок про особливості та потреби її (тобто правової суб'єктності) зовнішнього втілення, яке може відбутися, наприклад, у статусі особи або у надособовому правосуб'єктному статусі, що характерно, зокрема, для правової суб'єктності територіальної громади, держави та народу.

Слід також зазначити, що у сучасній теорії права обґрунтовано розрізняються телеологія суб'єктивна (наявна у свідомості та діяльності окремих індивідів) та об'єктивна (така, що існує поза свідомістю окремих індивідів)¹⁶¹. На нашу думку, в юридичних осіб та спільнот властива їм цілеспрямованість більшою чи меншою мірою об'єктивується, демонструючи тенденцію до досягнення надіндивідуальної форми існування. «Телеологічність, таким чином, постає невід'ємним змістовно-методологічним атрибутом категорії «правова суб'єктність»¹⁶².

Крім того, філософія дає важливі орієнтири для розуміння шляхів застосування категорії «правова суб'єктність» у дослідженнях одиничних та особливих об'єктиваций правової суб'єктності, які можуть бути проведені у загальнотеоретичному ключі. Тут важливим орієнтиром є ідеї Г. Лейбніца про те, що безкінечно різноманітний світ феноменів

¹⁶⁰ Малишев Б.В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 7.

¹⁶¹ Малишев Б.В. Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічні дослідження: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. С. 9.

¹⁶² Січевлюк В.А. До питання про розуміння категорії «правова суб'єктність» у юридичній науці. С. 56.

утворюється самобутніми та неподільними монадами, які водночас у процесі змін створюють видову визначеність та об'єднані в єдиному, яке охоплює собою всю різноманітність¹⁶³.

Теоретичне осмислення тривалого досвіду гностичної діяльності людства, здійснене у філософії, має своїм висновком визнання різнорівневої структуризації буття у вигляді одиничного, особливого, загального та всезагального. Пізнання всезагального зв'язку процесів та явищ універсуму як пошук відповіді на потребу виявлення місця людини у ньому є метою власне філософської рефлексії. Такий рівень абстрагування зовсім не передбачає ігнорування філософським пізнанням предметного наповнення загального, особливого та одиничного рівнів буття. Навпаки, самобутні й водночас вплетені у матерію більш загальних зв'язків окремі буттєві втілення, з точки зору діалектичної логіки, постають як найбільш багаті за змістом конкретизації всезагального руху речей, що відбувається в їх єдиному просторово-часовому континіумі.

Відповідно гносеологічна структура кожної окремої науки має вигляд триєдиної ієрархії рівнів загального, особливого та одиничного, і кожен із них наділений власною теоретичною та, основне, практичною цінністю. На рівні загального фіксується виявлена шляхом абстрагування «чиста» закономірність (іншими словами, зумовлена внутрішніми причинами та зовнішніми зв'язками логіка становлення), властива певному виду реальності. Протилежний полюс буття та пізнання, позначений категорією «одиничне», є кінцевою точкою, в якій закономірність завершує процес реалізації свого діалектичного потенціалу, наділяючи при цьому своє одиничне втілення максимальною кількістю рис, які по-різному виявляють і тим самим індивідуалізують загальну «чисту сутність» у такому одиничному. Категорія «особливе» охоплює проміжні буттєві форми сутності, наділені якісною визначеністю, з'єднуючи «одиничне» та «загальне»¹⁶⁴. Як зазначав Г. Гегель, ігнорування цілісності «загального», «особливого» та «одиничного» знищує наукове пізнання як явище. «Ані життя, ані духа, ані бога, рівно

¹⁶³ Лейбниц Г.В. Сочинения: в 4-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1982. С. 414.

¹⁶⁴ Кондратьев Р.І. Філософські категорії загального і особливого та їх використання у правотворчості. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3-4. С. 7.

як і чистого поняття абстракція через те і не може пізнати, що вона не допускає до своїх витворів одиничність, принцип індивідуальності та особистості і, таким чином, приходиться лише до неживих та бездуховних, безбарвних та беззмістовних узагальнень»¹⁶⁵.

Якщо звернутися до сфери наукового пізнання власне правових явищ, то на найвищому щаблі відповідного теоретичного пошуку знаходиться наука теорії держави і права, предметом якої визначено загальні закономірності державно-правових явищ у їх розвитку, єдині для всіх них особливі та одиничні буттєві вияви. Не порушуючи предметні межі окремих юридичних наук, теорія права досліджує особливі та одиничні втілення правових явищ щодо їх загального принципу (за висловом Г. Гегеля, щодо абсолюту в його розгортанні)¹⁶⁶.

Не є винятком із цього явище правової суб'єктності, для пізнання якого у теорії права застосовується категорія «правова суб'єктність». Саме нею на найвищому рівні абстрагування, доступному позитивній науці (тобто на рівні загального), окреслюються зміст, обсяг, рівень складності та міра завершеності правових опцій, доступних соціальному суб'єкту, а також структуруються надані такому суб'єкту правові якості (правоздатність, деліктоздатність, дієздатність).

На особливому рівні категорія «правова суб'єктність» дозволяє зафіксувати відмінні між собою роди, види та різновиди правової суб'єктності, що кореспондується із можливістю формування у межах науки теорії права певного масиву знань про правосуб'єктність, номінованого у статусі «теорії середнього рівня». Кожен поділ правосуб'єктності специфікується залежно від ключової ознаки, яка створює його своєрідну визначеність, правову самобутність, закріплену окремим поняттям. Наприклад, залежно від змісту, який визначається мірою домінування приватного чи публічного інтересу, існують підстави для того, щоб у загальній теорії права виділити публічну, приватну, приватно-публічну та публічно-приватну диференціації правосуб'єктності як роди цього феномена права. У межах варіативного простору, властивого категорії «особливе», зазначені роди правосуб'єктності можуть мати та/або мають більш дрібні (зокрема, галузеві) види, а

¹⁶⁵ Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1972. С. 56.

¹⁶⁶ Там само. С. 175.

також специфічні різновиди, що локалізуються у межах галузевих видів правової суб'єктності.

На рівні одиничного категорія «правова суб'єктність» індивідуалізується за змістом, формою закріплення за носієм, особливостями реалізації у правовідносинах, іншими виявами реальної правової суб'єктності, властивої конкретному суб'єкту права. Відповідні закріплення правової суб'єктності демонструють нам її «прориви» у сферу реального буття, що завершуються появою неповторних правосуб'єктних профілів кожного конкретного індивіда чи іншого соціального актора, і особливо це виявляється в аспекті дієздатності. Саме вона, на відміну від правоздатності та деліктоздатності, що іманентно позначені абстрактністю норм об'єктивного права, насамперед створює, на нашу думку, неповторне «правосуб'єктне обличчя» учасника правовідносин, охоплюючи особливості його реального волеутворення та/чи волеореалізації.

Крім того, дослідження явища та категорії «правова суб'єктність» повинно проводитися згідно з методологічними установками, які передбачають:

– системність наукового пошуку. В цьому зв'язку категорія «правова суб'єктність» постає як основа завершенної теоретичної рефлексії цілісної і водночас диференційованої системи елементарних та більш складних втілень правової суб'єктності, наявних у реальному правовому житті. Дотримання системності при здійсненні наукового пошуку дозволяє охопити весь спектр сутнісних виявів предмета дослідження, здійснивши його своєрідний горизонтальний аналітичний «зріз»;

– виявлення соціальної обумовленості пізнавального процесу, що передбачає дослідження досягнутого розуміння категорії «правова суб'єктність» залежно від:

а) реальних, а не уявних, форм правової суб'єктності, наявних у конкретній соціальній дійсності;

б) економічних, політичних, географічних, культурних, релігійних та інших умов функціонування форм правосуб'єктності у визначених часових періодах;

в) об'єктивних пізнавальних можливостей юридичної думки того чи іншого історичного етапу. Відповідний науковий матеріал накопичено історією держави і права.

Дотримання викладених вище методологічних засад при проведенні відповідних тематичних досліджень створює, на нашу думку, істотні можливості досягнути коректного поєднання філософсько-світоглядного, загальнотеоретичного та галузевого аспектів у сфері досліджень категорії «правова суб'єктність». Основне – за таких умов для теорії права, а також для галузевих доктрин (як складових єдиної юридичної науки) задаються передумови більш повної реалізації ними прогностичної функції, тобто відбувається сприяння процесу наукового передбачення, здійсненню теоретичних та прагматичних функцій правової аналітики (серед іншого також з метою уникнення «броунівського руху» в сфері наукових напрацювань)¹⁶⁷. Адже коректне змістовне наповнення наукової категорії теоретичним та прикладним матеріалом є запорукою результативності того пізнавального руху, який відбувається з її залученням, а також дозволяє встановити тенденції становлення феномена, знання про який дістали категоріальне закріплення, теоретично змоделювати його наступні зміни та при потребі практично впливати на нього у майбутньому.

***

Отже, у теорії права та у галузевій юридичній науці існує декілька характерних тенденцій, кожна з яких, попри свою безумовну теоретичну та прикладну доцільність, певною мірою генерує специфічні деформації процесу дослідження онтологічних аспектів явища правової суб'єктності, а також шкодить становленню адекватних гносеологічних форм її пізнання. Зокрема, надміру абстрактні загальнотеоретичні дослідження відриваються від прикладних реалій права. Пошуки виключно галузевого спрямування часто програють у теоретичній глибині. У працях науковців, які прагнуть досягнути балансу між загальнотеоретичним та галузевим світоглядами, часто спостерігається домінування специфічного змісту категоріально-понятійного апарату та методологічних особливостей, властивих тій чи іншій галузевій доктрині, над власне загальнотеоретичним інструментарієм та контентом.

---

¹⁶⁷ Оніщенко Н. Функції правової аналітики: теоретичні виміри, практичні засади. *Visegard Journal on Human Rights*. 2017. № 1/2. С. 118-119.

Коректне відображення онтологічних особливостей явища «правової суб'єктності», а також гносеологічних форм його пізнання забезпечується шляхом застосування апробованих юридичною наукою загальнонаукових (структурний, функціональний, аналіз, синтез) та спеціально-наукових (формально-логічний, порівняльно-правовий, конкретно-соціологічний) методів. У сукупності вони утворюють юридично-наукову підсистему. Однак особлива та, на нашу думку, вирішальна на даний час роль у пізнанні категорії «правова суб'єктність» належить світоглядному компоненту методології.

Світоглядно-філософські підходи передбачають дослідження категорії «правова суб'єктність» з таких методологічних позицій:

- історичність, яка вимагає розгляду цієї категорії в її еволюційному розвитку;
- діалектичність, що дозволить, зокрема, осмислити суперечливий взаємовплив у межах єдиного процесу науково-юридичного пізнання двох масивів знань – загальнотеоретичного та галузевого;
- телеологічність, що передбачає кваліфікацію кожної правосуб'єктної одиниці як вольового утворення, що має здатність самостійно діяти для досягнення певної мети.

Категорією «правова суб'єктність» на найвищому рівні абстрагування, доступному позитивній науці (тобто на рівні загального), окреслюється зміст, обсяг, рівень складності та міра завершеності правових опцій, доступних соціальному суб'єкту, а також структуруються надані такому суб'єкту правові якості (правоздатність, деліктоздатність, дієздатність). Проте загальнотеоретичне дослідження явища правосуб'єктності не повинно обмежуватися лише визначенням загальних закономірностей, єдиних для всіх його особливих та одиничних буттєвих виявів. Категорія «правова суб'єктність», застосована до пізнання особливих виявів правосуб'єктності, дозволяє зафіксувати відмінні між собою роди, види та різновиди цього феномена. На рівні одиничного категорія «правова суб'єктність» індивідуалізується за змістом, формою закріплення та виявлення, іншими характеристиками реальної правосуб'єктності, властивій конкретному суб'єкту права.

Дослідження явища та категорії «правова суб'єктність» повинно проводитися згідно з вимогами до:

– системності наукового пошуку. Категорія «правова суб'єктність» постає як основа для завершеної теоретичної рефлексії цілісної і водночас диференційованої системи втілень правової суб'єктності у реальному правовому житті;

– виявлення соціальної обумовленості пізнавального процесу, що передбачає дослідження досягнутого суспільством розуміння категорії «правова суб'єктність» залежно від:

а) характеристик наявних у соціумі втілень правової суб'єктності (їх значення, потужності, кількісної присутності та масштабів вияву тощо);

б) економічних, політичних, географічних, культурних, релігійних та інших умов, що впливають на функціонування реальних виявів правосуб'єктності у визначених часових періодах;

в) об'єктивних пізнавальних можливостей юридичної думки того або іншого історичного етапу.

Розділ 2

ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ: СУЧАСНІ ВИМІРИ Й ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

2.1. ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

Характеризуючи сучасний стан загальнотеоретичних досліджень явища правової суб'єктності, насамперед відзначимо, що мовна абстракція «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі теорії права та сучасної галузевої доктрини більшістю дослідників номінується як категорія¹⁶⁸. Найбільш поширене розуміння статусу, місця та значення цього теоретичного абстракта точно охарактеризував В. Кравчук: «Для юридичної науки важливе методологічне значення мають положення про правосуб'єктність як категорію, що розкриває правовий статус суб'єктів права; передумови участі в правовідносинах; стадії правового регулювання та інші. Відповідно, категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в науковій термінології й широко застосовується у всіх галузевих юридичних науках. Категорія

¹⁶⁸ Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60-63; Грудницька С. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії. *Право України*. 2008. № 8. С. 74-79; Форманюк В.В. Витоки категорії «правосуб'єктність». *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. 2012. Вип. 46. С. 25-31 та ін.

правосуб'єктності активно використовується в чинному законодавстві та судовій практиці»¹⁶⁹.

Водночас питання про теоретичний статус того вербального ідентифікатора, яким в юридичній науці позначається абстрактне віддзеркалення природи, сутності та характеристик явища правової суб'єктності, рано ще вважати остаточно вирішеним. Так, у низці сучасних досліджень загальнотеоретичного та галузевого рівня деякі автори вказують на вербальний концепт правосуб'єктності як на «поняття»¹⁷⁰, в інших джерелах зустрічаємо «дефініцію» правової суб'єктності¹⁷¹ чи, нарешті, натрапляємо на правосуб'єктність як «термін»¹⁷². Враховую-

¹⁶⁹ Кравчук В.М. Поняття конституційної правосуб'єктності. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 71.

¹⁷⁰ Качур В.О. До визначення поняття правосуб'єктність у теорії. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 24-29; Ментух Н.Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. *Адвокат*. 2011. № 2. С. 39-41. Н. Філик у публікації, присвяченій цивільній правосуб'єктності юридичних осіб, торкається загальнотеоретичних питань дослідження цього правового явища та вказує: «Саме головне, це поняття має власний зміст, а тому його використання має сенс і не є лише засобом синонімічного урізноманітнення». [Філик В. *Правова природа цивільної правосуб'єктності юридичних осіб*. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/10927>].

¹⁷¹ Діткевич І.І. Поняття «адміністративна процесуальна правосуб'єктність»: проблеми дефініції. *Право і безпека*. 2010. № 4. С. 131-136. М. Веселов вважає «за можливе та необхідне розробку уніфікованої дефініції, яка має відображати всі аспекти цього правового явища та його характерні ознаки, що мають розкривати внутрішній зміст цього правового інституту» [Веселов М., Гайденко В., Приходько К. *Правосуб'єктність учасників кримінального провадження: проблеми законодавчого врегулювання. Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 175]. О. Шапка у своєму дослідженні іменує «правосуб'єктність» і категорією, і поняттям. Вона розробила «дефініцію трудової правосуб'єктності молоді», а також, поряд із цим, доходить висновку, що «необхідно доповнити вітчизняне трудове законодавство відповідними понятійними категоріями та дефініціями» [Шапка О.В. *Трудова правосуб'єктність молоді: поняття та види. Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 24. С. 532-538].

¹⁷² Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія та її перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 70-83. В. Надьон пише, що «термін «правосуб'єктність» використовується в теорії права для характеристики особи як суб'єкта права» [Надьон В.В. *Загальна характеристика правосуб'єктності. Актуальні проблеми приватного права: матер. міжнар. наук.-практ. конф.*, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 169]. Т. Цимбрівський вказує, що «термін «правосуб'єктність» є невід'ємною частиною наукового апарату теорії міжнародного права» та, поряд з цим, іменує правосуб'єктність «міжнародно-правовою категорією» [Цимбрівський Т.С. Доктринальні підходи до

чи наявність суперечливих тенденцій у розумінні статусу вербальної абстракції «правова суб'єктність», звернемося до дослідження цього питання детальніше.

Перед цим пояснимо, що словосполучення «мовна абстракція», «вербальний концепт» та «вербальна абстракція» у цьому дослідженні використовуються як синоніми. Всі вони позначають собою результат інтелектуальної діяльності людини, виражений у словесній формі, змістом якого є певна ідея, узагальнення, правило чи інша ментальна конструкція такого виду. Ці терміни мають латинське походження, зокрема, «*verbalis*» перекладається з латини як «словесний», «*abstractio*» означає «виведення», «відволікання», а «*conceptus*» походить від поняття «*concipio*», що означає «збирати, вбирати у себе; представляти; уявляти, формулювати; утворювати, зачати»¹⁷³. Коректність наведеної вище термінології підтверджується тим, що абстрактність як важливий аспект буття права визнана в юридичній науці. Наприклад, Р. Халфіна підкреслювала, що абстрактна норма реалізується у конкретному правовідношенні, а «співвідношення абстрактного та конкретного дає можливість розкрити реальні процеси перетворення норми з належного в суще»¹⁷⁴.

У процесі раціонального пізнання світу люди сприймають правову реальність, що оточує їх, та «намагаються перевести правові явища в площину логічних мовних конструкцій»¹⁷⁵, що дає змогу, як мінімум, оцінити бажаність дозволеного, зрозуміти межі обов'язкового та визначити тяжкість можливої відповідальності за вчинення заборонених діянь. Зазвичай для цього використовуються перевірені практикою засоби специфічного вербального інструментарію, виробленого з метою чіткої і зрозумілої ідентифікації важливих моментів сутності правових явищ. Аналіз доктринальних джерел, законодавства та судової практики свідчить, що найчастіше для розкриття атрибутивних

дослідження правосуб'єктності у міжнародному праві. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія Юридична. 2012. Вип. 2. С. 92].

¹⁷³ Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Філологія. 2013. Вип. 32. С. 242.

¹⁷⁴ Халфіна Р.О. *Общее учение о правоотношении*. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 78.

¹⁷⁵ Антошкіна В. Теоретичні та практичні проблеми визначеності цивільно-правових понять і категорій. *Право України*. 2014. № 12. С. 112.

характеристик правових феноменів застосовуються такі вербальні позначення, як «категорія», «поняття», «термін» та «дефініція».

У тлумачному словнику української мови знаходимо необхідні формулювання (відібрані автором за ознакою гносеологічної спрямованості):

«категорія» – 1) *філософське розуміння*: основне логічне поняття, що відображає найзагальніші закономірні зв'язки й відношення в реальній дійсності; 2) *наукове розуміння*: родове поняття, що означає розряд предметів, явищ тощо або їх важливу спільну ознаку¹⁷⁶;

«поняття» – 1) одна із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; 2) сукупність поглядів на що-небудь, рівень розуміння чогось¹⁷⁷;

«термін» – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо¹⁷⁸;

«дефініція» – стисле логічне визначення, яке містить найістотніші ознаки визначуваного поняття¹⁷⁹. Характерно, що у цьому короткому тлумаченні упорядники словника, по-суті, ототожують слово «визначення» із словом «дефініція», які належить сприймати як синоніми. Підтвердженням такого висновку є те, що «визначення» у цьому ж тлумачному словнику пояснюється як «формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його істотні ознаки, наукове означення»¹⁸⁰.

Як бачимо, з філологічної точки зору, елементи наведеної вище рубрикації значень не є тотожними, і з урахуванням цього факту їх доцільно розмістити у певній ієрархічній послідовності (залежно від зниження рівня узагальнення), а саме: «категорія» тлумачиться як поняття найбільш загальне, у «понятті» бачимо суттєві ознаки його об'єкта, «термін» розуміється як спеціальне поняття, а «дефініція» – як стисле поняття (тобто змістовно найістотніша частина останнього).

¹⁷⁶ Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 2. Київ: Аконт, 2000. С. 229.

¹⁷⁷ Там само. С. 566.

¹⁷⁸ Там само. С. 512.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само. С. 289.

Розкриття локального питання про статус теоретичної абстракції «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі передбачає дослідження практики застосування вказаних вище лінгвістичних елементів у сфері юридичної теорії, зокрема у їх стосунку до явища правової суб'єктності. Зрозуміло, що висвітлення виключно філологічних відмінностей у тлумаченні правової суб'єктності як категорії, поняття, терміна чи дефініції не буде належним виконанням поставленого завдання. Також необхідно врахувати висловлену в літературі точку зору про те, що знання, які належать загальній теорії права та держави, водночас включає і філософія права, оскільки вона у певній своїй частині функціонує як методологічна складова цієї теорії¹⁸¹.

Отже, для отримання повної за змістом відповіді на поставлене питання необхідно провести порівняльний аналіз перерахованих вище вербальних «одиниць» у контексті філософії, теорії права, галузевих доктрин (сфера теоретичного пізнання), а також законодавства. Останнє постає як джерело емпіричного матеріалу для теорії права й одночасно сфера цілеспрямованої прикладної матеріалізації здобутих теоретико-правових результатів.

Відтак у філософії, зокрема в античний період її історії, категорії (грецьк. *катηγορίες*) тлумачилися як поняття найвищого рівня абстракції, які позначали найбільш загальні ознаки речей. Так, Арістотель лінгвістично виводив 10 категорій, включаючи «сутність», «кількість», «якість», «дію» та «стан»¹⁸². Пізніше, у німецькій класичній філософії, категорії були показані як чисті форми пізнання, якими через діяльність розсудку структуруються дані хаотичного чуттєвого досвіду (І. Кант)¹⁸³, або як форми мислення, розумно та закономірно організовані у систему логіки (ідеалістична діалектика Г. Гегеля)¹⁸⁴. У матеріалістичній діалектиці категорії розуміються як ідеальні відображення у мисленні людини найбільш загальних властивостей, зв'язків

¹⁸¹ Рабінович П.М. Філософія права: навч. посіб.: у 5 ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1-2: Філософія права як наука. Гносеологія права. С. 19.

¹⁸² Арістотель. Сочинения: в 4 т. Т. 2. / ред. З.Н. Микеладзе. Москва: Мысль, 1978. С. 55-79.

¹⁸³ Кант И. Сочинения: в 8 т. Т. 3. Москва: Чоро, 1994. С. 123-125.

¹⁸⁴ Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. Москва: Мысль, 1977. С. 308.

та відносин предметів і явищ матеріального світу, який знаходиться у постійному суперечливому русі та перебуває під впливом практичної діяльності суспільства¹⁸⁵.

Таким чином, ідеалістична філософія номінує категорії логічними формами, які організовують емпіричний досвід людини і тим самим, по-суті, створюють у людському мисленні реальність природного, соціального та духовного світу. В матеріалістичній філософії категорії розуміються як основні атрибути буття, відображені у вигляді системи базових логічних форм людського мислення. Попри відмінності в обох філософських системах визнається, що об'єктивність цих ідеальних структур дає людині можливість пізнавати реальність та змінювати її у своїх інтересах, тобто людина за допомогою категоріальних основ мислення набуває здатності бути дієвою і практичною істотою (або, як прийнято говорити у філософії, бути суб'єктом, впливаючи на зовнішню чи навіть на свою внутрішню реальність як на об'єкт).

Внаслідок загальнотеоретичної саморефлексії розуму категорії мислення стають категоріями філософії, тобто вони для філософської думки одночасно є і результатом, й інструментом пізнання. Залучення категорій до методологічного потенціалу окремих наук робить категоріальний інструментарій конкретнішим – за рахунок збагачення змісту категорій та поглиблення їх функцій щодо більш прикладного, порівняно із філософією, предмета пізнання.

І у філософії, і у кожній окремій науці кожна категорія має самоцінність та самобутність, яка пізнається через осмислення її місця у системі категорій, шляхом розкриття її внутрішнього змісту, а також через аналіз її взаємодії з іншими категоріями. Це означає, що категорія може бути: а) самостійним, умовно виділеним у теорії, об'єктом пізнання та б) супутнім об'єктом у процесі фокусного дослідження іншої категорії (тоді категорія сприймається допоміжним засобом, за допомогою якого конкретизується зміст, місце та функціональне навантаження іншої категорії). «Такий формат дослідження дозволяє пізнавати зв'язки між категоріями, які об'єднують їх у єдине ціле в про-

¹⁸⁵ Андреев И.Д. Основные законы и категории материалистической диалектики. Москва: Московский рабочий, 1959. С. 219-229.

сторі теоретичного відображення відповідного предмета пізнання»¹⁸⁶. Також важливо, що категоріальні системи філософії та кожної із наук існують у вигляді сталих та одночасно динамічних утворень, котрі повинні змінюватися відповідно до еволюції тих предметів, істотні закономірності яких вони віддзеркалюють.

Викладені вище загальні міркування стосуються й юридичної науки, яка постає сукупністю галузевих наук, об'єднаних загальною теорією права. Кожна категорія юридичної науки є чи може бути самобутнім та цінним у пізнавальному відношенні об'єктом розгорнутого теоретичного дослідження, оскільки більш значущих та менш значущих категорій у науці просто не існує.

Важливо відзначити те, що у філософії протягом усієї її історії категорії переважно сприймалися не як засіб збереження здобутих людиною істотних знань про себе, суспільство та природу; інформаційно-накопичувальна властивість категорій постійно перебувала у тіні їх активно-гносеологічного значення, зокрема як методологічного інструментарію людини при вирішенні нею теоретико-світоглядних проблем¹⁸⁷. Визначні мислителі неодноразово вказували: якщо філософський розум у процесі дослідження природного чи соціального предмета свідомо керується обраною ним системою категорій та законами їх взаємодії як методом, то він набуває надійної та потужної можливості пізнання істини. Зокрема, як відзначав Г. Гегель, «завдяки цьому заняттю думка набуває самостійності та незалежності. Вона звикає обертатися в абстракціях та рухатися вперед без чуттєвих субстратів, стає несвідомою потужністю, здатністю вбирати в себе всю іншу багатоманітність знань та наук у розумну форму, охоплювати та утримувати їх суть, відкидати зовнішнє і таким чином вилучати із них логічне, або ж, що є тим самим, наповнювати сенсом усякої істини абстрактну основу логічного, раніше набуто шляхом вивчення»¹⁸⁸.

Саме тому специфіка категоріальної парадигми постійно слугувала засобом розмежування філософських шкіл і течій, діючи в якості

¹⁸⁶ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 3. С. 26.

¹⁸⁷ Січевлюк В.А. «Правова суб'єктність»: категорія, поняття, термін чи дефініція теорії права? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 12. С. 25.

¹⁸⁸ Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1970. С. 113.

їх базової світоглядної основи. Крайнім виразом, полюсом такого розмежування є радикальна відмова від будь-якого застосування категорій, характерна для філософії прагматизму, який, як образно відзначив його класик В. Джеймс, «відвертається від абстракцій та недоступних речей, від словесних рішень, від кепських апіорних аргументів, від твердих незмінних принципів, від замкнених систем, від удаваних абсолютів та засад»¹⁸⁹.

Правова реальність, як частина соціальної реальності, також виступає предметом філософського (тобто світоглядно-категоріального) пізнання, звідки й виникає філософія права. Як слушно відзначає С. Присухін, «філософія права має свій чітко визначений предмет – дослідження суттєвих характеристик правової реальності як результату взаємодії світу буденності і світу системності соціального життя. Будучи складовою частиною соціальної філософії, філософія права має свою специфічну структуру»¹⁹⁰. В цьому зв'язку закономірно постає питання: чи таке ж значення, як у філософії, відіграють категорії у теорії права – як у науці про загальні закономірності виникнення та розвитку державно-правових явищ, включаючи, серед іншого, правову суб'єктність?

На нашу думку, саме категоріальна система загальної теорії права дозволяє останній цілісно висвітлювати сутнісні характеристики права як якісно виділеного соціального явища (відмінного від інших регуляторів поведінки учасників суспільних відносин, наприклад, норм моралі чи релігійних правил). Категорії, сформовані у теорії права (як от «право», «суб'єкт права», «правова суб'єктність», «норма права», «джерело права», «правовідносини» тощо), є етапами пізнавального відтворення цією наукою соціального феномена права у вигляді актуальної та цілісної теоретичної конструкції. Пізнані теорією правові категорії у їх взаємообумовленості та взаємозв'язку виявляють та дають нам можливість зрозуміти глибинні закономірності виникнення та розвитку права загалом¹⁹¹. Подібно до категорій будь-якої іншої

¹⁸⁹ Джеймс В. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии / пер. с англ. П. Юшкевича. Санкт-Петербург: Шиповник, 1910. С. 37.

¹⁹⁰ Присухін С.І. Філософія права: об'єкт, предмет і функції. *Юридична наука*. 2013. № 7. С. 100.

¹⁹¹ Проте взаємозв'язок та взаємообумовленість категорій не повинні бути гіпертрофовані шляхом їх сприйняття як складників одна іншої, або ж як

науки, категорії теорії права є тими крайніми, найбільш загальними вербальними абстракціями, які, по-перше, у своєму змісті зберігають інформацію про визначальні ознаки свого предмета пізнання (права як соціального феномена) та, по-друге, і це більш важливо, є гносеологічним інструментарієм постійного пізнання теорією права свого предмета у процесі його розвитку (тобто у ході еволюції права). Як відзначає російський правознавець Г. Гаджієв, гранично абстрактні, як вважається, категорії права виявляють свою практичну значущість та «володіють величезним методологічним потенціалом. Більше того, від них залежить тип юридичного світогляду»¹⁹².

Відповідно загальна еволюція права як предмета пізнання зумовлює та об'єктивно вимагає еволюції змістовних елементів свого теоретичного віддзеркалення – категорій загальної теорії права. При цьому важливо зазначити, що категоріальна система теорії права є за визначенням стійкою конструкцією. Це означає, що вона може лише еволюціонувати. Адже революційні перетворення категоріального устрою цілісної теоретичної системи (якою, без сумніву, є загальна теорія права) можуть свідчити або про вихід теорії за межі її предмета пізнання внаслідок охоплення нею сутностей з предмета іншої теорії, або про якісне (тобто революційне) перетворення самого предмета пізнання, його переростання в інше, функціонально та структурно складніше чи простіше явище.

Перейдемо до питання про те, чи може теоретичній репродукції явища правової суб'єктності бути надана логічна форма поняття. Вважається, що поняття розкривають та деталізують зміст категорій, дають нам змогу їх зрозуміти у максимумі змістовного навантаження, тобто у форматі конкретного знання. У процесі послідовного руху думки від абстрактного до конкретного й далі, шляхом заперечення, від конкретного знову до абстрактного напрацьоване наукою знання

функціональних елементів більш об'ємних за змістом абстракцій, як це часто робиться, зокрема, у дослідженнях, присвячених проблемі «правового статусу». Див.: Єрофеєнко Л.В. Трудова правосуб'єктність як елемент правового статусу працівника. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2015. № 15. Т. 1. С. 128.

¹⁹² Гаджієв Г.А. *Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности)*: монография. Москва: Норма; ИНФРА-М, 2013. С. 15.

досягає категоріального стану у вигляді поєднання численних понять, постаючи «єдністю різноманітного»¹⁹³. Саме тому і прийнято вказувати на існування у кожній науці категоріально-понятійного апарату. Подібно до категорій поняття є елементами теорії, а тому мають власний методологічний потенціал, однак, на відміну від категорій, він є більш локальним за спектром впливу на ту систему наукового знання, до якого віднесене те чи інше поняття.

Деталізуючи викладене вище, вкажемо, що вербальне позначення «правова суб'єктність» у теорії права обґрунтовано номінується категорією, а її складові («правоздатність», «деліктоздатність», «дієздатність»), відповідно, повинні сприйматися в якості понять. Останні «також наділені досить значним теоретичним потенціалом та у вигляді тріади, або у певних випадках окремо, дозволяють побачити у особи чи у певного колективного утворення атрибут правосуб'єктності того чи іншого роду (включаючи часткову правосуб'єктність або тільки фрагментарні ознаки правосуб'єктності). Однак категоріального статусу ці поняття не досягають, позаяк змістовно охоплюються абстрактом вищого рівня узагальнення – категорією «правова суб'єктність»¹⁹⁴.

Категорії, таким чином, для кожної науки, включаючи загальну теорію права, постають її найвищими концептуальними основами, з використанням яких здійснюється теоретичне узагальнення закономірних процесів у обраному об'єкті пізнання. Вони окреслюють та загалом визначають її, тобто конкретно взятої науки, предметне поле, а тому їх зміст неможливо розкрити через абстракції вищого рівня узагальнення.

Однак слід бачити і реальну субординацію понять, з необхідністю задану особливостями внутрішньої організації предмета, на пізнання якого спрямована та чи інша наука. Зокрема, у загальному теоретичному масиві вирізняються поняття, що є структурними елементами категорій та/або розкривають зміст категорії на високому рівні абстрагування, або безпосередньо впливають із категорій та, відповідно, здійснюють вплив на нижчі рівні понятійного масиву. Такі поняття є

¹⁹³ Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. Москва: РОССПЭН, 1997. С.19-21.

¹⁹⁴ Січевлюк В.А. «Правова суб'єктність»: категорія, поняття, термін чи дефініція теорії права? С. 26.

ключовими, мають визначальний характер, підпорядковуючи собі поняття ординарні та впливаючи на зміст отстанніх.

Стосовно ролі та значення у теорії права та юриспруденції в цілому так званих «термінів» зазначимо, що за семантичним значенням ці вербальні одиниці в юридичних текстах часто та не зовсім критично використовуються в якості синонімів «понять загалом» та зазвичай ототожнюються із ними. На нашу думку, більш точно буде сприймати «терміни» як точкові, спеціальні поняття юридичної науки, цілеспрямовано наділені вузьким та однозначним змістом¹⁹⁵.

Слід також відзначити, що поле використання «термінів» не є однорідним, позаяк вони постійно тяжіють до виходу за межі власне правової теорії у прикладну сферу юридичної науки, зокрема, у законодавство. Так, у переважній більшості сучасних законів (один із десятків прикладів – ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність») чи підзаконних нормативно-правових актів (довільний приклад – глава 1 розділу I «Інструкції про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті», що затверджена постановою Правління НБ України від 16 серпня 2006 р. № 320) законодавець викладає термінологію, покликану забезпечити належне застосування такого акту законодавства. І що характерно: дуже часто у законодавчих актах фіксується застереження про те, що зміст наведених термінів сформований саме з метою індивідуального застосування тільки того акту, в тексті якого вони й викладені, а стосовно дозволу на поширення відповідної термінології на інші нормативно-правові акти законодавцем формулюється спеціальна вказівка.

Вимога до однозначності у сукупності з прикладним спрямуванням термінів дуже звужує сферу оперування ними у загальній теорії права. Проте можливості застосування термінів у теоретичному просторі галузевих доктрин різко зростають, а трансформація категорій та понять у форму термінів у сфері законодавства та судової практики тяжіє до абсолютного рівня. У доктрині було чітко відзначено, що «у науці (а в юридичній науці – особливо та й, до речі, в юридичній практиці) основні терміни мають тлумачитися – в ідеалі – тільки однозначно»¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Там само. С. 26.

¹⁹⁶ Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 17-18.

У цьому зв'язку, однак, зауважимо, що протягом усієї історії юриспруденції багатозначність законодавчих термінів сприймалася, за висловом Г. Пухти, як «зло», яке не може бути подолане навіть самою суворою увагою законодавця¹⁹⁷.

Хибним наслідком викладених вище міркувань став би висновок про те, що категоріально-понятійні апарати галузевих наук належало б іменувати як понятійно-термінологічні апарати. Справа у тому, що система теоретичного знання кожної із галузей права є відносно автономним утворенням, у тілі якого діалектично поєднані дві тенденції, котрі умовно можна назвати відцентровою та доцентровою. Перша виявляється у цілком природному акценті теоретичних пошуків галузевих доктрин на специфічних моментах їх предмета та метода правового регулювання, що може затінити базові теоретичні аспекти, не явно імплементовані у конкретно-правові дослідження із часто дуже спеціальним змістом та свідомо сформованою прикладною спрямованістю. Проте друга, доцентрова тенденція постійно постачає докази того, що категоріальні сенси, розвинуті у теорії права, не існують відірвано від теоретичних абстракцій галузевого рівня. Адже сутність права єдина у своєму різноманітті, а загальноправові категорії у сфері галузевого пізнання права не тільки не зникають, а, більше того, за рахунок специфіки предмета та методу конкретної галузі права конкретизуються, збагачуються у внутрішньому та зовнішньому виявах. Тому кожна галузева доктрина неминуче тяжіє до загальної теорії права та скріплена з нею міцними сутнісними силами, що виростають з єдиної природи права.

Крім цього, для галузевої доктрини найбільш загальні поняття її локальної теоретичної системи у внутрішньо-гносеологічному вимірі, по-суті, набувають масштабу категорій, оскільки вони, по-перше, дають змогу раціонально структурувати масив уже здобутого знання, по-друге, виступають адекватними методологічними інструментами для постійного здобуття нового знання (тобто забезпечують рух галузевого пізнання, що властиво для категорій).

Звернемося до питання про значення дефініцій для теорії права загалом і для теоретичного пізнання феномена правової суб'єктності

¹⁹⁷ Немецкая историческая школа права. Челябинск: Социум, 2010. С. 455.

зокрема. Насамперед зазначимо, що дефініція є універсальним засобом для концентрованого подання істотного змісту всіх видів вербальних утворень, що були проаналізовані вище. Не тільки поняття чи терміни, а й категорії постійно отримують у вигляді дефініцій свій концентрований виклад, включаючи категорію «правова суб'єктність» (зокрема, в енциклопедичних чи юридичних словниках), і в такому форматі максимально стисло розкривається саме зміст категорії, акцентується її предикат.

Наприклад, у Великому енциклопедичному юридичному словнику¹⁹⁸ правосуб'єктність визначається як «здатність фізичних та юридичних осіб бути суб'єктами права, тобто носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Правосуб'єктність виникає, змінюється або припиняється не інакше, як на підставі закону і не залежить від волі чи бажання окремих осіб». Як бачимо, автори наведеної дефініції (Н. Оніщенко та С. Сунегін) заклали в ній істотний методологічний потенціал, обґрунтовано акцентувавши увагу на моменті юридичного оформлення обов'язків носія правосуб'єктності та підкресливши об'єктивну залежність обсягу правосуб'єктності від законодавчих реалій.

Тому якісні дефініції, незважаючи на їх лаконічність та змістовну спресованість, мають наукову доцільність. Однак необхідно розмежовувати дефініції доктринальні та дефініції легальні (законодавчі). Доктринальна дефініція є елементом наукової правосвідомості, вона виявляє себе як теоретичне судження, сформульоване з метою коректного ведення наукового дискурсу. Саме такі дефініції адекватно обслуговують змістовне та динамічне розгортання категорій у процесі теоретичного пізнання правових об'єктів.

Зазначимо, що терміни і дефініції (хай навіть дуже вдалі) – це скоріше статичні частинки знання, ці «вербальні юніти» фрагментарно закріплюють здобутки пізнавального процесу. В сукупності вони дають змогу зафіксувати отриману юридичною наукою інформацію у формально-теоретичному вигляді, необхідному для досягнення переважно педагогічних та правозастосовних (тобто прикладних) цілей. Відповідно до утворення дефініцій і термінів висувається багато вимог

¹⁹⁸ Великий енциклопедичний юридичний словник. С. 721.

зі сфери формальної логіки (несуперечливість, однозначність, відсутність тавтологічності тощо). Особливо ретельно відслідковуються ті терміни та дефініції, які матеріалізовані у тексті законодавчих актів і, таким чином, переходять із теоретичного модусу свого буття у правову практику, починаючи реально впливати на суспільні відносини, волю, дії фізичних та юридичних осіб, породжують для них юридичні наслідки¹⁹⁹.

На відміну від дефініцій і термінів категорії та поняття – переважно інструменти теоретичного пізнання, причому такі, що знаходяться у стані постійної еволюційної зміни. Природа цих абстракцій поєднується із тенденцією до опису конкретної, суперечливої та системної істини, що характерно для логіки діалектичної.

Підбиваючи підсумки розгляду питання щодо статусу вербальної абстракції «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі загальної теорії права, зазначимо, що у філософії права, теорії права та у сфері галузевої доктрини (всі вони є рівнями теоретичного пізнання правової дійсності) вербальне позначення явища правової суб'єктності обґрунтовано закріпилося у вигляді категорії. Позаяк «правова суб'єктність є одним із визначальних утворень правової реальності, постає її суб'єктивним «ядром», то така ідентифікація постає найбільш коректною та відповідає потребі належного використання методологічного потенціалу категорії «правова суб'єктність» як засобу діалектичного пізнання сутності предмета»²⁰⁰.

У свою чергу, загальноновживаними засобами юридичної техніки на рівні правотворчості та правозастосування є, по-перше, терміни, по-друге, більш «насичені» за змістом поняття, по-третє, дефініції, через які подається концентроване визначення перших і других. До речі, на цьому рівні прикладного правового життя домінують легальні (або законодавчі) дефініції. Як відзначено в літературі, «законодавча дефініція – стрижень, каркас, ядро, квінтесенція номативно-правового акту»²⁰¹. Проте методологічний потенціал та рівень абстрагування,

¹⁹⁹ Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 9.

²⁰⁰ Січевлюк В.А. «Правова суб'єктність»: категорія, поняття, термін чи дефініція теорії права? С. 28.

²⁰¹ Баранов В.М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридиче-*

властиві категоріальному пізнанню правових явищ, є бар'єрами для використання категорій як інструментального засобу юридичної техніки у правотворчості та правозастосуванні, тобто в якості легальних дефініцій.

Більше того, неопосередковане сукупністю операційних понять використання категорій в якості засобу юридичної техніки неминуче спричиняє їх методологічну та теоретичну редукцію, обсяг якої визначається потребами створення чи застосування конкретного джерела права.

***

Отже, ситуативне використання для позначення категорії «правова суб'єктність» такого вербального елемента, як поняття, зумовлене переважно утилітарними прагненнями дослідників права до різноманітності, образності та уникнення повторів у створених ними наукових текстах. Воно не шкодить об'єктивному теоретико-методологічному потенціалу категорії «правова суб'єктність». Цей висновок коректний і стосовно ситуацій контекстного існування вказаної категорії у модусі дефініції.

Закріплення за категорією «правова суб'єктність» постійного статусу поняття чи надмірно часте формулювання її у вигляді дефініції може призвести до істотної розмитості методологічного потенціалу вказаної категорії.

Трансформація статусу категорії «правова суб'єктність» до вигляду терміна, яка може некритично здійснюватися у загальній теорії права, у галузевій науці або для цілей правотворчості чи правозастосування, є небажаною теоретичною редукцією, якою істотно нівелюється величезний методологічний потенціал саме категоріального наукового пізнання явища правової суб'єктності.

ские, морально-психологические и практические проблемы: матер. междунар. «круглого стола» (Черновцы, 21-23 сентября 2006 г.). Нижний Новгород: Нижегород. исслед. науч.-приклад. центр «Юридическая техника», 2007. С. 24-66.

2.2. УСТАЛЕНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ, МІСЦЯ ТА ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

У сучасній юридичній науці категорії «правова суб'єктність» надається досить велика увага – і у вітчизняній загальній теорії права, і у галузевих доктринах. Більше того, у правозастосовній діяльності судів різних рівнів та спеціалізацій часто зустрічаємо контекстні тлумачення тих чи інших аспектів правосуб'єктності (зокрема, у прецедентах, що тим чи іншим чином стосуються правоздатності чи дієздатності фізичних осіб у цивільних правовідносинах, господарської компетенції суб'єктів господарювання чи адміністративної компетенції органів влади)²⁰².

Судді, як відомо, оперують термінами законодавства, котрі, попри свою емпіричну форму та залежність від особливостей поточної законодавчої ситуації, у сучасній юриспруденції завжди перебувають під опосередкованим впливом концептуальних положень теорії права та галузевих теоретичних досліджень. Відповідно у законодавстві знаходять наочну деталізацію та набувають кінцевого прикладного втілення категорії, поняття, принципи та інші абстрактні концепти пра-

²⁰² Наприклад, Господарський суд Рівненської області в ухвалі від 22 листопада 2017 р. по справі № 918/753/17 тлумачить питання змісту та взаємозв'язку матеріальної та процесуально-господарської правоздатності. Суд вказує, що господарська процесуальна правоздатність визначається як здатність мати процесуальні права та нести обов'язки сторони, третьої особи, заявника. Господарською процесуальною правоздатністю володіють усі фізичні та юридичні особи на підставі їхнього права на судовий захист у господарському суді своїх прав і законних інтересів. У цьому виражається нерозривний процесуальний зв'язок між процесуальною правоздатністю і здатністю мати матеріальні права та обов'язки. Особа наділяється процесуальною правоздатністю з метою захисту матеріальних прав і інтересів. Правоздатність у матеріальному праві – це здатність мати відповідні матеріальні права і нести обов'язки, а процесуальна правоздатність – це можливість бути в господарському суді стороною, третьою особою, заявником. Правозастосовча дія судового рішення відносно сторони неможлива за відсутності у такої особи процесуальної правоздатності. Господарська процесуальна правоздатність тісно пов'язана з матеріально-правовою правоздатністю і з матеріальним правом, яке підлягає захисту, а тому вона виникає одночасно з виникненням здатності мати матеріальні права.

ва. Більше того, саме практика правозастосування постійно вимагає від юридичної науки відповідей на актуальні питання, що надходять з унормованої правом реальності, підштовхують теорію до адекватного реагування та продуктивного осмислення нових реалій динамічного правового життя, до еволюційного розвитку, основою якого є критичний підхід до, здавалося б, незмінних та раніше випробованих тією ж практикою теоретичних постулатів, які, проте, повинні бути переглянуті²⁰³.

Подібна ситуація, на нашу думку, вже досить тривалий час спостерігається у сфері категоріального віддзеркалення юридичною наукою такого багатоманітного, різнорівневого та динамічного правового явища, яким є правова суб'єктність. З метою підтвердження цієї тези зафіксуємо найбільш характерні позиції так званого усталеного (тобто поширеного у наукових та навчальних джерелах) розуміння категорії «правова суб'єктність».

Категорія «правова суб'єктність» набула масштабного застосування у європейському та світовому науковому обігу порівняно недавно (приблизно у середині ХХ ст.), що було зумовлене її інтенсивним розвитком у сфері міжнародного права, де і дотепер вона дуже активно розробляється²⁰⁴. Як відзначено у літературі, ця категорія не була відома ані юридичній науці Російської імперії, ані радянському правознавству ще у 30-х роках минулого століття. Її введення в юриспруденцію мало галузеве джерело та відбулося в середині ХХ ст. через поширення в актах міжнародного права німецького терміна «rechtssubjektivität»²⁰⁵.

²⁰³ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 3. С. 22.

²⁰⁴ Кулеба Д. Міжнародна правособ'єктність: теорія та її перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 70-83.; Делінський О.А. Міжнародна суб'єктність: концептуальні підходи до визначення та розуміння. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 496-504; Цимбрівський Т.С. Доктринальні підходи до дослідження правособ'єктності у міжнародному праві. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія Юридична. 2012. Вип. 2. С. 91-100; Ковлер А.І. Індивід як суб'єкт міжнародного права (повернення до дискусії). *Право України*. 2013. № 1. С. 28-53; Пасальський М.М. Особливості реалізації правособ'єктності української держави у ХХ ст. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 205-219 та ін.

²⁰⁵ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. С. 195.

Проте в англо-американській юриспруденції вже у першій чверті ХХ ст. зустрічається близьке за змістом поняття «*legal personality*» (правова особистість), яке, зокрема, застосовувалося при дослідженні правових якостей юридичних осіб (корпорацій)²⁰⁶. В європейській юридичній науці дослідження явища правової суб'єктності, позначеної однойменним поняттям, розпочалися приблизно з 20-х років ХХ ст., і вони також переважно були дотичними до інституту юридичної особи в її цивілістичному аспекті. Наприклад, В. Ельяшевич 1942 р. у Парижі опублікував книгу «Юридична особа в концепції римського права та в сучасних теоріях», у якій, серед іншого, аналізує наявні у європейській юриспруденції ХІХ-ХХ ст. варіанти розуміння юридичної особи як суб'єкта права, і в процесі свого дослідження постійно аналізує погляди європейських правознавців на правосуб'єктність юридичної особи. Оскільки книга була видана французькою мовою, то автор для позначення правосуб'єктності використовував поняття «*la personnalité Juridique*» (у пізнішому німецькому перекладі – «*juristischen Persönlichkeit*»)²⁰⁷.

У загальній теорії права ця категорія почала активно застосовуватися та досліджуватися в другій половині ХХ ст. Тогочасним завданням теорії права було осмислення об'єктивних процесів диференціації, ускладнення та масштабування явищ реальної правосуб'єктності (насамперед у сфері економічних, владних та міжнародних правовідносин), а його вирішення потребувало розробки адекватного категоріального інструментарію. Традиційні поняття «правоздатність» та «дієздатність» більше не створювали прийнятної можливості науково інтерпретувати приватно-публічну правову суб'єктність транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів економічної діяльності, публічну правосуб'єктність (компетенцію) органів влади, міжнародну правосуб'єктність держав, об'єднаних в ООН, ЄС та інших міжнародних організаціях. Досить гостро постало питання про правосуб'єктність легальних утворень, не наділених статусом юридичних осіб (наприклад, промислово-фінансових чи холдингових груп).

²⁰⁶ Smith B. Legal personality. *Yale Law Journal*. 1928. Vol. XXXVII. № 3. P. 283-299.

²⁰⁷ Ельяшевич В. Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота: в 2 т. Т. 1. Москва: Статут, 2007. С. 467-489.

Виявилось, що правова визначеність персони не вичерпується простим поєднанням її правоздатності, дієздатності, а також деліктоздатності. Більше того, самі ці елементи є змінними, можуть дробитися та виявляти себе по-різному залежно від особливостей суспільно необхідних функцій того чи іншого різновиду суб'єктів права²⁰⁸.

Введення у доктринальне поле нової категорії відбувалося не просто та супроводжувалося полярно відмінними оцінками. Зокрема, у радянській юридичній науці первинно сформувався той варіант відповіді на питання про статус, зміст та структуру категорії «правова суб'єктність», відповідно до якого ця категорія не поставала самодостатньою, оскільки визнавалася позбавленою власного змісту та/або такою, що співпадає з іншою категорією, наприклад із категорією «суб'єкт права»²⁰⁹ чи з поняттям «правоздатність»²¹⁰.

В. Корецький вважав, що підстави для застосування категорії «правова суб'єктність» в юридичній науці відсутні, позаяк вона не була присутня у чинному на той час законодавстві²¹¹.

Найбільш радикальне і водночас оригінальне заперечення проти визнання за категорією «правова суб'єктність» права на самобутність представив М. Матузов, який просто відкинув її як непотрібну, вважаючи, що «краще взагалі не вводити категорію правосуб'єктності, оскільки це ускладнює і без того складні питання та веде до нових зайвих спорів та дискусій»²¹². Однак згодом учений змінив свою думку та визначив правосуб'єктність як збірну категорію. І цей підхід дотепер досить часто зустрічається в юридичній доктрині – як у загальнотеоретичній, так і галузевій.

²⁰⁸ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 4. С. 31.

²⁰⁹ Алексеев С.С. Собрание сочинений: в 10 т. Т. 3: Проблемы теории права: курс лекций. Москва: Статут, 2010. С. 271.

²¹⁰ Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений. *Советское государство и право*. 1955. № 6. С. 17-28; Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе. Москва: Госюриздат, 1955. С. 5; Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. С. 11.

²¹¹ Корецкий В.И. Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР. Душанбе: Ирфон, 1967. С. 24.

²¹² Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. С. 84.

Номінування категорії «правова суб'єктність» збірною абстракцією (варіанти – об'єднане, узагальнююче, об'єднувальне поняття) є лише теоретичним визнанням того, що нею позначається сукупність певних атрибутів суб'єкта права, зокрема його правоздатність та дієздатність²¹³. У спеціалізованих дослідженнях часто мають місце вказівки на наповнення цієї категоріальної форми більшою кількістю складових частин. Наприклад, поряд із правоздатністю та дієздатністю до структури правосуб'єктності включають деліктоздатність або застосовують поділ того чи іншого з її складників на дрібніші елементи (правочиноздатність²¹⁴, тестаментоздатність²¹⁵ тощо).

Така точка зору, незважаючи на її внутрішню суперечливість (яка зумовлюється тим, що кожна категорія науки завжди наділена теоретичним та методологічним значенням, а тому не може не мати власного змісту), тривалий час домінувала як у наукових, так і в навчальних джерелах юриспруденції. Коротко її можна представити як сприйняття правосуб'єктності у вигляді праводієздатності, праводієделіктоздатності та інших подібних багатоелементних поєднань. У літературі відзначається, що даний підхід дотепер застосовується у науковому доробку, переважно у цивілістичній галузевій доктрині, більш тісно,

²¹³ Соколицька К.М. Правосуб'єктність іноземних громадян в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 18. С. 118; Пасічник А.В. Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 143; Зубар В.М. Деякі аспекти правосуб'єктності юридичних осіб публічного права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 33. С. 32; Бутко П.Є. Правосуб'єктність фізичних осіб – платників податків. *Держава та регіони*. Серія Право. 2013. № 1. С. 76 та ін.

²¹⁴ Фролов В.Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.; Бородовський С.О. Правочиноздатність фізичної особи як елемент її правосуб'єктності. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 4. С. 128-133; Кочин В. Аналіз правочиноздатності у системі елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи. *Юридична Україна*. 2013. № 9. С. 48-51 та ін.

²¹⁵ Валах В. Тестаментоздатність як складова цивільної правосуб'єктності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 36-40. Талдикін О.В. Тестаментоздатність у структурі правосуб'єктності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск, ч. 2, 2017. С. 13-15; Фомічова Н.В. Тестаментоздатність за часів Риму та сучасним цивільним законодавством. *Від римського приватного права до права Європи: матер. 15-ї міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2017 р.) /за заг. ред. Є.О. Харитонова*. Одеса: Фенікс, 2017. С. 28-30.

на відміну від загальної теорії права, пов'язаній з об'єктивним правом (мається на увазі цивільне законодавство, в якому закріплені та розкриті поняття «цивільна правоздатність» та «цивільна дієздатність»). Зокрема, як вказує А. Денисова, «такий науковий підхід за сучасних умов сприймається як початковий, проте його наявність не можна ігнорувати, особливо враховуючи його витoki з об'єктивного права, що актуалізує конструкцію праводієздатності у дослідженнях із цивільного права»²¹⁶.

На противагу їй сформувалася та поступово набула значної підтримки позиція, згідно з якою категорія «правова суб'єктність» наділена власним змістом, не є тотожною іншим категоріям чи поняттям, а тому не повинна розумітися як збірна теоретична абстракція, якою тільки символізується існування механічної сукупності інших концептів. У радянській науці у 70-х роках ХХ ст. подібне розуміння правової суб'єктності було зафіксоване у працях цивілістів Я. Веберса (відповідно до його погляду правосуб'єктність «виражає визнання громадянина в якості суб'єкта правовідносин загалом, а також кваліфікацію його в якості суб'єкта або можливого суб'єкта конкретних суб'єктивних прав та обов'язків»)²¹⁷, О. Красавчикова (який вважав правосуб'єктність соціально-правовою сутністю, що є юридичною мірою здатності особи до участі у правовідносинах)²¹⁸, В. Яковлева (який підкреслював, що правосуб'єктність наділена конкретним змістом, оскільки нею визначені суспільно-правові можливості та обмеження особи)²¹⁹ та інших учених, у працях яких у цивілістичному контексті мали місце вкраплення загальнотеоретичного рівня узагальнення.

Сприйняття категорії «правова суб'єктність» в якості повноцінної категорії теорії права та галузевої науки з часом закріпилося також у

²¹⁶ Денисова А.В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду: науковий підхід до характеристики. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 145.

²¹⁷ Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. Рига: Зинатне, 1976. С. 26.

²¹⁸ Красавчиков О.А. Гражданская правосубъектность как правовая форма. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности: межвузов. сб. науч. трудов /отв. ред. О.А. Красавчиков. Свердловск, 1978. Вып. 62. С. 17.*

²¹⁹ Яковлев В.Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности: межвузовский сб. науч. трудов. Вып. 62. С. 39.*

вітчизняній юриспруденції²²⁰. Таке розуміння, на нашу думку, порівняно з іншими наділене найбільшим теоретичним потенціалом, позаяк дає змогу сприймати категорію «правова суб'єктність» в якості продуктивного абстрактного відображення об'єктивно існуючого, складного і водночас цілісного правового явища. Зрозуміло, що розвиток цієї ідеї вимагає, по-перше, розкриття власне аутентичного змісту категорії «правова суб'єктність», по-друге, передбачає ґрунтовне висвітлення зв'язку цього змісту із системою понять, які номінуються в якості елементів категорії «правова суб'єктність» та утворюють її структуру, по-третє, повинно бути визначене місце категорії «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі загальної теорії права. Висвітленню саме цих питань і буде присвячений подальший розгляд обраної теми у межах другого розділу книги. Спочатку зосередимося на усталених підходах до розуміння змісту та місця категорії «правова суб'єктність» у категоріально-понятійному просторі загальної теорії права, а у наступному підрозділі розглянемо можливості еволюції її розуміння.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної теорії права найбільш поширеними варіантами визначення змісту категорії «правова суб'єктність», які навіть дістали закріплення в енциклопедичних виданнях, були й залишаються вказівки на те, що правова суб'єктність є здатністю особи бути суб'єктом права, тобто учасником правовідносин²²¹ та/або носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків²²².

²²⁰ Мацелик Т.О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597. Правознавство. С. 90; Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60-63; Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та історичний аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 616; Джафарова М.В. Структурні елементи адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 2. С. 33 та ін.

²²¹ Трихліб К.О. Правосуб'єктність. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [голова редкол. В. Я. Тацій]. Харків: Право, 2017-2019. Т. 3: Загальна теорія права. 2017. С. 597.

²²² Дмитрієв А.І. Правосуб'єктність. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [голова редкол. Ю.С. Шемшученко]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 5.: П-С. 2003. С. 50.

Таке сприйняття категорії «правова суб'єктність» є максималь-но абстрактним, а тому майже повністю знищує її предметну наповненість та перетворює на схоластичну форму, практично порожню за змістом. Якщо, як це часто прийнято робити науковим співтовариством, номінувати правосуб'єктність загальним та невід'ємним атрибутом кожного суб'єкта права, однак не більше того, то відповідна категорія постає малоінформативним позначенням властивої усім суб'єктам права простої абстрактної здатності бути правовими пер-сонами або, іншими словами, сигналізує нам про наявність у когось якісної визначеності «буття у праві» власне як його суб'єкта, і це все. Цим теоретичним концептом і раніше, і до останнього часу позначалося «чисте», абсолютно звільнене від конкретики, існування правової суб'єктності самої по собі, механічно «прикріпленої» до абстрактного «когось». Тому зовсім не дивно, що у 50-60-х роках ХХ ст. низка визначних радянських теоретиків права вважала, що категорія «правова суб'єктність» має нульовий зміст, а тому є зайвою. У цьому зв'язку слід зазначити, що виклад своєї «Науки логіки» Г. Гегель розпочав з аналізу категорії «буття», якою позначається «чисте буття», позбавлене жодного подальшого дослідження, взяте в його абсолютно невизначеній безпосередності, рівне самому собі, без жодного розмежування ні всередині себе, ні щодо чогось зовнішнього. «Буття є чиста невизначеність та пустота», і оскільки чисте ніщо також є рівним самому собі, то «чисте буття та чисте ніщо є, відповідно, одним і тим же»²²³.

Розвиток юридичної науки, особливо доктринальний аспект науки міжнародного права та інших галузевих наук, свідчить, що категорія «правова суб'єктність» володіє власним багатим змістом, вона здатна відобразити мінливу правову реальність та може слугувати адекватним засобом здобуття конкретного знання про сутність та різноманітні реальні об'єктивації відповідного явища, наділеного якісною та кількісною визначеністю, внутрішньою структурою та функціями. Тому обмеження еволюції категорії «правова суб'єктність» її традиційною, однак надміру абстрактною інтерпретацією як деякої загальної здатності, належить вважати принциповою помилкою, що продукує серйозні методологічні проблеми.

²²³ Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1970. С. 139-140.

У цьому зв'язку відзначимо: проблема адекватного пізнання правосуб'єктності ускладнюється тим, що на прикладному рівні (в законодавстві та інших джерелах об'єктивного права) явище правової суб'єктності реально виявляє себе іншим чином порівняно із тим, як воно відображене сучасною теорією права. А саме: і сучасні, й ті, що уже відійшли в історію, норми права розкривають правову суб'єктність змістовно, а іноді навіть дуже ретельно, описуючи її конкретно, а не як загальну, тобто абстрактну, формальну юридичну властивість особи чи іншого суб'єкта права. Наочно проілюструємо дане твердження фрагментом із «Підручника цивільного права» Є. Васьковського (1894-1896). Він вказує, що російський закон визнає чотири громадянських стани: дворянство, духовенство, міські обивателі та сільські обивателі. При цьому відзначає, що «духовенство обмежене у правоздатності. Чорне духовенство (монахи) майже зовсім не має її та прирівнюється до тих, що позбавлені усіх прав статку. Зрікшися світу, монах втрачає усі майнові, сімейні та спадкові права та може здійснювати тільки деякі незначні правочини, що необхідні у буденному житті»²²⁴.

У сучасному правовому житті потреба ідентифікації переліку здатностей до права практично відпала у зв'язку із подоланням людством проблем рабовласницького та феодального устроїв в частині повного легітимного позбавлення чи обмеження правоздатності (кожному гарантовано визнання його законної правоздатності) та деліктоздатності (усі суб'єкти права так чи інакше здатні нести та покладати юридичну відповідальність). Однак навіть у сучасному законодавстві уникнути потреби у детальній конкретизації правосуб'єктності (по елементах правоздатності, деліктоздатності та дієздатності) принципово неможливо.

Наведемо приклади. 1. Згідно із ч. 3 та ч. 4 ст. 26 ЦК України, що має назву «Обсяг цивільної правоздатності фізичної особи» фізична особа здатна мати усі майнові права, що встановлені цим Кодексом, іншим законом. Фізична особа здатна мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, цим Кодексом, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. У такий спосіб законодавець прямо вказує на те, що обсяг цивільної правоздатності конкретизується законом та досить часто використовує

²²⁴ Васьковский Е.В. Учебник гражданского права. Москва: Статут, 2003. С. 98.

ці можливості (насамперед для осіб, що виконують функції держави та місцевого самоврядування²²⁵). 2. Обмеження дієздатності: згідно з ч. 1 ст. 31 ЦК України часткова цивільна дієздатність малолітньої особи передбачає для неї можливість самостійно вчиняти дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. 3. Обмеження деліктоздатності: згідно з ч. 2 ст. 31 ЦК України малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Слід підкреслити: якщо категорію «правова суб'єктність» визначати через певну абстрактну та загальну здатність, то це цілком односторонньо впливає на наступне розуміння теоретиками права та представниками галузевих доктрин змісту тих понять, які утворюють структуру зазначеної категорії. Тобто правоздатність, деліктоздатність (а також інші, більш дрібні поняття, що іноді включаються до їх складу) розуміються у теоретичному контексті визнання тільки принципової здатності насамперед особи до суб'єктивних прав, суб'єктивних обов'язків²²⁶ чи здатності до суб'єктивної відповідальності за зловживання першими або за неналежне виконання других²²⁷.

Зміст поняття «дієздатність», у свою чергу, традиційно розкривається як здатність суб'єкта права (чи учасника правовідносин) самостійно (тобто власними вольовими діями) набувати суб'єктивні

²²⁵ В якості прикладу вкажемо обмеження суб'єктивних цивільних та інших прав, що перелічені у ст. 25 та 26 Закону України «Про запобігання корупції».

²²⁶ Головченко В., Головченко О. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи. *Право України*. 2009. № 5. С. 84; Гревцов Ю. Методологічні проблеми пізнання відповідальності суб'єкта права. *Право України*. 2014. № 1. С. 187; Стефанчук М. Поняття й ознаки правоздатності в сучасній цивільно-правовій доктрині. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. С. 127; Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та історичний аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 617.

²²⁷ Наприклад, Є. Шульга під поняттям «адміністративна деліктоздатність» розуміє здатність особи, яка вступає в адміністративні правовідносини, відповідально здійснювати надані суб'єктивні права і покладені юридичні обов'язки, що ґрунтуються на здатності нести адміністративну відповідальність за власні вчинки (заснавати заходів державного примусу). На його думку, адміністративна деліктоздатність автоматично проявляється з моменту початку реалізації права дієздатною особою або виконання обов'язку [Шульга Є.В. Особливості правосуб'єктності осіб в адміністративно-деліктних відносинах. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія Юридичні науки. 2017. № 3. С. 48.]

права та створювати для себе суб'єктивні обов'язки, реалізовувати їх, а також самостійно нести відповідальність за вчинені правопорушення. Коротко дієздатність визначають як «можливість реалізовувати правоздатність»²²⁸.

Щодо розуміння категорії «правова суб'єктність» як такої, що відображає здатність особи чи іншого соціального актора бути суб'єктом права (учасником правовідносин) та/або здатність до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, виникає низка складних питань, відповіді на котрі або не даються, або бувають дуже суперечливими. Головне із них: якщо категорія «правосуб'єктність» позначає здатність фізичної особи, юридичної особи, територіальної громади, держави чи іншого соціального утворення бути суб'єктом права та/чи учасником правовідносин, то яку ж соціальну та правову закономірність відображає ця здатність? Іншими словами, яка суспільна необхідність є причиною появи відповідної здатності у перелічених вище соціальних суб'єктів?

Відповіді також потребує низка інших, вторинних питань:

– чи є якийсь із структурних елементів правової суб'єктності визначальним для неї?

– чи може існувати правова суб'єктність без повної структури її елементів, наприклад, чи володіє правовою суб'єктністю тимчасово чи постійно недієздатний чи неделіктоздатний суб'єкт?

– чому в різних сегментах законодавства та у відповідних галузевих доктринах структурні елементи правової суб'єктності іменуються по-різному, ідентифікуються по-різному, співвідносяться по-різному, власне, і їх кількість також може вказуватися різною?

Наведений перелік питань, що потребують відповіді, не є вичерпним. Свій варіант відповіді на них ми спробуємо дати у подальшому викладі.

На завершення аналізу питання, що стосується традиційних для вітчизняної юридичної науки підходів до розуміння змісту категорії «правова суб'єктність», відзначимо, що в останні десятиліття зроблено наполегливі спроби теоретиків права подолати властиві цим підходам

²²⁸ Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юрид. вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін./ за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 341.

світоглядні недоліки. За одним із сучасних та, очевидно, найбільш поширених визначень категорії «правова суб'єктність», остання є «можливістю чи здатністю особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками»²²⁹. При цьому структурними елементами категорії «правосуб'єктність» вказуються правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, тобто здатність відповідати за цивільні правопорушення (делікти), та осудність²³⁰ як умова кримінальної відповідальності. На нашу думку, таке розуміння було сформульоване на основі двох попередніх підходів і водночас є спробою конкретніше розкрити зміст цієї категорії порівняно із більш ранніми концепціями. Саме тому автори цього визначення підкреслюють, що правосуб'єктність є однією з обов'язкових юридичних передумов правовідносин, і це безумовний крок вперед порівняно з індуктивним тлумаченням правосуб'єктності як сукупності її структурних елементів, чи функціональним сприйняттям її виключно як здатності до права, чи як особливого суб'єктивного права (права на право). Однак, незважаючи на приріст нового знання про феномен правової суб'єктності та його категоріальне віддзеркалення, принципові питання щодо цього предмета пізнання, перелічені вище, дотепер залишаються без переконливої відповіді.

Звернемося до проблеми місця категорії «правова суб'єктність» у категоріально-понятійній системі загальної теорії права. Насамперед слід відзначити стійку традицію сприймати правову суб'єктність похідним атрибутом суб'єкта права, тобто категорія «правова суб'єктність» постає вторинною щодо категорії «суб'єкт права». В юридичній літературі ця установка відтворюється постійно та викладена вельми однозначно: «Характеризуючи правову категорію «правосуб'єктність», ми повинні пам'ятати, що вона є похідною від категорії «суб'єкт права»²³¹.

Аналогічним до вищенаведеного є сприйняття теоретиками права співвідношення поняття «учасник правовідносин» та категорії «правова суб'єктність» (тобто друга категорія сприймається вторинною щодо

²²⁹ Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 444-445.

²³⁰ Подібного розуміння складу правової суб'єктності дотримуються також М. Матузов та А. Малько [Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2004. С. 190].

²³¹ Качур В.О. До визначення поняття правосуб'єктність у теорії права. С. 24.

першого). Розглянемо ці питання детальніше та почергово, почавши із категорії «суб'єкт права».

Для юридичної науки «теоретична цінність категорії «суб'єкт права» виявилася та продовжує зберігатися насамперед у тому, що її поява ознаменувала перехід у XIX ст. європейської юридичної думки до етапу осмислення зв'язку суб'єкта загалом і права загалом»²³². Нагадаємо, що поняття «суб'єкт» було ключовим для класичного німецького ідеалізму кінця XVIII – початку XIX ст. та, серед іншого, широко застосовувалося його представниками у працях із філософії права. Емпіричною основою для виокремлення юридичною теорією такої логічної дихотомії було закладене ще у римському приватному праві протиставлення речі (об'єкта, з приводу якого виникали суб'єктивні речові права) та її власника (суб'єкта – правоздатної фізичної особи, яка панувала над річчю), що пізніше червоною ниткою було проведене через всю історію європейського приватного, зокрема цивільного, права та матеріалізувалося у відповідному законодавстві країн роман-германської правової сім'ї.

Тому є підстави вважати, що категорія «суб'єкт права» у теорії права виникла та була розвинута у її змістовному протиставленні категорії «об'єкт права», а активатором для її опрацювання стала потреба юридичної науки у максимально абстрактній персоналізації осіб та спільнот як активних, вольових і цілеспрямованих діячів, здатних у соціальному середовищі використовувати правові засоби.

У теоретичному плані першим кроком на шляху становлення категорії «суб'єкт права» стали концептуальні узагальнення, розвинуті свого часу в енциклопедії права та у галузевих доктринах, що стосувалися окремих суб'єктних груп як носіїв приватних та/чи публічних прав, а також первинні загальнотеоретичні висновки про особу (фізичну та юридичну) як носія певної сукупності суб'єктивних прав, що були сформульовані в європейській та російській юридичній науці переважно протягом XIX – початку XX ст.

Наступним кроком розвитку категорії «суб'єкт права» стало розуміння останнього вже не як носія множини суб'єктивних прав, що реалізуються у правовідносинах, а як персоніфікованого фрагмента

²³² Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. С. 23.

об'єктивного права. Зокрема, нормативіст Г. Кельзен іронічно критикував так зване «традиційне» розуміння суб'єкта права як фізичної чи юридичної особи, наділеної суб'єктивним правом, іменуючи його «адвокатським» (тобто таким, яке розглядає право лише в сенсі користі чи шкоди), та підкреслював, що особа як суб'єкт права є персоніфікацією комплексу правових норм²³³. Близькі за змістом ідеї стосовно об'єкта та суб'єкта права фрагментарно розвивалися також у радянській теорії держави і права. Змістом полярної категорії «об'єкт права» у такій ситуації постають уже не речі чи інші блага, з приводу яких відбувається врегульована правом взаємодія осіб та інших суб'єктів, а власне суспільні відносини, охоплені спрямованим на них регулятивним впливом об'єктивного права як сукупності всіх правових норм.

Слід відзначити, що штучний, тобто некритичний і надміру послідовний, розвиток ідеї щодо суб'єкта права як витвору винятково права об'єктивного призводив визначних європейських правознавців до нетривіальних доктринальних висновків про те, що суб'єкта права або взагалі не існує і ця категорія є непотрібною (наприклад, так вважали німецькі правознавці А. Брінц, Г. Шварц, Б. Штампе, які визнавали існування безсуб'єктних прав, закріплених за цільовим майном²³⁴), або до визнання суб'єкта носієм лише юридичних та інших обов'язків (зокрема, О. Конт та пізніше Л. Дюгі стверджували, що ніхто не володіє іншим правом, окрім права завжди виконувати свій обов'язок)²³⁵.

Поряд із цим підкреслимо, що «суб'єкт права» – це та категорія теорії права, виокремлене пізнання якої може давати важливий, однак, на нашу думку, відносно вузький пізнавальний результат лише у вигляді вирішення проблеми сутнісного відношення суб'єкта загалом до права загалом. Досить повну відповідь на питання про цей зв'язок, хай навіть різними мовами та неоднаковими словами, ми знаходимо в юридичній науці (європейській – у творах Ф. Савиньї, Е. Бірлінга,

²³³ Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості. С. 213-214.

²³⁴ Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. С. 86-90.

²³⁵ Дюги Л. Общие преобразования гражданского права со времени Кодекса Наполеона / пер. с франц. М.М. Сиверс; под ред. А.Г. Гойхбарга. Москва: Госиздат, 1919. С. 15.

Г. Пухти, Р. Салейля, Л. Мішу, Г. Безелера, О. Гірке, Ф. Регельсбергера, Р. Ієрінга, Г. Кельзена, дореволюційній російській – у книгах Н. Дювернуа, І. Покровського, Н. Коркунова, Є. Трубецького, Г. Шершеневича, Ф. Тарановського, радянській – у працях С. Кечекьяна, Р. Халфіної, Ю. Толстого, сучасній російській – зокрема, у докторській дисертації С. Архіпова, українській – у роботах В. Копейчикова, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка, Н. Оніщенко, О. Ющика).

Підсумовуючи працю багатьох визначних теоретиків права, відзначимо, що категорією «суб'єкт права» на сучасному етапі позначається абстрактний, проте персоніфікований та наділений волею соціальний діяч, який співвіднесений із правом як із доступним йому ресурсом та, одночасно з цим, соціальним регулятором його поведінки. Змістом цієї категорії охоплюються ті особи та інші утворення, яким адресовані права, обов'язки та відповідальність, що закріплені у нормах об'єктивного права. Суб'єкт права сприймається як уособлений образ активної сили, що діє у соціально-правовій реальності; це волева персоналія, здатна користуватися наданим їй правовим ресурсом для досягнення своєї мети.

Окремі аспекти суб'єкта права, відзначає С. Архіпов, органічно суміщаються у його єдиному понятті, та висвітлюються у низці концепцій, згідно з якими суб'єкт права постає особою (Г. Пухта, О. Гірке), правовою волею (В. Вільденбанд), сукупністю правових відносин (П. Лабанд, І. Покровський), правовим діячем (Р. Ієрінг), соціально-правовою цінністю (Л. Дюгі), правовою свідомістю (Л. Петражицький). При цьому, як вважає цей правознавець, «суб'єкта права не можна звести до якогось одного із перерахованих раніше аспектів, ні до усіх разом узятих, він зберігає свою самість, свою інтегративну якість, свій внутрішній стрижень, котрого не може визначити ні один із названих аспектів поняття суб'єкта права. Він завжди зберігає за собою свободу, можливість бути іншим; він є можливістю розсуду, свободою власного самовизначення і загалом – у ньому джерело всіляких правових визначень»²³⁶.

Якщо звернутися до поняття «учасник правовідносин», то воно, на нашу думку, постає науковим концептом, отриманим шляхом теоретич-

²³⁶ Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 107-108.

ного осмислення емпірики власне галузевого буття права як соціального регулятора поведінки фізичних осіб та інших правоздатних діячів у живій практиці їх взаємодії. Оскільки реальні правовідносини завжди є галузевими та регулюються галузевими масивами законодавства, то їх якісно однорідні та об'єктивно виділені сукупності утворили предмети правового регулювання галузей та, відповідно, предмети пізнання їх доктрин. Саме у дедуктивному просторі останніх започаткувалися ті специфічні абстрактні образи, які, наповнившись значущими ознаками безпосередніх учасників галузевих правових відносин, у своєму наступному розвитку втратили галузеве забарвлення та через синтез істотного у межах абстрактної теорії «правовідносин загалом» сформували загальнотеоретичний концепт «учасник правовідносин»²³⁷.

Таким чином, здобутки галузевих доктрин, з одного боку, сприяли формуванню важливого для загальної теорії права поняття «учасник правовідносин». З іншого боку, саме внаслідок тісної наближеності галузевих доктрин до їх прикладних полів виникла та підтримується дотепер тенденція змішувати та/чи ототожнювати дві самостійні абстракції – «суб'єкт права» та «учасник правовідносин», чисельні докази чого ми найчастіше знаходимо у вигляді відповідних прецедентів саме у сфері галузевого знання. Зокрема, В. Щербина прямо вказує, що «є всі підстави розглядати терміни «суб'єкти господарського права» і «учасники господарських відносин» як тотожні»²³⁸. У доктрині цивільного права спостерігаємо підхід до сприйняття суб'єктів цивільного права в якості необхідних елементів цивільних правовідносин²³⁹, а також їх поділ відповідно до ст. 2 ЦК України, яка має назву «Учасники цивільних відносин»²⁴⁰. В якості суб'єкта адміністративного права

²³⁷ М. Шумило відзначає, що теорія «чистих» правовідносин сьогодні себе вичерпала. Головні наукові дискусії щодо «чистих» правовідносин сьогодні вже не є актуальними й можливими, оскільки рівень розробленості цієї проблематики надзвичайно високий. Наукові пошуки проблеми правовідносин сьогодні змістилися в бік галузевих правовідносин. На його думку, саме таке зміщення і є викликом часу, актуальним і перспективним та крізь призму галузі, підгалузі чи інституту може дати новий результат [Шумило М.М. Розвиток вчення про правовідносини в сучасній українській юридичній науці. *Держава та регіони. Серія Право*. 2014. № 3. С. 15].

²³⁸ Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія. С. 9.

²³⁹ Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я. М. Шевченко. С. 7.

²⁴⁰ Там само. С. 9.

також зазвичай визначають учасника суспільних відносин, який має суб'єктивні права та виконує суб'єктивні обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами²⁴¹.

У науці теорії права іноді відтворюється галузеве визнання тотожності категорії «суб'єкт права» та поняття «учасник правовідносин». Такий підхід, поряд із монографічними та енциклопедичними джерелами, час від часу зустрічається у навчальних виданнях з теорії права, спрямованих на широку аудиторію майбутніх фахових юристів. Відповідно до установки на сприйняття суб'єкта права як одного із структурних елементів правовідносин «суб'єкти правовідносин, або суб'єкти права, – це учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки»²⁴². Цей теоретичний тренд походить із галузевої площини, законодавство та доктрина якої перебувають у сфері, якщо можна так сказати, «живого» права, що виявляє себе у реальних юридичних фактах та у прикладних, з точки зору теорії права, правовідносинах.

Діалектичний взаємозв'язок двох змістовно самостійних теоретичних концептів «суб'єкт права» та «учасник правовідносин», дійсно, існує, їх взаємопроникнення є досить істотним, однак не настільки потужним, щоб вони ототожнювалися. У цьому аспекті дуже важливо розуміти, що вказані теоретичні абстракції пов'язуються та одночасно розмежовуються між собою саме через категорію «правова суб'єктність». Відтак остання у такій ситуації виявляє скоріше свою визначальну, а не похідну (іншим словом – предикативну), як прийнято зараз вважати, роль щодо двох важливих здобутків загальної теорії права – категорії «суб'єкт права» та поняття «учасник правовідносин». Розглянемо це питання детальніше.

На нашу думку, «учасником правовідносин постає той суб'єкт права, який втілює певну частину своєї правової суб'єктності у життя, тобто трансформував її до вигляду реальної правової поведінки, змістом якої є реалізація конкретних суб'єктивних прав чи обов'язків»²⁴³. У сучасних умовах жоден суб'єкт права, як приватноправовий, так і пуб-

²⁴¹ Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: в 2 т. Т. 1. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 214–215.

²⁴² Сухонос В.В. Теорія держави і права: підручник. Суми: Університетська книга, 2014. С. 490.

²⁴³ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. С. 24.

лічно-правовий, не володіє можливістю привнести у життя абсолютно весь обсяг тієї правової суб'єктності, що закріплений за ним об'єктивним правом. Якщо «учасників правовідносин» характеризує реалізована у практиці правова суб'єктність, то для «суб'єктів права» характерна правова суб'єктність скоріше як обсяг правових можливостей, гранично передбачений для них об'єктивним правом. Такою абстрагованою, тобто відділеною від досвіду, правовою суб'єктністю кожен суб'єкт права володіє і до вступу в правовідносини, і в процесі участі у них, і після виходу із тих чи інших правовідносин. Тому відзначимо, що ототожнення категорії «суб'єкт права» та поняття «учасник правовідносин», хоч і може бути коректним у певному контекстному викладі, однак не повинно мати абсолютного характеру. Адже ці абстрактні сутності, як було зазначено вище, у процесі тривалої наукової дискусії набули власного змісту та специфічного методологічного значення. Обґрунтованою, на нашу думку, є розвинута в теорії права теза про те, що категорія «суб'єкт права» є ширшою порівняно із поняттям «учасник правовідносин»²⁴⁴. Однак слід підкреслити, що останнє внаслідок цього не позбавляється свого самотнього теоретичного потенціалу.

Таким чином, учасник правовідносин відрізняється від суб'єкта права тим, що лише певний фрагмент правосуб'єктності останнього, заданої об'єктивним правом, втілюється учасником у розгорнутих в часі та просторі правовідносинах у вигляді їх змісту (сукупності суб'єктивних прав та обов'язків, які реалізуються у межах конкретної правової трансакції).

Зрозумівши співвідношення категорії «суб'єкт права» та поняття «учасник правовідносин», а також їх змістовний зв'язок із категорією «правова суб'єктність», зафіксуємо такі висновки.

По-перше, первинна та фундаментальна значущість категорії «суб'єкт права» спричинила своєрідний «когнітивний зсув» і в розумінні категорії «правова суб'єктність», і в оцінці її місця в категоріально-понятійних системах загальної теорії права та галузевих доктрин.

²⁴⁴ Санжарук Т.О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 93; *Суб'єкти цивільного права* / за заг. ред. Я.М. Шевченко. С. 116; Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 34 та ін.

Зокрема, категорія «правова суб'єктність» ученими-правознавцями традиційно сприймається як сутність вторинна щодо категорії «суб'єкт права». Це певною мірою спрощене та вельми давнє відлуння їх (тобто вказаних категорій) дійсної історії виникнення та спільної еволюції, яке, проте, є усталеним у нашій юридичній науці.

По-друге, внаслідок штучного ототожнення категорії «суб'єкт права» з поняттям «учасник правовідносин» категорія «правова суб'єктність» автоматично постає в якості похідного теоретичного артефакту також щодо поняття «учасник правовідносин».

Окремо слід охарактеризувати взаємозв'язок категорій «правова суб'єктність» та «правовий статус». Адже, як відзначено у літературі, є такі випадки, коли відбувається ототожнення категорій «правова суб'єктність» і «правовий статус»²⁴⁵.

Теоретична абстракція «правовий статус» у радянській, а пізніше вітчизняній юридичній науці зазнала стрімкої змістовної еволюції, в процесі якої набула багатьох значень. У літературі вказується, що «спочатку термін «правовий статус» розроблявся теоретиками права стосовно питання про права і свободи особи, потім він став використовуватися щодо юридичних осіб, публічно-правових утворень, включаючи державу, в інших галузях. Однак сьогодні в деяких випадках він вживається для характеристики майна або нормативних актів, використовується в сукупності або ототожнюється з іншими правовими категоріями (правовим режимом, правовим становищем та ін)»²⁴⁶. Дуже часто цією абстракцією охоплюються права, свободи та інтереси суб'єктів права, а також їх юридичні обов'язки та юридична відповідальність.

Перелічимо основні значення цього складного за змістом концепту, які знайшли застосування у сучасній юридичній науці.

По-перше, дане поняття фіксує місце певного суб'єкта права у системі правових координат, тобто фіксується його конкретно-правове становище щодо інших, юридично уповноважених чи юридично зобов'язаних суб'єктів у межах певного часового відрізка. Зокрема,

²⁴⁵ Яценко Н.Г. Цивільна процесуальна правосуб'єктність суду. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 51.

²⁴⁶ Макаруч В.В. Поняття «правовий статус особи» у теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 21.

може йтися про статус службової особи у адміністративних відносинах або про статус фізичної особи у цивільно-правових зобов'язаннях, заснованих на договорі тощо. Досить чітко таке розуміння правового статусу зафіксував А. Слюсар, відзначивши, що «фізична або юридична особа в різних правових сферах можуть мати різний статус, який для них є своєрідним «змінним правовим одягом», що принципово не впливає на їх правову особистість»²⁴⁷.

По-друге, цим концептом часто характеризується стан суб'єкта права²⁴⁸ в розрізі функціонування однієї чи декількох із наданих йому правопорядком юридичних якостей (найчастіше сукупності його прав, обов'язків, а також можливостей бути притягнутим до відповідальності). У такому розумінні словосполучення «правовий статус» досить часто постає збірною термінологічною конструкцією, тобто інформаційним агрегатом, обсяг якого підпорядкований привнесеним ззовні прагматичним установкам (зі сфери законотворчої роботи, адміністративного правозастосування, правосуддя тощо). Саме таке значення правового статусу С. Архіпов відзначає тоді, коли пише, що «статус є прикладанням загальної мірки, єдиного лекала до конкретних правових суб'єктів, що забезпечує державі певні зручності в ході здійснення процесу управління суспільством, надає цьому процесу уніфікованого, системного характеру»²⁴⁹.

По-третє, ця теоретична абстракція використовується в юридичній науці в якості категорії із серйозним методологічним потенціалом. У теорії права йдеться про пізнання за її допомогою сукупності істотних характеристик суб'єкта права насамперед в аспекті їх системного зв'язку. Цей план застосування категорії «правовий статус» створює можливість здобути цінне у теоретичному відношенні знання та, як уявляється, дозволяє цій абстракції постати однією з основних кате-

---

²⁴⁷ Слюсар А. Класифікація суб'єктів трудового права України. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 197.

²⁴⁸ В юридичній науці словосполучення «правовий статус» застосовується і щодо об'єктів права, однак ми будемо звертати увагу лише на той аспект змісту цієї вербальної зв'язки, який кореспондується із правовим статусом суб'єкта права.

²⁴⁹ Архіпов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 290-291.

горій юридичної науки. Тому в наступному викладі ми оперуватимемо саме таким її розумінням.

Категорія «правовий статус постає тим «інформаційним дзеркалом», яке повинно відображати дійсні зв'язки та сутність правових явищ, що є або атрибутами певного абстрактного²⁵⁰ суб'єкта права (включаючи правосуб'єктність), або певним чином пов'язані із ним. Поточна теоретична репродукція таких правових сутностей, якою, на нашу думку, власне, і є правовий статус, «має точно відповідати реальним обставинам їх системного поєднання»²⁵¹. Однак у сучасній теорії права спостерігається дещо інша ситуація: юридична конструкція правового статусу детермінує сприйняття реальних аспектів сутності, місця, функцій та взаємозв'язків його так званих «складників», і насамперед це стосується правової суб'єктності.

Такий підхід був започаткований ще у радянській теорії права у 50-і роки ХХ ст. шляхом запозичення із доктрини цивільного права фундаментальної ідеї про рівну правоздатність фізичних осіб та інших суб'єктів цивільного права. До речі, ця концептуальна установка традиційно витримується і у сучасній цивілістиці. Більше того, вона отримала законодавче втілення у ст. 26 ЦК України та закріпилася у навчальних посібниках: «Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки»²⁵². Щодо цивільної правоздатності юридичних осіб, то «юридична особа приватного права відповідно до ст. 91 ЦК здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа,

²⁵⁰ Абстрактний суб'єкт права втілює у собі істотні характеристики певної групи суб'єктів права. Для загальної правової характеристики індивідуального суб'єкта права, як вважає Н. Якимчук, слід використовувати поняття «правове положення»: «Кожен суб'єкт права як конкретна особистість, юридична особа, публічно-правове утворення тощо володіє правовим положенням, яке для кожного є індивідуальним, таким, що утворюється шляхом поєднання окремих правових статусів (як загальних, так і спеціальних) – явищ об'єктивного права, сформованих в праві моделей, що об'єднують як обов'язкові елементи права та обов'язки цього суб'єкта» [Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 16].

²⁵¹ Січевлюк В. Співвідношення категорій «правовий статус» та «правова суб'єктність». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5 (vol. 3). С. 141.

²⁵² Цивільне право: підручник: у 2 т. В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. С. 115.

крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині, тобто вона здатна мати загальну (універсальну) правоздатність»²⁵³.

Наперед заданим та цілком логічним наслідком цього підходу стало максимально абстрактне розуміння правосуб'єктності лише як формальної, тобто позбавленої конкретного змісту, здатності (варіанти – властивості, можливості, якості, характеристики тощо) особи мати суб'єктивні права та обов'язки, або, іншими словами, бути суб'єктом права чи учасником правовідносин²⁵⁴. Визнання факту, що правосуб'єктність різних груп суб'єктів права не є ідентичною, неминуче зруйнувало б світоглядну установку про протилежне, вироблену в цивілістиці та пізніше успадковану загальною теорією права. Саме тому конкретні правові характеристики носія правосуб'єктності (зокрема, його права, обов'язки, законні інтереси, відповідальність та інші атрибути) в юридичній науці сприймалися продуктами функціонування правосуб'єктності та поставали правовими явищами, відгородженими від неї як від своєї передумови – необхідної і водночас виключно формальної.

Зокрема, Р. Халфіна виділяла «термін «правовий статус» для загальної характеристики стану громадянина або організації у суспільстві» та вважала, що він охоплює «усі види зв'язків»²⁵⁵. У якості елементів правового статусу особи вона вказувала на 1) соціальні блага (недоторканність особистості, житла, таємниця листування, свобода слова, друку, зібрань та інші конституційні права і свободи громадян), 2) права та обов'язки у реальних правовідносинах, а також 3) правосуб'єктність (якою, на її думку, є можливість виступати в якості суб'єкта прав і обов'язків у різних сферах суспільних відносин)²⁵⁶. М. Матузов у структурі загального правового статусу особистості бачив децю

---

²⁵³ Там само. С. 159.

²⁵⁴ До речі, полярно відмінного, однак цивілістичного у своїй основі розуміння співвідношення правового статусу та правосуб'єктності дотримувався свого часу А. Міцкевич, який писав: «Кожен суб'єкт права безпосередньо із закону, тобто незалежно від участі у тих чи інших правовідносинах, володіє визначеними комплексами прав та обов'язків. Усі ці права та обов'язки утворюють зміст правосуб'єктності або правовий статус даної особи чи організації» [Мицкевич А.В. Субъекты советского права. Москва: Госюриздат, 1962. С. 12]

²⁵⁵ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 123.

²⁵⁶ Там само. С. 123-128.

більшу кількість елементів, а саме: 1) правосуб'єктність; 2) принципи конституційно-правового статусу; 3) права і свободи суб'єкта права та гарантії їх реалізації; 4) обов'язки суб'єкта права та гарантії їх виконання; 5) правовідносини загального (статусного) типу²⁵⁷. В обох позиціях, що наведені вище, права та обов'язки суб'єкта права виносилися за межі його правосуб'єктності.

У вітчизняній юридичній науці саме категорія «правовий статус» відіграла роль того методологічного засобу, який дозволив їй за аналогією із вказаними вище установками радянської юридичної науки «зацементувати» цивілістичне за своєю природою розуміння правової суб'єктності уже на рівні загальної теорії права. Так, відповідно до однієї із точок зору, що нині найбільш поширені у вітчизняній теорії права, правосуб'єктність є елементом категорії «правовий статус». Наприклад, І. Окунев вважає, що конструкція «правового статусу суб'єкта права» включає у себе правосуб'єктність, яка характеризується єдністю певних складових елементів (правоздатність, дієздатність), систему прав, обов'язків та законних інтересів, систему гарантій прав і обов'язків суб'єктів права, а також юридичну відповідальність²⁵⁸. При цьому юридична конструкція правового статусу суб'єкта права визначається моделлю, що відображає складну структурну побудову правового статусу суб'єкта права, яка складається з елементів, які виконують різні функції²⁵⁹.

Цієї ж точки зору з певними варіантами дотримується низка інших теоретиків права (Л. Луць²⁶⁰, О. Скакун²⁶¹ та ін.), а також представ-

²⁵⁷ Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. С. 59.

²⁵⁸ Теоретична установка про те, що права суб'єкта права не можуть бути елементами його правоздатності (а отже, і правосуб'єктності), останнім часом у літературі дістає критичну оцінку. Зокрема, М. Пасальський переконаний, що такий підхід є «загалом обмеженим і неточним» [Пасальський М.М. Правовий статус і правосуб'єктність держави: дискусійні питання теорії і практики. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 1. С. 29].

²⁵⁹ Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. С. 3-4, 9.

²⁶⁰ Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка. 2007. С. 124.

²⁶¹ Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 412.

ники галузевих доктрин, зокрема цивілістики. Наприклад, Л. Самілик та Л. Корбут вважають, що «правосуб'єктність означає визнання певної особи суб'єктом права, проте вона є лише частиною іншого, узагальнюючого поняття – правового становища. Усі суб'єкти права за допомогою закону наділяються специфічними властивостями – юридичним статусом, що дає їм можливість брати участь у конкретних правовідносинах»²⁶². Як бачимо, у наведеному фрагменті поняття «правове становище» та категорія «правовий статус» (у контексті статті вона іменується «юридичним статусом») авторами цієї публікації ототожнюються. У зв'язку із цим доцільно хоча б коротко уточнити співвідношення понять «правове становище», «правовий стан» та «правовий статус».

О. Совгіря вважає, що «наповнення понять «правовий статус», «правове положення» та «правове становище» різним змістом є штучним, частково обумовленим різними перекладами слова «статус» (з лат. *status* – становище, положення, статус), і, що найголовніше, не має практичного застосування у вигляді правового закріплення розмежування таких понять або доцільності, обумовленої практичними потребами»²⁶³. Синонімами вважали поняття «правовий статус» та «правове становище» М. Матузов²⁶⁴, В. Новосьолов²⁶⁵ та інші радянські науковці.

М. Вітрук зазначав, що доктринальні правові конструкції, які перебачають розмежування правового статусу суб'єкта права та його правового становища, містять спроби при характеристиці правового становища (статусу) особи в широкому плані вийти за межі тільки системи юридичних прав та обов'язків²⁶⁶.

²⁶² Самілик Л.О., Корбут Л.П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 90.

²⁶³ Совгіря О.В. Структура конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України: теоретико-методологічні аспекти. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 4. С. 106.

²⁶⁴ Матузов Н.И. Правовая система и личность. С. 52.

²⁶⁵ Новоселов В.И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. С.23.

²⁶⁶ Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. Москва: Норма, 2008. С. 31-32.

Вважаючи правовий статус сукупністю прав та обов'язків, що персоніфікують особу як учасника юридично значущих відносин, Р. Ромашов правове становище розкриває як сукупність чинників, що визначають місце особи у правотворчому та правореалізаційному процесі. На його думку, в якості складових елементів правове становище включає «правовий статус, а також зв'язки і взаємодії особи, що характеризують її місце в механізмі правового регулювання»²⁶⁷.

На нашу думку, потреба дати найбільш загальну формально-юридичну характеристику місця індивідуального суб'єкта права у «правовому просторі», що його оточує, тобто консолидовано охарактеризувати набутий саме ним правовий потенціал, включаючи правособ'єктність, надає поняттю «правове становище» істотного функціонального значення та продуктивного змісту. При цьому поняття «правове становище», як і категорія «правовий статус», має статичну спрямованість. Динамічні аспекти правосуб'єктності, правового статусу, правового становища та інших аспектів буття суб'єкта можуть бути розкриті за допомогою поняття «правовий стан», яким позначаються стабільні, однак обмежені у часі правові ситуації. Як відзначає О. Черкасов, «у логіко-гносеологічному і спеціально-юридичному аспекті категорія «правовий стан» фіксує момент стійкості, стабільності та спокою в зміні, русі, розвитку державно-правових явищ. Традиційно в якості правових станів розуміються афект, неосудність, судимість та інші стани особи»²⁶⁸. Послідовність правових станів, таким чином, являє собою рухливий та динамічний процес буття кожного державно-правового явища.

Отже, характеристика правосуб'єктності, наявної у конкретного чи абстрактного суб'єкта права в межах певного часового періоду, дає нам можливість бачити її в якості «правособ'єктного стану». А даючи опис правового становища особи чи іншого суб'єкта права, ми

²⁶⁷ Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица. *Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика*: матер. VIII междунар. науч.-теор. конф. Санкт-Петербург, 14-15 декабря 2007 г.: в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург, 2007. С. 3.

²⁶⁸ Черкасов О.В. Окремі аспекти юридичної відповідальності у трудовому праві. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20–21 листоп. 2013 р. Харків: Нац. акад. прав. наук України, 2013. С. 1001.

здійснюємо загальну фіксацію сукупності властивих йому правових атрибутів, сталих у часі, що передбачає також обов'язкове пояснення особливостей правоздатності, деліктоздатності та дієздатності такого суб'єкта.

Продовжуючи розгляд питання про співвідношення категорій «правова суб'єктність» та «правовий статус», відзначимо, що підхід, за якого категорія «правовий статус» постає вершиною в ієрархії категоріально-понятійної системи теорії права та поглинає у своїй всеосяжності низку інших її фундаментальних категорій, належить визнати гносеологічним парадоксом. Адже «категорії юридичної науки є максимально абстрактними проекціями та, одночасно з цим, засобами пізнання родів об'єктивного буття права, а тому вони не можуть бути елементами інших категорій чи одна одної»²⁶⁹. Послідовна акцентуація ролі категорії «правовий статус» у теорії права призводить до того, що складовими «теорії правового статусу» постають проблеми і категорії «правова суб'єктність»²⁷⁰, і, очевидно, проблеми усіх інших абстракцій, віднесених до елементного наповнення категорії «правовий статус».

У цьому зв'язку підкреслимо, що категорія «правовий статус» характеризує певного суб'єкта права в аспекті закономірно обумовленого поєднання у відношенні до нього низки визначальних правових явищ, включаючи правову суб'єктність. Як відзначила Ю. Карева, правовий статус «є теоретичною абстракцією, що з'єднує нормативні характеристики, теоретичні уявлення і реальну практику реалізації правових установлень»²⁷¹.

Однак категорія «правовий статус» не відображає якогось унікального, самостійного, самобутнього, якісно визначеного правового явища, вона не має власного онтологічного втілення у сенсі виокремленої правової одиничності, переконливим підтвердженням чого є відсутність загальноприйнятої дефініції цієї категорії та

²⁶⁹ Січевлюк В. Співвідношення категорій «правовий статус» та «правова суб'єктність». С. 142.

²⁷⁰ Окунев І. С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права. *Держава і право*: зб. наук. пр. Серія Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 37. С. 58-65.

²⁷¹ Карева Ю.В. Гражданско-правовой статус публичных образований. *Юрист*. 2003. № 5. С. 20.

невизначеність стосовно її структурного наповнення²⁷². Натомість бачимо чисельні вказівки, наявні у тематичних дослідженнях проблеми правового статусу, про те, що у складі правового статусу поряд із множиною перелічених вище елементів можна досліджувати правові форми діяльності²⁷³, правове зобов'язання, законність, правопорядок, правосвідомість, гуманізм, справедливість²⁷⁴ тощо, тобто практично будь-які значущі для суб'єкта права явища та процеси, що відбуваються і у праві, й навіть у суміжних із ним сферах. Відповідно твердження про ту чи іншу кількість елементів (складників) «правового статусу» є не більш як термінологічним ходом, який репрезентує виділену за раціональним розсудом конкретного дослідника кількість одиниць аналізу, ситуативно «підведених» під цю категорію.

Підсумовуючи, відзначимо, що позиціонування правового статусу як визначального правового феномена, що охоплює своєю структурно-функціональною ієрархією усі вияви права, важливі для його суб'єктів, не є прийнятним. На нашу думку, об'єктивним наповненням категорії «правовий статус» у її загальнотеоретичному розумінні є ті горизонтальні та вертикальні зв'язки, що закономірно поєднують між собою певну відносно статичну сукупність правових явищ та процесів (відображених у відповідних категоріях та поняттях юриспруденції), що є значущими для абстрактного суб'єкта права.

Надмірна онтологізація категорії «правовий статус», проведена за межами її «інструментального» призначення, веде юридичну науку до деформації теоретичної картини правової дійсності, а тому повинна бути подолана. У протилежному випадку спори про так звану «справжню» онтологічну структуру цієї категорії триватимуть постійно та будуть приводити учених до висновків на кшталт того, що «у трак-

²⁷² У цьому зв'язку доцільно згадати слушну думку М. Вітрука про те, що «істинне поняття явища не може бути багатозначним» [Витрук Н.В. Избранное. Т. 2. Монографии. Комментарии. 1963-1990. Москва: РАП, 2012. С. 267].

²⁷³ Конституционное право. Энцикл. словарь. Сост. С.А. Авьякан. URL: <http://law.niv.ru/doc/dictionary/constitutional-law/index.htm>; Чикирлій С.О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. С. 86; Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2006. С. 263.

²⁷⁴ Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95.

туванні правового статусу особи серед вчених немає єдності, і часто до його структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, правосуб'єктність та інше. На нашу думку, зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру»²⁷⁵.

У свою чергу, адекватне розуміння обсягу методологічного потенціалу категорії «правовий статус» дає можливість побачити те, що правова суб'єктність, як і решта правових явищ, значущих для суб'єкта права, може та повинна бути пізнана у системному та динамічному зв'язку з іншими феноменами права, і лише у такому аспекті наукова абстракція «правова суб'єктність» може бути сприйнята як «складник», що віднесений до змісту категорії «правовий статус». Відповідно «основний зміст вказаної категорії, який поки що не отримав адекватної уваги теоретиків права, – це відображення законності поєднання, а також розкриття дії векторів необхідності й причинності у межах тієї сукупності правових явищ, які є атрибутами суб'єкта права або справляють істотний вплив на його правовий потенціал»²⁷⁶.

Якими ж є наслідки сталих теоретичних установок, що зафіксовані вище, для сучасної юридичної науки?

По-перше, вивчення правосуб'єктності відбувається у контексті розвитку або теорії суб'єкта права²⁷⁷, або теорії правовідносин²⁷⁸, або

---

²⁷⁵ Стефанюк Ю.В. Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 1. С. 26.

²⁷⁶ Січевлюк В. Співвідношення категорій «правовий статус» та «правова суб'єктність». С. 143.

²⁷⁷ Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.; Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я.М. Шевченко. 632 с.; Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: в 2 т. Т. 1 / гол. ред. Авер'янов В.Б. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.; Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 469 с. та ін.

²⁷⁸ Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 185 с.; Халфина Р.О. Общее учение о правоотношениях. Москва: Юрид. лит., 1974. 352 с.; Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с. та ін.

теорії правового статусу²⁷⁹. Тому поле наукових пошуків, спрямованих на пізнання реальних екстерналій правосуб'єктності, специфікується та істотно звужується під тиском потреби дати відповіді на питання, що є головними у відповідних розвідках: ким є та що являють собою суб'єкт права чи учасник правовідносин, або що таке правовий статус та якою є сукупність його елементів? Відбувається розкриття змісту та функцій саме категорії «суб'єкт права» чи поняття «учасник правовідносин», або формулюється чергова дефініція «правового статусу», і тому усі суміжні категорії та поняття використовуються в якості допоміжних для цього засобів.

По-друге, неминучим наслідком досліджень правосуб'єктності у контексті теорії суб'єкта права (теорії правовідносин чи правового статусу) став та залишається актуальним пошук базового емпіричного «прототипу», наявність якого надає теоретичному відтворенню відповідної персони зв'язку із правовою реальністю. «У сучасній теорії права та у більшості галузевих доктрин таким аутентичним втіленням суб'єкта права чи учасника правовідносин найчастіше постулюється абстрактна фізична особа, тобто людина загалом»²⁸⁰. Вона ж найчастіше досліджується як природний, «модельний» носій правового статусу. Всі інші суб'єкти права (юридичні особи, спільноти різного виду, держава тощо) відтак розуміються як вторинні. Логічним продовженням ідеї про існування базового суб'єкта права є сприйняття «зліпки» правосуб'єктності, властивої людині, як моделі правосуб'єктності кожного суб'єкта права, без належного врахування її істотної та реальної специфіки.

Появі та поширенню ідеї людини як досконалого суб'єкта права (учасника правовідносин, носія правового статусу) природним чином слугував і продовжує слугувати щоденний досвід усіх видів соціальної взаємодії, яка дійсно відбувається у вигляді фактичних відносин людей, за завісою чого приховані їх неочевидні для чуттєвого сприйняття, однак абсолютно реальні правові ті інші соціальні

²⁷⁹ Окунев І.С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права. *Держава і право*: зб. наук. пр. Серія Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 37. С. 58-65; Витрук Н.В. *Общая теория правового положения личности: монография*. Москва: Норма; ИНФРА-М, 2017. 448 с.

²⁸⁰ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. С. 25.

атрибути. Крім цього, збігу понять «суб'єкт права» та «фізична особа» сприяв тривалий розвиток у наукових доктринах галузей приватного права (насамперед у цивілістичній доктрині) ідеї про те, що людина є єдиним, або основним, або кінцевим носієм суб'єктивних прав і обов'язків.

По-третє, розвиток теорій суб'єкта права, правовідносин чи правового статусу часто супроводжується недостатньою увагою до самоцінності інших категорій теорії права та відповідно спричиняє ігнорування чи недооцінку їх пізнавального ресурсу. Саме у такому доктринальному напівзабутті тривалий час перебувала і категорія «правова суб'єктність». Показову в цьому сенсі позицію висловив С. Кечекьян, який у процесі характеристики суб'єктів права взагалі відкинув категорію «правосуб'єктність» як зайву²⁸¹.

На нашу думку, на сучасному етапі досліджень сфери суб'єктивного у праві поряд зі сталою традицією здійснювати відповідні теоретичні пошуки або у межах теорії суб'єкта права, або у контексті теорії правовідносин чи іншої спеціалізованої теорії доцільно звернутися до розвитку теорії правової суб'єктності, у предметних межах якої категорія «суб'єкт права» та інші поняття втратять своє пріоритетне становище, а категорія «правова суб'єктність» буде всебічно та, головне, адекватно досліджена. Спробою обґрунтування та певною мірою втілення цієї тези є наступний підрозділ монографії.

***

Отже, першими етапами становлення категорії «правова суб'єктність» у теорії права та в юридичній науці загалом було або повне визнання відсутності у неї власного змісту та відповідно заперечення права на її існування, або сприйняття цієї категорії як збірної конструкції, якою позначається проста сукупність атрибутів суб'єкта права (празодатності, дієздатності, деліктоздатності).

Важливим етапом еволюції категорії «правова суб'єктність» стало визнання її поняттям, а потім і категорією, що наділена власним, однак дуже абстрактним змістом, а саме: вважалося, що цією категорією позначається загальна здатність особи чи іншої персони бути суб'єктом права чи учасником правовідносин.

---

²⁸¹ Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. С. 84-85.

Для сучасних досліджень правової суб'єктності характерно те, що вони в абсолютній більшості здійснюються у контексті розвитку або теорії суб'єкта права, або теорії правовідносин, або теорії правового статусу. При цьому продуктивним результатом такого підходу є становлення і розвиток важливих для теорії права абстракцій «суб'єкт права», «учасник правовідносин» та «правовий статус».

Накопичення знань про правову суб'єктність лише у предметних межах досліджень, спрямованих на розкриття категорій та понять, суміжних із категорією «правова суб'єктність», супроводжується також значними негативними наслідками. Зокрема, наукові пошуки, що сфокусовані на категорії «суб'єкта права», зазвичай мають за мету виявлення так званого основного, а тому абстрактного, суб'єкта права, з яким найчастіше асоціюється людина загалом. Крім цього, неминуче затіняється когнітивний потенціал власне категорії «правова суб'єктність», яка сприймається вторинною щодо категорії «суб'єкт права». Такий же наслідок для категорії «правова суб'єктність» виникає при її дослідженні у межах теорії правовідносин чи теорії правового статусу.

У науці загальної теорії права та у галузевих доктринах домінують ті дефініції категорії «правова суб'єктність», згідно з якими правова суб'єктність постає здатністю особи бути суб'єктом права (учасником правовідносин) та/або здатністю особи до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. При цьому без відповіді залишається питання про те, виявом якої суспільної закономірності є така здатність.

Потреби практики правотворчості, правозастосування та правореалізації орієнтують юридичну науку на переоцінку та переосмислення місця, змісту та значення категорії «правова суб'єктність». На сучасному етапі наукового пізнання сфери суб'єктивного у праві імпульс до появи дійсно продуктивних досліджень категорії «правова суб'єктність» може бути наданий через визнання самотності та самоцінності цієї категорії, що звільнить науковий пошук від методологічних самообмежень, нагромаджених у вигляді сталих теоретичних підходів та установок.

2.3. КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»: ДЕФІНІЦІЯ, СТРУКТУРА, ПРОГНОСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ

Г. Пухта свого часу відзначив, що право має історію. Показовою зовнішньою ознакою зміни права, на його думку, є те, що «юридичні визначення рухаються вперед від своєї первинної простоти до більшої різноманітності»²⁸². При цьому наступність у зв'язках юридичних установлень є органічною, тобто зберігає цілісність та не переривається. На нашу думку, ця ідея великого німецького правознавця повною мірою стосується правового регулювання сфери відносин правособ'єктних учасників юридичного життя, а також його теоретичного відображення категоріями та поняттями юриспруденції. Відповідно, еволюція категорії «правова суб'єктність» повинна бути розглянута в аспекті набуття нею нового змісту, структури і значення, якими буде збережений увесь накопичений цією категорією попередній когнітивний потенціал шляхом його «зняття» як елемента нового за своїм наповненням цілого. Системне вирішення цього завдання передбачає створення виваженої, логічно впорядкованої та структурованої згідно з онтологічними особливостями предмета пізнання теорії правової суб'єктності²⁸³ як окремого розділу загальної теорії права.

З огляду на напрацьований юридичною наукою масив усталених і водночас досить суперечливих підходів до розуміння категорії «правова суб'єктність» (викладу яких присвячений попередній підрозділ) спробуємо дати авторську дефініцію цієї категорії та узгоджене з нею бачення її структури. Концептуальною передумовою їх формулювання є сприйняте автором позитивістське в своїй основі розуміння права насамперед як ключового соціального регулятора, утвореного у ви-

²⁸² Немецкая историческая школа права. Челябинск: Социум, 2010. С. 459.

²⁸³ Термін «теорія правової суб'єктності» є умовним, хоча й зустрічається в юридичній науці. Наприклад, К. Гусаров відзначає, що «розвиток теорії правособ'єктності свідчить про неоднозначність розуміння змісту останньої» [Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правособ'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності*: республ. міжвідомч. наук. зб. Харків, 2002. Вип. 55. С. 54].

гляді системи загальнообов'язкових та формально визначених норм і принципів, що з метою цілеспрямованого регулювання суспільних відносин встановлюються державою та виконання яких забезпечується нею шляхом застосування заходів легального впливу, включаючи примус²⁸⁴. Не заперечуючи значення природно-правової концепції, яка спрямована на максимальну імплементацію загальнолюдських цінностей у законодавчі реалії та практику правозастосування (що сприяє гуманізації змісту сучасних правових приписів), визнаючи важливість соціологічного підходу, що дозволяє зрозуміти право як живу та конкретну соціальну реальність, а також беручи до уваги інші сучасні концепції права, вважаємо, що право за своєю сутністю – це насамперед об'єктивне право як створена державою юридична форма абсолютної більшості суспільних відносин. Саме об'єктивне право, як слушно відзначав Г. Шершеневич, перетворює людину на суб'єкта права: «Людина стає суб'єктом права не в силу свого людського походження або моральної гідності, а в силу веління об'єктивного права. Суб'єкт права – не антропологічне, а чисто юридичне уявлення. Суб'єкт права не те ж саме, що людина, – це тільки одна її властивість, утворена об'єктивним правом»²⁸⁵.

Водночас норми позитивного права повинні бути морально вартісними, що є умовою їх легітимності та запорукою стабільності правопорядку. Відповідні ідеї розвиваються у сучасній «реалістичній» позитивістській доктрині Г. Хартом та Дж. Коулменом, а також дістали філософське обґрунтування у працях Ю. Хабермаса. Як відзначив Р. Луцький, сучасне суспільство шукає легітимаційні підстави позитивного права у згоді переважної більшості своїх громадян, і «така згода може бути досягнута насамперед щодо розуміння справедливості, свободи, рівності тощо, як визначальних засад формування та

²⁸⁴ Із підходами до розуміння права, включаючи близькі до наведеного автором, можна ознайомитися у таких публікаціях: Чубко Т.П. До питання про поняття права. *Форум права*. 2009. № 1. С. 560-567; Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Юридичні науки. 2011. Вип. 87. С. 59-63; Дергільова О.Г. Сучасне право та його розуміння, крізь призму верховенства права та співвідношення права і закону. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 76-83.

²⁸⁵ Шершеневич Г.Ф. *Общая теория права*. С. 574-575.

розвитку сучасного позитивного права»²⁸⁶. Додамо до цього, що інтегративний підхід дозволяє в межах дослідження конкретного предмета застосовувати синергетичне поєднання усіх чи декількох підходів до розуміння права, спираючись при цьому на один із них як на основний.

Категорія «правова суб'єктність» загалом відображає активний, динамічний та багатогранний вплив об'єктивного права як ядра правопорядку на суб'єктів суспільних відносин (які внаслідок цього стають суб'єктами права, учасниками правовідносин, носіями правових статусів тощо). Як слушно відзначено у літературі, правосуб'єктність (а також ланки, що її утворюють) виникає, змінюється та припиняється не інакше, як за допомогою об'єктивного права²⁸⁷. Цей вплив здійснюється через різноманітні джерела та форми активації об'єктивного права як визначальної сили правової реальності, зокрема, через законодавство, судову практику, правові звичаї, правозастосування у процесі діяльності органів публічної влади, професійну юридичну діяльність, взаємодію різнорівневих виявів правосвідомості, повсякденне правозастосування тощо.

На нашу думку, правова суб'єктність являє собою задане об'єктивним правом предметне наповнення, зміст вольової форми під назвою «суб'єкт права»²⁸⁸. При цьому правова суб'єктність активно впливає на свої буттєві втілення, вимагаючи від них (наявних чи потенційних суб'єктів права) принципової здатності адекватно реалізувати її потенціал. Образно кажучи, реальну правову суб'єктність, належну суб'єкту права, можна уявити як більшою чи меншою мірою завершену матеріалізацію її ідеальної моделі, закріпленої у нормах об'єктивного права. У процесі отримання своїх живих буттєвих форм (у вигляді суб'єктів права) така «ідеальна» правова суб'єктність через суспільну практику спочатку викликає до правового життя ті чи інші правоздатні та дієздатні вольові утворення, у процесі їх легітимації

²⁸⁶ Луцький Р.П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 140-141.

²⁸⁷ Кузнєцов С.В., Хасимова Л.Н. Институт правосубъектности в общей теории права: основные подходы и взгляды. Пробелы в Российском законодательстве. *Юридический журнал*. 2013. № 2. С. 36.

²⁸⁸ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. С. 32.

отримує реальне «правове тіло», наділене атрибутами, необхідними для її функціонування, і лише після цього постає як здатність суб'єкта до права та перетворюється на звичний для нього соціальний ресурс (який, проте, потребує належної підтримки).

Отже, статус суб'єкта права відображає те, що правова суб'єктність для певного активного та персоніфікованого (тобто виокремленого у суспільному просторі у вигляді сталої ідентичності) утворення, яке прийнято іменувати суб'єктом, стала корисним ресурсом у вигляді здатності до вольової поведінки у просторі реальних правовідносин. Для того, щоб набути правосуб'єктного становища, потенційний суб'єкт права повинен відповідати тим вимогам об'єктивного права, що представлені до нього як до форми, в якій закріплюється правосуб'єктність.

Звідси зрозуміло, що особа чи інше утворення як суб'єкт права існує у часових межах з моменту набуття ним правової суб'єктності й до моменту її втрати безвідносно до того, хто (чи навіть іноді що) є носієм правової суб'єктності. Дане твердження слід розуміти буквально, позаяк статус суб'єкта права як відповідь на актуальну суспільну потребу виникає на підставі надання правосуб'єктності (байдуже, в якому обсязі) навіть у речі, явища, машини чи у суб'єкта, який фізично або ще не виник (наприклад, ненароджена дитина), або який вже припинився (наприклад, померла людина)²⁸⁹.

Розвиваючи цю думку, відзначимо, що засадниче значення правосуб'єктності яскраво підтверджується чисельними та, здавалося б, казусними випадками в історії юриспруденції надання правосуб'єктності, наприклад, тваринам. Зокрема, І. Кістяківський вказував, що середньовічне право часто визнавало тварин суб'єктами прав: «Що інше можуть означати відомі процеси над мишами, щурами, півнями тощо, як не визнання їх суб'єктами прав? Миші викликалися до суду повістками, проти них писалися блискучі обвинувальні акти, суд призначав їм захисників, і насамкінець процес завершувався урочистим вироком»²⁹⁰. Посмішки, які мимоволі з'являються на обличчях фахових

²⁸⁹ Гудима Д. Сучасні тенденції в інтерпретації поняття «суб'єкт права» *Антропология права: філософський та юридичний виміри*. матер. міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4-5 грудня 2009 р.). С. 67-72.

²⁹⁰ Кістяковский И.А. Понятие субъекта прав. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 8. С. 123.

юристів від таких судових процесів, тим не менше не перешкоджають шляхом наступного розмірковування виявити у миші чи іншої тварини (як у сторони конкретного кримінального провадження) кримінальної процесуальної правоздатності здійснювати права та обов'язки обвинуваченого та підсудного, а також представницької дієздатності (яку реалізують захисники) та кримінально-правової деліктоздатності (понести покарання, встановлене вироком суду).

Цікаво, що казусні, з точки зору здорового глузду і з позиції професійної правосвідомості, випадки знаходять теоретико-юридичне пояснення. У ситуації, коли позбавлені свідомості та волі речі, істоти чи явища (умовно кажучи, не-суб'єкти) стають учасниками правовідносин, їм для цього надається локальний фрагмент правосуб'єктної здатності, однак лише в тому обсязі, який необхідний для обслуговування їх тимчасового стану як ситуативного учасника правовідносин. Виникає той рідкісний юридичний стан, за якого статуси учасника правовідносин та суб'єкта права абсолютно співпадають і за їх обсягом, і у часі та просторі.

Категорія «правова суб'єктність» є тією найвищою за рівнем узагальнення теоретичною абстракцією, котрою позначається правовий потенціал, який надходить до абстрактного соціального суб'єкта із сфери об'єктивного права та який дозволяє останньому мати статус суб'єкта права, а також, відповідно, і всі інші похідні та більш локальні статуси та стани, включаючи статус учасника різноманітних галузевих правовідносин²⁹¹. Категоріальною дефініцією такого змісту охоплюються та знімаються всі окремі та особливі теоретичні віддзеркалення реального буття правової суб'єктності як соціального явища. А основною причиною закріплення за потенційними суб'єктами права так званої «здатності» стати такими є цивілізаційна потреба людства надати фактичним суспільним відносинам форми правових відносин, тобто забезпечити виконання правом його регулятивної функції, здійснення якої має за мету підтримання способу існування суспільства у вигляді збалансованого за соціальними інтересами правопорядку.

Позаяк межі та зміст предметного наповнення правової суб'єктності визначаються саме об'єктивним правом, то останнє є тим чинни-

²⁹¹ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. С. 32.

ком, який формує коло суб'єктивних прав, належних кожному суб'єкту права. Таке бачення не повинно асоціюватися із тенденцією до звуження обсягу суб'єктивних прав, що надаються абстрактному суб'єкту права (або конкретному суб'єкту права, який діє у статусі учасника тих чи інших реальних правовідносин). Навпаки, цей підхід є кроком до більш адекватного розуміння діалектики суб'єктивного (вплетеного у контекст об'єктивного) у системі категорій теорії права. Адже саме через об'єктивне право до певного соціального суб'єкта «прикріплюються» потенційні суб'єктивні права, обов'язки та можливості застосування відповідальності, формалізовані у вигляді правових норм. Як слушно писав В. Бабкін, «реалізація високих загальнолюдських цінностей (свободи, рівності, справедливості, людської гідності) неможлива без їх формально-юридичного вираження та закріплення в законі, як офіційно-владному установленні»²⁹².

Звернемося до питання структури категорії «правова суб'єктність».

Як було відзначено вище, елементами цієї категорії прийнято визначати поняття «правоздатність» та «дієздатність», деякі автори додатково вказують на «деліктоздатність». Досить часто теоретики права, а також представники галузевих доктрин пропонують більш деталізовані сукупності елементів. У запропонованому вище розумінні категорії «правова суб'єктність» здійснено акцент на тому, що певна сукупність норм права в якості ресурсу розкривається абстрактному соціальному суб'єкту, що виводить останнього на рівень суб'єкта права, тим самим створюючи йому можливості діяти у соціально-правовому просторі у статусі учасника реальних правовідносин. Яке ж змістовне навантаження у контексті викладеного вище розуміння повинні нести, зокрема, поняття «правоздатність» та «дієздатність»?

Поняття «правоздатність» є іманентним, з необхідністю присутнім у структурі категорії «правова суб'єктність» елементом, оскільки саме воно позначає собою якісну визначеність цієї категоріальної абстракції. Це поняття віддзеркалює, так би мовити, «чисту природу» правової суб'єктності, фіксуючи сутнісний зв'язок абстрактного суб'єкта з обсягом розкритого для нього об'єктивного права. Воно є своєрід-

²⁹² Бабкін В.Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. С. 58.

ним індикатором буття соціального суб'єкта у праві. Коротко кажучи, правоздатність конститує правосуб'єктність у сенсі позитивного залучення суб'єкта до сфери об'єктивного права. «Бути правоздатним – значить бути правосуб'єктним»²⁹³.

У свою чергу, поняття «дієздатність» характеризує наявність, склад та міру власних можливостей суб'єкта права використати у соціальному просторі той правовий ресурс, що доступний йому як правоздатному актору. В цьому зв'язку нагадаємо, що здатність діяти (специфічно позначена в юридичній науці поняттям «дієздатність») у філософії постулюється як ключовий, абсолютно визначальний атрибут будь-якого суб'єкта; недієздатний суб'єкт у філософії – не суб'єкт взагалі. Відповідно у взаємопов'язаній парі категорій «правосуб'єктність» та «суб'єкт права» поняття «дієздатність» є засадничим щодо категорії «суб'єкт права». Адже власний зміст останньої формулюється шляхом надання юридичною наукою відповіді на питання, що означає бути суб'єктом права. Однак чи означає це, що для категорії «правова суб'єктність» поняття «дієздатність» є факультативним, тобто необов'язковим, хоч і бажаним?

На нашу думку, такого роду питання виникають із різноманітності способів реалізації дієздатності, а також у зв'язку з тим, що вона неоднаково виявляє себе у складі правосуб'єктності різних суб'єктів права. Показовою в цьому сенсі є дієздатність суб'єктів господарювання. У визначенні суб'єкта господарювання, що наведено у ч. 1 ст. 55 ГК України, законодавець взагалі не вказав на її наявність, згадавши лише про господарську компетенцію та про майнову відповідальність суб'єктів господарювання (тим самим відзначивши існування господарської правоздатності та господарської деліктоздатності). Однак це не означає, що суб'єкти господарювання позбавлені господарської дієздатності. Навпаки, вона іманентно наявна у складі їх правосуб'єктності у вигляді умови її набуття та засобу здійснення, і саме презумпція такої присутності звільнила законодавця від необхідності здійснити формальну точкову вказівку на дієздатність суб'єкта господарювання у тексті конкретної статті ГК України.

²⁹³ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. С. 33.

Отже, дієздатність є таким же з необхідністю залученим до складу правосуб'єктності елементом, як і правоздатність. Відповідний зв'язок можна зафіксувати так: «Бути правоздатним – означає тим чи іншим чином бути дієздатним»²⁹⁴. Наданий суб'єкту права через отримання ним правосуб'єктності правовий ресурс ніколи не буде відгороджений від реального правового життя відсутністю дієздатності, оскільки таке «марнотратство» суперечить власне природній активності правової суб'єктності, а тому обов'язково долається правопорядком. Якщо у правоздатного суб'єкта виникає дефіцит дієздатності, він або негайно заповнюється через залучення дієздатного потенціалу інших суб'єктів, або правоздатний суб'єкт зникає із мапи правового життя, тобто зникає взагалі.

Слід звернути увагу на аспект, що стосується повноти переліку структурних елементів категорії «правова суб'єктність». Попередній виклад не повинен приводити нас до завчасного висновку про те, що сукупність двох понять, а саме «правоздатності» та «дієздатності», повністю вичерпує структурне наповнення категорії «правова суб'єктність».

На нашу думку, для досягнення адекватної міри пізнання явища правової суб'єктності на усіх рівнях її буття відповідна категорія повинна мати трьохелементну структуру, яку утворюють: 1) поняття «правоздатність» (вважаємо, що воно «прив'язує» суб'єкта права до диспозицій норм об'єктивного права, постаючи як «позитивна правоздатність»), 2) поняття «деліктоздатність» (воно поєднує суб'єкта права із санкціями норм об'єктивного права, це своєрідна «негативна правоздатність»), 3) поняття «дієздатність» (охоплює правові вимоги, адресовані гіпотезою норми до носіїв правоздатності та деліктоздатності, з метою переведення цих елементів правосуб'єктності із вербально-абстрактної форми існування у реальне правове буття)²⁹⁵.

Кожен активний правоздатний суб'єкт неминуче набуває деліктоздатного статусу. Адже надання йому суб'єктивного права чи обов'язку, чи повноважень, чи компетенції, передбачених диспозицією правової норми, кореспондується із санкцією тієї ж норми, яка ак-

²⁹⁴ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. С. 33.

²⁹⁵ Там само. С. 33-34.

тивізується у ситуації зловживання правом²⁹⁶ чи у випадку порушення обов'язку. Зрозуміло, що законодавець з тих чи інших міркувань залишає без санкцій достатньо велику кількість так званих «дефектних» норм. Однак вищенаведене твердження про обов'язкову присутність деліктоздатності у складі правосуб'єктності сформульоване у вигляді принципу, тобто воно віддзеркалює істотні ознаки і тенденції розвитку об'єктивного права, а також правотворчості та правозастосування загалом, стосовно яких випадковості та винятки не справляють істотного впливу.

Крім цього, на нашу думку, у змісті поняття «деліктоздатність» належить розмежовувати: а) активну частину (якою позначається правова можливість покласти відповідальність на інших суб'єктів права) та б) пасивну частину (розуміючи її як правову можливість нести відповідальність, покладену на деліктоздатного актора іншими суб'єктами права). Як відзначила В. Надьон²⁹⁷, В. Яковлев висловив ідею про те, що деліктоздатність є правосуб'єктністю у сфері відносин, що виникають унаслідок протиправної поведінки. На його думку, вона поєднує функцію бути носієм відповідних прав та обов'язків та функцію створювати їх своїми діями²⁹⁸.

Активна деліктоздатність, як свідчить сучасне правове життя, переважно властива суб'єктам права, наділеним публічною правосуб'єктністю (особливо органам влади), а пасивна переважає у складі правової суб'єктності осіб, наділених приватною правосуб'єктністю²⁹⁹. Крім цього, існує група суб'єктів права, правосуб'єктність яких є приватно-публічною, і їх деліктоздатність також позначена відповідною комплексністю.

---

²⁹⁶ Зловживання правом, як формально захищене законом умисне порушення прав інших осіб, юристами Стародавнього Риму вважалося «вищою несправедливістю» (*summa injuria*). В Інституціях Юстиніана підкреслюється, що «державі вигідно, щоб ніхто не зловживав наданим йому правом» [Институции Юстиниана. Ред. Кофанов, Л.Л. Москва: Зерцало, 1998. С. 31].

²⁹⁷ Надьон В.В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 106.

²⁹⁸ Яковлев В.Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности*: сб. науч. ст. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 37.

²⁹⁹ Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. С. 34.

Які ж конкретні прогностичні та інші можливості для розвитку виникнуть у загальної теорії права, а також юридичної науки загалом у випадку виходу дослідницького пошуку за межі усталених поглядів з метою створення теорії правової суб'єктності?

По-перше, виокремлення правосуб'єктності як самостійного (а не суміжного чи похідного) предмета пізнання, охопленого відповідною категорією, створює можливість дослідити її як самобутню теоретичну сутність, позбавлену будь-яких емпіричних вкраплень, прикладних тлумачень та інших зовнішніх гносеологічних впливів. Методом наукового абстрагування можна буде здійснити більш завершену теоретичну реконструкцію та «чисту» ідентифікацію цього правового явища в аспекті його внутрішньої цілісності та якісної визначеності. Г. Гегель позначав такий стан у розвитку певної сутності виразом «для себе буття» та вказував, що він виникає внаслідок «заперечення інобуття» у процесі «нескінченного повернення у себе»³⁰⁰. Під таким кутом зору шляхом дедуктивного розмірковування можна у категоріальній формі пізнати первинну природу правової суб'єктності, побачити дійсну ідентичність та зафіксувати якісну сталість цього явища, з'ясувати іманентно присутній у ньому потенціал, дослідити його джерело, яким є діалектична взаємодія внутрішніх суперечностей, об'єктивно закладених у явищі правової суб'єктності, а також встановити можливості реалізації такого правосуб'єктного потенціалу. Всі перелічені аспекти відтворені процесом наукового пізнання у його (явища правосуб'єктності) ідеальній моделі, тобто у категорії «правова суб'єктність», та повинні бути всебічно розкриті.

По-друге, розуміння «чистої» природи правової суб'єктності створює нові перспективи для вирішення питання про її структуру саме як цілісного, органічного, а не механічного поєднання множини відмінних за функціями елементів. Через утвердження категорії «правова суб'єктність» теорія права зафіксувала процес сталого підвищення рівня складності внутрішньої організації явища правосуб'єктності, індикатором чого є збільшення потужності її зовнішніх виявів. Набуття цією категорією самобутньої цілісності було відповіддю на потребу «зняти напругу» внутрішньої диференціації та діалектичної взаємодії

³⁰⁰ Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1970. С. 224.

понять, охоплених нею, шляхом «адекватного теоретичного моделювання структури правосуб'єктності у вигляді поєднання понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність»³⁰¹.

По-третє, на підставі концептуальних засад, сформованих у вигляді системно та логічно впорядкованих знань про природу і структуру правової суб'єктності, теоретики права отримують, по-перше, можливість провести глибокий та всебічний аналіз значущих параметрів її окремих структурних елементів (зокрема, їх ролі, інтенсивності та впливу у внутрішній організації цього правового явища), по-друге, зможуть дослідити інтегральний ефект, що виникає від специфічного поєднання її, тобто правосуб'єктності, структурних елементів. Результатом таких спеціалізованих пошуків, як мінімум, постане впорядкована за об'єктивними критеріями класифікація її виявів, а як максимум – своєрідна всеохопна «періодична таблиця» диференціацій правової суб'єктності, вибудована з урахуванням характеристик форм її втілення (незавершена та завершена правосуб'єктність), рівнів складності (проста чи складна правосуб'єктність), міри поточної достатності (недостатня, відповідна (адекватна), надмірна правова суб'єктність), спільних галузевих особливостей (публічна, приватна, приватно-публічна та публічно-приватна об'єктивації правової суб'єктності) тощо.

По-четверте, задається сценарій для конструктивного та позбавленого лінійності вирішення питання про співвідношення низки категорій загальної теорії права, насамперед категорій «суб'єкт права» та «правова суб'єктність»³⁰². Вище детально розкривалося питання щодо того важливого змістовного зв'язку між категоріями «суб'єкт права» та «правова суб'єктність», який ґрунтується на взаємній, а не односторонній обумовленості тих граней правової реальності, теоретичними зрізами яких є ці абстракції. Тісна взаємодія вищевказаних категорій в принципі виключає можливість створення науково обґрунтованих концепцій правової суб'єктності чи суб'єкта права, позбавлених аналізу їх живих взаємовпливів, що поєднують ці абстрактні сутності у цілісній теоретико-правовій картині. Однак, як уже було зазначено, їх не слід ототожнювати та сприймати як ідентичний предмет наукових дослід-

³⁰¹ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. С. 26.

³⁰² Там само. С. 27.

жень. Навпаки, позиціонування явища та категорії «правова суб'єктність» у статусі самостійного предмета наукового вивчення створює для теорії права перспективну можливість, зважаючи на онтологічні залежності правової суб'єктності (як змісту) та суб'єкта права (як форми) вибудувати впорядковану за чіткими критеріями класифікацію суб'єктів права – саме як носіїв відмінних між собою диференціацій правової суб'єктності.

Відпаде потреба в існуванні штучної та суперечливої доктринальної конструкції, відповідно до якої фізична особа (чи інший суб'єкт права, як-от юридична особа, монарх, держава тощо) постулюється в якості або єдиного, або найбільш досконалого суб'єкта права. Обґрунтована та системна класифікація родів, видів та різновидів правової суб'єктності стане дзеркальною основою для побудови аналогічної класифікації суб'єктів права (а не навпаки, як практикується зараз). Це дасть можливість у теорії права узагальнити накопичені, однак не зведені до єдиного розуміння напрацювання галузевих доктрин, насамперед господарського, трудового, конституційного та міжнародного права.

По-п'яте, розвиток ідеї про самобутнє існування явища правової суб'єктності та істотна еволюція відповідної категорії можуть стати тими ланками, які дадуть можливість тісніше поєднати загальнотеоретичний та галузевий рівні юридичної науки. Слід зазначити, що галузева правосуб'єктність в юридичній науці традиційно локалізується як предмет дослідження галузевих доктрин, її фундаментальне вивчення засобами теорії права (за поодинокими винятками³⁰³) не від-

³⁰³ Наприклад, Я. Буряк у статті «Правова природа правоздатності юридичної особи» здійснив спробу із залученням категоріально-понятійного апарату загальної теорії права дослідити правоздатність юридичної особи як сукупності цивільної, процесуальної та господарської складових. Детальніше див.: Буряк Я.Я. Правова природа правоздатності юридичної особи. *Європейські перспективи*. 2018. № 2. С. 31-37. Також можна в якості продуктивного прикладу широкого застосування загальнотеоретичного інструментарію до пізнання галузевої правосуб'єктності навести таке дослідження: Шульга Є.В. Особливості правосуб'єктності осіб в адміністративно-деліктних відносинах. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 3. С. 44-49. Результатом ефективного використання загальноправового теоретичного світогляду до розгляду проблеми галузевої правосуб'єктності є стаття К. Гусарова «Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема». *Проблеми законності: республ. міжвідомч. наук. зб.* Харків, 2002. Вип. 55. С. 53-60.

бувалося. Звернення до окремих виявів цього явища як до прикладних ілюстрацій абстрактних узагальнень найвищого рівня теоретизування є абсолютно недостатнім. Таким чином, «у науці теорії держави і права існує своєрідна пізнавальна прогалина, змістовна пустка якої відокремлює категорію «правова суб'єктність» від емпірики живого правового життя, зокрема, галузевого рівня»³⁰⁴. Цим щодо вказаного предмета значною мірою методологічно дезорієнтуються також галузеві науки, оскільки їх пізнавальні зусилля та здобутки, розмежовані відмінностями предметів, методів та категоріально-понятійних апаратів, не отримують поєднання у цілісній загальнотеоретичній системі знань. Внаслідок цього процеси правотворчості та правозастосування втрачають регулятивну адекватність та, відповідно, програють у ефективності (прикладом чого можуть бути чисельні й тривалі судові процеси, у фіналі яких доводиться на рівні Великої Палати Верховного Суду вирішувати досить складні питання співвідношення цивільної та господарської правової суб'єктності)³⁰⁵.

Послідовна конкретизація категорії «правова суб'єктність» дасть змогу на рівні теорії права, з одного боку, здійснити адекватне загальнотеоретичне осмислення кожного реального «правосуб'єктного юніта», наділеного навіть найбільш специфічним галузевим буттям. З іншого боку, поняття та дефініції, розроблені галузевими доктринами у процесі теоретичного осмислення відповідних виявів та аспектів галузевої правової суб'єктності, отримають імпульс до систематизації та будуть збагачені новим змістом, часто прихованим від вузько-галузевого спостереження. Адже вони можуть бути співвіднесені з упорядкованим у межах єдиної концепції, а тому системним та ціліс-

³⁰⁴ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» як засіб теоретичного пізнання галузевих виявів правосуб'єктності. *Альманах права*. 2018. Вип. 9. С. 266.

³⁰⁵ Зокрема, у постанові від 15 травня 2019 р. у справі № 904/10132/17 (провадження № 12-43гс19) Велика Палата ВС України дійшла висновку про те, що правовий статус «фізична особа – підприємець» сам по собі не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною право- і дієздатністю, та не обмежує їх (п. 52). Наявність статусу підприємця не свідчить про те, що з моменту державної реєстрації фізичної особи - підприємця така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах (п. 53). Аналогічну правову позицію містять висновки Великої Палати ВС України, сформульовані у постановках від 14 березня 2018 року у справі № 2-7615/10 (провадження № 14-17цс18), від 05 червня 2018 р. у справі № 522/7909/16-ц (провадження № 14-150 цс 18).

ним масивом відповідних загальнотеоретичних знань про правову суб'єктність.

Завершуючи висвітлення теми цього підрозділу, зазначимо, що загалом категорія «правова суб'єктність» як структурований, однак цілісний науковий концепт ідентифікує активний зв'язок об'єктивного права та абстрактного соціального діяча. Обумовлена потребами суспільного розвитку деталізація цього загального правосуб'єктного зв'язку відбувається в результаті встановлення законодавцем в об'єктивному праві родів, видів і більш специфікованих різновидів правової суб'єктності, що надаються суб'єктам соціальної дії з метою досягнення та підтримання у конкретно-історичних умовах прийнятної для суспільства міри реалізації публічних та приватних інтересів.

***

Отже, категорія «правова суб'єктність» відображає визначальний та формотворчий вплив об'єктивного права на суб'єктів суспільних відносин, які внаслідок цього стають суб'єктами права, учасниками правовідносин, носіями правових статусів тощо. Зокрема, правова суб'єктність як правове явище утворене об'єктивним правовим змістом, активною та вольовою формою якого є суб'єкт права.

Правова суб'єктність надається соціальному суб'єкту у вигляді ресурсу для його використання у реальних правовідносинах з метою реалізації суспільно необхідних публічних інтересів та/чи втілення суспільно прийнятних приватних інтересів. Саме необхідність виконання нормами об'єктивного права функції регулятора суспільних відносин виявляється у здатності осіб та інших соціальних утворень бути суб'єктами права.

Ідея про те, що категорія «правова суб'єктність» віддзеркалює обумовленість відповідного правового явища об'єктивним правом, не передбачає ігнорування засад суб'єктності та суб'єктивності у просторі об'єктно-суб'єктних правових зв'язків. Відповідно міра об'єктивності у розумінні правосуб'єктності не повинна доводитися до абсолюту, тим самим знищуючи і власне категорію суб'єкта права, і саму суб'єктивність у правовій дійсності, зокрема шляхом зведення її до правового статусу.

Тріада понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність» є елементами категорії «правова суб'єктність», вони у складі

останньої як єдиного, цілісного зв'язку взаємообумовлених складників конкретизують і операціоналізують її зміст, не втрачаючи при цьому власної теоретичної значущості. Поняття «правоздатність» є ключовим елементом вказаної категорії, однак воно з необхідністю передбачає існування сутнісного зв'язку із поняттями «деліктоздатність» та «дієздатність». Всі три елементи у тому чи іншому вигляді завжди присутні у складі правосуб'єктності.

Поняття «дієздатність» є тим основним логічним містком, який поєднує категорію «правова суб'єктність» із категорією «суб'єкт права». Саме це поняття змістовно вирізняє суб'єктну складову права, залежність останнього від волі суб'єкта та міри його ефективної здатності діяти у правовий спосіб.

Проведення системних досліджень категорії «правова суб'єктність», а також їх наступна апробація щодо реальних суб'єктних груп сприятиме наповненню відповідного розділу загальної теорії права (умовно названого теорією правосуб'єктності) більш конкретними пізнавальними конструкціями. Також це сприятиме систематизації результатів теоретичного осмислення явища правової суб'єктності, проведеного у сфері галузевого знання.

Розділ 3

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ПІЗНАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЙ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

3.1. УНІВЕРСАЛЬНА, СПЕЦІАЛЬНА ТА ВИКЛЮЧНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ

Усі суб'єкти права, незважаючи на відмінності їх правового становища, наділені правосуб'єктністю як невід'ємним атрибутом. Така констатація у теорії права та галузевій юридичній науці поступово стала загальноприйнятною, досягнувши майже аксіоматичної форми існування. Як обґрунтовано відзначив В. Кравчук, «усі автори загалом погоджуються з тим, що під правосуб'єктністю мається на увазі сукупність властивостей, що дає змогу виступати тій або іншій особі суб'єктом права»³⁰⁶.

Правосуб'єктність у наведеному вище розумінні наділена максимальною мірою абстрактності, оскільки відображає дію певного фундаментального зв'язку, що властивий усім її екстерналіям, а також носіям – особам та іншим суб'єктам права. Здійснюючи кожен наступний крок на шляху сходження від абстрактного до конкретного, юридична наука демонструє прогрес у пізнанні нею глибин єдиної сут-

³⁰⁶ Кравчук В.М. Поняття конституційної правосуб'єктності. С. 72.

ності, властивої явищу правової суб'єктності. Водночас правосуб'єктність виявляє значне розмаїття своїх родів, видів та різновидів.

Онтологічна багатоманітність правової суб'єктності не заперечується юридичною наукою. В галузевих доктринах відбувається не впинне накопичення здобутків у розумінні індивідуальної дії більш локальних за сферою реалізації закономірностей, множина яких з необхідністю породжується базовим принципом та збагачує його зміст. У зв'язку з цим набула актуальності потреба здійснити загально-теоретичну систематизацію та класифікацію родів, видів і різновидів правової суб'єктності, для чого належить уточнити (або доповнити) систему понять, за допомогою яких буде адекватно зафіксована розгорнута у реальному правовому житті диференціація цього явища. Таким чином, йдеться про розвиток категоріально-понятійного інструментарію теорії права, його актуалізацію, конкретизацію, збагачення чимось новим.

На думку М. Панова, «формування правових понять, по суті, не відрізняється від універсальної або загальної процедури формування наукового знання. Сутність цієї процедури – у формалізації знань в галузі державно-правових явищ»³⁰⁷. Потреба формалізувати та структурувати обсяг знань, накопичений стосовно правової суб'єктності як складової частини предмета пізнання юридичної науки, шляхом його закріплення у вигляді системи спеціальних понять теорії права, давно потребує комплексного вирішення. Зважаючи на це, ми у підрозділі 3.1 монографії, спираючись на уже досягнуті нами пізнавальні здобутки, проведемо дослідження обґрунтованості застосування в юридичній науці понять «загальна правосуб'єктність», «універсальна правосуб'єктність», «спеціальна правосуб'єктність» та «виключна правосуб'єктність», а також запропонуємо дефініції відповідних понять, що сприятиме виявленню закономірності, яку ці поняття фіксують і розкривають. Загалом третій розділ монографії присвячений розробці того сегмента категоріально-понятійного інструментарію загальної теорії права, який спрямований на забезпечення теоретико-методологічних

³⁰⁷ Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*, 2003. № 2-3 (33-34). С. 54.

потреб процесу пізнання диференціацій правової суб'єктності, включаючи опрацювання поняття незавершеної правосуб'єктності (підрозділ 3.2), поняття комплексної правової суб'єктності (підрозділ 3.3), розкриття змісту і теоретичного значення поняття «складна правова суб'єктність» (підрозділ 3.4).

Питання про класифікацію виявів правосуб'єктності стало предметом чисельних галузевих та загальнотеоретичних тлумачень, не приведених до єдиного знаменника і часто дуже відмінних за змістом. Так, на думку І. Окунева, правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єкта певними соціально-правовими можливостями, а з іншого – установлення їхніх меж, кордонів³⁰⁸. О. Донченко відзначає, що «право як міра свободи реалізується як через суб'єктивні права, так і у вигляді юридичних обов'язків». При цьому він підкреслює, що у праві слід шукати не основу, а обмеження свободи³⁰⁹. Досліджуючи правосуб'єктність людини, С. Слабко стверджує, що «зміст правосуб'єктності (набір суб'єктивних прав та обов'язків) у кожної особи може бути різним, але сама правосуб'єктність в усіх однакова»³¹⁰. Однак поряд із цим вона вказує, що у конкретних правовідносинах суб'єкт може виступати носієм різної правосуб'єктності – загальної, галузевої та спеціальної³¹¹.

У радянській теорії права та у галузевих доктринах того часу став загальноновизнаним поділ правової суб'єктності на загальну та спеціальну. Сучасні підходи передбачають більш деталізовану класифікацію родів правосуб'єктності, наприклад, часто вказується на існування, окрім загальної, галузевої та спеціальної, також універсальної та виключної правової суб'єктності.

Що ж дозволяє юридичній думці, зокрема, впевнено виокремлювати у цьому загальному предметі його універсальний, спеціальний та інші роди, зафіксовані у правовій доктрині відповідними поняттями?

³⁰⁸ Окунев І.С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права. С. 59.

³⁰⁹ Донченко О.П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 48-49.

³¹⁰ Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та історичний аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 616.

³¹¹ Там само. С. 616.

Відповідаючи на це питання, насамперед відзначимо, що правова поведінка кожного окремого суб'єкта права є реалізацією у його відносинах з іншими суб'єктами права певного діалектичного балансу низки юридичних модусів, а саме: «юридично забороненого», «юридично обов'язкового» та «юридично дозволеного». На конкретних етапах історії людства питома вага та форма реалізації вказаних регуляторів правової поведінки соціальних суб'єктів була різною. Правосвідомість у стародавню добу перебувала під вирішальним впливом заборон, закріплених, серед іншого, у сакральній формі абсолютно категоричного «табу»³¹². Нормативні доміанти, які визначали активний обов'язок індивіда чи іншого суб'єкта права перед суспільством³¹³, на нашу думку, переважали у праві протягом рабовласницького та феодалного періодів історії людства та зберігали своє домінування у правовому житті початкового етапу наступної за ними соціально-економічної формації, зокрема, на стадії індустріального капіталізму. Найбільш яскраво такий стан правового буття охарактеризував родоначальник доктрини позитивізму в філософії, соціології та правовій науці О. Конт. Нагадаємо, що у праці «Система позитивної політики» (1852) він зауважив, що ніхто не володіє іншим правом, окрім того, щоб завжди виконувати свій обов'язок.

Починаючи із середини ХХ ст. у публічному та приватному праві більшості країн світу послідовно посилюється той нормативний сегмент, який встановлює гарантії та механізми реалізації прав і свобод людини. Європейське право ХХІ ст. упевнено еволюціонує від цінностей позитивістської парадигми до природно-правового формату функціонування, який передбачає максимальне юридичне розкріпачення людини та позиціонує її основним суб'єктом і одночасно метою права. Як слушно зазначає С. Погребняк, «визнаючи свободу

³¹² Вечерова Є.М. Генезис нормативності кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. Вип. 41. Т. 2. С. 116; Завальнюк В.В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 293-295; Сильченко Н.В. Зародження первичних закономірностей нормативного регулювання общественных отношений. *Государство и право: теория и практика*. Вып. 3. Калининград: Изд-во КГУ, 2004. С. 22.

³¹³ Термін «суспільство» у контексті викладу узагальнено позначає суб'єктів публічного впливу (народ, державу, територіальну громаду, різноманітні соціальні класи, спільноти та утворення).

волі як природну властивість, що впливає з духовної сутності людини, право наділяє особу такими юридичними рисами, як правоздатність, дієздатність та деліктоздатність»³¹⁴. Соціальна необхідність та об'єктивна зумовленість такого процесу була засвідчена Загальною декларацією прав людини, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., основні положення якої були діалектично переведені «на якісно більш високий рівень формально-юридичного закріплення та конкретизації»³¹⁵ у Хартії основних прав Європейського Союзу, проголошеній Європейським парламентом, Радою та Комісією 7 грудня 2000 р.

Р. Гентош слушно зазначає, що «свобода є і правовою, і філософською категорією. Закріплення свободи у нормах права стало результатом еволюції філософсько-правових вчень про свободу і право, про взаємозв'язок між ними»³¹⁶. Теоретико-світоглядним відображенням ситуації взаємовпливу свободи та необхідності у житті людини є тривале й інтенсивне філософське опрацювання відповідного питання у таких трьох основних варіантах:

– крайній детермінізм, або фаталізм, за якого ані окрема людина, ані людство загалом не мають жодного шансу на свободу індивідуальної чи колективної волі. Ця песимістична філософська традиція була започаткована мислителями античної Греції та Стародавнього Риму (Геракліт, стоїки, Сенека) та знайшла істотну підтримку в ірраціональній європейській релігійній філософії (М. Лютер, Ж. Кальвін), а пізніше відтворилася у каузальній доктрині Б. Спінози. Так, у праці «Етика» (1677) Б. Спіноза вказує, що «байдуже, чи уявляється воля кінцевою чи нескінченною, завжди знайдеться причина, яка спонукала би її до існування та дії, і тому... воля не може бути названа «вільною причиною», але тільки необхідною або змушеною»³¹⁷. Позбавлена власної

³¹⁴ Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. С. 120.

³¹⁵ Добрянський С.П. Вплив Загальної декларації прав людини на формування фундаментальних правозахисних актів Європейського Союзу. *Право України*. 2018. № 9: Основоположні людські права: першоджерело та їх міжнародне закріплення (до 70-річчя Загальної декларації прав людини). С. 143.

³¹⁶ Гентош Р.Є. Диспозитивність у правовому регулюванні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2019. С. 7.

³¹⁷ Спіноза Б. Избр. произведения: в 2 т. Т. 1. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1957. С. 389.

суб'єктивної волі людина, на думку Б. Спінози, також не володіє об'єктивними можливостями якимось змінити світ: «Сила, з якою людина перебуває у своєму існуванні, обмежена, і її нескінченно переважає могутність зовнішніх причин»³¹⁸;

– волюнтаризм, який відкидає визначальний вплив зовнішніх обмежень на свободу волі людини та абсолютизує її власний вибір (А. Августин, І. Дунс Скотт, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, А. Бергсон). Наприклад, А. Шопенгауер у книзі «Світ як воля та уявлення» (1818) писав, що свобода людини настає лише тоді, коли воля людини, досягнувши пізнання своєї сутності у собі, здобуває у ньому заспокоєння. «Можливість такого вияву свободи – найбільша перевага людини, котрої тварини назавжди позбавлені, позаяк умова такої свободи – здатність розуму бачити життя у його цілісності незалежно від вражень сьогодення. Тварина позбавлена можливості свободи»³¹⁹;

– розуміння свободи як необхідності, яка може бути пізнана та використання можливостей якої дає змогу і окремії людині, й людству загалом «зі знанням справи» досягати в наявних умовах максимуму своїх цілей (німецький класичний ідеалізм, К. Маркс та ін.). Представники цієї філософської ідеї плідно працювали у сфері філософії права, позаяк саме право для них поставало однією з основних форм тієї соціальної необхідності, у межах якої реалізується індивідуальна та колективна воля людини.

Дійсно, у суспільстві абсолютна більшість відносин реалізується у формі правовідносин³²⁰. Відтак проблема балансу свободи та не-

³¹⁸ Там само. С. 527.

³¹⁹ Шопенгауер А. О четверояком корне закона достаточного основания. Мир как воля и представление. Т. I. Критика кантовской философии. Москва: Наука, 1993. С. 495-496.

³²⁰ У радянській юриспруденції розвивалася точка зору про те, що правові відносини охоплюють увесь масив суспільних відносин, оскільки останні не можуть існувати поза правом. З точки зору сучасної теорії права, «правовідношення виступає необхідною формою значного кола суспільних відносин» [Андріїв В.М. Сутність і зміст правовідношення. *Форум права*. 2007. № 1. С. 7]. Правовідносини – це фактичні й стабільні суспільні відносини, які набули нормативності [Романюк Є.О. Правова нормативність та правовідносини як її носії. *Правові відносини: проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 лист. 2013 р.) / за заг. ред. В.П. Нагребельного, Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 173].

обхідності постійно знаходить своє конкретно-історичне вирішення через дію права як універсального регулятора соціальної поведінки індивідуальних та колективних суб'єктів. Елементарною одиницею права та засобом його ефективної дії є норма – легітимне правило поведінки, обов'язковість виконання якого забезпечується примусом держави. Сукупність норм права утворює об'єктивне право.

Зрозуміло, що зміст та ефективність застосування права перебуває під впливом багатьох соціальних чинників (релігія, культура, політичні та інші традиції, ментальність тощо). Дослідженню міри їх впливу на правове життя присвячено чимало праць у сфері соціології та психології права, а також досліджень у загальній теорії права³²¹ та галузевій доктрині³²². Не применшуючи їх цінності, відзначимо, що об'єктивне право було й залишається ядром правової дійсності. На нашу думку, саме через дослідження зв'язку об'єктивного права із суб'єктами соціальної дії виникає можливість пізнати діалектику свободи та необхідності у праві (відображену відповідними категоріями та поняттями юридичної науки, включаючи ті з них, що наведені у назві цього підрозділу).

Такий критерій класифікації, як можливість реалізації вольового потенціалу суб'єкта права, встановлена нормами об'єктивного права, дозволяє обґрунтовано виділити у правовій суб'єктності три диференціації – універсальну, спеціальну та виключну правову суб'єктність. Зазначені роди цього правового явища слід розрізняти за мірою легально зафіксованої диспозитивності, що передбачена для волевиявлення суб'єкта права в ситуації набуття і використання ним енергії об'єктивного права як ресурсу й одночасно соціального регулятора поведінки учасників правовідносин. Іншими словами, саме юридич-

³²¹ Оніщенко Н.М. Держава та право: єдність, відмінності та протиріччя. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 3-8; Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків, 2009. 224 с.; Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21; Гладкий С.О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14-17 та ін.

³²² Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 53-59; Медведєва М.О. Міжнародне право та християнські цінності у сфері прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 127 (ч. II). С. 73-80 та ін.

но визначена для суб'єкта у праві міра свободи та необхідності «є тим вирішальним критерієм, за яким ми можемо у загальній теорії права та у галузевих доктринах виокремлювати універсальний, спеціальний та виключний роди правової суб'єктності, позначаючи їх відповідними поняттями»³²³.

Решта критеріїв не зовсім чітко відображають сутнісну основу наведеної вище фундаментальної диференціації цього правового явища, спричиняють у відповідній сфері юридичного знання термінологічну невпорядкованість із тенденцією до її переростання в понятійну плутанину, а тому не сприяють адекватному пізнанню правосуб'єктності як загальною теорією права, так і юридичною наукою галузевого рівня.

Однак у літературі, присвяченій дослідженню родів правосуб'єктності, досить поширений підхід, відповідно до якого критерієм для їх розрізнення постає обсяг набутих суб'єктом права (чи можливих до набуття ним) юридичних прав та обов'язків. Таке бачення вимагає своєрідної кількісної «калькуляції» обсягу норм об'єктивного права, охоплених правовим потенціалом кожного абстрактного суб'єкта права, насамперед особи. Відповідно до цього підходу зазвичай розрізняють загальну правосуб'єктність (здатність бути суб'єктом права загалом), галузеву правосуб'єктність (здатність суб'єкта мати та реалізувати галузеві юридичні права та обов'язки) та спеціальну правосуб'єктність (здатність бути учасником лише певного кола прав і обов'язків у межах галузі права)³²⁴. Поняття «універсальна правова суб'єктність» при цьому часто сприймається як синонім поняття «загальна правова суб'єктність»³²⁵. На нашу думку, до такого підходу на-

³²³ Січевлюк В.А. Загальна, універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: теоретичні аспекти та прикладні вияви. *Держава і право*: зб. наук. праць. Серія Юридичні і політичні науки. 2019. Вип. 85. С. 6-7.

³²⁴ Окунев І.С. Загально-теоретичні засади правового статусу суб'єкта права. С. 11; Мацелик Т.О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597. Правознавство. С. 91-92; Чабаненко М.М., Мірошниченко О.О. Співвідношення земельної правосуб'єктності громадян з іншими видами правосуб'єктності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 183 та ін.

³²⁵ Петренко В.С. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 459; Косяченко К. Правосуб'єктність як передумова фінансово-правового статусу бюджетних установ.

лежить поставитися критично, позаяк він має низку досить серйозних недоліків.

По-перше, змішуються відмінні між собою за змістом поняття загальної та універсальної правової суб'єктності. Поняття «загальна правова суб'єктність» фіксує абстрактну здатність суб'єкта до права загалом, а поняття «універсальна правова суб'єктність» означає те, що для волевиявлення певного суб'єкта права в максимальному обсязі доступний нормативний ресурс певної локальної сфери об'єктивного права (наприклад, галузі)³²⁶.

Другий недолік є неминучим наслідком першого. Він виявляється у тому, що поняття «загальна правосуб'єктність», якщо воно чітко не відмежоване від поняття «універсальна правосуб'єктність», у такій ситуації непрямо ототожнюється із поняттям «правоздатність» (в аспекті абстрактної здатності соціального суб'єкта мати найбільш загальний, неконкретизований за обсягом та змістом зв'язок із правом). Підкреслимо, що загальною правосуб'єктністю володіє кожен, навіть мінімально правоздатний суб'єкт права. Підкріпимо цю думку посиланням на відомого цивіліста Є. Васьковського, який зазначав, що «будь-який володілець правоздатності є суб'єктом права, або особою»³²⁷.

Тобто загальна правова суб'єктність виникає одночасно із правоздатністю за умови набуття особою чи іншим суб'єктом права хоча б одного суб'єктивного права чи іншого елементарного юридичного уповноваження. У такому аспекті вона, на нашу думку, є повним антиподом універсальної правосуб'єктності, яка характеризує максимальну міру опанування суб'єктом права потенціалу галузі права, сукупності галузей чи іншого локального правового масиву.

По-третє, у такій класифікації не витримується покладений в її основу логічний критерій. Адже предикат «галузева правосуб'єктність» (видове поняття) безпідставно підміняє поняття «спеціальна» право-

---

Підприємництво, господарство і право. 2017. № 11. С. 153; Артикуленко О. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 239 та ін.

³²⁶ На думку Н. Оніщенко, «система права є нормативним утворенням, яке включає норми права, правові інститути і галузі права» [Оніщенко Н.М. *Правова система: проблеми теорії: монографія*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 75].

³²⁷ Васьковский Е.В. *Учебник гражданского права*. Москва: Статут, 2003. С. 88.

суб'єктність (родове поняття). Внаслідок цієї логічної помилки наступна диференціація обраного предмета стає невиправдано звуженою, оскільки здійснюється у межах іншої семантичної позиції, розкриваючи особливі варіанти вже не роду, а одного з його видів. Зокрема, на нашу думку, в наведеній вище системі понять галузева правосуб'єктність є одним із видів спеціальної правової суб'єктності.

Відтак спроба ототожнити універсальну правосуб'єктність із загальною та виокремити її виключно за кількісним критерієм, прикладеним в якості мірки до об'єктивного права загалом, рівноцінна спробі охарактеризувати обмежену величину, суб'єктивно сприйняту дослідником як необмежену. Пояснимо цю тезу детальніше.

За обсягом правосуб'єктність постійно лімітується приписами об'єктивного права, тобто неминуче постає як певна визначеність, нормативно окреслена локальність. Кожна норма права та право загалом – це завжди певною мірою обмеження та регламентація, розраховані на формування іноді радикально відмінних правових статусів³²⁸. Тому жоден суб'єкт права не здатен актуально чи потенційно вступити в абсолютно всі правові відносини. Відповідно поняття «загальна правова суб'єктність» у сенсі такої правосуб'єктності, якою охоплюються усі без винятку опції правоздатності, деліктоздатності та дієздатності, не має у правовій дійсності свого об'єкта для когнітивного відображення.

Говорити про реальну «загальну правосуб'єктність» (як про необмежену, невичерпну) складно і в галузевому аспекті. Адже і тут, у локальному правосуб'єктному просторі, ми не бачимо такого суб'єкта права, якому були б доступні всі без винятку правові опції галузі. Наприклад, у господарському праві конкретна фізична особа ніколи не зможе набути дуже істотного масиву тієї правосуб'єктності, що адресований конкретному переліку галузевих суб'єктів просто в силу того імперативного припису, за яким певні види виробничої чи організаційної діяльності є сферою, в яку допущені тільки юридичні особи, створені, до того ж, у визначеній законом організаційно-правовій формі (банки,

---

³²⁸ Л. Могілевський відзначає, що норми не лише надають суб'єктивні можливості, а й покладають відповідні обов'язки, визначаючи, таким чином, міру свободи поведінки [Могілевський Л.В. Сутність поняття «норма права». *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 17].

страхові компанії, холдингові компанії, об'єднання підприємств тощо). Поряд із цим у господарсько-правовій доктрині визнається можливість поєднання у деяких випадках різнорідних повноважень у межах правосуб'єктності одного виду суб'єктів права³²⁹.

Слід зазначити, що найближче до втілення ідеї про загальну рівність обсягу галузевої правосуб'єктності, властивої кожному суб'єкту права галузі, підійшло приватне, зокрема цивільне, право. Як відзначає Р. Достдар, «із часу прийняття Французького цивільного кодексу (1804 р.) закріплено принцип рівної цивільної правоздатності (принцип рівності та свободи), який знайшов своє місце в інших цивільних кодифікаціях інших європейських країн та в ЦК України»³³⁰. Проте «такий стан навіть у цій галузі є досягнутим лише стосовно однієї групи суб'єктів цивільного права, а саме – фізичних осіб, диспозитивність вольового вибору яких передбачає охоплення їх правовою суб'єктністю максимуму правових можливостей у межах обсягу, формально ідентичного для них усіх»³³¹. Решта суб'єктів цивільного права не володіють такою ж «загальною» цивільною правовою суб'єктністю. Наприклад, юридичні особи у цивілістичній доктрині – це ті суб'єкти цивільного права, що мають менший обсяг правосуб'єктності порівняно із фізичними особами. Згідно з ч. 1 ст. 91 ЦК України «юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині»³³².

Для інших галузей права ідеал всеохопної загальної правової суб'єктності є недосяжним, а у галузях публічного права – взагалі неприйнятним. Зокрема, галузева адміністративна правосуб'єктність органів, які представляють різні гілки влади, завжди буде нетотожною. А зміст та обсяг адміністративної правосуб'єктності носіїв влади та інших, не наділених владою, суб'єктів адміністративного права, взагалі

³²⁹ Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2008. С. 113-115.

³³⁰ Достдар Р.М. Правосуб'єктність (правова здатність) фізичної особи у приватноправових відносинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 92.

³³¹ Січевлюк В.А. Загальна, універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: теоретичні аспекти та прикладні вияви. С.9.

³³² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

принципово різні. Так, Н. Каменська вказує на нерівність «владних і невладних суб'єктів адміністративного права»³³³, а І. Бойко відзначає, що «у стосунках з органом виконавчої влади громадянин виступає як підвладна сторона»³³⁴.

Тому поняття «загальна правосуб'єктність» є радше «чистою» доктринальною величиною, модельною правовою конструкцією, ніж тим вербальним концептом, яким охоплюється реальний об'єкт правового життя. У сучасних галузевих доктринах, а також у загальній теорії права поняття «загальна правова суб'єктність», на нашу думку, може коректно застосовуватися як теоретично корисна абстракція, силою думки практично повністю відірвана від безпосереднього правового життя для того, щоб у результаті її використання можна було виявити та дослідити окремий аспект відповідного правового явища у концептуально «рафінованій» формі, звільненій від емпіричних «нашарувань». Це аспект якісної ідентичності будь-якого вияву правової суб'єктності, тотожності її природи як самобутнього явища права. У такому розумінні поняття «правова суб'єктність» та «загальна правова суб'єктність» є синонімами.

Поряд із цим, цілком зрозуміло, що у процесі втілення норм об'єктивного права реальна правосуб'єктність соціальних акторів неминуче обмежується поточною конкретикою норм, що походять із наявних джерел права. Ними (нормами права, що застосовуються) завжди фіксується спеціальний статус будь-якого суб'єкта права саме як учасника обмеженого кола правовідносин, тобто як носія не вичерпного, а часткового обсягу прав, обов'язків та можливостей покладати чи нести відповідальність – у межах і окремої галузі, й сукупності галузей, і у сфері об'єктивного права загалом.

Ця ідея вже вторувала шлях у сфері галузевих доктрин. Наприклад, К. Гусаров у своєму дослідженні цивільної процесуальної правосуб'єктності відзначає, що «за допомогою галузевої правосуб'єктності особа стає учасником цивільних процесуальних правовідносин і, будучи таким, серед інших учасників цивільного процесу займає

³³³ Каменська Н.П. Суб'єкти адміністративного права: аналітичні роздуми до дискусії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 70.

³³⁴ Бойко І.В. Громадянин як суб'єкт адміністративно-правових відносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 1(36). С. 102.

конкретне процесуальне становище (конкретна правосуб'єктність). Виходячи з цього, правознавці виділяють правосуб'єктність кожного суб'єкта цивільного процесуального права. Ці суб'єкти в цивільному процесі займають суворо визначене правове становище, мають свої цілі, завдання участі. Встановити все це без прояву конкретної правосуб'єктності будь-якого суб'єкта неможливо»³³⁵.

Відзначимо, що конкретна конфігурація правосуб'єктності, властива кожному індивідуальному суб'єкту права, зазвичай не є одноманітною цілісністю, позаяк поєднує в собі не одну галузеву правосуб'єктність. На нашу думку, найширшою є конкретна правосуб'єктність фізичної особи, диспозитивний обсяг якої максимально вільно задається об'єктивним правом та достатньо точно характеризується поняттям «універсальна правосуб'єктність». У цьому зв'язку зрозуміла стійка тенденція до встановлення меж правосуб'єктності фізичної особи через пріоритетну фіксацію в конституційному та інших галузях права обсягу належних їй суб'єктивних прав, а не обов'язків. На противагу їй індивідуальна конфігурація правової суб'єктності, наприклад юридичної особи, найбільш точно охоплюється поняттям «спеціальна правосуб'єктність», що зумовлюється необхідністю виконання таким суб'єктом права визначеного переліку суспільно необхідних функцій, встановлених для нього зовнішнім чином та підкріплених конкретними повноваженнями. Ті ж обсяги правосуб'єктності, які пов'язані зі створенням, використанням та/чи рухом найбільш важливих для суспільства видів ресурсів, включаючи економічну чи політичну владу, в конституційному та інших галузях права найчастіше закріплюються законом у вигляді «виключної правосуб'єктності» (що кореспондується з очевидними потребами в їх адекватному публічно-правовому регулюванні).

Отже, поняття «загальна правова суб'єктність» є, по-суті, дуже віддаленою від дійсного правового життя вербальною сутністю із надзвичайно абстрактним змістом. Генетично, якщо можна так сказати, це поняття є ідеєю про рівну здатність осіб до прав та обов'язків, запозиченою загальною теорією права у доктрини цивільного права, і тому, як було відзначено вище, правосуб'єктність теоретиками права

³³⁵ Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. С. 56.

подібно до правознавців-цивілістів часто ототожнювалася із правоздатністю (у її максимально формальному та загальному розумінні). Натомість з метою дослідження реальних виявів правової суб'єктності доцільніше розрізняти універсальну, спеціальну та виключну правову суб'єктність. Елементи цього понятійного ланцюга присутні, однак розрізнено, у чисельних загальнотеоретичних та галузевих доктринальних пошуках.

Зокрема, у сфері міжнародного права вказується на існування загальної (універсальної) компетенції держав на відміну від обмеженої (функціональної) компетенції міжнародних міжурядових організацій³³⁶.

У багатьох переважно галузевих джерелах бачимо поняття «спеціальна правосуб'єктність» та «спеціальна правоздатність», які кореспондуються і водночас змістовно протиставляються відповідно поняттям «загальна правосуб'єктність» та «загальна правоздатність»³³⁷. Так, О. Артикуленко вважає, що «на відміну від ЦК УРСР, який закріплював спеціальну (цільову) правоздатність юридичної особи (ст. 27), ЦК України визнав загальну правоздатність юридичної особи (ч. 1 ст. 91 ЦК України). Тим самим розширено (збільшено) обсяг правоздатності будь-якого із суб'єктів, який має ознаки (властивості) юридичної особи»³³⁸. В. Петров відзначає, що «сучасне цивільне право країн Заходу, по суті, відмовилося від принципу спеціальної правоздатності юридичної особи»³³⁹.

³³⁶ Т. Цимбрівський. Доктринальні підходи до дослідження правосуб'єктності в міжнародному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (1). С. 97.

³³⁷ Нагадаємо, що поділ правоздатності на загальну та спеціальну був закріплений ще у російській дореволюційній юриспруденції. Зокрема, Є. Васьковський вказував, що правоздатність «може розумітися подвійно: у широкому невизначеному сенсі як абстрактна можливість до набуття прав, а також у вузькому, точно визначеному значенні, як здатність володіти правами даного роду. В першому випадку вона буде загальною правоздатністю, у другому – спеціальною, чи конкретною» (Васьковский Е.В. Учебник гражданского права. С. 87).

³³⁸ Артикуленко О. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 238-239.

³³⁹ Петров В. Особливості цивільної правосуб'єктності юридичних осіб: окремі аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 206.

Слід зазначити, що розвинутий у цивілістиці принцип загальної, тобто рівної, цивільної правосуб'єктності має фундаментальні методологічні наслідки. Зокрема, ним перекреслюється можливість продуктивного застосування категорії «правова суб'єктність», як об'єктивно «збідненої» за змістом абстракції, у дослідженнях прикладного рівня, насичених більш конкретними поняттями. Так, розробляючи проблему таксономії юридичних осіб приватного права, В. Кочин виділяє таксони цих суб'єктів відповідно до субстрату (основи створення), мети створення та юридичної долі отриманого прибутку, економічних інтересів, деталізації інтересів, які реалізуються, наявності владних повноважень, організаційно-правової форми, а також специфіки відносин, що виникають відповідно до організаційно-правової форми. Параметр правосуб'єктності серед критеріїв, обраних дослідником для виділення родів, груп та інших класів юридичних осіб, відсутній. Такий підхід цілком логічно пояснюється тим, що цивілістична доктрина ґрунтується на ідеї про тотожність правової суб'єктності усіх осіб³⁴⁰.

Поняття «виключна правосуб'єктність» та «виключна правоздатність» найчастіше зустрічаються у адміністративному та господарському праві. Наприклад, М. Костів у межах адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб виділяє спеціальну та виключну правосуб'єктність. Він вважає, що «виключна правосуб'єктність передбачає пряму вказівку в законі на ті види підприємницької діяльності, якими юридична особа не вправі займатися. Натомість спеціальна правосуб'єктність ґрунтується на вільному волевиявленні засновників юридичної особи, які при створенні відповідного суб'єкта самі визначають мету і види подальшої діяльності»³⁴¹. З іншого боку, досліджуючи правове регулювання корпоративних правовідносин, В. Кравчук вказує, що «положення ГК [тобто Господарського кодексу України. – Авт.] передбачають спеціальну правоздатність – наявність у юридичної особи таких прав та обов'язків, які відповідають меті і завданням її діяльності. ЦК [тобто Цивільний кодекс України. – Авт.] закріплює універсальну правоздатність юридич-

³⁴⁰ Кочин В.В. Цивільно-правова таксономія юридичних осіб приватного права. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 23.

³⁴¹ Костів М.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. С. 14.

ної особи – здатність мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа». У свою чергу, з його точки зору, «виключна правоздатність – здатність здійснювати лише ті види діяльності, які передбачені у законі»³⁴².

Критерієм для розмежування понять універсальної, спеціальної та виключної правової суб'єктності, об'єднаних у єдиній логічній послідовності, на нашу думку, «є міра диспозитивності, передбачена об'єктивним правом для виявлення та втілення волі того чи іншого суб'єкта права»³⁴³. В основу цієї класифікації закладається певна характеристика суб'єкта права, набута ним у взаємодії зі сферою об'єктивного права, а не галузеві, внутрішньогалузеві чи інші кількісні виміри останнього.

Зокрема:

– про універсальну правову суб'єктність ми можемо говорити тоді, коли об'єктивне право у межах певного свого сегменту (наприклад, сукупності галузей, окремої галузі чи навіть підгалузі) забезпечує суб'єкту права максимальний простір для виявлення та реалізації його легітимної волі. Така правосуб'єктність ґрунтується на вкрай диспозитивній правовій основі, тобто регулюють її переважно норми, що встановлюють для своїх адресатів найвільніші сценарії їх вольової поведінки. Однак, поряд з цим, у функціонуванні правосуб'єктності цього роду також істотну роль відіграє необхідність її підкорення правилам, що визначають суспільно-прийнятні межі та процедури реалізації відповідним суб'єктом права наявних у його розпорядженні юридичних опцій. Таку правову суб'єктність умовно позначимо як «максимально-диспозитивну». Наприклад, згідно зі ст. 319 ЦК України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд та має право вчиняти щодо нього будь-які дії, які не суперечать закону. Проте власність зобов'язує. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі;

³⁴² Кравчук В.М. Копоративне право. *Науково-практичний коментар законодавства та судової практики*. Київ: Істина, 2005. С. 79.

³⁴³ Січевлюк В.А. Загальна, універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: теоретичні аспекти та прикладні вияви. С.10.

– спеціальна правова суб'єктність має місце тоді, коли суб'єкт права володіє значною, однак відчутно обмеженою об'єктивним правом можливістю виявити та реалізувати свою волю в правовому житті. У масиві норм, що формують таку правову суб'єктність, домінують уповноваження (які визначають обсяг «юридично дозволеного»), однак їх вплив балансується нормами, що зобов'язують носія такої правосуб'єктності, та нормами, що частково блокують його волевиявлення шляхом прямих чи опосередкованих заборон. Таку правову суб'єктність можливо іменувати «обмежено-диспозитивною».

Наприклад, відповідно до ст. 43 ГК України³⁴⁴ підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Поряд з цим:

а) особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами;

б) перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом;

в) здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування;

г) підприємницька діяльність посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом у випадках, передбачених ч. 2 ст. 64 Конституції України;

– виключна правова суб'єктність передбачає, що норми об'єктивного права, матеріалізовані у нормативно-правовому акті чи у іншому джерелі права, імперативно та максимально звужують поле волевиявлення суб'єкта права. Ресурс для реалізації волі персони, наділеної такою правовою суб'єктністю, дорівнює власне можливості прийняти рішення про входження у певний правовий сценарій, утворений переважно, але не виключно, заборонами та обов'язками. Горизонт дозволеного у такій ситуації звужується та, поряд з цим, одночасно і поглиблюється за рахунок диференціації, деталізації та ускладнення правових опцій, дозволених носію такої правової суб'єктності. Наприклад, Законом України «Про банки і банківську діяльність» банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації

³⁴⁴ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника (ст. 48). Проте звернемо увагу, що саме банкам поміж усіх фінансових установ дозволено надавати найбільший за переліком обсяг фінансових послуг, частина з яких власне й іменується банківськими (ст. 47 зазначеного вище закону)³⁴⁵. Цей рід правової суб'єктності є «мінімально-диспозитивним».

Істотне значення для коригування меж універсальної, спеціальної та виключної правосуб'єктності юридичних осіб мають їх установчий документ, внутрішні положення, рішення органів управління³⁴⁶. Однак, оскільки диспозитивний потенціал вказаних актів задається приписами норм об'єктивного права, їх значення для коригування обсягів правосуб'єктності організацій не варто переоцінювати.

Слід зазначити, що у функціонуванні кожного із вказаних вище родів правосуб'єктності обов'язково присутній певний баланс і диспозитивного «розкріпачення» волевиявлення суб'єкта права, й імперативного зв'язування його волі. На нашу думку, суб'єкт права не може бути повністю позбавлений свободи волі та нести тягар абсолютно імперативної правової суб'єктності, позаяк за наявності такого її формату він втрачає здатність виявити і реалізувати своє внутрішнє устремління та постає, якщо можна так сказати, «юридичним роботом». Роль права за таких умов абсолютизується та досягає статусу фатального зовнішнього чинника, який повністю знищує правову суб'єктність зобов'язаної особи як такої. Аналогічний наслідок виникає й у зворотній ситуації, тобто тоді, коли абсолютизується міра диспозитивності, задана для правосуб'єктності особи об'єктивним правом. «Повне подолання правовою свободою зустрічного тиску правової необхідності неминує руйнує правосуб'єктність абсолютно управненого суб'єкта, виштовхуючи його з-під сфери дії об'єктивного права у сферу всездозволеності та безкарності»³⁴⁷.

³⁴⁵ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

³⁴⁶ Томашевська М.О. Корпоративні акти в системі джерел права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 19 с.; Серих О.В. Класифікація джерел корпоративного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 1. С. 97-98; Січевлюк В.А. Корпоративне право України. Київ: УІРФР, 2019. С. 34-358.

³⁴⁷ Січевлюк В.А. Загальна, універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: теоретичні аспекти та прикладні вияви. С. 12.

***

Отже, поняття «універсальна правосуб'єктність», «спеціальна правосуб'єктність» та «виключна правосуб'єктність» є змістовними та продуктивними абстракціями юридичної науки, в яких відображена закономірна диференціація цього правового явища на відповідні роди.

Виникнення родів універсальної, спеціальної та виключної правосуб'єктності зумовлене дією глибинної діалектичної закономірності, відповідно до якої суспільно-прийнятна та динамічна міра свободи і необхідності соціального суб'єкта у праві стає визначальним чинником набуття ним одного із перелічених вище родів правової суб'єктності.

Універсальна правова суб'єктність є атрибутом тих персон, яким об'єктивне право у межах певного свого сегменту (наприклад, сукупності галузей, окремої галузі чи навіть сукупності інститутів галузі) надає максимальний простір для виявлення та реалізації їх легітимної волі.

Спеціальна правова суб'єктність має місце тоді, коли особа чи інший суб'єкт права володіє значною, однак відчутно обмеженою об'єктивним правом можливістю виявити та реалізувати свою волю у правовому житті.

Виключна правова суб'єктність передбачає, що поле волевиявлення наділеного нею суб'єкта права імперативно та максимально обмежується нормами об'єктивного права, що матеріалізовані у нормативно-правовому акті чи в іншому джерелі права. Водночас правосуб'єктність такого роду поглиблюється внаслідок диференціації, деталізації та ускладнення правових опцій, дозволених правом її носію.

3.2. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ НЕЗАВЕРШЕНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ Й ТЕРМІНОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЇЇ ВИДІВ

Серед різноманіття виявів правосуб'єктності так звана «незавершена правова суб'єктність» є одним із найбільш поширених родів цього феномена. Певні здобутки в її дослідженні накопичені у галузевих доктринах, зокрема господарському та трудовому праві. Однак подальший розвиток відповідних пошуків стримується відсутністю належного загальнотеоретичного узагальнення матеріалу, напрацьованого на галузевому рівні юридичної науки.

Фундаментальні дослідження правової суб'єктності, що були в останні роки проведені у сфері загальної теорії права, концентрувалися переважно на сутнісних характеристиках цього явища, що загалом властиві усім його особливим виявам. Родовим та видовим втіленням правової суб'єктності приділялася певна увага у галузевих доктринах, покликаних забезпечувати пізнання та ефективне функціонування локальних сфер права.

У доктрині господарського права давно та досить послідовно розвивається ідея про певну міру правосуб'єктності, властиву, зокрема, транснаціональним корпораціям як носіям часткової правосуб'єктності³⁴⁸, об'єднанням підприємств³⁴⁹, промислово-фінансовим групами³⁵⁰, холдингам³⁵¹ тощо. Розуміння такої правосуб'єктності представниками господарсько-правової доктрини зазвичай обмежується

---

³⁴⁸ Фединяк Г.С. Застосування до транснаціональних корпорацій категорії «цивільна правосуб'єктність». *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 336-341. Фединяк Г.С. Транснациональная корпорация как участник гражданско-правовых договоров с принимающим государством: монография. Киев: Атика, 2011. С. 336.

³⁴⁹ Грудницька С.М. Правовий статус об'єднань підприємств у промисловості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 1997. С. 6.

³⁵⁰ Правові проблеми створення та діяльності промислово-фінансових груп в Україні: монографія / за ред. М.К. Галянтича. Київ: Науково-дослідний ін-т приватного права і підприємництва, 2005. С. 73.

³⁵¹ Ібрагімова Н.В. Правовий статус холдингів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2015. С. 126.

констатацією незначного обсягу її змісту та/або фіксацією можливості бути встановленою лише для певних сфер правовідносин.

Наука трудового права загалом успішно опрацьовує питання трудової правосуб'єктності як атрибуту суб'єктів права³⁵², а також окрему проблему правосуб'єктності трудових колективів, які переважно більшістю галузевих фахівців визнаються суб'єктами трудового права³⁵³.

Цивілістичне розуміння правової суб'єктності залишається добровільно втиснутим у «прокрустове ложе» раніше сформованих концепцій, згідно з якими цивільна правосуб'єктність постулюється атрибутом лише осіб. «Особа в цивільному праві є юридичною формою участі в цивільних правовідносинах, за допомогою якої суб'єкту надається можливість мати й реалізовувати цивільні права та обов'язки»³⁵⁴. Неповна та обмежена правосуб'єктність у цивілістичній доктрині визнається, однак сприймається скоріше у негативному ключі: або як неминуче «одвічне зло», що долається у момент досягнення фізичною особою стану повної цивільної дієздатності, або як правосуб'єктна вада (у вигляді певної втрати фізичною особою цивільної дієздатності внаслідок психічної хвороби), або як примусове вилучення частини цивільної правоздатності особи з метою захисту публічних інтересів (наприклад, через впровадження у законодавство приписів, спрямованих на запобігання корупції).

У доктрині міжнародного публічного права дістало послідовний розвиток розуміння того, що велике число недержавних та наддержавних утворень є сучасними суб'єктами права, наділеними «нетиповою» міжнародною правосуб'єктністю. Зокрема, як відзначено в літературі, у XX-XXI ст. у практиці та доктрині міжнародного права почала

³⁵² Якушев І.М. Суб'єкти трудового права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2000. 19 с.; Шамшина І.І. Суб'єкти трудового права: правове регулювання в умовах ринкової економіки. Луганськ: Література, 2010. 448 с.; Слюсар А.М. Правовий статус суб'єктів трудового права України: теоретико-правовий аспект: монографія. Харків: ФІНИ, 2011. 336 с.

³⁵³ Яремчук О.В. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2005. С. 6-7; Костюк В.Л. Правосуб'єктність у трудовому праві: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Видавець Карпенко В.М., 2012. С. 238-277.

³⁵⁴ Самілик Л., Корбут Л. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 92.

розвиватися ідея про «обмежену правосуб'єктність фізичної особи, яка є очевидною»³⁵⁵.

У цьому підрозділі монографічного дослідження ставимо собі за мету показати теоретичну обґрунтованість тверджень про існування незавершеної правової суб'єктності як одного із родів правосуб'єктності, з необхідністю породженого правовим життям суспільства. Для цього необхідно: розкрити сутнісні ознаки незавершеної правової суб'єктності; визначити та описати види незавершеної правової суб'єктності; окреслити та охарактеризувати коло носіїв незавершеної правової суб'єктності; продемонструвати прикладну основу теоретичних узагальнень, сформульованих при проведенні досліджень незавершеної правової суб'єктності.

Насамперед слід з'ясувати, що ж розуміється під так званою «незавершеністю» правової суб'єктності? Адже наявність саме її, тобто «незавершеності», ознак дає підстави висунути тезу про існування цілого роду відповідного правового явища, а також іменувати його таким чином.

На нашу думку, ознаки «незавершеності» чи, навпаки, «завершеності» характеризують феномен правової суб'єктності з боку досконалості форми її існування. Йдеться про два аспекти:

а) структурну цілісність правосуб'єктності, доступної певній категорії суб'єктів права. Цілісність конкретної правової суб'єктності залежить, по-перше, від наявності у її складі таких елементів, як правоздатність, деліктоздатність та дієздатність; по-друге, від рівня функціональності, стабільно властивої як кожному з перелічених вище елементів, так і їх інтегральній сукупності загалом;

б) персоналізованість правової суб'єктності, а саме: її належність самотній правовій персоні – вольовій одиниці, яка суб'єктивно виділяє себе серед усіх інших суб'єктів права, має власні інтереси та здатна діяти з метою їх реалізації³⁵⁶.

³⁵⁵ Цимбрівський Т. Доктринальні підходи до дослідження правосуб'єктності у міжнародному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (1). С. 98.

³⁵⁶ Слід пояснити зміст терміна «персоналізація». Ним позначається міра суб'єктної досконалості, якої у межах, заданих об'єктивним правом, здатний досягти носій правосуб'єктності (тобто уособлений, індивідуалізований, персоніфікований суб'єкт права). Максимальною мірою персоналізації

Незавершена правосуб'єктність певною мірою чи повністю позбавлена хоча б одного із цих атрибутів. Пояснимо цю тезу детальніше.

На нашу думку, завершена правова суб'єктність властива лише особам – фізичним та юридичним. Такий досконалий правосуб'єктний статус, властивий особам, тривалий час був для юридичної науки підставою помилкового доктринального ототоження категорії «суб'єкт права» із поняттям «особа». Наприклад, ось що писав з цього приводу відомий цивіліст Є. Васьковський: «Під суб'єктом права розуміється кожен, хто загалом здатен володіти правами. У цьому сенсі кажуть, напр., що селяни після знищення кріпосної залежності стали суб'єктами права. Для позначення поняття суб'єкта права в останньому широкому сенсі прийнято також вживати слово особа. Таким чином, особою, або суб'єктом права, називається кожен, за ким об'єктивні норми визнають здатність володіти правами»³⁵⁷.

Формальна сторона функціонування наданої особам правосуб'єктності є досконалою за визначенням, що, проте, не створює для кожної окремої особи гарантії на «чемпіонське» користування цією правовою якістю в процесі реалізації нею своїх інтересів. Підкреслимо, йдеться саме про формальний аспект правової суб'єктності, а не про її зміст чи ефективність індивідуального використання.

Правосуб'єктність кожної особи ґрунтується на завершеній у структурному аспекті основі, архітектуру якої утворює злагоджене поєднання елементів правоздатності, деліктоздатності та дієздатності. Крім цього, кожна особа є максимально персоналізованим утворенням. Об'єктивне право ґрунтується на тому, що особа – це самостійний суб'єкт права, наділений ієрархічною системою власних інтересів та волею активно діяти з метою їх реалізації. Фізичні особи у праві номінуються суб'єктами, здатними самостійно генерувати та втілювати свою волю, запорукою чого є властива їм цілісність біологічного, психічного та соціального аспектів їх існування. Юридичні особи, на відміну від інших організаційно-правових форм суб'єктів права, від-

---

володіє особа. Індикаторами персоналізації є рівень самоусвідомлення, досягнутий суб'єктом права, розгалуженість та мотиваційна сила його інтересів, а також властива суб'єкту права потужність вольової інтенції, скерованої на його самозбереження та розвиток.

³⁵⁷ Васьковський Е. В. Учебник гражданского права. С. 87.

значаються посиленою цілісністю своєї функціональної сфери та її структурної основи, володіють органами управління, які формують та втілюють їх власну волю, наділені майном, тобто мають своєрідне «організаційне тіло». Не випадково підприємницькі товариства із правами юридичної особи у англо-американському праві дуже часто іменуються корпораціями (корінь цього терміна походить від латинського слова «*corpus*», що означає «тіло»).

«Окрім осіб, усі інші суб'єкти права наділені незавершеною правовою суб'єктністю»³⁵⁸. Такий формат правової суб'єктності, незважаючи на присвоєну йому «негативну» вербальну індикацію, не слід сприймати як дефектний. Констатація «незавершеності» насамперед є вказівкою на істотну якісну специфіку одного із родів правосуб'єктності, з необхідністю породженого правовим життям суспільства. Відзначимо, що тривала практика взаємодії суб'єктів права сприйняла та вдосконалила цей рід правосуб'єктності, чим визнала його суспільно корисний потенціал. На нашу думку, набуття та збереження конкретними суб'єктними групами незавершеного формату правової суб'єктності є виконанням об'єктивного суспільного запиту стосовно адекватної юридичної легітимації їх фактичного становища як значущих соціальних діячів. На такі групи, як зазначає Д. Фіннес, «надягається покрову правосуб'єктності», внаслідок чого вони отримують юридичний захист³⁵⁹. Більше того, інших варіантів набуття статусу суб'єкта права низкою різноманітних соціальних акторів, які не досягли рівня правосуб'єктності особи або ж, навпаки, перевершили його, історії права невідомо.

Не досягають статусу юридичної особи, наприклад, такі носії незавершеної правової суб'єктності, як прості товариства чи холдингові групи. Правова природа низки суб'єктів, зокрема таких, як територіальна громада, народ, держава тощо, передбачає вихід за межі конструкції юридичної особи. Масштабна, складна і водночас неза-

³⁵⁸ Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Вип. № 55. С. 60.

³⁵⁹ Фіннес Джон. *Естественное право и естественные права* / пер. с англ. В.П. Гайдамака и А.В. Панихиной. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. С. 195.

вершена правова суб'єктність останніх не охоплюється стандартом правосуб'єктності, що властивий особам.

Особливістю незавершеної форми правової суб'єктності є немінуча втрата нею, як уже було зазначено вище, певної частини своєї цілісності та/або персоналізованості. Розмір відповідної «прогалини», наявної у правосуб'єктності конкретної соціальної спільноти чи іншого суб'єкта права, може бути дуже різним. Наприклад, така лакуна може мати вигляд повної відсутності одного чи навіть двох структурних елементів у конфігурації правової суб'єктності, або може виявляти себе менш радикально, а саме як встановлене об'єктивним правом обмеження правоздатності, деліктоздатності та/чи дієздатності суб'єкта.

З іншого боку, якщо особа (фізична чи юридична) з тих або інших причин губить первинний та природний формат завершеного функціонування властивої їй правосуб'єктності (зокрема, критично втрачає її обсяг чи зміст, а в деяких ситуаціях – навіть окремі структурні елементи), ефективність її дії у статусі суб'єкта права практично втрачається. Прикладами можуть бути ситуації обмеження дієздатності (та фактично, внаслідок цього також правоздатності спільно з деліктоздатністю) фізичних осіб внаслідок психічних захворювань або випадки різкого звуження чи навіть повної втрати галузевої правоздатності юридичних осіб (як-от, позбавлення суб'єктів господарювання можливості вести господарську діяльність внаслідок анулювання ліцензії чи скасування іншого ключового адміністративного дозволу, що надавав право на проведення господарських операцій).

А. Пасічник, досліджуючи адміністративну дієздатність юридичних осіб, звернув увагу на проблему втрати останніми належної міри дієздатності всупереч, як він пише, «логіці права», що полягає у намаганні права застерегти себе від існування безвольних колективних утворень»³⁶⁰. Вважаючи випадки регресу дієздатності юридичних осіб доволі чисельними у практиці правового життя, дослідник запропонував використовувати для позначення носіїв зниженої міри дієздатності поняття «суб'єкт з обмеженою адміністративною дієздатністю». Найчастіше, однак не виключно, ситуації такого виду виникають

³⁶⁰ Пасічник А.В. Підстави обмеження адміністративної дієздатності юридичних осіб. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 2 (13). С. 40.

внаслідок відсутності у юридичної особи керівника, що «не свідчить про повну неможливість сформувати та реалізувати колективним суб'єктом права власну волю. Адже юридичні особи приватного права мають організаційну структуру, яка завжди складається з кількох органів. Дієвість решти (зокрема, загальних зборів чи їх аналогів) унеможлиблює висновок про повну відсутність адміністративної дієздатності»³⁶¹. Водночас А.Пасічник підкреслює, що у випадку повної втрати усіх органів управління юридична особа втрачає атрибут дієздатності та повинна бути ліквідована³⁶².

На нашу думку, незавершена правова суб'єктність існує як:

1) правосуб'єктність, внутрішня структурно-функціональна архітектура якої є неповною за обсягом та/чи структурою, а персоналізованість певною мірою обмежена («часткова правова суб'єктність»). Попри «обмеженість властивого їй потенціалу, така правова суб'єктність є сталою у часі і просторі, а її наявність слугує достатньою підставою для того, щоб визнати охоплене нею утворення самодостатнім суб'єктом права»³⁶³;

2) поєднання окремих складових правосуб'єктності, яке можна позначити терміном «фрагментарна правова суб'єктність». Така правосуб'єктність має слабкий потенціал, значною мірою позбавлена сталості у часі та просторі, а також нестабільна та розрізнена у своїх реальних виявах. Її обсяг, особливо в аспекті правоздатності та деліктоздатності, коливається у межах мінімального значення та є засобом реалізації індивідуальних інтересів учасників відповідної спільноти чи іншого утворення, які, проте, співпадають за змістом. «Суб'єкти, наділені «фрагментарною правовою суб'єктністю», в переважній більшості випадків є тимчасовими агрегатами, які виникають на основі ситуативної тотожності інтересів їх учасників»³⁶⁴. У свою чергу, останні мають за мету досягти бажаного саме для них результату в діяльності,

³⁶¹ Там само. С. 40.

³⁶² Детальніше проблематика недостатності обсягу індивідуальної правосуб'єктності висвітлена у підрозділі 5.3 цієї монографії. Зауважимо: коливання обсягу індивідуальної правосуб'єктності властиві як особам, так і носіям незавершеної (тобто доособової та надособової) правової суб'єктності.

³⁶³ Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. С. 61.

³⁶⁴ Там само. С. 61.

яку вони ведуть спільно з іншими особами. Правосуб'єктні утворення, яким властива «фрагментарна правова суб'єктність», не можуть бути визнані самодостатніми суб'єктами права внаслідок надмірного браку цілісності та персоналізованості властивій їм правової суб'єктності, що робить останню значною мірою дезінтегрованою.

Часткова правова суб'єктність, а також фрагментарна правова суб'єктність не мають чітко визначеного місця локалізації у правовому просторі, наприклад, за галузевою ознакою. Мета нашого дослідження не передбачає висвітлення усіх виявів незавершеної правової суб'єктності. Проте окреслимо перелік тих суб'єктів, яким, на нашу думку, відповідно до законодавства України властиві різні формати незавершеної правової суб'єктності.

Так, частковою правосуб'єктністю наділені:

– Український народ. Відповідно до Конституції України (статті 5, 13, 19, 69 тощо³⁶⁵), Український народ є максимально правоздатним суб'єктом права, однак такі елементи його правової суб'єктності, як деліктоздатність та дієздатність, реалізуються переважно державою та органами місцевого самоврядування. Відзначимо, що персоналізованість правосуб'єктності Українського народу закономірно ослаблена тим, що він як суб'єкт ідентифікується виключно за адміністративною ознакою (громадянством). У інших країнах атрибут персоналізованості правосуб'єктності народу часто посилюється іншими чинниками, наприклад, через легітимацію за громадянами атрибуту національності (як в Ізраїлі) чи релігії (як у ортодоксальних ісламських країнах, де народ сприймається «нацією єдиновірців»). Зважаючи на демократичний устрій нашої країни, такі додаткові «ідентифікатори» членства громадян у складі Українського народу є неприйнятними. Відповідно, процеси волеутворення, що розгортаються у середовищі Українського народу, є неоднозначними та досить суперечливими, чому на практиці є безліч свідчень;

– держава. Україна є сучасною демократичною державою. Як суб'єкт права, вона характеризується тим, що утворена та діє у формі сукупності відносно самостійних носіїв влади, наділених власною публічною правовою суб'єктністю та структурованих у відокремлені «гіль-

³⁶⁵ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

ки влади» (ст. 6 Конституції України). Тим самим, подібно до абсолютної більшості сучасних демократій, персоналізованість властивої нашій державі правосуб'єктності ослаблюється, а саме: ускладнюються аспекти «усвідомлення» державою як суверенним, однак складним суб'єктом права, своїх базових інтересів, об'єктивно ускладнюється утворення її єдиної волі та певним чином ослаблюється здатність ефективно її втілити;

– територіальні громади. Ці правоздатні соціальні спільноти охоплюють у своєму складі жителів, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, району у місті, або їх утворюють жителі кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Законодавець України декларує територіальну громаду первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Проте властива територіальним громадам визначальна правоздатність у структурі їх власної правосуб'єктності не кореспондується із доступним для них рівнем дієздатності та деліктоздатності. Адже, по-перше, потенціал їх власної дієздатності обмежується лише декількома формами прямого волевиявлення та безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення (місцевий референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи). В усіх інших випадках від імені цих суб'єктів права діють органи місцевого самоврядування, наділені власною особовою правосуб'єктністю. При цьому органи місцевого самоврядування та їх посадові особи є підзвітними та відповідальними перед своїми територіальними громадами. По-друге, територіальна громада законом наділена достатньо незначним обсягом власної деліктоздатності та володіє тільки активним її сегментом (зокрема, можливістю застосовувати, а не нести правову відповідальність). Так, низкою статей Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (статті 74, 75, 76, 77 тощо) зафіксована можливість покладання відповідальності різного виду на ті органи та на тих посадових осіб місцевого самоврядування, чії дії порушують права та законні інтереси фізичних осіб, юридичних осіб, територіальної громади та держави³⁶⁶;

³⁶⁶ Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. С. 62.

– частково правосуб'єктні утворення, сформовані за договірним, адміністративним чи іншим принципом. Якщо звернутися до господарського права, то ми побачимо таких носіїв часткової правосуб'єктності: а) договірні об'єднання, які підлягають державній реєстрації (наприклад, технологічні парки, що засновані групою юридичних осіб на основі договору про спільну діяльність, промислово-фінансові групи); б) об'єднання підприємств (асоціації, корпорації, консорціуми, концерни тощо); в) утворення, які ґрунтуються на відносинах корпоративного контролю (холдингові групи). Зокрема, як відзначено у спеціалізованій літературі, «з юридичної точки зору холдинг – це об'єднання з частковою правоздатністю. Підприємства, що перебувають під контролем холдингу, не втрачають своєї юридичної самостійності, а холдингова компанія як сукупність організацій не набуває статусу юридичної особи»³⁶⁷.

У свою чергу, прикладами суб'єктів права, наділених фрагментарною правовою суб'єктністю, можуть бути:

– порівняно невеликі соціальні спільноти, створені з дотриманням формальних процедур або навіть неформалізовані, легітимна діяльність яких спрямована на реалізацію індивідуальних інтересів її членів (спортивна команда, студентська група, трудовий колектив, церковна громада тощо). У законодавстві правосуб'єктний статус утворень такого роду визнається досить часто, однак лише тоді, коли це доцільно робити, виходячи з потреби адекватного підтримання правопорядку в точках істотного перетинання публічних та приватних інтересів. Наприклад, у ст. 43 Конституції України законодавець декларує, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується»³⁶⁸. Таким чином, трудова правосуб'єктність на конституційному рівні номінується індивідуальним атрибутом кожного громадянина України, і реалізується вона виключно за вільним розсудом останнього. Поряд із цим у КЗпП України³⁶⁹ трудовий колектив (тобто наймані

³⁶⁷ Уманців Ю., Уманців Г. Холдингові компанії – сучасні форми інтеграції підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 108.

³⁶⁸ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³⁶⁹ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

працівники юридичної особи – підприємства, установи чи організації загалом, або працівники її окремого структурного підрозділу) наділяється деякими ознаками надіндивідуальної правосуб'єктності, наприклад, при укладанні та виконанні колективного договору (глава II зазначеного кодексу), при розгляді питання про порушення працівником трудової дисципліни (ст. 152), при здійсненні контролю за додержанням вимог нормативних актів про охорону праці (ст. 160) тощо. У перелічених вище ситуаціях законом визнається фрагментарна правоздатність трудового колективу, а також фіксується певний обсяг його дієздатності. Зокрема, повноваження трудового колективу найчастіше реалізуються загальними зборами найманих працівників юридичної особи чи її структурного підрозділу, або ж може мати місце створення трудовим колективом інших власних органів. У визначених законом випадках можливе доповнення правосуб'єктного потенціалу трудового колективу дієздатністю профспілкового органу. Відповідно, на думку В. Костюка, «трудова правосуб'єктність трудового колективу – це визначена нормами трудового права правова властивість належно організованого колективу працівників через уповноважені органи (представників) мати, здійснювати (набувати, виконувати) трудові повноваження, а також пов'язані із ними трудові права й обов'язки»³⁷⁰. Розвиваючи ідею про те, що трудовий колектив повинен бути «сильним» правосуб'єктним утворенням, С. Грудницька вказує, що обсяг правосуб'єктності трудових колективів підприємств у законодавстві України не виправдано зменшений: «Безправні трудові колективи не в змозі вплинути на ситуацію, навіть коли у цьому є нагальна необхідність – у випадках «рейдерських» захоплень тощо»³⁷¹;

– сім'я. Згідно із ч. 2 ст. 3 СК України «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки»³⁷². Нормативна модель сім'ї передбачає її фактичну (спільне проживання та побут) та правову (взаємні права та обов'яз-

³⁷⁰ Костюк В. Поняття та ознаки трудової правосуб'єктності трудового колективу: теоретико-правовий аспект. *Віче*. 2011. № 22. С. 20.

³⁷¹ Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: монография. Донецк: ООО «Юго-Восток Лтд», 2011. С. 279.

³⁷² Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.

ки) цілісність. Як бачимо, об'єктивне право принципово ґрунтується на визнанні сім'ї стійким об'єднанням осіб, скріпленим багатьма чинниками, що і було неодноразово відзначено у доктрині сімейного права. Наприклад, І. Жилінкова зазначає, що «сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою правами і обов'язками, що впливають із шлюбу, спорідненості, властивості, усиновлення і іншої форми відносин»³⁷³.

З іншого боку, впадає в очі те, що попри фіксацію ознак, які а) об'єктивно скріплюють сім'ю та конституують її як соціальну спільноту, стійку у фактичному та юридичному відношенні, а також б) створюють підстави у зовнішніх відносинах сприймати сім'ю як цілісне, вольове та діяльне утворення, український законодавець постійно роз'єднує «сімейну молекулу» на окремі «особові атоми». В абсолютній більшості випадків він регулює правовідносини не сім'ї, а у сім'ї, сприймаючи її у вигляді декількох взаємопов'язаних фізичних осіб із особливим статусом, тобто розуміє сім'ю як множину членів сім'ї. Пояснимо, що фіксація саме «персонального статусу дозволяє прагматично визначити обсяг прав, обов'язків та міру відповідальності чоловіка, дружини, сина, дочки тощо стосовно інших членів сім'ї, а також врегулювати відносини членів сім'ї та третіх осіб поза її колом»³⁷⁴.

Слід зазначити, що такий підхід загалом характерний для сучасного приватного права. Свого часу він став концептуальною основою для того, щоб сімейне та цивільне право подолало «кабальні» формати сім'ї, які були характерні для рабовласницького та феодалного етапів людської історії. Тоді для сім'ї була характерна нерівність правових статусів її членів. Зокрема, дружина, діти та інші родичі знаходилися під владою глави сімейства і дому (чоловіка та батька), який також вирішував у сім'ї питання майнового характеру. Вплив Відродження та Реформації змінив наповнення сімейної правосуб'єктності на користь формальної рівності прав жінки і чоловіка у подружньому житті, почалося поступове подолання батьківської влади у сім'ї. Починаючи з другої половини XIX ст. чітко окреслюється правовий статус дитини

³⁷³ Жилінкова І. Поняття сім'ї в праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 250.

³⁷⁴ Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. С. 63.

як рівноправного учасника сімейних правовідносин, вдосконалюється законодавство щодо взаємного утримання членів сім'ї, остаточно утверджуються інститути усиновлення, опіки та піклування³⁷⁵. Правовий режим європейської сім'ї декілька останніх століть послідовно лібералізувався і тим самим ослаблювалася її правосуб'єктність як надіндивідуальної цілісності.

Проте, на нашу думку, фрагментарна правова суб'єктність властива і сучасній сім'ї. В українському законодавстві вона підтверджується державною реєстрацією шлюбу, що «встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства» (ст. 27 СК України), існує у вигляді обов'язку подружжя турбуватися про сім'ю (ст. 55 СК України), виявляється у праві спільної сумісної власності подружжя (глава 8 СК України) тощо. При цьому:

а) цілісність правосуб'єктності сім'ї саме як надіндивідуального, самостійного суб'єкта права законодавством України практично не підтримується. Сімейна правова суб'єктність у СК України, а також в інших актах законодавства показана як сума індивідуальних правосуб'єктностей членів сім'ї, об'єднаних правилами, що підтримують стан збалансованого сумісного функціонування таких правосуб'єктностей;

б) персоналізованість правосуб'єктності сім'ї, як уявляється, є достатньо високою. Адже сім'я наділена консолідованими майновими та немайновими інтересами, замкненими в її колі. Вона виділяє себе серед решти суб'єктів права, включаючи інші сім'ї, здатна суб'єктивно протиставити себе оточенню, має можливість сформувати спільну волю та спроможна діяти з метою її реалізації;

– нетривкі галузеві договірні утворення. Наприклад, у сфері господарського права ми бачимо структури договірного походження, які діють на основі організаційно-господарських договорів, зокрема ті, які виникають та діють на підставі договору про спільну діяльність (так звані «прості товариства»). У ЦК України питання спільної діяльності регулюються Главою 77. Зокрема, згідно зі ст. 1130 цього кодексу за договором про спільну діяльність сторони (учасники) зобов'язу-

³⁷⁵ Ватрас В. Генеза поняття «суб'єкти сімейних відносин». *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2 (13-14). С. 123-127.

ються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить закону. Спільна діяльність може здійснюватися на основі об'єднання вкладів учасників (просте товариство) або без об'єднання вкладів учасників.

На нашу думку, організаційно-договірні утворення, які засновані у формі договору про спільну діяльність, не наділені частковою правовою суб'єктністю, а володіють лише окремими складниками правосуб'єктності (тобто їх правова суб'єктність є фрагментарною), оскільки вони:

а) обмежено правоздатні. Такі договірні співтовариства створюються виключно для досягнення певної мети, достатньо чітко визначеної їх учасниками. Зазвичай останні сумісно реалізують підприємницький чи інший проект, окреслений у часі та локалізований у просторі. Тому утворення, засновані на договорі про спільну діяльність, на відміну від інших суб'єктів права (наприклад, осіб) можуть набувати набагато менший та порівняно нетривалий у часі обсяг прав та обов'язків;

б) незначною мірою дієздатні, не маючи власних органів управління та стійкого центру волеутворення;

в) умовно деліктоздатні. Наприклад, за простими товариствами закріплюється майно учасників, бухгалтерський облік якого ведеться окремо та на яке може бути звернене стягнення кредиторів. Однак таке майно є спільною частковою власністю учасників, якщо інше не встановлене договором простого товариства або законом (ст. 1134 ЦК України), і тому відповідальність, що виникає зі спільних зобов'язань, несуть скріплені солідарним обов'язком учасники, причому усім своїм майном (ст. 1138 ЦК України).

Водночас утворення, які мають форму договору про спільну діяльність, персоналізовані достатньою мірою для того, щоб їх учасники сприймали себе як певне правосуб'єктне та організаційно оформлене ціле. У правовій практиці України цю тезу наочно ілюструє приклад колективу засновників господарського чи іншого товариства, який виникає та діє на підставі відповідного засновницького договору в тій чи іншій його модифікації залежно від виду товариства, яке засновується. Співтовариство засновників є тимчасовим та, поряд з цим, стійким, організаційно оформленим та активним утворенням із фрагментарною правовою суб'єктністю. Таке, у хронологічному та юридичному сенсі

слова, «до-особове» правосуб'єктне утворення виникає з моменту прийняття та оформлення у належній формі рішення про заснування відповідного підприємницького чи іншого товариства та припиняється у момент досягнення мети своєї діяльності – державної реєстрації новоствореного товариства як юридичної особи. Слід підкреслити, що засновницький договір не створює для самого колективу засновників товариства статусу юридичної особи. Тому аналогії між властивою засновницькому об'єднанню фрагментарною правосуб'єктністю та неповною правосуб'єктністю малолітньої чи неповнолітньої фізичної особи є, на нашу думку, абсолютно недоречними.

Завершуючи висвітлення теми цього підрозділу, зазначимо, що незавершена правова суб'єктність властива саме тим суб'єктам права, які об'єктивно не мають можливості скористатися форматом особової правосуб'єктності, однак вони більшою чи меншою мірою є значущими соціальними акторами³⁷⁶. Таких утворень існує дуже багато, а їх опис, що наведений вище, є лише теоретико-прикладним ескізом, який вихопив із правової дійсності найбільш характерних носіїв «часткової» та «фрагментарної» правової суб'єктності. Можливо, викладені вище міркування у майбутньому стануть імпульсом для проведення тематичних фундаментальних досліджень, результатом яких буде масштабна загальнотеоретична класифікація виявів та володільців незавершеної правової суб'єктності, пізнаних щодо єдиного формально-правового принципу становлення та розвитку цього явища.

***

Отже, поняття «незавершена правосуб'єктність» характеризує відповідне явище права з боку міри досконалості форми його існування. Зокрема, цей рід правової суб'єктності, доступної певним категоріям суб'єктів права, відзначається лакунами структурної цілісності та/або браком персоналізованості. Рівень структурної цілісності конкретного вияву правової суб'єктності визначається, по-перше, наявністю чи відсутністю у його структурі елементів правоздатності, деліктоздатності та дієздатності, по-друге, станом їх функціональної ефективності (як

³⁷⁶ Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. С. 63.

кожного елемента окремо, так і їх усіх загалом). Термін «персоналізованість» позначає належність конкретної правової суб'єктності самотній правовій персоні – вольовій соціальній одиниці, яка суб'єктивно виділяє себе серед решти суб'єктів права, має власні інтереси та здатна легітимно діяти з метою їх реалізації.

Окрім осіб, усі інші суб'єкти права наділені незавершеною правовою суб'єктністю – одним із родів правосуб'єктності, з необхідністю породженим правом у відповідь на об'єктивні потреби суспільства.

Видами незавершеної правової суб'єктності є «часткова правосуб'єктність» та «фрагментарна правосуб'єктність». Перша – неповна за обсягом та/чи структурою, а її персоналізованість певною мірою обмежена. Друга є слабкою, нестабільною та розрізною у своїх виявах та постає як сукупність окремих складників правової суб'єктності.

Наявність часткової правосуб'єктності є належною підставою для того, щоб визнати її носія самодостатнім суб'єктом права у сенсі кристалізації його надіндивідуальних правових якостей до стану цілісності, відмінної від сукупності учасників такого утворення. Часткова правосуб'єктність властива суб'єктам, які або виходять за межі конструкції юридичної особи (таким, як територіальна громада, народ, держава тощо), або їх правова природа та/чи мета діяльності не суміщаються зі статусом юридичної особи (холдингові компанії, промислово-фінансові групи тощо).

Носії фрагментарної правової суб'єктності не досягають статусу юридичної особи і не можуть бути визнані самодостатніми суб'єктами права (сім'я, трудовий колектив, просте товариство тощо). Вони існують як об'єднана правовими та фактичними зв'язками персоналізована сукупність осіб, наділених індивідуальними правовими суб'єктностями. У таких спільнотах виникають інтегральні правосуб'єктні ефекти, які підтримуються об'єктивним правом, однак вони є досить слабкими.

3.3. КОМПЛЕКСНА ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

У сучасному демократичному світі учасники правовідносин, особливо фізичні особи, зазвичай забезпечуються правосуб'єктністю в обсязі, достатньому для того, щоб загалом адекватно реалізовувати свої легітимні інтереси та/або виконувати встановлені для них суспільно необхідні функції. При цьому особа чи інший суб'єкт права не завжди користується тільки власним правосуб'єктним ресурсом. Правове життя демонструє чисельні докази залучення суб'єктами права правосуб'єктності інших соціальних акторів, наочним підтвердженням чого є реалії початкового етапу життя кожної людини, коли інтереси малолітньої чи неповнолітньої особи передбачають доповнення її правової суб'єктності цивільною та іншою правоздатністю, деліктоздатністю і дієздатністю батьків (усиновителів), опікунів або ж піклувальників.

З огляду на масштаби, множинність складу учасників та змістовну юридичну різноплановість ситуацій такого роду, суб'єкти професійної юридичної діяльності, включаючи суди, продовжують зберігати зацікавленість в отриманні науково обґрунтованих рекомендацій щодо вирішення проблем відповідного правозастосування. Юридична наука постійно відгукується на цю потребу, однак практично завжди лише на рівні галузевої доктрини. Загальнотеоретичного аналізу компенсації браку правової суб'єктності одного суб'єкта права за рахунок залучення правосуб'єктного ресурсу іншого суб'єкта права дотепер не було проведено. Між тим феномен існування «комплексної», якщо можна так її іменувати, правосуб'єктності демонструє значну різноманітність форм втілення і присутній у більшості галузей права України, включаючи сфери цивільного, господарського та адміністративного права.

Можливість доповнення обмеженої правосуб'єктності однієї особи фрагментами правосуб'єктності інших осіб дуже ґрунтовно опрацьована у доктрині цивільного права, зокрема щодо ситуацій відсутності чи обмеження цивільної дієздатності. Ця тема висвітлена у працях О. Іоффе, С. Братуся, Р. Стефанчука та інших відомих цивілістів. Як відзначає Г. Рубанчук, у своїй всеосяжній дії право як система норм без-

посередньо звертається лише до людей, наділених свідомістю і волею. Коли ж така можливість виключається недієздатністю правосуб'єктної особи, саме право ставить між ним і собою суб'єкта дієздатного, який і діє замість дієздатного та в його інтересах³⁷⁷.

В. Мілаш, досліджуючи особливості господарської правової суб'єктності, не заперечує можливості поєднання сегментів правосуб'єктності декількох суб'єктів права. Водночас вона доходить висновку про те, що «у межах господарського обороту не спрацьовує концепція «заповнення» відсутньої, обмеженої правосуб'єктності особи за рахунок дій її представника»³⁷⁸.

Вченими, які працюють у сфері адміністративного права, визнається, що «обсяг адміністративної дієздатності (а отже, правосуб'єктності) може бути обмежений», зокрема, такими факторами, як вік, психологічний стан, об'єктивні умови (надзвичайний чи воєнний стан), статус особи стосовно правового зв'язку із державою, наявність владних повноважень³⁷⁹. При цьому можливість доповнення обмеженого обсягу публічної правосуб'єктності елементами правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності інших суб'єктів права оцінюється критично³⁸⁰.

Окремі умови та аспекти поєднання фрагментів правової суб'єктності декількох суб'єктів права дістали осмислення й у загальній теорії права. Так, В. Качур звернула свою увагу на ситуації обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі (стать, вік, стан здоров'я) та дійшла висновку про те, що такі загальні природні умови обмеження правосуб'єктності, як вік та стан здоров'я, отримали сучасне правове закріплення, зокрема, у цивільному праві України і зарубіжних країн³⁸¹.

³⁷⁷ Рубанчук Г.С. Недолік цивільної дієздатності фізичної особи: поняття, види. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18 Економіка і право. 2014. Вип. 26. С. 160.

³⁷⁸ Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків: ХНУМГ, 2014. С. 128.

³⁷⁹ Зубрицька О. Адміністративна дієздатність особи як індивідуального суб'єкта адміністративного права. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 39, 41.

³⁸⁰ Ключковський Ю.Б. Критерії публічно-правової дієздатності громадянина. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 26.

³⁸¹ Качур В.О. Природні умови обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 11.

Спираючись на наведені вище розробки, а також на інші праці у сфері теорії права та галузевої доктрини, спробуємо здійснити загальнотеоретичне дослідження ситуації поєднання фрагментів правоздатності, деліктоздатності та дієздатності декількох суб'єктів права в інтересах та/чи для виконання функцій одного із них, внаслідок чого в останнього формується повна за структурою та достатня за змістом сумарна конфігурація так званої «комплексної правової суб'єктності». Необхідно висвітлити сутність та ознаки цього роду правової суб'єктності, описати його види (з наведенням ілюстрацій зі сфери прикладного втілення), сформулювати дефініцію «комплексна права суб'єктність», а також розкрити зміст понять, що позначають види цього роду правосуб'єктності.

Основною та, можна сказати, «природною» формою правосуб'єктності в юридичній науці та, відповідно, у законодавстві України зазвичай визнається цілісна, завершена за структурою та переважно достатня в аспекті змісту правова суб'єктність особи. Проте надміру послідовне застосування такого розуміння іноді матеріалізується у твердженнях, з якими буває важко погодитися. Наприклад, на думку В. Надьон, «термін «правосуб'єктність» використовується в теорії права для характеристики особи як суб'єкта права»³⁸². А С. Слабко зазначає, що «в юридичному сенсі людина як суб'єкт права ототожнюється з поняттям «особа»³⁸³.

Однак носіями правової суб'єктності є не тільки особи (фізичні та юридичні), а й суб'єкти, які не досягають такого статусу (зокрема, об'єднання осіб у формі простого товариства або підприємницькі товариства, які можуть бути інкорпоровані без проходження державної реєстрації у статусі юридичної особи, що передбачається у законодавстві Німеччини та інших європейських країн) або виходять за його межі (зокрема, територіальна громада та держава).

Водночас той факт, що особовий формат правової суб'єктності створює для її носія найоптимальніші можливості набувати і втілювати права, виконувати обов'язки, нести та покладати відповідальність, не викликає заперечень. Перебування активних фізичних чи юридичних

³⁸² Надьон В.В. Загальна характеристика правосуб'єктності. С. 169.

³⁸³ Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та історичний аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 616.

осіб у стані браку власної правової суб'єктності (тобто коли остання є недосконалою за структурою чи недостатньою за змістом) суб'єктивно сприймається ними як обмеження, що перешкоджає реалізації їх волі та блокує ефективну діяльність. У такому контексті набута особою або іншим суб'єктом права «комплексна» правова суб'єктність відіграє функцію скоріше індивідуального компенсаційного засобу, ніж продуктивного правового ресурсу, що міг би слугувати меті розвитку нового та корисного для суспільства явища чи процесу. Однак, на нашу думку, не завжди формування «комплексної правосуб'єктності» постає даниною, покликаною підправити незадовільний стан персональної правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності окремого суб'єкта права. Її роль більш значна та значуша.

Комплексна правосуб'єктність є тим родом правової суб'єктності, що виникає у суб'єктів права внаслідок легітимного заповнення прогалів у структурі та/або змісті їх правосуб'єктності відповідними частинами правосуб'єктності інших персон³⁸⁴. Як уявляється, існують три групи випадків, у яких суб'єкт права вимушений залучати зовнішній правосуб'єктний ресурс з метою доповнення ним потенціалу власної правової суб'єктності.

До першої групи слід віднести ситуації повної відсутності чи обмеженої присутності у правовій суб'єктності особи чи іншого суб'єкта права одного або декількох її структурних елементів, якими є правоздатність, деліктоздатність та дієздатність. Структурна неповнота такої конфігурації правосуб'єктності зумовлюється відсутністю (чи обмеженням) правоздатності та/або деліктоздатності та/чи дієздатності саме як здатностей суб'єкта права. Ними, тобто здатностями, є загальні можливості суб'єкта права до персонального набуття певного сегмента об'єктивного права в якості ресурсу. Формування «комплексної правової суб'єктності» шляхом поєднання у ній структурних елементів декількох суб'єктів права має наслідком появу того її виду, який ми умовно назвемо «структурно спрямованим». На нашу думку, необхідною умовою його утворення є повна чи хоча б часткова тотожність правових статусів та відповідно правосуб'єктних характеристик

³⁸⁴ Січевлюк В.А. Загальнотеоретичне дослідження комплексної правової суб'єктності. *Науковий журнал «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 2 (8). С. 15.

тих персон, чия правова суб'єктність поєднується у комплекс. Модель для формування цього різновиду комплексної правової суб'єктності може бути визначена як заміщення.

Другу групу утворюють випадки, коли у правосуб'єктності персони, здатної до повноцінної вольової активності, наявна базова структурна повнота, тобто коли суб'єкт права повністю правоздатний, деліктоздатний та дієздатний, однак для задоволення окремих інтересів цього суб'єкта та/чи виконання ним певних суспільних функцій вимагається зовнішнє доповнення його правосуб'єктного ресурсу. В такій ситуації набувач додаткової правосуб'єктної енергії збагачується відсутніми у нього аспектами правоздатності іншого суб'єкта права (специфічними правами та обов'язками останнього), а також відповідними частинами його дієздатності та деліктоздатності. Комплексна правосуб'єктність такого виду виникає за рахунок поєднання фрагментів правосуб'єктності декількох персон із нетотожними правовими статусами та відбувається по моделі доповнення. Будемо умовно іменувати цей вид комплексної правосуб'єктності «функціонально спрямованим».

Третю групу утворюють випадки залучення суб'єктом права зовнішнього правосуб'єктного ресурсу з метою подолання переважно фактичних бар'єрів, що ускладнюють самостійну реалізацію ним власної правосуб'єктності. Через правосуб'єктну зв'язку, що формується у такій ситуації, ніколи не відбувається структурне, однак ситуативно, залежно від волі персони, яка ініціює формування комплексної правосуб'єктності, може відбуватися її певне функціональне доповнення з метою досягнення поставленої нею, тобто персоною-ініціатором, мети у конкретних обставинах³⁸⁵. Моделлю для формування цього виду комплексної правової суб'єктності є суміщення, а іменувати його ми будемо «практично спрямованим». Виникає такий вид комплексної правової суб'єктності у зв'язках тих суб'єктів права, правосуб'єктність яких є ідентичною за змістом (наприклад, у відносинах суб'єктів

³⁸⁵ В. Надьон відзначає, що Т. Ілларионова запропонувала іменувати «субсидіарною дієздатністю» здатність осіб реалізовувати права та обов'язки, що належать іншим суб'єктам, в інтересах останніх [Илларионова Т.И. Структура гражданской правосубъектности. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности*: сб. науч. ст. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 62].

цивільного права під час укладання договору доручення та видачі на його підставі довіреності, що дуже часто має місце у реальному правовому житті).

Розглянемо кожен із наведених вище описів детальніше.

Структурно спрямована комплексна правова суб'єктність передбачає, що суб'єкт права вимушений частково залучати правосуб'єктність інших персон тоді, коли ним не набута або втрачена, у повному обсязі або частково обмежена:

- 1) здатність мати права;
- 2) здатність мати обов'язки;
- 3) здатність своїми діями набувати для себе права і самостійно їх здійснювати;
- 4) здатність своїми діями створювати для себе обов'язки та самостійно їх виконувати;
- 5) здатність покласти відповідальність на інших;
- 6) здатність самому нести відповідальність³⁸⁶.

Характерно, що здатність мати суб'єктивні права є тим атрибутом, наявність якого у соціального актора дає підстави вважати його також суб'єктом права. Усі інші структурні елементи правосуб'єктності та їх складові доповнюють цю визначальну для статусу суб'єкта права здатність, за велінням об'єктивного права поєднуючись у межах полярного протистояння публічно-правових та приватно-правових цінностей у конкретні правосуб'єктні конфігурації. При цьому відсутність чи обмеження однієї із здатностей зазвичай постає для конкретного суб'єкта права серйозним або взагалі непереборним бар'єром для вступу в реальні правовідносини, однак і не позбавляє його такого важливого статусу (тобто статусу суб'єкта права).

Цю ситуацію свого часу відзначив І. Кістяківський, зокрема стосовно недієздатних фізичних осіб при набутті ними стану суб'єкта права: «Люди з першої хвилини свого народження визнаються особами, душевнохворі, завідомо приречені на повне безумство, визнаються суб'єктами прав. Стверджувати, що такими вони визнаються уже в силу закладеного в них зачатку волі або у згадку про попередню їх волездатність – це означає звертатися до найрізноманітніших фікцій, які

³⁸⁶ Січевлюк В.А. Загальнотеоретичне дослідження комплексної правової суб'єктності. С. 16.

поряд з цим, є такими, що зовсім нічого не пояснюють»³⁸⁷. Однак набуття недієздатними особами правоздатності він аргументував вирішальним впливом всесильного правопорядку, який діє, реалізуючи закладену в ньому внутрішню доцільність: «Без сумніву, правовий порядок у цих випадках не зважає на відсутність волі та визнає як немовлят, так і душевнохворих суб'єктами прав»³⁸⁸. Формування у тих суб'єктів права, які мають дефіцит ресурсу правосуб'єктності, комплексного формату останньої визначний цивіліст, на жаль, не зафіксував.

З іншого боку, володіння соціальним суб'єктом тільки однією атрибутивною «здатністю мати права» за умови відсутності усіх інших спричиняє (на перший погляд, неочікувану) появу в нього абсолютно правового статусу, який дає змогу його володільцю зайняти чільне місце у загальній ієрархії сучасних суб'єктів права. Зокрема, такий статус у реальному правовому житті може бути набутий тільки народом розвинутої демократичної країни, а на рівні правової ідеології – він надається також людині у найбільш абстрактному розумінні її персонального буття у праві. У першому випадку ми спостерігаємо завершене домінування у національному об'єктивному праві принципу публічності як віддзеркалення властивого людству способу існування, а у другому – рух у напрямку до досконалого втілення у праві загалом ідеї індивідуальної свободи та самоцінності кожної окремої людської особистості.

Випадки повної відсутності у суб'єкта права навіть одного із структурних елементів правосуб'єктності доволі рідкісні. Сучасні суб'єкти права володіють свого роду «юридичним щепленням», скерованим на максимальне попередження ситуації повної втрати ними окремих структурних елементів власної правосуб'єктності. Пояснюється це тим, що правосуб'єктність є цілісним правовим явищем, у якому органічно поєднані правоздатність, деліктоздатність та дієздатність, і тому відсутність хоча б одного із його елементів руйнує структурну визначеність та функціональну дієвість цього феномена загалом.

Однак такі випадки з об'єктивних причин все ж таки присутні у правовій дійсності. У своїй абсолютній більшості вони пов'язані із втратою суб'єктом права атрибуту дієздатності. Сучасне законодав-

³⁸⁷ Кистяковский И.А. Понятие субъекта прав. С. 121.

³⁸⁸ Там само.

ство надає суб'єктам права із втраченою дієздатністю загалом адекватні можливості для подолання такого негативного стану в обсязі, необхідному для реалізації їх базових прав та/чи виконання суспільно корисних функцій. Як відзначали ще О. Іоффе та М. Шаргородський, «правосуб'єктність є нездійсненою при одній тільки правоздатності, і тому вона не була би правосуб'єктністю, якби не поєднувала у собі здатність мати права та обов'язки зі здатністю самостійно здійснювати їх»³⁸⁹. Наприклад, згідно зі ст. 41 ЦК України недієздатна фізична особа не має права вчиняти жодного правочину. Проте правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє призначений судом опікун. Таким чином, критичний брак цивільної дієздатності фізичної особи, яка перебуває під опікою, долається через приєднання до правоздатності останньої цивільної дієздатності, а також і деліктоздатності її опікуна (ч. 4 ст. 41 та ст. 1184 ЦК України). У відповідних правовідносинах протягом строку, необхідного для укладення та виконання кожного цивільного правочину, реалізується сформована судом із джерел правосуб'єктності двох фізичних осіб комплексна правосуб'єктність, спрямована на задоволення приватних майнових інтересів повністю недієздатного суб'єкта права.

Більш поширеними є випадки часткового обмеження структурного аспекта правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності суб'єктів права. Під частковим структурним обмеженням правосуб'єктності, на нашу думку, слід розуміти відсутність у суб'єкта права певних обсягів правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності, що необхідні йому для повноцінної участі у правовідносинах. Можна сказати, що у такий спосіб носій правосуб'єктності обмежується у належній йому природній здатності користуватися необхідним потенціалом об'єктивного права. Ситуації подібного змісту, як правило, фіксуються законом, яким також встановлюються правові сценарії їх вирішення шляхом легітимного активування режиму комплексної правосуб'єктності. Наприклад, у ЦК України є ст. 31, 32 та 33, які містять правила подолання проблеми «одвічного» браку цивільної правосуб'єктності (часткової та неповної дієздатності) малолітніх та неповнолітніх дітей шляхом заповнення наявних у ній прогалів відповідними сегментами цивіль-

³⁸⁹ Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. Москва: Госюриздат, 1961. С. 210-211.

ної правосуб'єктності повнолітніх фізичних осіб – їх батьків (усиновителів), опікунів чи піклувальників. У випадку, якщо дитина є сиротою, її цивільна та інші сегменти правової суб'єктності у необхідній мірі доповнюються правосуб'єктністю держави (в особі її відповідного органу чи установи) згідно із правилами, встановленими Законом України «Про охорону дитинства» та іншими законами. Аналіз саме таких ситуацій дав змогу Ю. Дербаковій на галузевому рівні зафіксувати той факт, що «правосуб'єктність неповнолітніх осіб є більш складною за змістом, ніж правосуб'єктність повнолітньої особи»³⁹⁰.

У сфері господарсько-правової практики такий вид комплексної правової суб'єктності у повному обсязі виникає у тих суб'єктів господарювання – юридичних осіб, які перебувають на стадії ліквідації, у процедурі банкрутства. Вони втрачають частину правоздатності (компетенцію на ведення господарської діяльності) та значний обсяг дієздатності (оскільки діяльність їх органів управління припиняється, а ліквідаційні повноваження здійснюються іншим суб'єктом права, зокрема арбітражним керуючим)³⁹¹.

Незважаючи на істотні фактичні та юридичні відмінності наведених вище ситуацій, їх спільними ознаками, на нашу думку, є:

а) об'єктивно зумовлений тимчасовий стан структурного обмеження правосуб'єктності конкретної групи суб'єктів права;

б) очевидна необхідність формування у таких суб'єктів права адекватного їх інтересам (та потребам підтримання правопорядку загалом) обсягу структурно спрямованої комплексної правосуб'єктності;

³⁹⁰ Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. С. 8.

³⁹¹ Трансформація у процедурі банкрутства єдиної (унітарної) дієздатності підприємства-боржника у комплексний формат функціонування є суперечливим процесом, який об'єктивно понижує рівень ефективності управління діяльністю підприємства у кризовій ситуації. Практика самостійно знаходить засоби хоча б для часткової компенсації правосуб'єктних втрат від отримання дієздатністю юридичної особи «незручного» для неї комплексного формату. Так, на початковій стадії процедури банкрутства «питання відсторонення керівника боржника взагалі є досить спірним і не завжди виправданим, у зв'язку з чим на практиці часто одразу після введення процедури санації керуючий санацією приймає рішення про поновлення керівника боржника на посаді» [Бутирська І. Відповідальність осіб, що контролюють боржника, у справі про банкрутство. *Право України*. 2018. № 6. С. 101-102].

в) визначення у законі того обсягу правоздатності, деліктоздатності та дієздатності, який може бути реалізований обмежено правосуб'єктною персоною самостійно, а також фіксація обсягу структурних елементів чужої правосуб'єктності, що залучаються на користь такої особи;

г) імперативне встановлення кола тих суб'єктів права, які повинні заповнити наявну в обмежено правосуб'єктної особи прогалину правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності шляхом її заміщення відповідним фрагментом власної правової суб'єктності.

У першому із наведених вище прикладів комплексна правова суб'єктність є даниною природним особливостям формування мислення та волі фізичних осіб, яких неможливо уникнути та які не можуть бути проігноровані правом, а тому відповідні відносини регулюються з урахуванням природних прав абстрактної людини у їх балансуванні з імперативами публічного правопорядку. В другому випадку законодавець запроваджує режим комплексної правосуб'єктності не тільки до фізичних осіб, а й до господарських організацій, тобто до «штучних» суб'єктів права, чия правова суб'єктність у всій своїй структурній повноті виникає з моменту їх державної реєстрації як юридичних осіб. При цьому такий формат комплексної правової суб'єктності виявляє свою адекватність та корисність також на стадії припинення суб'єктів права. Відповідно доходимо вірогідного висновку про те, що структурно спрямована правова суб'єктність є порівняно нетривалим у часі явищем, позаяк супроводжує, якщо можна так сказати, «аномальні» періоди життя своїх носіїв, а саме: етапи їх становлення чи припинення як суб'єктів права.

Другий блок випадків, коли суб'єкт права вимушений залучати зовнішній правосуб'єктний ресурс з метою доповнення ним потенціалу власної правової суб'єктності, – це істотне обмеження кількості безпосередньо доступних суб'єкту права юридичних опцій (а саме прав, обов'язків та засобів покладання і несення відповідальності) за умови існування структурної повноти належної йому правової суб'єктності. Такі ситуації відомі як національному праву України, так і іноземним юрисдикціям, і вони у певних сферах правового регулювання постають радше не як виняток, а як принцип, що має своє раціональне публічно-правове обґрунтування.

Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 8 ГК України держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання (тобто ці публічні суб'єкти господарського права законом позбавлені найістотнішої частини галузевої господарської правосуб'єктності). Поряд із цим у ч. 3 цієї ж ст. 8 ГК України уточнюється, що «господарська компетенція органів державної влади та органів місцевого самоврядування реалізується від імені відповідної державної чи комунальної установи»³⁹². Законодавець таким чином дозволяє носіям публічної влади у режимі комплексної правової суб'єктності опосередковано бути присутніми у соціально та економічно значущих секторах суспільного виробництва, діючи з метою публічного впливу на них в якості провідника волі Українського народу³⁹³.

Інший приклад. На початку 2000-х років український законодавець імплементував у національне правове поле зарубіжний досвід регулювання діяльності інвестиційних та недержавних пенсійних фондів (Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. № 1057-IV, Закон України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» від 15 березня 2001 р. № 2299-III, пізніше – Закон України «Про інститути спільного інвестування» від 5 липня 2012 р. № 5080-VI тощо). При цьому особливістю власної господарської правосуб'єктності інвестиційних фондів³⁹⁴ та недержавних пенсійних фондів³⁹⁵ є її дуже істотне обмеження внаслідок законодавчої заборони утворення цими юридичними особами інших органів, окрім вищого (загальних зборів учасників) та наглядового (наглядової ради), позбавлених компетенції, властивої для виконавчого органу. Законом, проте, передбачається, що лакуни такої галузевої правосуб'єктності недержавних пенсійних та корпоративних фондів заповнюються за рахунок правосуб'єктного потенціалу

³⁹² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

³⁹³ Пундор Ю.О. Про необхідність вдосконалення у теорії права класифікації суб'єктів права з урахуванням потреб галузевих теорій (на прикладі теорії господарського права). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 51.

³⁹⁴ Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність інвестиційного фонду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 97.

³⁹⁵ Горбачова О.О. Особливості правосуб'єктності недержавного пенсійного фонду в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 192-193.

визначених законом спеціалізованих господарських організацій, зокрема залучених на договірній основі компаній з управління активами та зберігачів, а для пенсійних фондів – і адміністраторів. У цій ситуації відбувається розосередження цілісного масиву правосуб'єктності на комплекс пов'язаних між собою секторів. Мета законодавця – реалізація публічного інтересу щодо розумного зменшення обсягу ризиків у соціально важливих сферах господарсько-фінансової діяльності, а також гарантування збереження та досягнення вищого рівня ефективності використання ресурсів, залучених у суспільно-необхідні проекти, за рахунок спеціалізації їх суб'єктів.

У сфері господарювання досить поширений такий вияв функціонально спрямованої комплексної правосуб'єктності, який набувається суб'єктом права на договірній основі шляхом використання фрагментів специфічної (спеціальної та виключної) правосуб'єктності посередників у відносинах з іншими суб'єктами права. Наприклад, згідно із Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок» (ч. 2 ст. 17) ліцензовані державою в особі НКЦПФР торговці цінними паперами мають право на підставі договорів комісії та доручення, від свого імені чи від імені іншої особи, за її дорученням і за її рахунок укладати договори щодо цінних паперів та інших фінансових інструментів. При цьому, згідно із ч. 8 ст. 17 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», правочини щодо цінних паперів повинні вчинятися за участі або посередництва торговця цінними паперами, хоча законом встановлена й низка винятків із цього правила (спадкування, дарування, правонаступництво тощо).

Відтак особи, які прагнуть оплатно набути у власність чи оплатно відчужити цінні папери, у переважній більшості випадків можуть реалізувати такі свої наміри лише за посередництва торговця цінними паперами, наділеного необхідною для цього функціональною правосуб'єктністю. Саме нею на період вчинення відповідного договору на підставі закону доповнюється змістовно обмежена правова суб'єктність клієнта, тобто у нього формується функціонально спрямована комплексна правова суб'єктність. Стрижнем, який поєднує різні за змістом фрагменти правової суб'єктності в єдиний комплекс, є воля та інтереси клієнта, враховані у змісті норм об'єктивного права та забезпечені їх силою.

Виходячи із викладеного вище, можна визначити такі характерні ознаки функціонально спрямованої комплексної правової суб'єктності:

а) скерованість на забезпечення рівноваги приватних і публічних інтересів у складних та соціально значущих сферах правовідносин (у наведених прикладах – здійснення влади, приватні пенсійні заощадження, інвестиційна діяльність);

б) примусовий характер виникнення. Визначені законом суб'єкти права під загрозою застосування дуже істотних санкцій зобов'язані утворювати відповідні правосуб'єктні зв'язки;

в) домінування імперативних засад над диспозитивними у процесі реалізації. Зокрема, договірна форма поєднання учасників відповідних правовідносин може застосовуватися для формування правосуб'єктності такого виду, однак зміст відповідних договорів та порядок їх укладення, виконання і припинення чітко регулюється законодавством.

Третю групу виявів комплексної правосуб'єктності утворюють, на нашу думку, практично спрямовані випадки диспозитивного залучення суб'єктом права зовнішнього правосуб'єктного ресурсу з метою подолання фактичних бар'єрів, які перешкоджають йому самостійно втілити власну правову суб'єктність (наприклад, географічних, часових, фінансових, інформаційних). «Характерною ознакою таких ситуацій є те, що той суб'єкт права, який ініціює формування відповідного правосуб'єктного ресурсу, робить це з метою реалізації при правосуб'єктному посередництві інших персон потенціалу власної правової суб'єктності»³⁹⁶.

Насамперед йдеться про інститут представництва, присутній в усіх галузях публічного та приватного права, яким передбачається утворення правосуб'єктного поєднання довіритель – представник (за законом, за договором, на підставі акту суб'єкта права). Одноособові органи управління юридичних осіб такими представниками не виступають³⁹⁷, позаяк є внутрішніми частинами відповідних організацій та оперують їх правовою суб'єктністю.

³⁹⁶ Січевлюк В.А. Загальнотеоретичне дослідження комплексної правової суб'єктності. С. 18.

³⁹⁷ Зеліско А.В. Зміст правосуб'єктності підприємницьких юридичних осіб приватного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 4. С. 20.

Явище практично спрямованої комплексної правосуб'єктності не локалізоване в якійсь окремій галузі чи сфері права, має інструментальний характер. У цивільному праві така правосуб'єктність виникає в осіб, поєднаних договорами доручення та комісії (глави 68 та 69 ЦК України), у господарському праві бачимо інститут агентського договору (глава 31 ГК України). У галузях публічного права прикладами утворення правової суб'єктності цього різновиду можуть бути: факти виконання доручень іноземних судів судами України, а також виконання іноземними судами доручень судів України (розділ XI ЦПК України, розділ IX ГПК України, статті 85-88 КАС України тощо); випадки, коли повноваження органів держави внаслідок делегування виконуються органами держави чи навпаки (ч. 14 ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); непоодинокі ситуації у міжнародному публічному праві, коли одна з держав представляє інтереси іншої держави у дипломатичній сфері тощо.

Усі ці ситуації виникають внаслідок не браку дієздатності чи іншого структурного елемента правосуб'єктності, а фактичних труднощів чи практичної недоцільності її безпосередньої реалізації тим суб'єктом права, який ініціює конкретний вияв практично спрямованої комплексної правової суб'єктності. У такій ситуації правосуб'єктність однієї особи транслюється у правовідносини, в яких вона фактичної участі на бере і, таким чином, опосередковано реалізується через іншу персональну правосуб'єктність, використану як засіб.

Звернемо окрему увагу на ознаку легітимності, яка повинна бути властивою комплексній правовій суб'єктності загалом, включаючи її практично спрямований різновид, позаяк на практиці спостерігаються чисельні відхилення від цього правила.

Зокрема, мотив нелегітимного залучення та використання чужої правосуб'єктності неминуче генерується в осіб, чия правосуб'єктність обмежена законом (державні службовці та інші особи, які виконують функції держави чи місцевого самоврядування). Також досить часто нелегітимна комплексна правосуб'єктність формується у відповідь на прагнення особи позбавитися обмежень, встановлених договором (наприклад, договором комерційної концесії чи корпоративним договором акціонерів) або коли особа прагне вирватися із тісного для її волі простору, передбаченого вироком суду. Зловживати можливо-

стями комплексної правової суб'єктності схильні й посадові особи різноманітних корпорацій, чия правосуб'єктність обмежується законом або локальними корпоративними актами. На межі закону балансують і ті суб'єкти права, які користуються правосуб'єктністю так званих офшорних компаній (це юридичні особи-оболонки, єдиним призначенням яких є реалізація через посередництво своєї правосуб'єктності волі їх бенефіціарів).

Отже, в реальному правовому житті досить поширені ситуації комплексної правосуб'єктності, позбавленої легітимного характеру. Реакція законодавця України на це однозначна: практично спрямоване та інше залучення особою правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності іншого суб'єкта права, здійснене в обхід чи всупереч приписам об'єктивного права, кваліфікується як серйозне правопорушення, що передбачене низкою статей КК України, зокрема ст. 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом».

Відтак комплексна правосуб'єктність, на нашу думку, є засобом реалізації інтересів та/чи виконання суспільно корисних функцій тих суб'єктів права, які її набувають, шляхом легітимного заповнення прогалін у структурі та/або змісті їх правосуб'єктності відповідними частинами правосуб'єктності інших суб'єктів права³⁹⁸. Поняття «комплексна правова суб'єктність» (або «розділена правова суб'єктність») є своєрідним антонімом поняття «унітарна правова суб'єктність» (останнє, у свою чергу, допустимо замінити терміном «єдина правова суб'єктність»). Обидва поняття позначають цілісні правосуб'єктні об'єктивації, однак перша має своїм носієм одного суб'єкта, друга – двох і більше суб'єктів права.

Слід зазначити, що легітимність загалом є іманентною ознакою будь-якого вияву дійсної правової суб'єктності. Втрата суб'єктом права легітимності рівноцінна знищенню основи його правосуб'єктності, а саме правоздатності. Тому нелегітимність, зокрема, практично спрямованої комплексної правової суб'єктності, що властива підставним чи номінальним особам, обов'язково нівелює її дійсне функціональне навантаження та породжує тенденцію до втрати нею бажаної для її контролера цілісності. Саме тому не заснована на реальній легітим-

³⁹⁸ Січевлюк В.А. Загальнотеоретичне дослідження комплексної правової суб'єктності. С. 19.

ності правова суб'єктність часто руйнується, всупереч волі її ініціатора закріплюючись за формально незалежними від нього персонами, а її приховані (корпоративною чи іншою зовнішньою «юридичною завісою») користувачі завжди несуть істотний ризик втрати тих благ, які утримуються в їх інтересах іншими особами на імітаційній правосуб'єктній основі.

***

Отже, комплексна правосуб'єктність є ефективним засобом реалізації інтересів та/чи виконання суспільно корисних функцій тих суб'єктів права, які її набувають. Вона формується шляхом легітимного заповнення прогалін у структурі та/або змісті їх правосуб'єктності відповідними частинами правосуб'єктності інших персон.

Структурно спрямований вид комплексної правової суб'єктності є відносно нетривалим у часі явищем, позаяк виникає на етапах становлення чи припинення суб'єкта права, тобто тоді, коли його правосуб'єктність ще не набула або вже втратила структурну повноту в сенсі здатності до прав та обов'язків, здатності нести та покласти відповідальність чи здатності суб'єкта права власними діями реалізувати свій правовий потенціал.

Функціонально спрямований вид комплексної правової суб'єктності формується суб'єктом права за умови наявності у належній йому правосуб'єктності структурної повноти шляхом залучення до її змісту додаткового обсягу прав, обов'язків та засобів покладання і несення відповідальності. Вияви такої правосуб'єктності спрямовані на забезпечення балансу приватних та публічних інтересів у складних та соціально значущих сукупностях правовідносин (що виникають, наприклад, у владній сфері, в галузі нагромадження та збереження пенсійних ресурсів, при функціонуванні інституційних форм здійснення спільного інвестування тощо).

Практично спрямований вид комплексної правової суб'єктності забезпечує подолання суб'єктами права географічних, часових та інших фактичних бар'єрів, що перешкоджають реалізації їх власного правосуб'єктного потенціалу.

3.4. ЗМІСТ І ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СКЛАДНА ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

У загальній теорії права правосуб'єктність зазвичай сприймається обов'язковим атрибутом абстрактного суб'єкта права, а її наявність – як обов'язкова передумова його вступу у правовідносини з іншими суб'єктами права. Відповідно фокус досліджень цього явища зміщується у простір трансакційної взаємодії осіб та інших суб'єктів права, де розгорнуті їх зовнішні відносини в якості вольових персон. Неминучим наслідком такого акцента наукових пошуків є ослаблення уваги до внутрішніх реалій цього феномена. Особливо відчувається брак досліджень складної правової суб'єктності, яка поєднує у цілісність декілька окремих правосуб'єктностей, функціонально залежних між собою.

Хоча «навіть просте емпіричне спостереження свідчить про істотні відмінності між правосуб'єктністю, наприклад, фізичної особи, об'єднання осіб, адміністративно-територіальної одиниці та держави»³⁹⁹, цілеспрямованих теоретичних досліджень різних рівнів складності цього правового явища у загальній теорії права майже не здійснено. В останні роки лише окремі аспекти феномена складної правової суб'єктності були предметом уваги науковців, переважно представників тих чи інших галузевих юридичних доктрин.

Так, Ю. Юркевич зауважує, що договірні об'єднання фізичних та/або юридичних осіб володіють правосуб'єктністю, обсяг якої визначається за згодою їх учасників у договорі, спрямованому на утворення об'єднання. Також він відзначає, що такі договори виконують інтеграційну функцію незалежно від наявності чи відсутності у об'єднань, які створюються, статусу юридичної особи⁴⁰⁰. Однак до аналізу осо-

³⁹⁹ Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 240.

⁴⁰⁰ Юркевич Ю.М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. С. 4-10.

бливостей правосуб'єктності договірних об'єднань осіб дослідник не звертається.

В. Щербина вказує на існування особливої (складної) правосуб'єктності у об'єднань підприємств. Він підкреслює, що «з точки зору правосуб'єктності, об'єднання являє собою сукупність самостійних суб'єктів права, спільні майнові права та інтереси яких реалізує об'єднання»⁴⁰¹. З ним солідарна В. Рєзнікова⁴⁰².

Р. Джабраїлов вважає, що не можна ототожнювати правовий статус міста з правовим статусом пов'язаних із ним суб'єктів, таких, як територіальна громада та органи місцевого самоврядування. Він доводить, що «місто як суб'єкт права наділене усіма ознаками, які дають можливість відносити його до учасників господарських відносин»⁴⁰³. При цьому вчений звертає увагу на характерну деталь: органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження і від імені міста як публічного утворення, і від власного імені⁴⁰⁴. На основі аналізу та систематизації наукового і нормативно-правового матеріалу він підкреслює, що визнання міста суб'єктом господарського та інших галузей права є закономірним⁴⁰⁵. Проте погляд на правову суб'єктність міста як на складну систему із декількох взаємозалежних правосуб'єктностей органів міського самоврядування у докторській дисертації Р. Джабраїлова «Господарська правосуб'єктність міста» відсутній.

У свою чергу, досліджуючи міжнародну правосуб'єктність держави, О. Тарасов категорично заперечує проти регресивного пониження масштабу цієї особливої суверенної правової особи до рівня юридичної особи, як це пропонується у більшості досліджень⁴⁰⁶. У монографії «Суб'єкт міжнародного права» її автор зосереджується

⁴⁰¹ Щербина В.С. Суб'єкти господарського права. С. 165.

⁴⁰² Рєзнікова В.В. Правове регулювання спільної господарської діяльності в Україні: навч. посіб. Київ: Центр учбової літ., 2007. С. 47.

⁴⁰³ Джабраїлов Р.А. Господарська правосуб'єктність міста: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2011. С. 8.

⁴⁰⁴ Там само. С. 10.

⁴⁰⁵ Там само. С. 13.

⁴⁰⁶ Наприклад, М. Шумило і О. Андрушко звертають увагу на «відсутність наукових розвідок про державу як публічно-правове утворення, що має статус юридичної особи у сфері публічних відносин, зокрема й у кримінально-процесуальній діяльності» [Шумило М.Є., Андрушко О.В. Держава як суб'єкт юридичної відповідальності перед людиною у кримінальному процесі. *Право України*. 2018. № 8. С. 20].

майже виключно на тій специфіці правової суб'єктності держави, яка виявляється у її відносинах з іншими суб'єктами міжнародного права, обходячи, на жаль, своєю увагою питання внутрішньої архітектури правосуб'єктності держави⁴⁰⁷.

Відзначимо, що галузеві дослідження феномена складної правової суб'єктності із зрозумілих причин локалізовані у предметних сферах відповідних доктрин, а також обмежені прикладними формулюваннями конкретних законодавчих актів. Проте теоретичні узагальнення, сформульовані юридичною наукою галузевого рівня, є цінними для того, щоб на їх основі розгорнути системне дослідження проблеми складної правосуб'єктності засобами загальної теорії права.

Спробуємо дослідити правосуб'єктність як ієрархічну систему, утворену її різними за рівнем складності виявами. Тим самим загальнотеоретична категорія «правова суб'єктність» буде конкретизована шляхом формулювання низки відповідних понять, кожне з яких відображатиме специфічну за рівнем складності диференціацію обраного предмета дослідження.

Загальна теорія права є «наукою усіх юридичних наук», систематизуючи здобутки галузевих доктрин, збагачуючи їх диференційовану конкретику розумінням найбільш фундаментальних закономірностей та зв'язків, а також забезпечуючи існування сукупності накопичених знань про право у вигляді цілісної та внутрішньо узгодженої системи. Як слушно відзначено у літературі, «теорія держави і права є базовою, фундаментальною, методологічною наукою, що формулює загальні поняття, категорії, принципи та закономірності держави і права, які використовуються галузевими, спеціальними, прикладними та іншими юридичними науками»⁴⁰⁸.

З огляду на це теоретичні здобутки галузевих доктрин для теорії права постають як вихідний ілюстративний матеріал, як своєрідна «теоретична емпірика», розрізнені частини якої потребують системного пізнання із вищою мірою абстрагування. Звертаючись до теорії права, галузеві доктрини активно пропонують їй своє теоретичне надбання,

⁴⁰⁷ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. С. 354.

⁴⁰⁸ Білас І.Г., Білас А.І. Трансформація загальної теорії держави і права у сучасну юриспруденцію та її функціональне призначення у формуванні праворозуміння юристів. *Наше право*. 2015. № 4. С. 8.

причому кожна – власне. Така цілеспрямована дія, по-перше, може сприяти відособленню загальної теорії права від «дійсної емпірики» права, тобто від реалій законодавства та практики його застосування, по-друге, істотно впливає на змістовне наповнення і логічну обґрунтованість загальнотеоретичних узагальнень.

Юридична наука галузевого рівня справляє постійний та серйозний вплив на загальну теорію права, чому є багато прикладів в юриспруденції. Так, один із перших європейських теоретиків права Д. Остін обстоював думку про те, що право є реальним фактом та існує у вигляді сукупності наказів (commands), забезпечених загрозою застосування санкцій. Команди ж походять зі сфери верховної правосуб'єктності суверена (монарха). Усі інші особи знаходяться у залежному статусі та вимушені підкорятися юридичному волевиявленню суверена. Зрозуміло, що така теоретична модель найбільше кореспондується із галузями публічного, зокрема кримінального права, та не пояснює правові явища, що відбуваються у сфері дії приватного права.

З іншого боку, в сучасній теорії права у тому її розділі, який стосується правосуб'єктності, на нашу думку, домінують приватно-правові концепти, запозичені із доктрини цивільного права, де основним суб'єктом була й залишається фізична особа. Модель правосуб'єктності у цивілістиці сприймається як досконала, і саме тому вона, з точки зору представників цієї галузевої науки, повинна бути еталоном в оцінці правової суб'єктності, наявної у інших її носіїв, починаючи із правосуб'єктності юридичної особи. Зокрема, усі теорії юридичної особи тим чи іншим чином співвідносили її (тобто юридичної особи) правову суб'єктність з елементами правосуб'єктності, наявними у фізичної особи. За теорією фікції, «властивостями суб'єкта права (свідомістю, волею) у дійсності володіє тільки людина. Однак законодавець у практичних цілях визнає за юридичними особами властивості людської особистості, уособлює їх»⁴⁰⁹.

Представники органічної теорії юридичної особи виходили з того, що «реальна воля існує лише в людині, а тому тільки остання може

⁴⁰⁹ Дашковська О.О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 22. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5223/1/Dashkovska_21_24.pdf.

виражати волю юридичної особи, будучи її органом, який передає назовні волю колективного суб'єкта. Причому між органом і юридичною особою не існує жодних юридичних відносин. Це одне юридичне ціле. Аналогічні погляди поділяли й представники реалістичної теорії, що розвинули ідеї органічної теорії і вперше назвали ознаки юридичної особи: власну волю й інтерес, які й забезпечували останній можливість самостійно виступати як суб'єкт обороту»⁴¹⁰.

На думку Ю. Толстого, автора так званої «теорії директора» (відповідно до якої волю юридичної особи у правовідносинах втілює її керівник), «поза живими людьми, на поведінку котрих інститут юридичної особи повинен здійснити вплив в якості стимулу, обґрунтування цивільної правосуб'єктності державних органів, як, проте, і правосуб'єктності загалом, – дати неможливо»⁴¹¹. Навіть теорія безсуб'єктних прав у своїх вихідних основах неминуче зверталася до правоздатності фізичної особи, щоб потім відкинути її зв'язок із правоздатністю особи юридичної⁴¹².

Дійсно, практика правового життя щоденно дає свідчення того факту, що базовим суб'єктом права була і залишається особа (однак, на нашу думку, не тільки фізична, але й юридична). Її можливості користуватися потенціалом об'єктивного права, тобто набувати правові статуси та реалізувати їх у правовідносинах, забезпечуються через наявність у особи атрибуту правосуб'єктності. Модель правосуб'єктності особи є цілісною (тобто вона постає як єдине ціле, її елементи гармонійно доповнюють один одного у загальному функціональному зв'язку), завершеною (це означає, що потенціал такої правосуб'єктності загалом, а також потенціал кожного із її складових елементів сформований та може бути реалізований максимальною мірою) та персоніфікованою (правосуб'єктність закріплюється за особами як

⁴¹⁰ Борисова В. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність. *Вісник Академії правових наук*. 2001. № 4 (27). С. 121.

⁴¹¹ Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. Отв. ред. Иоффе О.С. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. С. 81.

⁴¹² Німецький цивіліст А. Брінц особиву увагу приділив критиці твердження про те, що «без особи немає майна», вказавши, що майно може належати не комусь, а чомусь, а саме певній надособовій меті [Воронюк О. О. Генезис уявлень про юридичну особу як суб'єкта права. *Університетські наукові записки*. 2008. № 2. С. 75].

за персонами – індивідуальними вольовими суб'єктами, що за своїм розсудом у межах чинного правопорядку володіють, користуються та певною мірою розпоряджаються нею як ресурсом).

Цілком очевидно, що правова форма особи, фізичної чи юридичної, є максимально завершеною в своєму становленні, досконалою та найбільш унормованою правом оболонкою для закріплення, реалізації та розвитку правосуб'єктності. Як відзначив В. Кочин, «суб'єкти права, які не мають ознак уособленості, тобто не є фізичними чи юридичними особами, можуть мати лише окремі приватні права або приватні інтереси»⁴¹³.

Незважаючи на загальну тотожність правосуб'єктності, що властива особам, за рівнем складності вона є дещо різною у фізичних та юридичних осіб. А саме: «правосуб'єктність юридичної особи відрізняється від правосуб'єктності особи фізичної насамперед форматом функціонування дієздатності, яка для таких суб'єктів є інтегральним результатом злагодженої роботи елементів її внутрішньої структурно-функціональної системи»⁴¹⁴.

Слід зазначити, що у кожній реальній юридичній особі виникає внутрішня диференціація дієздатності щонайменше на три підсистеми – управлінську (генерує мету діяльності та волю юридичної особи), функціональну (реалізує предмет діяльності відповідної організації) та комунікативну (забезпечує внутрішню та зовнішню інформаційну, юридичну та іншу комунікацію юридичної особи). Крім цього, цілісні фрагменти правосуб'єктності юридичної особи можуть надаватися її відокремленим підрозділам (філіям та представництвам) без набуття останніми власного статусу юридичної особи. Фізична ж особа, на відміну від особи юридичної, не володіє внутрішнім правосуб'єктним простором, оскільки ядро властивої такій особі дієздатності (воля, раціональне мислення) формується та реалізується у сфері її психічної діяльності як людини.

Не можна не заперечити спробам спрощення складного профілю правової суб'єктності юридичних осіб шляхом так званого розшире-

⁴¹³ Кочин В.В. Категорія «особа» у приватному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 56.

⁴¹⁴ Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). С. 241.

ного розуміння поняття «правоздатність», як це робить, наприклад, казаський цивіліст С. Клімкін. Він вважає, що на відміну від осіб фізичних, щодо юридичних осіб закон не згадує їх якоїсь «дієздатності». Це зумовлено самою сутністю юридичних осіб, котрі стають «дієздатними», тобто здатними своїми діями набувати та здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки та виконувати їх з моменту державної реєстрації. Тому в світлі ст. 35 Цивільного кодексу Республіки Казахстан термін «правоздатність» слід тлумачити ширше, позаяк до його змісту входять також всі елементи дієздатності»⁴¹⁵. Такий висновок є, на нашу думку, дуже формальним, адже у ньому не врахована єдина природа правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб (виокремленим та невід'ємним елементом якої завжди постає дієздатність⁴¹⁶) та ґрунтується виключно на положеннях Цивільного кодексу Республіки Казахстан.

Слід також відзначити, що безвідносно до виду органу чи підрозділу юридичної особи його управлінські, виробничі та інші функції виконують фізичні особи, наділені законом відповідними статусами (службові особи, посадові особи, наймані працівники тощо). Іншими словами, юридична особа позбавлена можливості здобути адекватну міру правосуб'єктності (у сенсі дієздатності) без того, щоб її внутрішні структурно-функціональні підсистеми не «ожили» шляхом їх наповнення необхідною кількістю інкорпорованих індивідів – фізичних осіб, наділених по встановленій процедурі статусами, необхідними для роботи у складі відповідної організації.

Отже, «штучна» правосуб'єктність юридичної особи має, на нашу думку, вищий рівень складності порівняно із «природною» правосуб'єктністю фізичної особи. Для останньої залучення правосуб'єктності інших осіб є зовнішнім, тимчасовим та вимушеним актом, зо-

⁴¹⁵ Климкин С.И. Реализация правоспособности юридического лица через его органы. *Цивилистические записки: межвуз. сб. науч. трудов.* Москва: Статут, 2001. С. 158.

⁴¹⁶ На думку російського цивіліста Є. Суханова, «як і кожен учасник цивільного обігу, юридична особа володіє правоздатністю та дієздатністю». Відзначаючи, що для юридичних осіб розмежування «цих категорій зазвичай не має значення», оскільки вони виникають та припиняються одночасно», Є. Суханов, поряд із цим, сам постійно звертається до них як до самостійних правових сутностей [Гражданское право: учебник. в 4 т. Т. 1: Общая часть / под ред. Е.А. Суханова. Москва: Волтерс Клувер, 2008. С. 237].

крема у початковий період життя чи в ситуації обмеження або втрати власної дієздатності внаслідок психічної хвороби чи з інших підстав, перелік яких є вичерпним, однак має тенденцію до розширення⁴¹⁷. І навпаки, для юридичних осіб використання правосуб'єктного потенціалу інших фізичних осіб (та, в певних ситуаціях, також і юридичних осіб) є звичайною, хоча й, як видно із чисельних судових проваджень у трудових та корпоративних спорах, достатньо складною практикою.

Як було відзначено вище, незважаючи на деякі особливості, усім диференціаціям особової правосуб'єктності властива загальна якісна тотожність. Як слушно зазначав І. Кістяківський, «особа – поняття правове і поняття єдине; немає осіб фізичних та осіб юридичних. Особа фізична – це *contradictio in adjecto*, особа юридична – тавтологія. Особа – поняття однакове в усіх випадках, де б ми з нею не зустрічалися»⁴¹⁸.

Цілком очевидно, що носії особової правосуб'єктності утворюють своєрідну «еліту» суб'єктів права: вони автономні, самодостатні та, основне, ефективні у правовому сенсі, позаяк сучасне законодавство гарантує їм максимально повну та завершену за формою і змістом правосуб'єктність. На нашу думку, всіх осіб як суб'єктів права єднає саме міра реального забезпечення їх персональної самобутності як цілісно-го правового «я», що тяжіє до максимального значення.

Слід зазначити, що особова правосуб'єктність є базовою і водночас відносно автономною одиницею багатьох складніших правосуб'єктних систем. Вона дає приклад такого роду правової суб'єктності, який умовно можна назвати простою правосуб'єктністю. Її видами, відповідно, є правосуб'єктність фізичної особи та правосуб'єктність юридичної особи. Однак ще Й. Покровський відзначав, що самостійні суб'єкти прав не завжди набувають форми юридичної особи, більше того, «сучасне життя щодня утворює незліченні колективи, які мають характер соціальної єдності, але які не відповідають вимогам закону щодо юридичних осіб і часто достатньо чітко не бажають їм відповідати (наприклад, різноманітні робітничі спілки)»⁴¹⁹.

⁴¹⁷ Андрюшкова О.А. Поняття та підстави обмеження цивільної дієздатності за законодавством України та зарубіжних країн. *Право: зб. наук. праць*. 2012. Вип. 19. С. 200-201.

⁴¹⁸ Кістяковский И.А. Понятие субъекта прав. С. 124.

⁴¹⁹ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. С. 158-159.

Складніші формати правосуб'єктності є, зокрема, атрибутом тих утворень, які виникають переважно у вигляді різноманітних об'єднань осіб, передбачених об'єктивним правом. У контексті цього дослідження «об'єднання осіб» ми розуміємо як правосуб'єктне утворення без статусу юридичної особи, учасниками якого є фізичні та/або юридичні особи, які на договірних чи інших правових засадах спільно діють для досягнення визначених цілей.

Безвідносно до конкретних особливостей їх правового статусу такі правосуб'єктні утворення (їх у загальнотеоретичних та галузевих дослідженнях іменують по-різному – «колективними утвореннями», «групами осіб», «квазісуб'єктами», «суб'єктоподібними утвореннями» тощо) існують у вигляді певної ієрархічної системи, елементи якої зазвичай перебувають під істотним впливом її управлінського центру. «Учасники таких об'єднань, загалом зберігаючи за собою фундаментальний статус особи, позбавляються певної частини своєї правосуб'єктної самобутності, делегуючи, координуючи чи підпорядковуючи більший або менший обсяг власної правоздатності, деліктоздатності та дієздатності відповідній центральній ланці»⁴²⁰. Водночас зменшення обсягу власної правосуб'єктності учасників компенсується благами, що отримують останні в результаті ефективнішого використання частини правосуб'єктного потенціалу, вилученого у них центром того об'єднання, учасниками якого вони стали.

На нашу думку, об'єднання осіб є одним із прикладів «утворень зі складною правосуб'єктністю». Їх характерною рисою є те, що у об'єднання та його учасників виникає особливий комплекс зустрічних прав та обов'язків, у якому інтереси об'єднання як цілого домінують над окремими інтересами його учасників. Особи, які створили об'єднання чи вступили до нього, образно кажучи, постійно знаходяться у внутрішньому «правосуб'єктному ефірі» такого об'єднання та перебувають під його визначальним впливом, залишаючись при цьому автономними та вольовими суб'єктами права. Саме це відрізняє відносини такого роду від, наприклад, взаємозв'язку підприємницьких товариств з їх учасниками (у яких перевага віддана інтересам останніх).

⁴²⁰ Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). С. 242.

Вказаний вище вид складної правосуб'єктності передбачає своїм ресурсним джерелом сукупність окремих правосуб'єктностей осіб, залучених до відповідного об'єднання. Звернення об'єднання до цього джерела, як зазначалося вище, неминуче спричиняє більше чи менше позбавлення кожного учасника частини належного йому правосуб'єктного потенціалу. Тобто потужність правосуб'єктності центральної ланки об'єднання осіб, як уявляється, є обернено пропорційною потужності кожної окремої особової правосуб'єктності його учасника. З іншого боку, логічним наслідком диспропорції, що виникає, постає (чи об'єктивно повинне поставати через закріплення у законі або в локальному корпоративному акті) посилення пасивної деліктоздатності того суб'єкта права, який виконує функції організаційного центру об'єднання осіб. Для нього закон досить часто встановлює додаткову можливість певним чином відповідати за зобов'язаннями підпорядкованих учасників (наприклад, у ч. 4 ст. 123 ГК України передбачено, що об'єднання підприємств не відповідає за зобов'язаннями його учасників, а підприємства-учасники не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено установчим договором або статутом об'єднання⁴²¹).

Об'єднання осіб, наділене складною правосуб'єктністю, позбавлене можливості діяти у формі єдиної юридичної особи, оскільки, здобуваючи такий вигляд, воно втрачає свою правову ідентичність, визначеність функціонування власне як об'єднання осіб. Адже кожна юридична особа є організаційно цілісним суб'єктом права, наділеним власною волею та, як правило, завершеною за формою і змістом правосуб'єктністю. Це організоване та вольове «Я», що вирізняє себе у навколишній об'єктно-суб'єктній реальності й ставиться до неї як до джерела викликів і ризиків та водночас і як до ареалу ресурсів, необхідних юридичній особі для самозбереження та розвитку. В складі юридичної особи не може діяти жодних інших організаційних утворень зі статусом особи, оскільки у протилежному випадку руйнується її, тобто юридичної особи, специфічна органічна цілісність як саме такого суб'єкта права. Усі структури, наявні у внутрішньому організаційному просторі юридичної особи, неминуче позбавлені особового

⁴²¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

правосуб'єктного статусу, оскільки являють собою функціональну основу правосуб'єктності саме тієї особи, до складу якої включені, та покликані генерувати і втілювати лише її власну особову волю⁴²².

В кожному правосуб'єктному об'єднанні осіб, як було відзначено вище, завжди існує певний організаційний центр, і найчастіше його функції виконує окремий суб'єкт права у статусі особи, що кореспондується із потребами у мобільному (а тому ефективному) управлінні об'єднанням. Особа, уповноважена на управління договором, актом чи законодавством, має можливість справляти на учасників об'єднання координаційний чи субординаційний вплив, а також здійснює представництво загалу своїх учасників у відносинах із третіми особами. Випадки, коли повноваження на управління та представництво спільних інтересів здійснюються усіма учасниками об'єднання або декількома із них, не є характерними, однак передбачаються законодавством для деяких видів об'єднань осіб. Такий формат дає змогу ефективно суміщати в єдиній системі декілька персональних правосуб'єктностей із мінімальним тиском на їх автономію та є доцільним, зокрема, в умовах партнерства⁴²³.

Праву України об'єднання осіб зі складною правосуб'єктністю відомі, зокрема, як:

1) колективні утворення на основі організаційно-господарських договорів (співтовариства у формі договору про спільну діяльність (глава 77 ЦК України), договору про спільну діяльність у рамках державно-приватного партнерства (ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство»), засновницького договору (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства»), договору про створення товариства (ст. 10 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») тощо;

⁴²² Показово, що розуміння юридичної особи як єдиного суб'єкта права мало місце у радянській теорії права 30-40-х років. Так, С.А. Голунський та М.С. Строгович вказували, що «юридичною особою називається об'єднання фізичних осіб, організація, установа, підприємство, якому закон надає право брати участь у правовідносинах в якості єдиного суб'єкта». Див.: Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. С. 275.

⁴²³ Домбровська А.В. Правові форми партнерських відносин в Україні. Харків, 2015. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/40322/1/198-199.pdf>.

2) технологічні парки, утворені групою юридичних осіб (Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»), промислово-фінансові групи (яких у нашій країні є досить багато, однак вони діють без офіційної інституціоналізації, позаяк Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» втратив чинність ще у 2010 р.). Такі утворення ґрунтуються на організаційно-господарських договорах, визначених відповідними законами, та, хоч і не перебувають у статусі юридичної особи, проходять державну реєстрацію та вносяться до спеціальних державних реєстрів;

3) холдингові групи (їх правове становище визначає Закон України «Про холдингові компанії в Україні», ГК України та інші акти законодавства);

4) громадські об'єднання та громадські спілки без статусу юридичної особи (Закон України «Про громадські об'єднання»)

5) об'єднання підприємств (глава 12 ГК України), асоціації органів місцевого самоврядування (Закон України «Про асоціації органів місцевого самоврядування»), об'єднання професійних учасників фондового ринку (Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок»), Асоціація фермерів та приватних землевласників України (Закон України «Про фермерське господарство») та інші визначені окремими законами асоціації суб'єктів господарювання⁴²⁴ тощо.

Правосуб'єктні утворення, організаційний центр яких певним чином формалізований у законодавстві як орган управління (або управлінського контролю), на нашу думку, набувають інституційного становища організації. Вони не досягають статусу юридичної особи і, зважаючи на цілі засновників, зовсім не потребують його. Як відзначають С. Грудницька та О. Шеремет, «організація ж не обов'язково є юридичною особою. Правосуб'єктність організації не має жорсткої

⁴²⁴ Об'єднання підприємств, асоціації суб'єктів господарювання та асоціації інших суб'єктів за законодавством України наділяються статусом юридичної особи. Цей підхід суперечить природі та змісту відповідних правовідносин, є формальним у сенсі штучного поширення на перелічені правосуб'єктні утворення (які є сукупностями самостійних суб'єктів права) статусу юридичної особи. Тим самим неминуче знижується рівень ефективності їх функціонування. Детальніше це питання розглядається у п. 6.1 монографії.

прив'язки до статусу юридичної особи»⁴²⁵. У свою чергу, співтовариства у формі договору про спільну діяльність та інші колективні утворення на основі організаційно-господарських договорів формально-юридичним станом організації, на нашу думку, не володіють, постаючи організованими правосуб'єктними утвореннями договірно-го походження.

Наступним видом за рівнем складності є, якщо можна так сказати, територіальна правосуб'єктність, властива населеним пунктам, тобто селу, селищу та місту, частинам населених пунктів (район у місті), а також іншим територіально-адміністративним одиницям – району, області, автономній республіці, тобто регіонам⁴²⁶, а також їх територіальним громадам. «Складовими елементами «територіальної правосуб'єктності» є, по-перше, правосуб'єктність відповідних територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, а по-друге – правосуб'єктність органів місцевого самоврядування (вторинних суб'єктів, обраних громадою чи створених від її імені)»⁴²⁷. Таким чином, порівняно із правосуб'єктністю об'єднань осіб територіальна правосуб'єктність населених пунктів розосереджується серед значної групи взаємозалежних суб'єктів права, наділених публічними функціями, а спосіб її функціонування передбачає поєднання правосуб'єктності відповідної територіальної громади (яка за законодавством України не набуває статусу юридичної особи), з правосуб'єктністю її органів – юридичних осіб (місцева рада, її виконавчий комітет, районна та обласна ради) і фізичних осіб із посадовим статусом (сільський, селищний та міський голова, староста).

Як слушно відзначено у літературі, місцеве самоврядування та його органи слід розуміти як «недержавну за своєю природою, самостійну форму здійснення народом своєї влади – публічну владу територіальної громади... як систему організації діяльності місце-

⁴²⁵ Грудницька С.М., Шеремет О.С. Щодо гармонізації законодавства України про повні товариства й об'єднання підприємств із законодавством ЄС. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 5.

⁴²⁶ Спеціальні питання стосовно особливостей правової суб'єктності частин населених пунктів та регіонів нами у цьому підрозділі монографії не розглядаються.

⁴²⁷ Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). С. 243.

вих жителів на відповідній території, що являє собою сукупність різноманітних органів й інститутів. Ця сукупність функціонує як єдиний цілісний механізм, центральною, провідною ланкою якого є територіальна громада»⁴²⁸.

Відповідно принциповою відмінністю складної територіальної правосуб'єктності сіл, селищ, міст (з районним поділом чи без такого) від складної правосуб'єктності об'єднань осіб є те, що обсяг правоздатності, деліктоздатності та дієздатності перелічених вище адміністративно-територіальних одиниць сукупно належить: а) їх громадам (правосуб'єктним утворенням без статусу юридичної особи) та б) юридичним особам і фізичним особам, яким з метою її реалізації законом надається особливий публічний статус. Останні, діючи в якості органів територіальної громади, одночасно реалізують у своїй роботі інтегральну правосуб'єктність села, селища та міста (з районним поділом чи без такого) як складних, однак цілісних адміністративних утворень.

При цьому відповідна ієрархія вибудована за субординаційним принципом, а її вершиною національне законодавство визначає не населений пункт, а його територіальну громаду. Нею, як визначає С. Русанова, є засноване відповідно до законодавства України «соціально-територіальне об'єднання фізичних осіб – жителів, які постійно проживають на території села, селища, міста, володіють спільними інтересами, психологічно усвідомлюють свою приналежність до громади й мають автономні повноваження з вирішення питань місцевого значення»⁴²⁹. Представницькі, виконавчі та інші владні повноваження органи місцевого самоврядування отримують саме від територіальної громади.

У свою чергу, правосуб'єктність самої територіальної громади, незважаючи на її фундаментальне значення, є неповною (оскільки громада позбавлена організаційної єдності, вона об'єктивно не має та не може мати завершеного статусу окремої юридичної особи, а тому не набуває повноти особової правосуб'єктності) і складною (її пра-

⁴²⁸ Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики/ за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. С. 65.

⁴²⁹ Русанова С.Ю. Гарантії прав територіальної громади: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. С. 14.

вособуєктність реалізує диференційована сукупність значної кількості автономних суб'єктів права – жителів села, селища чи міста). Останні об'єднані, хоча й не завжди міцно, спільними інтересами⁴³⁰, що відображають соціальні, культурні, економічні та інші реалії їх сумісного проживання у межах населених пунктів чи регіонів, і тому вони інтегруються у громади як відносно цілісні правосуб'єктні утворення. Мета територіальних громад – найповніше втілення їх інтересів шляхом реалізації колективних, тобто надіндивідуальних, прав⁴³¹, через що вони постійно та вольовим чином діють у напрямку досягнення бажаного, виявляючи свою цілеспрямовану волю безпосередньо чи через систему своїх органів самоврядування.

Позиціонуючи кінцевим носієм територіальної правосуб'єктності відповідні територіальні громади, законодавець безпідставно ігнорує та відсуває на «задній план» складний правосуб'єктний статус населених пунктів, а також регіонів. Проте звернемо увагу на те, що навіть у дефініції територіальної громади відзначено, що її утворюють жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр⁴³². Декларуючи самостійність населених пунктів, законодавець непрямо визнає і їх автономію як суб'єктів права, бачить їх утвореннями, які наділені складною правосуб'єктністю, підводить до розуміння необхідності підтримання гармонійної рівноваги

⁴³⁰ У спеціалізованих дослідженнях відзначається, що «основою місцевого самоврядування має стати усвідомлення територіальною громадою наявності спільних інтересів, а самі територіальні громади повинні стати такими місцевими спільнотами, які будуть об'єднані спільною діяльністю, інтересами та цілями щодо задоволення місцевих потреб, пов'язаних із побутом, середовищем проживання, відпочинком, навчанням тощо» [Кравченко Т.А. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування: аналіз сучасних наукових досліджень в Україні. *Держава та регіони*. Серія Державне управління. 2015. № 1. С. 70].

⁴³¹ Синергетична природа колективних прав соціальних спільнот та їх співвідношення з правами індивідів досліджені, зокрема, О. Панкевичем [Панкевич О.З. Колективні людські права: деякі філософсько-правові та загально-теоретичні аспекти (до ювілею Загальної декларації прав людини). *Право України*. 2018. № 9. С. 124-139].

⁴³² Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

у правосуб'єктних системах такого виду, що є запорукою сталості їх функціонування та розвитку.

Однак ще більшою мірою складності наділена інтегральна правосуб'єктність країни, яка у буденній свідомості, у наукових дослідженнях та законодавстві постійно та, на нашу думку, помилково отожднюється із правосуб'єктністю держави. Слід визнати, що для цієї похибки у сприйнятті дійсності існують чисельні законодавчі та інші передумови, починаючи, наприклад, з позбавлених системного підходу тлумачень змісту ст. 1 Конституції України, відповідно до якої «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»⁴³³, і закінчуючи прецедентною практикою судів, які є гілкою державної влади та діють від імені України, причому не країни чи її народу, а держави (одним із обов'язків якої саме і є забезпечення судочинства та виконання судових рішень). Проте послідовне прочитання Основного Закону України неминуче приводить нас до висновку про те, що він, серед іншого, спрямований на встановлення оптимального балансу правосуб'єктності держави Україна, з одного боку, та Українського народу, з іншого боку, в цілісній системі більш високого рівня, а саме – інтегральній правосуб'єктності країни Україна, яка поєднує у собі і правосуб'єктність народу (тобто, відповідно до преамбули Конституції, громадян України усіх національностей), і правосуб'єктність унітарної держави, яка іменується Україною. Остання «є владним органом суверенного самоврядування, реалізації та захисту інтересів Українського народу, постаючи, проте, самостійним суб'єктом права з власною складною внутрішньою диференціацією»⁴³⁴.

Отже, властива країні масштабна і верховна правосуб'єктність для того, щоб бути ефективною, на конституційному рівні розподіляється між народом та державою, які, зокрема, у Конституції України номіновані як автономні суб'єкти права. Відповідно до ст. 5 Основного Закону України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

⁴³³ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁴³⁴ Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). С. 244.

Як відзначає В. Корчака, «народ є творцем держави», адже виключно народ, за допомогою Конституції, визначає основи суспільного і державного устрою, створюючи систему вищих органів державної влади. Однак слабкість концепції правосуб'єктності народу, як вказує цей дослідник, часто вбачається у тому, що у правовідносинах, наприклад тих, які виникають в процесі проведення референдуму або виборів, суб'єктом виступає не народ (тобто сукупність громадян), а кожен громадянин⁴³⁵. На нашу думку, така точка зору є специфічною констатацією того, що народу властивий складний рід правової суб'єктності, цілісність якого дійсно реалізується у середовищі індивідуальних носіїв – фізичних осіб (громадян).

Окрему увагу звернемо на те, що правосуб'єктність держави (поряд з тим, що вона функціонує реально та сприймається як атрибут суверенного, вольового та персоналізованого утворення, єдиного у своїй природі) у відносинах з іншими суб'єктами права реалізується її органами, кожен з яких, у свою чергу, також наділений публічною правовою суб'єктністю. Іншими словами, держава існує у формі диференційованої та ієрархічно упорядкованої цілісності. Її утворює організована сукупність владних інституцій (переважно осіб, фізичних та юридичних, наділених адміністративною та іншою компетенцією), якими є: глава держави (Президент України), ВР України та її апарат, КМ України та його секретаріат, а також множина інших установ (міністерств, комітетів, національних комісій, адміністрацій тощо) зі статусом юридичних осіб публічного права. При цьому ті з них, сфера відання яких охоплює всю територію країни, як правило, до того ж володіють розгорнутою по регіонах мережею територіальних органів. У контексті викладеного вище цілком слушною є думка С. Архіпова про те, що «правова держава може бути охарактеризована в якості складної системи корпорацій, зв'язаних між собою спільними принципами побудови та функціонування»⁴³⁶.

⁴³⁵ Корчака В.М. Правосуб'єктність українського народу як особливого суб'єкта конституційно-правових відносин. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С. 122.

⁴³⁶ Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 466.

Позаяк правосуб'єктність держави є складною та розосередженою у системі внутрішніх, однак відносно автономних суб'єктів права (органів держави), слід підкреслити реальність існування держави як єдиного суб'єкта права. Цей факт свого часу дуже добре відзначив німецький енциклопедист права А. Меркель. Він писав, що оскільки «поєднання людей у державі не тільки мислиться абстрактно, однак у діяльності об'єднаних сил, у відносинах владарювання та підпорядкування, у загальній залежності від однакових джерел щастя і нещастя володіє даною для всіх чуттєвою дійсністю, то недоцільно іменувати державу, як це часто трапляється, простою абстракцією – а саме істотою тільки уявною. Оскільки, далі, це поєднання постійно, найчуттєвішим чином запускає у дію індивідуалізовану силу, визнану правом, у вигляді незліченних суб'єктивних прав, то буде настільки ж хибно іменувати його уявним суб'єктом права»⁴³⁷.

Водночас слід погодитися, що, на відміну від складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних одиниць (у якій правосуб'єктність територіальної громади має достатньо ефективні форми реалізації через представницькі органи місцевого самоврядування, які володіють статусом осіб), основний обсяг правосуб'єктного потенціалу країни зосереджується на державі – складній, а тому повільній у роботі ієрархічній системі, яка у спеціалізованих дослідженнях іноді іменується «суверенною правовою особою»⁴³⁸. На нашу думку, особою такий суб'єкт права, як держава, може бути названий лише дуже умовно, однак єдиний суверенітет та єдина, хоча й складна, правосуб'єктність, дійсно, є її безумовними атрибутами.

Статус суверенного утворення створює для держави можливість втілювати свою волю безвідносно до впливу воль інших суб'єктів права. Суверенність держави є своєрідною «юридичною бронєю», яка захищає її складну правосуб'єктність, створюючи чи іноді навіть розблоковуючи можливості для її функціонування (особливо для держав із федеративним чи конфедеративним державним устроєм). Показовим у цьому сенсі є збереження єдиного суверенітету держави та його реалізація у міжнародних відносинах. Незважаючи на федеративний чи

⁴³⁷ Меркель А. Юридическая энциклопедия / пер. Ф.К. Зейделя; под. ред. В.М. Грибовского. Санкт-Петербург, 1902. С. 59.

⁴³⁸ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. С. 122.

конфедеративний устрій, держава завжди, за винятком аномальних чи перехідних ситуацій, постає єдиним суб'єктом права та носієм цілісної міжнародної правосуб'єктності. Зокрема, як відзначає А. Донець у своєму дисертаційному дослідженні міжнародної правосуб'єктності суб'єктів федерації в ЄС, регіони, як складові частини держав-членів ЄС, не мають статусу суб'єкта міжнародного права. Водночас у процесі поглиблення європейської інтеграції їх можливості впливати на формування внутрішньої політики і ухвалення рішень в ЄС поступово суттєво зростають, що дає привід обговорювати можливість їх визнання нетиповими (неоригінальними) суб'єктами міжнародного права⁴³⁹. На нашу думку, використання різнорівневої моделі складної правосуб'єктності, що властива федеративним та конфедеративним державам, дає змогу чітко встановити ті конкретні обсяги правосуб'єктності, якими можуть володіти їх внутрішні регіони, та уникнути помилок у вигляді визнання суб'єктів федерацій чи конфедерацій суб'єктами міжнародного права.

Однак суверенність держави, доведена до абсолютної міри, відгороджує її як від міжнародної спільноти, так і від власного народу, виявляючи себе як самоізоляція та узурпація влади. Держава не повинна набувати суверенітету від свого народу, який, нагадаємо ще раз, в Україні згідно зі ст. 5 її Основного Закону, сам є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади. Тому, на нашу думку, суверенність характеризує систему правової суб'єктності країни загалом і не може бути присвоєна тільки однією із її складових.

Отже, існування простіших та складніших диференціацій правосуб'єктності є свідченням розвитку цього правового явища, який у юридичній науці повинен бути віддзеркалений у відповідній послідовності понять, побудованій за еволюційним принципом. Вирішенню цього завдання перешкоджають розрізненість, незавершеність і прикладна спрямованість законодавства, а також іманентні особливості галузевих доктрин, «затиснутих» межами своїх предметів. Відповідно завдання щодо пізнання складно організованих явищ, включаючи складні вияви правової суб'єктності, повинно знайти адекватне

⁴³⁹ Донець А.А. Міжнародна правосуб'єктність суб'єктів федерації в Європейському Союзі (на прикладі ФРН): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2017. С. 4.

вирішення у загальній теорії права. Для пізнання складних об'єктивацій правосуб'єктності необхідно виокремити істотні зв'язки та виявити закономірності й, основне, – закріпити здобуті результати відповідними понятійними індикаторами. Існує гостра доктринальна потреба у створенні системи вивічених понять, які б своїм змістом охоплювали ті важливі зв'язки, що стали звичними у сучасній буденній свідомості, однак не набули чіткого відображення у теорії права, як-от: правосуб'єктне взаємодоповнення територіальної громади та органів місцевого самоврядування, а також показали б народ не у його протистоянні з державою, а з боку їх цілісного поєднання у межах інтегральної правосуб'єктності країни.

Вважаємо, що складна правосуб'єктність виникає внаслідок консолідації деякої множини автономних правосуб'єктностей у нове, якісно визначене, однак диференційоване, системне ціле. Окремі правосуб'єктності-елементи, зберігаючи власну ідентичність, мають у такій системі своє місце та функції, зумовлені потребами її становлення та розвитку, а тому істотно чи вирішально залежать від неї.

Еволюційне ускладнення правової суб'єктності відбулося шляхом її стратифікації та об'єктивізоване у різних за ступенем складності рівнях, що відрізняються:

– характеристиками елементів. Зокрема, вони у певній правосуб'єктній системі можуть бути ідентичними (наприклад, у правосуб'єктності об'єднань осіб) чи різнорідними (зокрема, у правовій суб'єктності адміністративно-територіальної одиниці, складниками якої є правосуб'єктність відповідної територіальної громади, доповнена правовою суб'єктивністю кожного органу місцевого самоврядування);

– кількістю елементів. Наприклад, чим більша кількість елементів (особливо різнорідних) певного правосуб'єктного комплексу, тим більшою інтегральною складністю він наділений. У цьому сенсі правова суб'єктність народу є складнішою за правову суб'єктність територіальної громади, а правосуб'єктність країни є складнішою за правову суб'єктність села, селища, міста чи іншої адміністративно-територіальної одиниці;

– способом поєднання елементів. Ієрархічний спосіб поєднання елементів є складнішим порівняно із тим форматом правосуб'єкт-

ності, в якому складники не структуруються шляхом підпорядкування. У цьому аспекті правосуб'єктність держави як багаторівневої владної вертикалі постає складнішою порівняно із правосуб'єктністю громадянського суспільства;

– кількістю різнопланових та різнорівневих правосуб'єктних зв'язків. Так, правосуб'єктність демократичних країн насичена функціональними зв'язками, розгорнутими у вертикальній (субординаційній) та горизонтальній (координаційній) площинах, а тому є складнішою порівняно із правосуб'єктністю феодальних автократій, елементи якої взаємодіють переважно за моделлю підпорядкування.

У певних ситуаціях відсутність складної правосуб'єктності практично знищує можливість набуття кожною окремою правовою суб'єктністю необхідного їй додаткового потенціалу, або взагалі унеможливує сам факт появи окремої правосуб'єктності як явища (наприклад, до моменту набуття середньовічним містом магдебурзького, любекського чи іншого міського права у ньому не могло виникнути правосуб'єктних магістратів та/чи інших органів міського самоврядування, які замінили б своєю самоврядною діяльністю владу короля, барона чи єпископа). У свою чергу, руйнація складної правосуб'єктності має своїм наслідком втрату її елементами або частини, або взагалі усього належного їм правосуб'єктного потенціалу, оскільки вони не мають здатності його здобути чи зберегти самостійно (наприклад, правосуб'єктність магістратів та ратуш як органів самоврядування міст поступово була знищена внаслідок того, що у 1831 р. указом царя Миколи I у Російській імперії була скасована дія магдебурзького права для усіх міст, крім Києва, який, проте, також був позбавлений цього міського права декількома роками пізніше).

На завершення відзначимо, що ієрархічне функціонування феномена правосуб'єктності у вигляді вертикалі її простіших та складніших форм віддзеркалює закономірні процеси її еволюції, а також кореспондується із наслідками соціальної та іншої стратифікації, об'єктивно властивої суспільству. Зустрічні інтереси індивідів, юридичних осіб та різноманітних спільнот, спрямовані на задоволення їх потреб в отриманні частки наявних у розпорядженні суспільства ресурсів, максимально повно та стабільно можуть бути задоволені не інакше, як у правовій формі, шляхом досягнення ними вигляду легальних прав

та обов'язків як компонентів правосуб'єктності⁴⁴⁰. Відповідно іншого цивілізованого шляху допустити суб'єкта соціальної дії (особу, те чи інше об'єднання, соціальну спільноту тощо) до розподілу ресурсів, окрім як надавши йому певної міри правової суб'єктності, також не існує. Набута правосуб'єктність, завжди відгукуючись на інтереси її базового носія, вимагає адекватного втілення. Якщо суб'єкт права не здатен її утримати у «наявному тілі», то вона розгортається у потрібному їй ширшому та складнішому форматі, системно структурується у ієрархічній групі з декількох взаємопов'язаних носіїв, певною мірою втрачаючи у цілісності із-за внутрішніх бар'єрів, однак не позбавляючись її остаточно. При цьому чим масштабніша та складніша соціальна спільнота чи інше утворення, включене у конкурентну боротьбу за ресурси, тим масштабніша та складніша та правосуб'єктність, якою забезпечуються його інтереси.

***

Отже, об'єктивне право та практика його застосування дають підтвердження того, що правова суб'єктність як явище втілена у формах, відмінних за рівнем складності. Існування простіших та складніших диференціацій правосуб'єктності, з одного боку, певним чином відображає об'єктивну еволюцію цього правового явища, а з іншого – забезпечує одночасну участь різних суб'єктів права у реальних правовідносинах, створює можливості для ефективного виконання такими суб'єктами функцій, покладених на них об'єктивним правом, а також дозволяє їм втілити свої власні інтереси.

Реальні форми правосуб'єктності, систематизовані у вигляді ієрархічної вертикалі за принципом «від простішого до складнішого», утворюють таку послідовність: проста правосуб'єктність фізичної особи, проста правосуб'єктність юридичної особи, складна правосуб'єктність об'єднання осіб, складна правосуб'єктність територіальних утворень – адміністративно-територіальних одиниць (села,

---

⁴⁴⁰ П. Рабінович вказує, що «основоположна фундаментальність прав людини полягає в тому, що вони слугують базою, основою, підвалиною забезпечення існування та розвитку людини і в природі, і в суспільстві». Підкреслюючи значення прав людини, він тим самим показує дійсну роль правової суб'єктності для цього базового суб'єкта права [Рабінович П.М. *Універсальний канон людських прав. Право України*. 2018. № 9. С. 117].

селища, міста, району у місті, району, області) та інших, складна правосуб'єктність держави (унітарної, федеративної чи конфедеративної), складна правосуб'єктність країни (яку утворюють у сукупності правосуб'єктності народу та держави), складна правосуб'єктність об'єднання країн.

Еволюція форм правосуб'єктності від простіших втілень до складніших є закономірною. Зумовлена вона постійною потребою суб'єктів права в отриманні легітимних засобів для збереження та нарощування доступних їм ресурсів, обсяг яких у зовнішньому природному та соціальному середовищі завжди був, є й буде обмеженим. Концентрація потенціалів правосуб'єктності декількох суб'єктів права дає синергетичний ефект зростання їх сукупної потужності, якого без поєднання самостійних елементів у певну цілісність досягти неможливо.

Крім цього, для утворень, правосуб'єктність яких об'єктивно виходить за межі правосуб'єктності особи (наприклад, населених пунктів, регіонів, держави) використання складної форми її існування є практично єдиним варіантом досягнення ними статусу власне суб'єктів права та умовою для їх наступної ефективної участі у правовідносинах. Однак складна правосуб'єктність таких кінцевих суб'єктів права у законодавстві не зафіксована. Основна увага законодавця зосереджується переважно на чіткому визначенні меж правоздатності, дієздатності та деліктоздатності осіб, які функціонують як ефективні органи утворень, наділених складною правовою суб'єктністю.

Складна правосуб'єктність – це той рід правосуб'єктності, який виявляється у переважно субординованій чи переважно скоординованій системі з декількох правосуб'єктностей, цілісне існування якої є умовою збереження та/чи розвитку її елементів.

Розділ 4

КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» У ПУБЛІЧНОМУ, ПРИВАТНОМУ ТА ПРИВАТНО-ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

4.1. КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» У ГАЛУЗЯХ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Постійні еволюційні зміни публічно-правових явищ виявляють себе насамперед у їх найбільш живому – суб'єктному аспекті. Пояснюється це тим, що саме правова суб'єктність постала тією ланкою, що сполучає об'єктивне право із суспільною практикою, дозволяючи соціально активному суб'єкту, наділеному публічно важливими завданнями, користуватися відповідним нормативно-правовим потенціалом.

На сучасному етапі особливості публічної правової суб'єктності залишаються майже виключно предметом доктринальних досліджень у сфері тих чи інших галузей публічного права, і тому відповідний категоріально-понятійний апарат розвивається переважно у галузевій площині доктринального пошуку⁴⁴¹. Зокрема, Л. Кисіль провадить дослідження «публічної правосуб'єктності» органів виконавчої влади України у межах адміністративно-правової доктрини, поєднуючи їх із елементами цивілістичного аналізу. Вона підтримує точку зору росій-

⁴⁴¹ Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. *Публічне право*. 2018. № 3. С. 219.

ського правознавця В. Чиркіна про те, що публічна правосуб'єктність вирізняється низкою специфічних рис. Зокрема, наділені нею юридичні особи публічного права володіють публічною владою у різних обсягах та формах, у них наявні дискреційні повноваження стосовно третіх осіб, має місце вторинний характер майнових повноважень порівняно із пріоритетною необхідністю здійснення компетенції, їх автономія є обмеженою, а передбачена для них законом відповідальність має публічно-правовий характер⁴⁴².

М. Костів зосередив фокус своїх наукових пошуків на адміністративній правосуб'єктності юридичних осіб та на особливостях її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах⁴⁴³. А. Денисова аналізує адміністративну правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду⁴⁴⁴.

Еволюційні процеси публічної правосуб'єктності відбуваються та, відповідно, досліджуються також у царині процесуального права. Так, В. Токарев вказує, що сучасна модифікація кримінального процесу є «терапевтичною», оскільки ігнорує обов'язок суб'єкта права відповідати за свої вчинки⁴⁴⁵. Цим самим він наводить на думку, що публічна деліктоздатність суб'єкта як елемент його публічної правової суб'єктності на сучасному етапі має тенденцію до розмивання.

З іншого боку, загальна теорія права абсолютно недостатньо опрацьовує публічні аспекти правосуб'єктності. Зокрема, не проведено загальнотеоретичного дослідження явища публічної правової суб'єктності, не висвітлено особливості застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері публічних галузей права, відсутня дефініція поняття «публічна правова суб'єктність». Відтак щодо цього предмета поступово втрачається цілісність та переконливість су-

⁴⁴² Кисіль Л.Є. Публічна правосуб'єктність органів виконавчої влади України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 128.

⁴⁴³ Костів М.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 202 с.

⁴⁴⁴ Денисова А.В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду: науковий підхід до характеристики. *Право і суспільство*. № 4. 2017. С. 143-147.

⁴⁴⁵ Токарев В. Від суб'єкта права до правового суб'єкта. *Право України*. 2014. № 1. С. 184.

купності накопичених юридичних знань, забезпечення чого у системі юридичної науки є однією з функцій загальної теорії права.

На думку Д. Ульпіана, яка наведена у «Дигестах Юстиніана», при вивченні права належить виділяти його публічний та приватний аспекти. Він вказував, що публічне право спрямоване до справ Римської держави (*ad statum rei Romanae*), а приватне – до особистої користі (*ad singulorum utilitatem*)⁴⁴⁶. Для римського юриста публічний аспект права асоціювався із державою, а приватний – з окремою людиною (статус якої визначався правом народів та римським цивільним правом) чи взагалі з будь-яким окремим живим створінням, включаючи людину (все живе, з точки зору римських юристів класичного періоду, перебувало під дією так званого природного права).

Правова дійсність досить тривалий час не охоплюється такою жорсткою вербальною дихотомією, оскільки у її публічній площині, поряд із державою, активно діють інші суб'єкти, включаючи народ, територіальну громаду, юридичну особу публічного права, а також публічні утворення без статусу юридичної особи (наприклад, політичний чи громадський рух)⁴⁴⁷. Крім цього, учасниками публічних правовідносин певною мірою є всі суб'єкти права, включаючи тих, які традиційно вважаються доскональними приватно-правовими суб'єктами, тобто фізичних осіб та юридичних осіб приватного права. Нині відбувається об'єктивний процес, який з певною мірою умовності іменують «дифузією публічного та приватного права»⁴⁴⁸.

Однак, незважаючи на тенденцію до структурного ускладнення права, а також на появу нових галузей на перетині сфер публічного та приватного у праві, юридична наука загалом підтримує фундаментальну ідею про поділ права на публічне та приватне і дотепер. Більше того, Д. Ульпіан, розрізняючи, з одного боку, публічне, а з іншого – приватне право, вказував лише на окрему потребу в правильній організації вивчення такого складного предмета, яким є право. Однак

⁴⁴⁶ Дигести Юстиніана / пер. с лат.; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. С. 82-83.

⁴⁴⁷ Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 220.

⁴⁴⁸ Погребняк С.П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 12. С. 7.

пізніше енциклопедисти й теоретики права (Ф. Савіньї, Г. Ф. Пухта, Ю. Шталь, Г. Єллінек, К. Неволін, М. Коркунов, Г. Шершеневич, Л. Петражицький, М. Ренненкампф, Ф. Тарановський, Є. Трубецької та ін.) почали досліджувати мету, інтереси, специфіку становища та особливості захисту прав учасників публічних і приватних правовідносин, відмінності змісту відповідних сукупностей норм позитивного права, матеріальні та формальні критерії відмежування публічного права від приватного тощо. А для сучасної європейської юридичної науки, включаючи вітчизняну, принцип поділу саме об'єктивного права на публічне і приватне площини, з деталізацією по галузях, набув майже аксіоматичного значення. «У сучасній юридичній науці всі дослідники формально визнають існування двох сфер права – приватного і публічного»⁴⁴⁹.

Слід зазначити, що низка сучасних правознавців (Г. Курдюк, Д. Петров, Л. Заморська) вказують на існування трьох рівней властивостей кожної галузі права, а саме на їх загальноправові, субстанціональні та індивідуальні властивості. У такій моделі поділ права на публічне і приватне відповідає субстанціональному, тобто середньому, рівню, який закріплює властивості, що належать галузі права як елементу підсистеми. Групу ж індивідуальних особливостей галузі права утворюють ті з них, що виникають із суто галузевих принципів, функцій, методів, джерел, внутрішньої структури галузі, із місця тієї чи іншої галузі в системі або підсистемі права та її конкретно-історичного значення, понятійного апарату, міри наукової дослідженості проблем галузі тощо. Загальні ознаки галузі обумовлені суттю і змістом права в цілому⁴⁵⁰.

На нашу думку, об'єктивною основою, теоретичним та емпіричним підтвердженням обґрунтованості ідеї про фундаментальну галузеву диференціацію права насамперед є певні загальні родові особливості предметів правового регулювання (матеріальний критерій), а також методів (формальний критерій), що властиві галузям, які су-

⁴⁴⁹ Бірюкова А.Г. Співвідношення приватного та публічного права: дуалістичний аспект. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 79.

⁴⁵⁰ Заморська Л.І. Галузь права як вираз правової нормативності: теоретико-правовий зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 13-14.

купно утворюють відносно автономні сфери публічного та приватного у праві. Відмінності між галузями, сконсолідованими у сфери об'єктивного права, виявляються також у змісті властивих їм загальних принципів, підтвердженням чого можуть бути результати відповідних доктринальних досліджень, у яких розвивається ідея про онтологічну «першість» принципів права щодо правових норм⁴⁵¹.

Процес ідентифікації природи більшості галузей права (як публічних чи приватних) ще не завершений та, зважаючи на постійне ускладнення внутрішньогалузевої організації права, не має видимих перспектив для швидкого завершення. Проте до публічних галузей права зазвичай та без сумніву відносять кримінальне та адміністративне право, а до приватних – цивільне та сімейне⁴⁵².

Кожна галузь тієї чи іншої сфери постає якісно виділеним утворенням. Вона має свої локальні видові характеристики, які віддзеркалюють внутрішні та зовнішні особливості правових явищ, охоплених впливом галузі, включаючи явище правової суб'єктності. А наукове опрацювання емпіричного правового матеріалу галузей завершується створенням конкретних обсягів галузевих теоретичних концептів, системно упорядкованих у вигляді категоріально-понятійних апаратів відповідних галузевих доктрин⁴⁵³.

Як же за таких умов забезпечити цілісність та несуперечливість системи юридичних знань загалом? На нашу думку, виконати таке завдання можливо лише на основі тих результатів глибинного дослідження правових явищ, що здобуті чи повинні бути здобуті саме за допомогою категоріально-понятійних засобів загальної теорії права. Це дає змогу здійснити методологічно обґрунтовану інтерпретацію

⁴⁵¹ Уварова О.О. Роль принципів права у процесі правозастосування: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. С. 16-17.

⁴⁵² Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Дихотомія «публічне право-приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 6-11; Шаптала Н.К. Принципи розмежування приватного та публічного права при регулюванні фінансових відносин. *Форум права*. 2012. № 2. С. 759-762; Маковська О. Правовий режим публічного права. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 4. Т. 2. С. 38; Окунев І.С. Деякі теоретико-правові питання класифікації правових статусів суб'єкта права. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 18. С. 50.

⁴⁵³ Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. *Публічне право*. 2018. № 3. С. 221.

множини категорій і понять, уже напрацьованих окремими галузями права, та сприяє їх узгодженню у всеосяжному категоріально-понятійному просторі загальної теорії права.

З огляду на це розглянемо у статичі та динаміці особливості, що набуваються загальнотеоретичною категорією «правова суб'єктність» при її застосуванні до такого конкретного предмета пізнання, яким є публічна правосуб'єктність. Це створить передумови для формулювання обґрунтованого визначення родового поняття «публічна правова суб'єктність».

Насамперед зосередимо увагу на деяких галузевих доктринальних пошуках (переважно у сферах конституційного та адміністративного права) та їх прикладних аспектах. Цілком очевидно, що виявлення специфіки інтерпретації поняття «публічна правова суб'єктність» у доктрині кожної конкретної публічно-правової галузі (підгалузі) слід починати з рівня відповідних галузевих наук, спрямовуючи хід аналізу від особливого до загального та у зворотньому напрямку⁴⁵⁴, а загальнотеоретичні висновки щодо правосуб'єктної діалектики «загального» та «особливого» у сфері публічного повинні кореспондуватися із галузевими реаліями. Тому далі (у п. 4.3 монографії) ми також дослідимо визначальні ознаки явища галузевої правосуб'єктності та розкриємо зміст поняття «галузева правова суб'єктність».

Правова суб'єктність виникає внаслідок поєднання персоніфікованого, вольового та активного соціального суб'єкта та створеного суспільством об'єктивного права. Внаслідок матеріалізації такого зв'язку суб'єкти суспільних відносин стають суб'єктами права, учасниками правовідносин, носіями правових статусів тощо. Зважаючи на те, що у правовій реальності існує відносно автономна сфера під назвою «публічне право», ми одночасно змушені визнати, що усі пуб-

⁴⁵⁴ Приклад продуктивного залучення загальнотеоретичних концептів до аналізу галузевої правосуб'єктності дає А. Денисова, яка екстраполює обрану нею теоретичну модель правосуб'єктності на правовідносини у сфері адміністративного нагляду і доходить висновку про доцільність виділення загальної адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади у вказаних правовідносинах і спеціальної – як адміністративної правосуб'єктності певного органу (органів) виконавчої влади у правовідносинах зі здійснення адміністративного нагляду певного виду [Денисова А.В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду: науковий підхід до характеристики. С. 147].

лічно-правові явища (а також їх теоретичні репродукції, сформовані юридичною наукою) наділені певною якісною особливістю, причиною існування якої є сама природа публічного у праві. Явище публічної правової суб'єктності та однойменне поняття не постають винятками, що виходять за межі цього загального правила. Чим же зумовлена якісна специфіка об'єктивного публічного права?

Слід зазначити, що базовою рисою, яка загалом відрізняє об'єктивне публічне право від об'єктивного приватного права, є спрямованість першого на встановлення правил реалізації та захисту публічних (тобто спільних, колективних, групових) інтересів різного масштабу та змісту, а другого – різноманітних приватних (тобто окремих, індивідуальних, одиничних) інтересів. Втілення перших завершується досягненням загальної користі, а других, як вказував ще Д. Ульпіан, – особистої.

Необхідність підтримки публічних інтересів виникла у зв'язку з об'єктивною обмеженістю обсягу ресурсів суспільства (до того ж розпорозаних серед величезної кількості власників чи інших контролерів) та необмеженими потребами різноманітних категорій соціальних діячів щодо їх присвоєння. У соціумі постійно існує доволі жорстка конкуренція величезної кількості суб'єктів права за доступ до потрібних їм економічних, політичних, культурних та інших ресурсів. З метою попередження та/чи припинення деструктивних тенденцій у конкурентних змаганнях такого роду порядок їх здійснення регулюється, а стихійний характер обмежується насамперед публічними галузями права. Останні через нормування обсягу та фокусування точок застосування публічної, зокрема державної, влади забезпечують підтримання необхідної суспільству міри правопорядку у відповідних сферах суспільних відносин. Наприклад, у адміністративному, кримінальному та інших галузях публічного права поступово сформувалися інститути регулятивного та охоронного характеру, які забезпечили належний суспільний нагляд і контроль на ринку праці, а також у сфері виробництва та привласнення економічних благ. Зауважимо, що поширення регулятивного впливу публічно-правового походження на нові предметні сфери дотепер не викликало революційних змін ані в методах, ані у системах принципів як публічного права загалом, так і кожної із тих галузей, що його утворюють.

Носіями публічних інтересів насамперед є соціальні спільноти, включаючи:

- народ (який утворюють громадяни держави усіх національностей);
- громади адміністративних утворень (районів, областей, країв, автономних республік тощо);
- територіальні громади (сел, селищ, міст, районів у містах);
- спільноти, виділені за етнічною (наприклад, національні меншини, етнічні групи) або іншою ознакою (професійною, культурною, віковою, релігійною тощо);
- створені переліченими соціальними спільнотами інституції, включаючи державу загалом, її органи, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, їх представників тощо. Саме це свого часу відзначив Є. Трубецької: «У кожній публічній правомочності суб'єктом неодмінно є, по-перше, та чи інша суспільна група, по-друге, індивід, через якого соціальне ціле здійснює свої права»⁴⁵⁵.

У відповідь на намагання соціальних спільнот досягти найвищого рівня реалізації своїх інтересів у динамічному просторі об'єктивного права обов'язково виникає регулятивна відповідь з урахуванням конкретно-історичних умов правотворчого процесу. Публічно-правові норми, об'єднані в інститути, розділи (асоціації інститутів), галузі публічного права, визначають:

- по-перше, межі доступу та способи привласнення суспільних ресурсів конкретними соціальними спільнотами (у широкому розумінні такими ресурсами є всі види наявних благ та соціальних можливостей);
- по-друге, правові засоби для безпосередньої реалізації та захисту колективних, тобто публічних, інтересів соціальної спільноти нею самою (у зовнішньому та внутрішньому вимірах правовідносин);
- по-третє, інституційні форми спеціалізованої діяльності, спрямованої на реалізацію та захист публічних інтересів соціальних спільнот⁴⁵⁶.

⁴⁵⁵ Трубецької Е.Н. Энциклопедия права. Нью-Йорк, Chaldize Publications, 1982 (Репринт с изд. тип. С.С. Шевченко, Киев, 1901). С. 241.

⁴⁵⁶ Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 222-223.

В останньому із трьох перелічених сегментів публічно-правові норми регулюють заснування, діяльність, реорганізацію та ліквідацію вольових організаційних утворень, наділених різною, однак завжди цільовою правовою суб'єктністю. Волею засновника їх основною метою визначається участь у втіленні в життя та у захисті одного чи сукупності публічних інтересів відповідної соціальної спільноти. Так, народ створює державу, національна меншина – ту чи іншу національно-територіальну автономію у складі держави, територіальна громада – місцеве самоврядування, спільноти іншого виду – громадські організації місцевого чи національного рівня, політичні партії, релігійні організації, спілки тощо.

Оскільки держава є найбільш масштабною правосуб'єктною формою реалізації фундаментального спільного інтересу, зокрема властивого народу загалом, з нею та з реалізацією її функцій зазвичай і асоціюється публічне право. На нашу думку, адміністративне право сприймається як класична публічно-правова галузь з огляду саме на цю обставину.

Однак чи можна ототожнювати публічне право тільки із тими галузями, що регулюють правовідносини, що виникають з приводу реалізації публічної влади (державної, спрямованої на самоврядування народу, місцевої, яка є способом самоврядування територіальних громад)? Такий підхід досить поширений в юридичній науці, і він, на нашу думку, отримав серйозну аргументацію. Зокрема, забезпечена силою держави владна публічність виявляється у змісті та характері регулювання правовідносин кримінального, адміністративного, фінансового та інших галузей публічного права⁴⁵⁷.

Поряд із цим практично усі галузі права, включаючи цивільне право⁴⁵⁸, регулюють правовідносини організаційного змісту, що по-

⁴⁵⁷ Наприклад, у літературі відзначається, що фінансове право наділене власним «владно-організаційним методом» [Нестеренко А.С. Методи фінансово-правового регулювання фінансової системи України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 16. С. 153], а «головним суб'єктом, який організує та забезпечує функціонування фінансів і як сукупності відносин, і як сукупності матеріальних носіїв, є держава» [Лукашев О.А. Проблеми публічно-правової природи фінансів. *Юридична наука і практика*. 2011. № 1. С. 84].

⁴⁵⁸ Красавчиков О. А. Гражданские организационно-правовые отношения. *Антология уральской цивилистики*. 1925-1989: сб. ст. Москва, 2001. С. 156-165;

збавлені владного характеру, однак наділені окремими ознаками публічності. Вони розвиваються за участю та у середовищі порівняно невеликих соціальних груп і локальних колективів, зазвичай передбачають створення повністю чи частково правосуб'єктних організацій (включаючи господарські, соціальні, релігійні та інші правосуб'єктні утворення). Останні діють як самостійні учасники правовідносин, однак з метою, що визначається їх засновниками (учасниками). Такі правовідносини в організаційній сфері передбачають існування певної структурно-функціональної ієрархії, вони є вертикальними, а їх учасники в межах відповідної правосуб'єктної цілісності наділені юридично нерівними статусами.

На нашу думку, оскільки щодо абсолютної більшості галузей права існують підстави стверджувати, що у певному обсязі у предметах їх правового регулювання присутній «організаційний сектор», то вони позбавлені виключно публічного чи виключно приватного статусу, а у їх галузевому середовищі відбувається взаємопроникнення, переплетіння та взаємодія публічно-правових та приватно-правових елементів. Найбільш «молоді» галузі права (наприклад, господарське), що за визначенням серйозно насичені організаційним елементом, у літературі взагалі іноді кваліфікуються як приватно-публічні⁴⁵⁹, оскільки з необхідністю поєднують публічно-правові та приватно-правові засоби регулювання суспільних відносин⁴⁶⁰. Відповідно і правова суб'єктність, властива учасникам галузевих правовідносин, у більшості випадків суміщає у собі публічно-правові та приватно-правові ознаки, однак різною мірою.

Для того, щоб чітко виявити визначальні моменти саме публічно-правової суб'єктності у складних конфігураціях її реального буття та безвідносно до особливостей її реальних видів та різновидів, звернемо увагу на її «чисту сутність» (нею є змістовно завершена та

Харитонова О.І. Категорія корпоративних правовідносин у контексті цивільних організаційних правовідносин. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2011. Т. 10. С. 324-334; Чанишева А.Р. Основні організаційні зобов'язання. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 82-87 та ін.

⁴⁵⁹ Грудницька С. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії. *Право України*. 2008. № 8. С. 78.

⁴⁶⁰ Лукач І. Парадигма публічних та приватних норм у регулюванні господарських відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 45.

абстрактна ідеалізація, яка досягається шляхом аналізу чисельних емпіричних виявів обраного предмета пізнання та наступного синтезу всіх його істотних характеристик).

Повторимося: характерні ознаки публічної правової суб'єктності формуються внаслідок існування певної родової тотожності предмета, методу, а також принципів, властивих галузям публічного права загалом. Залишивши для окремого дослідження специфічні ознаки, властиві кожній із перелічених вище позицій, виділимо те, що є для них спільним.

По-перше, певним загальним предметом, на регулювання якого спрямовані норми публічно-правового походження, є ті суспільні відносини, що формуються у конкурентній взаємодії соціальних спільнот з приводу реалізації їх інтересів різного рівня усупільнення, а також у зв'язку із захистом порушених інтересів. Учасниками цих суперечливих відносин виступають або самі соціальні спільноти безпосередньо, або, як правило, засновані ними правосуб'єктні організаційні утворення та/чи їх органи (включаючи державу, органи держави, органи самоврядування територіальних громад, політичні партії, громадські об'єднання тощо).

По-друге, загальне у методах галузей публічного права виявляється у тому, яким чином конструюються ті норми, які, незважаючи на їх галузеві відмінності, ідентифікуються належними до об'єктивного публічного права. Зокрема, спільним у методах всіх публічно-правових галузей є те, що:

а) гіпотези публічно-правових норм охоплюють ті юридичні факти (діяння та події), якими породжуються, змінюються чи припиняються субординаційні правовідносини, змістом котрих є легітимне і водночас забезпечене владним примусом підпорядкування однієї волі іншій;

б) диспозиції норм галузей публічного права сформульовані переважно одноваріантно, тобто імперативно⁴⁶¹. Зазвичай вони мають своїм змістом заборони та/або обов'язки. Ті ж диспозиції, що містять дозволи, мають вузький зміст і чітко окреслені межі. Як відзначав А. Меркель, від норм диспозитивних («*ius dispositivum*») відрізняють-

⁴⁶¹ Іванський А.Й. Система фінансових санкцій по законодавству України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. 7. С. 228.

ся норми, що «не зважають на особисту волю, вимагаючи безумовного застосування, – «примусове право», «*jus cogens*» у вузькому сенсі цього слова». Він вважав, що публічне право, по суті, і є таким «*jus cogens*»⁴⁶²;

в) санкції публічно-правових норм в аспекті їх ефективності є соціально найбільш разючими, значними за розміром, різноманітними за видами, скеровані на досягнення переважно каральних (а не компенсаційних) наслідків, а коло підстав для звільнення правопорушника від публічного покарання є досить обмеженим та чітко регламентованим. Дуже часто санкції публічно-правових норм спрямовані на обмеження правової суб'єктності порушника (наприклад, шляхом тривалого вилучення із правоздатності особи раніше належних їй прав, обмеження волі особи, позбавлення волі шляхом ізоляції засудженого від суспільства тощо). Як відзначає М. Терещук, юридична відповідальність у публічному праві ґрунтується на нормативному, гарантованому і забезпеченому державним переконанням або примусом публічно-юридичному обов'язку, який у випадку його порушення породжує для правопорушника негативну відповідальність, зокрема, «осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру»⁴⁶³.

Щодо принципів публічного права, то, як відзначав Ж.-Л. Бержель, «загальні принципи – це правила, котрі слугують ідейною основою для об'єктивного права»⁴⁶⁴. У свою чергу, український правознавець О. Мережко вказав на концепцію загальних принципів права як на деякі зародки «універсальної теорії права». На його думку, «ці принципи права являють собою деякий спільний знаменник усіх систем права і всіх правових явищ»⁴⁶⁵. Таке значення принципів пояснюється тим, що вони (залежно від сфери дії) відображають у своєму змісті об'єктивні тенденції функціонування та розвитку правової галузі, сукупності галузей або права загалом.

⁴⁶² Меркель А. Юридическая энциклопедия. С. 35.

⁴⁶³ Терещук М.А. Юридична відповідальність у публічному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. С. 10.

⁴⁶⁴ Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под ред. В.И. Даниленко; пер. с фр. Москва: NOTA BENE, 2000. С. 171.

⁴⁶⁵ Мережко О.О. До питання про можливість створення універсальної теорії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 182.

На нашу думку, галузям публічного права загалом властиві такі особливі принципи:

- пріоритету вищої міри публічності (у відповідних правовідносинах публічні інтереси домінують над приватними, а інтереси із вищою мірою публічності – над інтересами менш публічними);
- об'єктивності (об'єктивна сторона публічно-правового вчинку та публічно-правового проступку домінує над їх суб'єктивною стороною);
- тотальності (лакуни у публічно-правовому регулюванні є неприпустимими та породжують хаос у правопорядку);
- невідворотності покарання (чим гарантується належне виконання законів та, як результат, сталість публічного правопорядку);
- підконтрольності суб'єктів владного правозастосування громадянському суспільству (забезпечує дотримання балансу інтересів громадян і влади, закріпленого у законах);
- раціональності (сприяє економії засобів публічно-правового регулювання без пониження міри його ефективності).

Перелічені вище принципи не співпадають із загальними принципами, характерними для правової матерії цивілізованого людства загалом (йдеться про принципи справедливості, рівності, свободи, гуманізму, верховенства права, правової визначеності, пропорційності, добросовісності тощо⁴⁶⁶). Загальні принципи права, що з необхідністю імплементовані у сферу публічного права, з одного боку, конкретизуються, а з іншого – доповнюються більш локальними публічно-правовими засадами (специфічними принципами галузей публічного права). Відзначимо і те, що субстанціональні принципи публічного права не тотожні тим індивідуальним принципам, які формулюються в окремих галузях публічного права, отримують закріплення у локально-галузевому законодавстві та мають ще вужчу сферу застосування. Наведені вище публічно-правові принципи віддзеркалюють та виявляють внутрішню єдність нормативного наповнення саме цієї відносно автономної групи галузей об'єктивного права. І тому в певних ситуаціях вони здатні слугувати орієнтирами і для законодавців у їх пра-

⁴⁶⁶ Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. С. 39-219.

вотворчій діяльності, і для практики правозастосування, включаючи здійснення судочинства.

Отже, особливості норм об'єктивного публічного права, що зумовлені спільною специфікою предметів та методів публічно-правових галузей, а також цілісною єдністю системи принципів публічного права, визначають характерні риси публічної правосуб'єктності осіб та інших соціальних діячів, для регулювання відносин яких такі норми власне створені⁴⁶⁷.

Як зафіксовано у літературі, метою діяльності суб'єкта публічного права є «реалізація суб'єктивних прав людини і громадянина в інтересах суспільства і держави»⁴⁶⁸. Це, зокрема, означає, що носії публічної правової суб'єктності характеризуються ослабленням можливості власного вольового вибору моделі правової поведінки. Адже воля такого суб'єкта позбавлена можливості для руху в середовищі суперечливих та/чи взаємовиключних правових альтернатив, свободи, суб'єктивної довільності, вона актуалізується та здійснюється у вузьких межах, імперативно окреслених законом. Проте певним позитивним наслідком такого обмеження є застосування сталих алгоритмів для розгортання дозволеної законом вольової активності суб'єктів публічного права, що сприяє її прогнозованості та загалом високій ефективності. Крім цього, ініціація вольової діяльності кожного суб'єкта публічного права, її зміст та напрями залежать не від його розсуду, а від настання специфічних юридичних фактів – подій та діянь, які породжують публічно-правові наслідки та які повинні бути точно визначені у законодавстві⁴⁶⁹.

Правоздатність у складі публічної правосуб'єктності насамперед відзначається домінуванням у її структурі ієрархічно вибудованої системи обов'язків, основним із яких є обов'язок ефективно виконувати ту суспільну функцію, яка вимагається соціальною практикою та доводиться законодавцем до вигляду формально-правової ролі (їх

⁴⁶⁷ Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 225.

⁴⁶⁸ Лавренюк А.В. Суб'єкт публічного права: єдинство поняття як багатоаспектного явлення в російській правовій системі. *Вестник ТГУ*. 2007. № 1 (45). С. 66.

⁴⁶⁹ Чувакова Г.М. Юридичні факти у сфері публічного права. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2006. Вип. 29. С. 77-80.

сукупності) особи чи іншого суб'єкта публічного права. Виникає характерний функціональний зв'язок, у межах якого сукупність прав, встановлених законом, зокрема для спеціалізованих суб'єктів владного публічного управління, надається їм для того, щоб забезпечити реалізацію ними функцій, позначених модусом обов'язковості. В доктрині кожної із галузей публічного права, а також у законодавстві таких галузей «обов'язкові до застосування права» (якщо можна так сказати) позначаються терміном «повноваження». Показово, що для більш точного розкриття природи повноважень наукою адміністративного права було запропоновано термін «правообов'язки»⁴⁷⁰. На нашу думку, повноваження суб'єкта владного публічного управління у поєднанні з нормативно окресленою сферою їх застосування (предметом відання) й утворюють той вид публічної правоздатності, який ще часто позначають терміном «компетенція»⁴⁷¹. Найбільш чітко особливість даного виду публічної правоздатності, як впливає із викладеного вище, виявляється у правосуб'єктності основної групи суб'єктів публічного права, якими є органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Відтак компетенція є одним із видів публічної правоздатності. Еволюційно вона сформувалася як структурний елемент правосуб'єктності, властивої тим суб'єктам публічного права, які наділені владним ресурсом. Особливістю компетенції є те, що вона завжди обмежується предметом відання, тобто повинна реалізовуватися у певній юридично визначеній сфері суспільних відносин та на території, у межах якої владний суб'єкт виконує покладені на нього функції. Повноваження, у свою чергу, є складниками компетенції та у своїй сукупності утворюють її обсяг. Вони постають як права та обов'язки, що з метою виконання суб'єктом публічного права встановлених для нього законом функцій поєднані в єдине ціле⁴⁷².

⁴⁷⁰ Грінь А. Дискреція як особливий елемент повноважень органів виконавчої влади. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 98; Лазор О. Публічна служба в Україні: компетенції та повноваження (Ч. II): монографія. Хмельницький: Вид-во ХГПА, 2009. С. 17.

⁴⁷¹ Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. Москва: Издание г-на Тихомирова М.Ю., 2001. С. 55-57.

⁴⁷² Панасюк О. До питання про співвідношення понять «повноваження» та «компетенція» суду в кримінальному провадженні. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 287.

Розуміння компетенції органів влади як наданої їм законом публічної правоздатності дає змогу вирішити проблему, що тривалий час та досить інтенсивно дискутується, наприклад, у адміністративно-правовій науці, однак дотепер не дістала свого переконливого вирішення. Зокрема, це питання про співвідношення правосуб'єктності органу влади та його компетенції⁴⁷³. Остання у викладеному нами вище контексті розуміється як специфічний вид правоздатності, що адаптований під цілі діяльності та функції суб'єкта публічної влади та, поряд із цим, постає як структурний елемент його правосуб'єктності поряд із іншими її складовими – деліктоздатністю та дієздатністю. Таке розуміння чітко визначає місце та зміст поняття «компетенція» щодо категорії «правосуб'єктність».

Слід відзначити, що публічна правоздатність (зокрема, владна компетенція) практично завжди є виключною. Як слушно відзначив Л. Винар у своєму дисертаційному дослідженні правового статусу юридичних осіб, заснованих державою, «мета юридичної особи, створеної державою, завжди буде похідною від функцій засновника, тобто функцій самої держави, таких, наприклад, як забезпечення прав і свобод громадян, обороноздатності країни, державної безпеки. З огляду на свою сутність і призначення юридична особа, яка заснована державою, не повинна мати права здійснювати будь-які види діяльності, оскільки зв'язана цільовою спрямованістю функцій держави. Мета юридичних осіб, заснованих державою, повинна бути спрямована на задоволення суспільно необхідних публічних інтересів»⁴⁷⁴. Т. Блащук закріплення спеціальної правосуб'єктності юридичних осіб публічного права загалом визначає як основоположний принцип їх створення⁴⁷⁵. Відповідно неприпустимим є, на нашу думку, штучне розширення чи звуження публічної правоздатності шляхом застосування правил аналогії закону чи аналогії права.

⁴⁷³ Вклад різноманіття точок зору з цього питання можна знайти, зокрема, у статті: Маркова О.О. Співвідношення правосуб'єктності і компетенції деяких суб'єктів публічного права в договірних відносинах. *Форум права*. 2013. № 1. С. 655-661.

⁴⁷⁴ Винар Л.В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2006. С. 8.

⁴⁷⁵ Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних правовідносинах. *Приватне право і підприємництво*: зб. наук. праць. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. Вип. 8. С. 52.

З іншого боку, стрижневим правом у складі кожного з видів публічної правоздатності, яке кореспондується із її вищезазначеними особливостями, є право вимагати належного виконання іншими носіями такої правоздатності їх публічно-правових ролей (наприклад, громадянин, підприємство чи установа має право висунути суб'єкту, який наділений законом владними повноваженнями, вимогу щодо належного виконання ним регулятивних дій у ситуаціях, охоплених компетенцією останнього).

Публічна деліктоздатність, на нашу думку, має два види – активний та пасивний, і застосовуються вони залежно від тих суспільних функцій, виконання яких співвіднесене із компетенцією суб'єкта публічного права. Більшість науковців погоджуються з тим, що під деліктоздатністю слід розуміти здатність нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення⁴⁷⁶.

Такий підхід слід оцінити критично, позаяк він спричиняє втрату теоретичної глибини у розумінні деліктоздатності загалом як фундаментального правового явища, а також веде до ігнорування значення та звуження сфери застосування цього методологічно корисного поняття в юридичній науці. Проте пояснимо, що вказівка на деліктоздатність тільки як на здатність нести юридичну відповідальність, по-перше, має певне прикладне виправдання, оскільки через впровадження такого спрощення практика застосування заходів відповідальності отримує базовий індикатор, який треба аналізувати перед тим, як прийняти та, що також важливо, почати виконувати рішення про покарання правопорушника. Адже законом передбачаються чисельні підстави, за наявності яких зникає чи обмежується можливість покладення на особу, яка вчинила правопорушення, відповідальності (зокрема, кримінальної, адміністративної, фінансової чи іншої публічно-правової відповідальності). По-друге, вона загалом адекватно відображає специфіку приватно-правової, зокрема цивільної, деліктоздатності, що реалізується переважно у тих майнових та немайнових відносинах, які засновані

⁴⁷⁶ Пасічник А.В. Щодо визначення поняття адміністративної деліктоздатності. *Юридична Україна*. 2009. № 11-12. С. 41; Бойчук А.Ю. Поняття, причини і ознаки правопорушень: до онтології розуміння. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 1. С. 4.

на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників⁴⁷⁷.

Крім цього, справедливість, добросовісність та розумність є засадами цивільного законодавства. За таких умов суб'єктивна та об'єктивна здатність особи нести відповідальність за вчинене нею правопорушення, дійсно, є вирішальним елементом її приватно-правової деліктоздатності та практично повністю поглинає собою останню. Також нагадаємо, що і у цивільному законодавстві (ч. 1 ст. 30 ЦК України), і у теорії цієї галузі права⁴⁷⁸ цивільна деліктоздатність загалом визнається частиною цивільної дієздатності особи та, відповідно, активна деліктоздатність взагалі з дієздатності не виділяється, розчиняючись у ній. В. Примак відзначає, що, «як правило, дослідники воліють розглядати деліктоздатність суб'єктів цивільного права взагалі та деліктоздатність юридичної особи зокрема як елемент дієздатності відповідного учасника цивільних відносин»⁴⁷⁹.

Що ж до публічної деліктоздатності, то для «класичних» суб'єктів публічного права (ними, на нашу думку, є адміністративні органи різного рівня, наділені виключною владною правосуб'єктністю), більш характерні:

– акцент на активній деліктоздатності (скерованій на застосування до правопорушників заходів відповідальності) з метою реалізації та захисту інтересів, що охороняються публічним правом. У такому форматі деліктоздатність передбачає виявлення суб'єктом владних повноважень відхилень від диспозицій правових норм та легітимне застосування публічно-правових санкцій (у певних випадках – створення можливості чи сприяння у їх застосуванні) до осіб чи інших суб'єктів права, що вчинили правопорушення;

– ослаблення пасивної деліктоздатності (як здатності публічно-правових суб'єктів нести відповідальність), що блокує чи обмежує домінування приватних інтересів над публічними у спірних ситуаціях.

⁴⁷⁷ Сібільов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 66-67.

⁴⁷⁸ Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я.М. Шевченко. С. 83-85.

⁴⁷⁹ Примак В.Д. Деліктоздатність як елемент змісту цивільної правосуб'єктності юридичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 98.

З іншого боку, в публічній правосуб'єктності фізичних осіб чи інших суб'єктів, які перебувають під впливом центральної та місцевої влади, домінує саме пасивна деліктоздатність на шкоду потужності її активного аспекта. Відзначимо, що надмірний обсяг владного контролю над зобов'язаним учасником публічних правовідносин, заданий законом та репресивною практикою правозастосування, може призвести, зокрема, до регресії та/чи втрати таким учасником правової якості суб'єкта публічного права загалом та, відповідно, до його перетворення на юридичний антипод, а саме – об'єкт правового впливу. Такого роду диспропорції деліктоздатності характерні, зокрема, для авторитарних країн, громадяни яких під страхом неминучого публічного покарання змушені підкорятися обов'язковим для усіх і кожного зокрема заборонам чи приписам, які у своєму поєднанні утворюють публічний правопорядок, деформований на користь інституцій держави. Завершену модель абсолютного дисбалансу деліктоздатності, на підставі якого, наприклад, нелояльна, хоча б у думці, до влади людина повністю позбавлялася суб'єктності, тобто «знеособлювалася», художньо описав Дж. Орвелл у книзі-антиутопії «1984». У фантастичній Океанії люди без суду та інших юридичних процедур «просто зникали – й зникали вони завжди уночі. Прізвище викреслювали з усіх реєстраційних записів, також знищували всі згадки про будь-яку діяльність, заперечувався сам факт існування, а потім наставало забуття. Людину скасовували, виполювали з реальності. Це називалося розпорошити»⁴⁸⁰.

Поняття «публічно-правова дієздатність» отримало своє закріплення в юридичній доктрині⁴⁸¹. На нашу думку, дієздатність є тим елементом публічної правової суб'єктності, наявність якого вимагається імперативно, а відсутність є неприпустимою. Приватна правосуб'єктність може тривалий час цілком ефективно реалізовуватися у ситуації обмеженого функціонування дієздатності, а також навіть у випадках її повної відсутності (наприклад, у ментально неповносправних осіб, які страждають тяжкими психічними хворобами, внаслідок чого вони

⁴⁸⁰ Орвелл Дж. 1984: роман / пер. з англ. В. Шовкун; Жупанський О. Влада: вчора, сьогодні – навечно. Київ: Вид-во Жупанського, 2018. С. 23.

⁴⁸¹ Ключковський Ю.Б. Критерії публічно-правової дієздатності громадянина. Наукові записки. *Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 23.

взагалі не здатні сформувати власну волю). Дефіцит власної дієздатності у такій ситуації породжує лише персональні наслідки та локально впливає тільки на приватні інтереси фізичної особи (чи іншого суб'єкта приватного права), і цілком адекватно може бути подоланий через залучення дієздатного потенціалу інших осіб (наприклад, батьків, опікунів чи піклувальників).

Публічно-правова суб'єктність, на відміну від приватної, в принципі не може (не повинна) бути реалізована за моделлю заповнення лакуни у власній дієздатності суб'єкта публічного права публічною дієздатністю іншого суб'єкта права. Адже об'єктивне публічне право передбачає для кожного учасника відповідних правовідносин тільки власну публічну дієздатність, категорично вимагає її підтримання і застосування та, крім цього, імперативно окреслює цей елемент у структурі кожної окремої публічної правосуб'єктності.

Показовим прикладом вищевикладеного є однозначне формулювання, що зафіксоване у ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з яким «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Слід підкреслити, що законодавець на конституційному рівні зобов'язує суб'єктів публічної влади саме діяти, що кореспондується із правом Українського народу і територіальних громад вимагати від влади підтримання у країні належного стану правопорядку.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що поняттям «публічна правова суб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів галузей об'єктивного публічного права наділені народ, територіальні громади та інші значні соціальні спільноти, а також ті самостійні суб'єкти права, які за допомогою влади чи шляхом легітимного впливу на її носіїв реалізують та/чи захищають публічні інтереси⁴⁸².

Оскільки держава загалом, її окремі органи, органи місцевого самоврядування, а також спеціалізовані інститути громадянського суспільства, які запобігають зловживанню владою та сприяють підвищенню її результативності, є за своєю природою публічними утвореннями, то цілком коректною, на нашу думку, буде також теза про те,

⁴⁸² Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 227.

що властиві таким суб'єктам інтереси, спрямовані на забезпечення їх власного розвитку, збереження та підтримання самобутності, належить кваліфікувати як публічні, а їх правосуб'єктність в основі своїй також є публічною.

Слід зазначити, що публічна правосуб'єктність, хоч і є цілісним за своєю природою родовим феноменом, однак має види та більш дрібні різновиди. У межах, визначених об'єктивним публічним правом, ми бачимо публічну правову суб'єктність:

1) спільнот (народу, національної меншини, територіальної громади, вікових, релігійних, професійних та інших соціальних груп);

2) тих суб'єктів права, які із застосуванням владного примусу представляють, реалізують та захищають публічні інтереси у форматі виключної діяльності (тобто держави, її органів, а також органів самоврядування територіальних громад);

3) суб'єктів, діяльність яких спрямована на реалізацію та захист інтересів соціальних спільнот шляхом легітимного впливу на владу (громадських формувань та інших інститутів громадянського суспільства).

Кожній із цих груп, поряд із родовою публічною правовою суб'єктністю, властива певна видова правосуб'єктність, яка у межах загальнородової цілісності та якісної тотожності має свої специфічні ознаки. Останні дедалі частіше стають предметом галузевих теоретичних розвідок та поступово набувають (чи, що цілком очікувано, у найближчому майбутньому набудуть) послідовного характеру. Зокрема, у адміністративно-правовій науці зростає інтерес до сутності адміністративної правосуб'єктності, до особливостей її обсягу та змісту, доступного конкретним групам суб'єктів адміністративного права.

Я. Сандул у своєму дисертаційному дослідженні «Виконавчі органи місцевих рад як суб'єкти адміністративного права», загалом дотримуючись найбільш поширеного розуміння категорії «правова суб'єктність», вказує, що «адміністративна правосуб'єктність – це онтологічна властивість суб'єкта адміністративного права, якої він набуває завдяки галузевому правовому регулюванню; вона визначає межі загальної правової здатності суб'єкта адміністративного права»⁴⁸³. Складовими адміністративної правосуб'єктності дослідниця обгрун-

⁴⁸³ Сандул Я.М. Виконавчі органи місцевих рад як суб'єкти адміністративного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2015. С. 9.

товано визнає адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність та адміністративну деліктоздатність. На нашу думку, вчена цілком вірно підкреслює, що «виконавчі органи місцевих рад можуть наділятися таким обсягом компетенції, що відповідає обсягу наявної у виконавчого органу місцевої ради правоздатності», яку автор іменує «адміністративною правоздатністю»⁴⁸⁴.

Проте у визначенні адміністративної деліктоздатності бачимо відтворення у царині публічного права традиційного цивілістичного, тобто приватно-правового, підходу: «Адміністративною деліктоздатністю виконавчих органів місцевих рад є їхня здатність бути суб'єктом відповідальності та нести відповідальність (зазнавати негативних, визначених законодавством, наслідків), і насамперед нести відповідальність за здійснення делегованих повноважень»⁴⁸⁵.

Поряд із цим, як вказувалося вище, увага до категорії «правова суб'єктність» у її галузевому вимірі невпинно зростає, а тому дисертаційні дослідження з її застосуванням до характеристики правової суб'єктності окремих груп галузевих суб'єктів права є безумовним прогресом вітчизняної юридичної науки.

На завершення розгляду особливостей публічної правосуб'єктності відзначимо, що нею наділені також ті персони, які позбавлені владної компетенції, включаючи і фізичних осіб, і юридичних осіб усіх форм власності⁴⁸⁶. Однак вони є, на нашу думку, все ж таки реципієнтами, а не продуцентами публічного впливу. Такий висновок, на перший погляд, суперечить поширеному розумінню, відповідно до якого «у демократичній державі громадянин є і об'єктом владних впливів, і суб'єктом їх вироблення та здійснення. Перебільшення першої «пу-

⁴⁸⁴ Там само. С. 10.

⁴⁸⁵ Там само. С. 10.

⁴⁸⁶ Дослідження публічної правосуб'єктності суб'єктів приватного права є надзвичайно актуальними. Поки що бачимо лише окремі подвиги у цьому напрямку. Відзначимо результати наукових пошуків А. Пасічника, що втілилися у його книзі «Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб приватного права». Суми: Вид.-виробниче підприємство «Мрія-1». 2014. 126 с.), а також у низці статей цього автора, присвячених проблематиці адміністративної правосуб'єктності. Вчений, зокрема, вважає, що «юридична особа приватного права може бути суб'єктом більшості адміністративно-правових відносин» [Пасічник А.В. Дефініції юридичної особи в адміністративному праві. *Правові відносини: проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць. С. 158].

блічної властивості» громадянина та применшення другої, що так часто зустрічаються на практиці, ослаблює гуманістичний та асоціативний потенціал влади і управління»⁴⁸⁷.

Проте відзначимо, що дійсним суб'єктом публічного права є не індивід, а власне «публіка», тобто сукупність індивідів (громада, народ, інша соціальна спільнота як правосуб'єктне утворення, що має спільні інтереси і надіндивідуальну волю). Саме як елемент такого публічного суб'єкта громадянин і набуває соціального потенціалу, відзначеного Ю. Тихомировим у наведеній вище цитаті.

Що ж до індивідуальної правосуб'єктності громадянина, то у ній, попри наявність у змісті його публічної правоздатності індивідуально адресованих кожному конституційних прав, свобод та гарантій, домінує кримінально-правова, адміністративна, фінансова та інша публічна необхідність мати та виконувати імперативно визначені обов'язки, відсутні владні повноваження (які є ядром публічної правоздатності), а їх індивідуальна публічна деліктоздатність з цієї причини функціонує тільки як здатність нести, а не як здатність покласти публічно-правову відповідальність.

Цю відмінність видів публічної правосуб'єктності зафіксовано у доктрині, зокрема, адміністративного права. Так, Т. Мацелик погоджується із висловленою в галузевій літературі позицією, відповідно до якої правосуб'єктність у сфері публічного права – це питання субординації та підпорядкування, питання компетенції публічних інституцій і посадових осіб, з одного боку, а з іншого – пасивної, як правило, правосуб'єктності підпорядкованих і підвладних осіб, їх обов'язків і відповідальності, які випливають із владних актів державних органів і посадових осіб⁴⁸⁸.

***

Отже, виконання загальною теорією права системотворчої функції передбачає всебічне пізнання цією наукою свого об'єкта саме як структурованої цілісності, утвореної диференціаціями правового буття, зокрема, галузями, що об'єднані у його публічну та приватну сфе-

⁴⁸⁷ Тихомиров Ю.А. Публичное право: учебник. Москва: БЕК, 1995. С. 128.

⁴⁸⁸ Мацелик Т.О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. 2011. Вип. 597. С. 91.

ри. Це сприяє виробленню понятійного контенту, який буде, без втрати теоретичної глибини, відображати загальноправові закономірності та зв'язки у більш конкретних аспектах їх функціонування, а також зумовлює створення системи адекватних теоретичних орієнтирів для галузевих доктрин і публічно-правової, і приватно-правової сфер.

Особливості публічної правової суб'єктності, як і інших публічно-правових явищ, кореспондуються із загальними особливостями предметів та методів галузей публічного права, а також із системою принципів правового регулювання, властивою галузям об'єктивного публічного права загалом.

Специфіка публічної правової суб'єктності виявляється у тому, що її елементи (правоздатність, деліктоздатність та дієздатність) отримують імперативний формат втілення та набувають дещо особливого змісту, що спричиняє відповідну модифікацію наявних між ними структурно-функціональних зв'язків. Крім цього, для кожного учасника публічно-правових відносин характерне істотне обмеження потенціалу його волі, яка розгортає себе у вузькому просторі однієї чи певної обмеженої кількості публічно-правових ролей, окреслених для суб'єкта публічного права законодавством.

Загалом поняттям «публічна правова суб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного публічного права наділені народ, територіальні громади та інші соціальні спільноти, а також ті самостійні суб'єкти права, які за допомогою влади чи шляхом легітимного впливу на її носіїв реалізують та/чи захищають публічні інтереси (держава, її органи, органи самоврядування територіальних громад, а також громадські формування та інші інститути громадянського суспільства).

Публічною правосуб'єктністю володіють також ті суб'єкти права, які позбавлені владної компетенції, включаючи фізичних осіб та юридичних осіб усіх форм власності. Вони є реципієнтами, а не продуцентами публічного впливу влади; в сфері їх публічної правоздатності домінують імперативні обов'язки; властива їм публічна деліктоздатність функціонує як здатність нести, а не покладати публічно-правову відповідальність.

4.2. ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРИВАТНОЇ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Проблема суб'єктності отримала своє осмислення у цивілістичній доктрині, а також у науці сімейного права. Загалом існує значна кількість кваліфікованих досліджень з питань приватної правосуб'єктності, виконаних у галузевому ключі.

Так, низка особливостей приватної правосуб'єктності у її цивільно-правовому втіленні була розглянута у колективній монографії «Суб'єкти цивільного права»⁴⁸⁹, за загальною редакцією Я. Шевченко. Істотне місце у ній відведене фізичним особам як суб'єктам цивільного права, проте набули свого висвітлення питання цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб, а також спірні питання, пов'язані з участю держави, АРК і територіальних громад у цивільних правовідносинах. Однак зміст даної роботи не виходить за галузеві межі цивілістики та не охоплює проблем приватної правосуб'єктності загалом.

Питанням сімейної правосуб'єктності присвячені дослідження В. Ватраса. Він вважає, що сімейну правосуб'єктність фізичної особи утворюють такі елементи, як сімейна правоздатність, сімейна дієздатність та сімейна деліктоздатність. Вчений вказує, що сімейною правосуб'єктністю є «соціально-правова властивість, яка дозволяє фізичній особі бути суб'єктом сімейних правовідносин, визначаючи її як потенційного та реального учасника сімейних правовідносин»⁴⁹⁰.

Продуктивними є дослідження спільного та відмінного у цивільній та сімейній правосуб'єктності, здійснені В. Трубою. Він, зокрема, вважає, що правосуб'єктні відмінності, серед іншого, дають можливість розмежувати учасників цивільних і сімейних правовідносин⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я.М. Шевченко. 632 с.

⁴⁹⁰ Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. С. 14-15.

⁴⁹¹ Труба В.І. Суб'єкти цивільних та сімейних правовідносин: спільне, відмінне та взаємозв'язок. *Актуальні проблеми приватного права*. Харків: Право, 2016. С. 26-28.

У сучасній доктрині міжнародного приватного права фундаментальні дослідження галузевої правосуб'єктності мають ключове значення. Зокрема, О. Тарасов у праці «Суб'єкт міжнародного права» розглядає питання як публічної, так і приватної міжнародної правосуб'єктності. Він підкреслює, що людина у міжнародному праві є основою та невід'ємним елементом персонативної міжнародно-правової реальності, діючи «як повноправний, «повномасштабний» у своєму міжнародно-правовому статусі суб'єкт міжнародного права»⁴⁹².

Проте «наявність чисельних галузевих досліджень явища приватної правосуб'єктності (здійснених, як буде показано нижче, переважно у контексті розвитку концепцій галузевих суб'єктів права та учасників галузевих правовідносин) не супроводжується, на жаль, їх концептуальним узагальненням та поглибленим розвитком у загальній теорії права»⁴⁹³. Більше того, величезний теоретичний спадок та методологічний авторитет галузей приватного права, особливо цивільного права, призводить до некритичного запозичення та відтворення у працях теоретиків права ідей та пізнавальних установок, характерних для приватно-правового наукового світогляду. Внаслідок цього у сфері загальної теорії права гальмується створення адекватного категоріально-понятійного інструментарію, застосування якого дало б змогу виявити фундаментальні закономірності у такому виокремленому предметі пізнання, яким є приватна правосуб'єктність.

Також ускладнюється можливість загальнотеоретичної інтерпретації специфічних ознак вказаного приватно-правового явища у конкретному контексті його функціонування, як і визначення особливостей його індивідуальної локації у загальному просторі правової реальності. Питання специфіки змісту та особливостей зв'язків тих категорій і понять, якими відображається сутність явища приватної правосуб'єктності, у теорії права залишається нерозкритим.

З огляду на це виявлення особливостей категоріально-понятійного пізнання явища приватної правової суб'єктності методологічними засобами загальної теорії права є актуальним науковим завданням. Для його роз'язання необхідно:

⁴⁹² Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. С. 217.

⁴⁹³ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 22.

- зафіксувати атрибутивні ознаки, що загалом характерні для галузей приватного права як ключового фактора формування приватної правосуб'єктності;
- описати специфіку застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері галузей приватного права;
- визначити ті характеристики приватної правової суб'єктності, що закріплені у термінології відповідного законодавства;
- виявити особливості структурно-функціональних зв'язків елементів приватної правосуб'єктності (правоздатності, деліктоздатності та дієздатності);
- розкрити зміст поняття «приватна правова суб'єктність».

В юридичній науці утвердилася точка зору, відповідно до якої галузями приватного права вважаються цивільне, сімейне, а також міжнародне приватне право. Поряд із цим, визнається, що цей перелік не є незмінним і поповнюється новими галузями⁴⁹⁴. Також підкреслюється, що у галузях приватного права має місце присутність значного елемента публічно-правового походження, і це істотно ослаблює підстави для їх однозначної ідентифікації та рішучого розмежування із публічно-правовими галузями⁴⁹⁵.

Залишимо поза своєю увагою відмінності, наявні у предметі, методі та системі принципів кожної окремої приватно-правової галузі та зосередимося на тому спільному, що загалом характерно для усіх галузей об'єктивного приватного права, а також на правовій суб'єктності, властивій його суб'єктам. При цьому в більшості випадків прикладним полем для розгортання нашого аналізу слугуватиме цивільне право України, оскільки, як слушно відзначається в літературі, «основу приватного права становить цивільне право як найцінніший елемент усієї системи приватноправових утворень, що найбільш повно і послідовно втілює в собі ознаки приватного права»⁴⁹⁶.

На нашу думку, умовно спільним предметом, на регулювання якого спрямовані норми приватного права, є ті суспільні відносини, які

⁴⁹⁴ Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. С. 11.

⁴⁹⁵ Борисова В. Тенденції розвитку цивільного права як галузі приватного права. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 82.

⁴⁹⁶ Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 70.

виникають і розвиваються у взаємодії індивідуальних суб'єктів та/чи їх об'єднань різного виду, змістом котрих є реалізація і захист персональних інтересів останніх. Діючи з метою здобуття ресурсів, необхідних для збереження та розвитку своєї самобутності, у відносини такого виду вступають фізичні особи, юридичні особи приватного права, а також об'єднання фізичних осіб та/чи юридичних осіб приватного права (наприклад, сім'ї, об'єднання по інтересах, дружні колективи, об'єднання у формі простого товариства тощо), для яких законодавство не передбачає статусу юридичної особи, однак які наділені ознаками правосуб'єктних утворень.

Кожна із приватно-правових галузей має свій метод, який у теорії права та у галузевих доктринах зазвичай визначається як сукупність засобів і способів правового впливу на суспільні відносини, що являють собою предмет тієї чи іншої галузі⁴⁹⁷. На нашу думку, метод правового регулювання постає як специфічний спосіб створення правових норм, що застосовується у галузі права, а особливість галузевого методу зумовлюється об'єктивною специфікою предмета відповідної галузі. Зокрема, конкретно-галузевий метод створюється індивідуальним поєднанням у ньому змістовних модальностей «дозвіл», «припис» та «заборона» у їх системному зв'язку, з домінуванням однієї чи двох із цих трьох правових опцій. Також кожний метод галузі права позначений особливим співвідношенням диспозитивного та імперативного способу створення галузевих норм, зокрема їх диспозицій та санкцій⁴⁹⁸.

Для методів галузей приватного права спільним є те, що:

а) гіпотези приватно-правових норм охоплюють ті юридичні факти (діяння та події), що породжують, змінюють або припиняють координаційні правовідносини фізичних осіб, а також юридичних осіб приватного права та їх правосуб'єктних об'єднань, які не мають статусу юридичної особи, змістом яких є позбавлене владної чи іншої публічної мети узгодження воль учасників таких правовідносин;

б) диспозиції норм галузей приватного права законодавець викладає переважно у вигляді множини варіантів правової поведінки,

⁴⁹⁷ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-е вид. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 254.

⁴⁹⁸ Січевлюк В.А. Господарське право України: навч. посіб. Київ: УІРФР, 2010. С. 16.

тобто диспозитивно. Оскільки норма права – це завжди обмеження, позаяк викладається, як правило, припис, веління чи модель поведінки⁴⁹⁹, то норми галузей приватного права встановлюють для учасників приватно-правових відносин не тільки дозволи, а й містять і заборони, і обов'язкові до виконання приписи. Однак переважна більшість приватно-правових норм мінімально обмежує правові сценарії поведінки, встановлені для учасників відповідних правовідносин, даючи їм значну свободу вольового вибору⁵⁰⁰, тобто у диспозиціях норм приватного права домінують дозволи, межі дії яких окреслюються заборонами;

в) для санкцій сучасних приватно-правових норм не властива різноманітність. Зазвичай вони є майновими та мають переважно компенсаційну (а не каральну) спрямованість, включаючи, наприклад, стягнення аліментів у сімейному праві, або покладання цивільної відповідальності у ситуаціях припинення речових чи зобов'язальних правовідносин⁵⁰¹. Винятком, який підтверджує це правило, є специфічні немайнові санкції у вигляді обмеження рішенням суду сімейної правосуб'єктності осіб у випадках, якщо вони протиправно та винно порушують свої батьківські обов'язки (може мати місце позбавлення батьківських прав, відібрання дитини у батьків, скасування усиновлення тощо).

Принагідно зауважимо, що історії стародавнього права відомі немайнові юридичні реакції на приватно-правові проступки, які, на жаль, були дуже чисельними та жорстокими. У мусульманському феодальному праві зрада дружини зазвичай каралася кваліфікованою смертною карою, і ця правова традиція у найбільш консервативних ісламських країнах підтримується дотепер. А у римському праві тривалий час нормою було звернення вільного громадянина у боргове рабство чи його публічна страта особливим чином. Так, згідно із Законами XII Таблиць кредитори отримували право розрубати тіло неспро-

⁴⁹⁹ Кривицький Ю.В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. С. 51-52.

⁵⁰⁰ Міхно О.С. Публічні та приватні правовідносини: сутність і критерії їх розмежування. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 9. С. 15.

⁵⁰¹ Коструба А. Компенсаційний характер юридичних фактів у механізмі припинення цивільних правових правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 75-76.

можного боржника у випадку, якщо його не викупували (*in partes secare*)⁵⁰². Однак із часом у римському, а пізніше європейському праві така архаїчна санкція була повністю подолана⁵⁰³. Ще у IV ст. до нашої ери з метою ліквідації боргової кабали та припинення передачі у рабство вільних громадян Риму законом Петелія та Папірія було встановлено, що боржник відповідає перед кредитором тільки майном, а не тілом. Протягом періоду класичного римського права поступово сформувалася концепція *condemnatio pecuniaria* (грошова кондемнація), відповідно до якої вирішення цивільних справ передбачало присудження позивачу в якості компенсації певної суми коштів. Цю ідею відтворив наступний розвиток приватного права, і починаючи з кінця XVIII ст. вона отримала матеріалізацію в цивільному, сімейному та іншому законодавстві європейських країн. Проте, як відзначено в спеціалізованих дослідженнях, певним винятком у цій тенденції було радянське право, в якому дія приватно-правових засад була мінімізована. «У плановому господарстві Радянського Союзу принцип реального виконання був доведений до крайності»⁵⁰⁴.

Слід відзначити, що обсяг можливостей для того, щоб порушник приватно-правового регламенту був частково чи повністю звільнений від покарання чи уникнув його, дуже великий та включає: а) меншою мірою об'єктивні обставини (наприклад, непереборна сила, недоліки законодавства, прогалини договору, труднощі доказування фактів протиправних діянь тощо) та більшою мірою суб'єктивні інтенції (відсутність вини, зустрічна вина кредитора у порушенні зобов'язання, небажання потерпілого до розгортання конфлікту, мирова угода сторін, одностороння відмова потерпілого від покладання на правопорушника відповідальності, дефекти в єдності волі та волевиявлення тощо).

Характерно, що санкції сучасних приватно-правових норм майже ніколи не спрямовуються на обмеження правосуб'єктності порушника, позаяк «правова охорона та забезпечення повноти реалізації цієї

⁵⁰² Січевлюк В.А. Господарське право України: навч. посіб. Київ: УІРФР, 2010. С. 285.

⁵⁰³ Энциклопедический словарь Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К». Т. 13. Петроградъ, 1915. С. 459-460.

⁵⁰⁴ Жила О. Історія та розвиток доктрини про наслідки порушення зобов'язань – від Стародавнього Риму до сучасності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 73.

персональної цінності є власне соціальною місією приватного права»⁵⁰⁵. Виняток із цього правила, як було зазначено вище, становлять специфічні немайнові заходи відповідальності у сфері сімейного права, спрямовані на припинення порушення інтересів малолітніх та неповнолітніх дітей.

Загалом втрата правосуб'єктності рівноцінна частковому чи повному («соціальна смерть») публічному відторгненню винної особи соціумом та реалізується, відповідно, у публічній площині юриспруденції. Зокрема, як відзначає Є. Мічурін, «норми кримінального та адміністративного права захищають інтереси держави і суспільства в цілому, і їх вплив спрямований насамперед на особистість порушника»⁵⁰⁶. Натомість «болісною», якщо можна так сказати, особливістю приватно-правових покарань є те, що розмір майнових санкцій у галузях приватного права не отримує та, очевидно, в силу її природи і не повинен отримувати, чіткої публічної регламентації, що породжує для порушників приписів приватно-правових норм невизначено великі деліктні ризики. Питання щодо встановлення виду, розміру та форми погашення шкоди, збитків, пені чи штрафу повністю знаходиться у сфері суб'єктивного розсуду учасників різногалузевих приватних правовідносин, оскільки зазвичай регулюється їх договором. І лише якщо учасники відповідних правовідносин не досягають відповідної домовленості, то застосовується закон.

Яскравою ілюстрацією викладеного вище є ст. 624 ЦК України, згідно з ч. 1 котрої неустойка за порушення зобов'язання підлягає стягненню у повному розмірі та незалежно від відшкодування збитків. Однак у ч. 2 та ч. 3 цієї ж статті передбачається, що договором може бути альтернативно встановлено:

- обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою;
- стягнення неустойки без права на відшкодування збитків;
- стягнення за вибором кредитора неустойки чи відшкодування збитків⁵⁰⁷.

⁵⁰⁵ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 24.

⁵⁰⁶ Мічурін Є.О. Цивілістика в сучасній юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 118.

⁵⁰⁷ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Звернемося до питання про систему принципів галузей приватного права. Як відзначає А. Колодій, «принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови»⁵⁰⁸. Серед так званих «принципів структури права» вчений виділяє принципи права публічного та права приватного. Оскільки принципи приватного права віддзеркалюють та одночасно забезпечують якісну визначеність та онтологічну цілісність цієї сукупності галузей об'єктивного права, то їх опис буде доречним і сприятиме більш конкретному висвітленню теми цього підрозділу книги.

Перший «ескізний» виклад загальних принципів приватного права ми знаходимо у Дигестах Юстиніана, де зазначено, що «приписи права є такими: чесно жити, не шкодити іншому, віддавати кожному своє»⁵⁰⁹. До речі, у спеціалізованій літературі відзначено, що західноєвропейське приватне право у державах континентальної Європи формувалося під впливом і римського, і звичаєвого права. Однак у Англії норми приватного права базувалися на загальному праві, серцевиною якого було право справедливості та судовий прецедент⁵¹⁰.

У сучасній вітчизняній доктрині стосовно принципів усіх галузей приватного права спостерігається тенденція до їх зближення (аж до ототожнення) із принципами цивільного права, які «служуть орієнтиром для всіх правовідносин, що існують у приватній сфері»⁵¹¹. Це пояснюється поширеним у цивілістичній доктрині сприйняттям цієї галузі як завершеного та всеохопного втілення приватного права загалом: «Приватне право як супергалузь охоплює лише одну галузь права – цивільне і є повністю тотожним йому»⁵¹². Також відзначимо, що для

⁵⁰⁸ Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 43-44.

⁵⁰⁹ Дигести Юстиніана / пер. с лат.; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. С. 86-87.

⁵¹⁰ Шабуніна В.В. Еволюція західноєвропейського приватного права (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 10.

⁵¹¹ Парашук Л.Г. Принципи та цінності цивільного права. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 1. С. 63.

⁵¹² Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н.С. Кузнєцової. Харків: Право, 2008. С. 21-22.

вітчизняної цивілістики велике значення має законодавче закріплення на рівні кодексу більшості принципів цивільного права у вигляді засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України).

Однак таке бачення заслуговує критичного ставлення. Адже принципи окремої галузі права є тими загальними концептами, які відображають у своєму змісті видові закономірності та тенденції розвитку саме цієї галузі. Оскільки сферу приватного права утворюють декілька галузей, наділених істотною специфікою, то принципи однієї із них не можуть загалом адекватно репрезентувати істотні особливості функціонування та розвитку всіх інших галузей.

Окрім цього, слід враховувати, що не є застиглими (статичними) межі предмета правового регулювання власне цивільного права. У цьому сенсі показовою є дискусія про те, чи охоплює предмет цивільного права відносини, що виникають у процесі суспільного виробництва та суспільного споживання, які регулюються нормами, матеріалізованими у величезному за обсягом господарському законодавстві України. Кодифікованим ядром останнього є ГК України, у ст. 6 якого викладені загальні принципи господарювання, наділені істотним публічно-правовим елементом.

Не претендуючи на завершеність, наведемо декілька принципів приватного права, вказівка на які, як уявляється, буде важлива для розкриття теми цього підрозділу. Вони отримали втілення у «букві» закону, віддзеркалюють сутнісні тенденції функціонування та розвитку усіх галузей приватного права і фіксують:

- юридичну рівність суб'єктів приватного права (що закріплено, наприклад, у ст. 1 ЦК України);
- добросовісність та розумність поведінки, що властива суб'єктам приватного права (у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України бачимо, що добросовісність та розумність вказані серед засад цивільного законодавства);
- максимальну міру свободи волі суб'єктів приватного права (зокрема, у ст. 3 ЦК України декларується свобода договору та свобода підприємницької діяльності, а у ч. 3 ст. 6 ЦК України – право сторін врегулювати свої відносини на власний розсуд, відступивши при цьому від положень цивільного законодавства);
- координацію правової поведінки суб'єктів приватного права (у ст. 13 ЦК України законодавець встановив приписи щодо меж здійс-

снення цивільних прав, зокрема передбачив, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб);

– індивідуалізовану відповідальність суб'єктів приватного права (у ЦК України відповідне регулювання викладене у ч. 2 ст. 14, главах 29, 51, 82, 83) тощо.

Характерні особливості галузей приватного права та, відповідно, приватної правової суб'єктності прямо обумовлюються і кореспондуються із специфічними ознаками її носіїв. Зокрема, класичним суб'єктом приватного права є особа. При цьому фізична особа номінується основним суб'єктом, а юридична особа – субсидіарним, тобто додатковим, похідним. Таке твердження ґрунтується на тому, що у приватному праві, зокрема у цивілістичній доктрині, юридична особа завжди сприймалася та продовжує сприйматися як правова форма поєднання фізичних осіб з метою досягнення спільної для них мети⁵¹³. Наприклад, Я. Шевченко зазначала, що «юридична особа – самостійний правовий вид оформлення спеціальних правових зв'язків людей у ринковому суспільстві»⁵¹⁴.

Крім цього, правосуб'єктність юридичної особи законодавцем формується із врахуванням особливостей її природи як «штучного» суб'єкта права, спосіб існування якого відрізняється від природних та соціальних аспектів буття людини. Наслідком цього є низка законодавчих вилучень та обмежень, присутніх у правовій суб'єктності кожної юридичної особи порівняно із правосуб'єктністю абстрактної фізичної особи. Як відзначає В. Петров, «тільки в Швейцарському Цивільному Уложенні 1907 р. прямо встановлено, що юридична особа володіє необмеженою правоздатністю»⁵¹⁵. Юридичні особи законодавством європейських країн, включаючи Україну, не наділені можливостями бути учасниками значної кількості приватно-правових відносин (наприклад, у галузі сімейного права), або вступають у них в умовах правової невизначеності, як-от, у сфері правового регулюван-

⁵¹³ Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: автореф. дис... канд. юрид. наук. Львів, 2000. С. 3.

⁵¹⁴ Шевченко Я.М. Новий Цивільний кодекс – основа ринкових відносин в Україні. *Українське слово*. 1997. № 1. С. 40.

⁵¹⁵ Петров В.В. Особливості цивільної правосуб'єктності юридичних осіб: окремі аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 206.

ня немайнових цивільно-правових відносин. «Якщо фізичним особам у ЦК України було присвячено Книгу другу «Особисті немайнові права фізичних осіб», то юридичним – лише статтю 94 «Особисті немайнові права юридичних осіб». Виходячи з цього юридичні особи наділяються особистими немайновими правами, але без чіткого регламентування їх поняття та ознак, видів, порядку здійснення і захисту»⁵¹⁶.

Також відзначимо, що статус особи з позицій приватно-правових доктрин є найбільш прийнятним суб'єктним статусом загалом, оскільки дозволяє суб'єкту приватного права набути максимальної повноти необхідної йому правосуб'єктності. Це той завершений, досконалий формат набуття та використання правосуб'єктності, який створює приватній персоні найбільші можливості для отримання, збереження, примноження та ефективної реалізації її індивідуального правового потенціалу. Відповідно відсутність у приватно-правового суб'єкта статусу особи або обмеження його у цьому статусі сприймається доктриною приватного права як абсолютний негатив, позаяк супроводжується повною чи частковою втратою ним своєї приватної правосуб'єктності, а набуття певним суб'єктом права статусу особи чи зняття обмежень, запроваджених щодо його особового статусу, кваліфікується як значний чи навіть переломний етап на шляху до зміцнення та впорядкування наявного у розпорядженні такого суб'єкта приватно-правового потенціалу.

Зважаючи на викладене вище, зрозуміло, чому в цивільному праві, яке є ядром приватного права, існує тренд до зближення (аж до ототожнення) поняття «суб'єкт цивільного права» із поняттям «особа як суб'єкт цивільного права». У публікаціях на цю тему іноді доволі категорично стверджується, що «учасником (суб'єктом) цивільних відносин є реальний суб'єкт права, який користується цивільною правосуб'єктністю... у формі особи»⁵¹⁷.

Слід зазначити, що загалом у цивілістиці поширене термінологічне бачення, за яким поняття особи є «універсальним родовим по-

⁵¹⁶ Попова С. Поняття та ознаки особистих немайнових прав юридичних осіб: питання теорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 64.

⁵¹⁷ Самілік Л.О., Корбут Л.П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89-93.

няттям, яке може використовуватися для позначення всіх суб'єктів цивільного права, і зокрема відповідних публічно-правових утворень, які в цивільних відносинах в єдиному контексті з фізичними та юридичними особами виступають як абстрактні особи»⁵¹⁸.

Об'єднання, які не наділені статусом юридичної особи, у доктрині приватного права зазвичай сприймаються критично та не визнаються правосуб'єктними. Я. Шевченко підкреслила, що колектив не є і не може бути суб'єктом цивільного права (і ніколи не визнавався таким), він не є цілісною особою, а становить збір окремих конкретних осіб із своїм окремим правовим становищем і інтересами»⁵¹⁹.

На нашу думку, категоричне ототожнення суб'єкта приватного права виключно з особою прикро збіднює сприйняття реального правосуб'єктного кола учасників приватно-правових відносин та ігнорує існування у правовому просторі носіїв незавершеної правової суб'єктності. Такого роду приватно-правові утворення заповнюють собою правосуб'єктну лакуну між інститутами фізичної особи та юридичної особи. Вони переважно функціонують як добровільно утворені колективи, наділені частковою правосуб'єктністю чи ознаками правосуб'єктності, інтегральний обсяг якої, проте, перевищує просту сукупність індивідуальних правосуб'єктностей їх учасників. Зважаючи на їх функціональну ефективність, законодавець у багатьох випадках надає частково правосуб'єктним колективам формального статусу та встановлює для учасників відповідних правових відносин не тільки довільне право їх утворювати, а й імперативний обов'язок робити це у низці ситуацій. Наприклад, на етапі заснування юридичної особи приватного права у формі товариства закон позиціонує колектив його засновників, об'єднаних спільним інтересом, в якості персоналізованого та наділеного організаційними повноваженнями утворення, для чого встановлює обов'язкові до виконання правила його функціонування. Договірним об'єднанням з окремими ознаками правосуб'єктності постає група осіб, які є учасниками договору про спільну діяльність (глава 77 ЦК України).

⁵¹⁸ Борденюк В. Поняття територіальної громади як суб'єкта цивільного права України. *Право України*. 2014. № 12. С. 195.

⁵¹⁹ Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я.М. Шевченко. С. 28.

На нашу думку, також сім'я не повинна сприйматися у форматі паралельного співіснування кожного із подружжя, дітей та батьків і передбачає їх ідентифікацію як структурованого, однак правосуб'єктного «ми», скріпленого не тільки зустрічними правами і обов'язками, а також зовнішніми зобов'язаннями перед іншими суб'єктами права. Як відзначається у літературі, юридична єдність була властива і підкореній волі домовладки у сім'ї в Стародавньому Римі, і залишається властивою сучасній українській сім'ї, яка заснована вже на паритетних засадах⁵²⁰.

Отже, коло носіїв приватної правової суб'єктності поряд з особами охоплює також організаційні об'єднання останніх, які скріплені спільною метою та інтересами їх учасників, однак не наділені повною мірою правосуб'єктності, властивою, зокрема, юридичним особам.

Після короткого огляду загальних ознак предметів, методів, системи принципів, а також специфіки суб'єктного складу, що властиві галузям сфери приватного права загалом, перейдемо до опису власне явища приватної правової суб'єктності, а також до фіксації особливостей використання категорії «правова суб'єктність» у приватно-галузевих доктринах, а далі – до розкриття змісту поняття «приватна правосуб'єктність».

Передусім відзначимо, що у доктрині галузей приватного права існує своє специфічне розуміння категорії «правова суб'єктність». А саме: постулатом доктрин галузей приватного права є утвердження приватно-правової суб'єктності як такої, що однакова за структурою, змістом та обсягом у всіх учасників приватно-правових відносин. Наприклад, О. Первомайський відзначає, що як учасник цивільних правовідносин територіальна громада має цивільну правоздатність і цивільну дієздатність, які не відрізняються від аналогічних явищ в інших учасників правових відносин⁵²¹.

З таким розумінням значною мірою можна погодитися, позаяк за структурою будь-яка правова суб'єктність, дійсно, однакова для всіх потенційних чи реальних учасників приватних правовідносин будь-

⁵²⁰ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право. С. 445.

⁵²¹ Первомайський О.О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. С. 62.

яких галузевих ґатунків, включаючи цивільну чи іншу приватно-галузеву правосуб'єктність. Її елементами завжди постають правоздатність, деліктоздатність та дієздатність. Також обсяг кожної окремої галузевої приватної правосуб'єктності формально однаковий для усіх учасників ідентичних груп правовідносин. Наприклад, у ЦК України прямо зазначено, що усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки (ч.1 ст. 26 ЦК України)⁵²². А у ч. 6 ст. 7 СК України вказується, що жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї⁵²³.

Проте, як уявляється, не зовсім коректним є навіть часткове (тобто фрагментарне, в окремому аспекті) ототожнення змісту публічної правосуб'єктності (особливо тієї, яка реалізується її носіями у процесі здійснення ними владних та/чи інших суспільних функцій) із змістом родової правосуб'єктності суб'єктів приватного права, яка у свій завершеній, «доконаній» формі взагалі повинна бути позбавлена публічності, оскільки завжди спрямовується на персональну мету окремого та самобутнього суб'єкта. На відміну від приватної (тобто індивідуалістичної) правосуб'єктності, поняттям «публічна правова суб'єктність» загалом позначається той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного публічного права наділені народ, територіальні громади та інші соціальні спільноти, а також ті самостійні суб'єкти права, які за допомогою влади чи шляхом легітимного впливу на її носіїв реалізують та/чи захищають публічні інтереси (держава, її органи, органи самоврядування територіальних громад, спеціалізовані громадські формування). Певною мірою публічної правосуб'єктності, безумовно, наділені фізичні особи та юридичні особи приватного права, проте вона позбавлена владного елемента, а її основним змістом є підпорядкування волі та дій зазначених осіб публічним інтересам.

Тому повторимося: спеціалізований внутрішньогалузевий підхід, маючи свої беззаперечні переваги, водночас істотно звужує пізнавальні можливості доктрини особливостями предмета, методу та системи

⁵²² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

⁵²³ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.

специфічних принципів галузі права (чи групи споріднених галузей права). Глибинний розгляд сутності та особливостей явища приватної суб'єктності, а також специфіки застосування категорії «правова суб'єктність» у теоретичному просторі приватного права можна забезпечити, лише опанувавши «зовнішню» щодо останнього точку зору, тобто необхідно сформувати адекватне поняття вказаного явища у процесі його загальнотеоретичного аналізу.

З позицій загальної теорії права насамперед звертає на себе увагу те, що за змістом та обсягом приватна правова суб'єктність є (повинна бути) універсальною для фізичних осіб, а для юридичних осіб – спеціальною з мінімальними обмеженнями. Для потреб підтримання власної самотності приватна особа чи приватне об'єднання осіб повинні мати можливість охопити своєю активністю якомога більшу кількість природних, матеріальних, фінансових, інформаційних та інших ресурсів, зрозуміло, у межах чинного публічного правопорядку та за умови відсутності у їх діяннях порушення прав і законних інтересів інших осіб.

Акти відповідного законодавства України насичені вказівками на максимальну можливість власного вибору приватно-правовим суб'єктом тієї чи іншої моделі правової поведінки у доступному йому локальному приватно-правовому кластері, який законодавцем вивірено вбудовується у публічно-правове поле та виділяється у ньому у вигляді персонального «життєвого простору» фізичної особи чи юридичної особи приватного права. У формально-юридичній площині такий масштабний обсяг приватної правосуб'єктності закріплюється буквою закону. З точки зору юридичної науки, дуже показовим є те, що поняття «універсальна правосуб'єктність» та більшою мірою поняття «універсальна правоздатність» ретельно опрацьовані у доктринах галузей приватного права.

Надання суб'єктам приватного права виключної правосуб'єктності суперечить її природі та має бути розцінене як штучне поширення на сферу галузей приватного права підходів, які були сформовані, зокрема, у публічно-правовій площині. Нагадаємо, що так звана виключна правова суб'єктність (зміст та обсяг якої імперативно та чітко визначається законодавством) є стандартним форматом публічної правосуб'єктності, властивої насамперед органам державної влади та ор-

ганам місцевого самоврядування⁵²⁴. Наприклад, відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України⁵²⁵. Таким чином, перевищення органами влади меж встановленої для них виключної правосуб'єктності заборонене законодавцем на конституційному рівні. Для громадян у тій же статті Конституції України встановлене принципово інше правило, за яким ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Відтак воля носіїв влади скута та обмежена приписами закону, а воля та правові можливості громадян масимально вивільнені та законом виведені у поле диспозитивного вибору.

Із наведеного вище випливає, що у структурі приватно-правової суб'єктності домінує такий її елемент, як правоздатність, чим закономірно послаблюється функціональне значення іншого елемента приватної правосуб'єктності, а саме – дієздатності, яка знаходиться ніби «у тіні». Наприклад, усі особи, які відповідно до цивільного законодавства набувають та/чи зберігають хоча б найменші обсяги правоздатності (включаючи фізичних осіб, які в силу психічної хвороби взагалі не здатні усвідомлювати себе та виявляти хоча б мінімальну усвідомлену волю, а також малолітніх та неповнолітніх осіб), визнаються суб'єктами цивільного права. Адже у ч. 1 ст. 25 ЦК України імперативно та без винятків вказано, що здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи. І така рівність, як відзначається у літературі, є універсальною формою вираження юридичної рівноваги⁵²⁶.

У сфері сімейного права малолітні та неповнолітні діти, попри неповний обсяг наявної у них дієздатності, з моменту народження наділені дуже значним обсягом правоздатності, реалізація якої забез-

⁵²⁴ Т. Блащук відзначає, що одним із основоположних принципів створення юридичних осіб публічного права є закріплення спеціальної правосуб'єктності таких осіб [Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах. *Приватне право і підприємництво*. 2009. № 8. С. 52.]

⁵²⁵ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁵²⁶ Шевчишин О. Правосуб'єктність неповнолітніх осіб як передумова дійсності правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 76.

печується обов'язками та відповідними діями їх батьків, опікунів чи піклувальників (ч. 2 ст. 14, ст.ст. 152, 171, 243, 247, 248 СК України). Проте нормативно закріплене співвідношення сімейної правоздатності та сімейної дієздатності враховує не тільки вік, а й сімейний статус фізичної особи (батько, мати, дитина, чоловік, дружина, опікун, піклувальник тощо), а тому є складнішим у регулюванні порівняно із цивільно-правовою моделлю правосуб'єктності.

Виокремлення у складі приватної правосуб'єктності дієздатності у статусі особливого структурного елемента зумовлене об'єктивно та для фізичних осіб насамперед пояснюється природними обставинами, а саме: тривалим у часі становленням когнітивних та вольових здатностей представників виду *Homo sapiens*. Зокрема, власна приватна дієздатність, як здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними на основі достатніх для цього інтелектуальних і вольових здатностей⁵²⁷, виникає пізніше за її цивільну чи сімейну правоздатність і, таким чином, поступово «добудовує» первинну конструкцію її приватної правосуб'єктності, в якій з моменту народження у людини уже наявні певні обсяги відповідної правоздатності, особливо сімейної. Крім цього, приватна дієздатність фізичної особи (зокрема, цивільна) може бути обмежена, поновлена або вилучена в порядку, установленому законом (відповідні положення закріплені у главі 4 підрозділу 1 розділу II книги першої ЦК України). Однак незалежно від «коливань» обсягу дієздатності фізична особа ніколи повністю не втрачає свою цивільну чи сімейну (тобто приватну) правосуб'єктність, а відтак зберігає свій правосуб'єктний статус загалом.

Розкрите вище співвідношення дієздатності та правоздатності в цілому реалізується також стосовно юридичних осіб приватного права, проте з тією відмінністю, що у структурі їх правосуб'єктності правоздатність та дієздатність виникають одночасно. Крім цього, дієздатність юридичної особи не може (не повинна) бути втрачена за жодних умов. Її наявність у вигляді належної роботи системи органів управління юридичної особи гарантується і законодавством, і практикою правозастосування. Ситуації, у яких в юридичної особи зникають ор-

⁵²⁷ Аймедов К.В., Фучеджі В.Д. Психологічні аспекти обмеження дієздатності фізичної особи. *Чоловіче здоров'я, гендерна та психосоматична медицина*. 2016. № 1 (3). С. 88-89.

гани управління, є казусними та пояснюються або прикрими прогалинами законодавства, або його неналежним застосуванням.

Тому поняття «дієздатність» загалом у приватному праві (і в цивільному праві зокрема) за своїм змістом є похідним від поняття «правоздатність» (що і підтверджується дефініціями, наявними в ЦК України, згідно з якими дієздатність розуміється як засіб, необхідний для реалізації правоздатності). У випадку, якщо у суб'єкта приватного права дієздатність обмежена або взагалі відсутня, його правосуб'єктність не зникає, а брак власної дієздатності долається у спосіб, встановлений законодавством. Так, в юридичної особи повинні бути відновлені відповідні органи управління, а прогалина у приватній дієздатності фізичних осіб у окреслених законом межах та за встановленою процедурою заповнюється дієздатністю інших фізичних осіб (батьків, опікунів, піклувальників) чи органів опіки та піклування. Тим самим підтримується постійний трьохелементний контур приватної правосуб'єктності конкретного індивіда чи організації.

По-третє, для деліктоздатності у складі приватної правової суб'єктності характерна така функціональна специфіка:

– акцентовано постає, якщо можна так сказати, пасивна деліктоздатність, що спрямована на відшкодування майнової та/чи моральної шкоди приватно-правових суб'єктів за рахунок ресурсів правопорушника. Зокрема, саме таку позицію займає український законодавець: в якості складового елемента цивільної дієздатності ним у ч. 1 ст. 30 ЦК України номінується здатність фізичної особи нести відповідальність у разі невиконання цивільних обов'язків.

Для приватного права загалом властивий такий спосіб регулювання відносин деліктозобов'язаних суб'єктів, який розрахований на їх раціональну та добросовісну поведінку в ситуаціях відшкодування майнової та/чи моральної шкоди, спричиненої протиправними та винними діями цих суб'єктів. Зокрема, добросовісність та розумність є, як зазначено у ст. 6 ЦК України, однією із засад цивільного законодавства. Відповідна ідеологія деліктних правовідносин була сформована, очевидно, ще у римському праві. Адже для жителів Стародавнього Риму статус громадянина сприймався як певний привілей, як визнання того, що конкретна людина за своїми якостями була гідна користуватися цінністю індивідуальної волі, гарантом якої виступала

держава. Добросовісне несення цивільної та іншої відповідальності було однією із складових такої світоглядної громадянської парадигми та запорукою збереження статусу вільної людини.

У сучасних умовах добросовісне несення приватно-правової відповідальності також дає змогу мінімізувати втрати винної особи за рахунок уникнення вилучення її майнових ресурсів у вигляді сплачених судових витрат та/чи виконавчого збору. Крім цього, у такій ситуації розмір відповідальності, особливо в частині заходів карального характеру, дуже часто істотно зменшується внаслідок досягнення потерпілою особою та правопорушником компромісу, який закріплюється через укладення ними мирової угоди;

– активний аспект деліктоздатності суб'єктів приватного права, як свідчить практика правозастосування, функціонує порівняно слабо. Адже приватна деліктоздатність, як і приватна правосуб'єктність загалом, має диспозитивну юридичну оболонку, і тому покладання на порушника приватних прав та інтересів заходів відповідальності не є обов'язковим. «Особа, чиє право порушено, самостійно вирішує, чи звертатися за судовим чи іншим захистом, вправі відмовитися від будь-яких вимог до порушника прав тощо»⁵²⁸.

Більше того, конструкція приватно-правової деліктоздатності дає особі можливість за власною волею та цілком легітимно частково чи повністю відмовитися навіть від законного права застосувати заходи відповідальності до інших приватно-правових суб'єктів. Пояснюється така особливість, очевидно, тим, що приватно-правові відносини дуже часто розгортаються у середовищі близьких осіб (наприклад, пов'язаних родинними зв'язками чи дружніми відносинами) або між особами, які об'єднані спільним інтересом чи взаємною залежністю (зокрема, між сусідами, учасниками різноманітних колективів чи членами невеликих територіальних громад). Крім цього, як відзначалося раніше, раціональність (розумність поведінки) суб'єктів приватного права, що закладена в основу його центральної галузі – цивільного права, дає їм змогу співвідносити часові, грошові, репутаційні та інші витрати, що будуть понесені у процесі юрисдикційного захисту пору-

⁵²⁸ Чубоха Н.Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 301.

шених прав, із результатом, який очікувано може бути отриманий, та на цій підставі погоджуватися на розумні компроміси.

Однак слід відзначити, що втрата особливого суб'єктивного зв'язку, позитивна нитка якого раніше сполучала учасників приватно-правових відносин (наприклад, у випадку припинення шлюбу, стягнення аліментів, розбрату в ситуації несправедливого спадкування, конфліктів сусідів, виникнення проблемних ситуацій внаслідок зловживання довірою тощо) часто є тим фактором, який розбухує енергію та каталізує потужність активної сторони приватної деліктоздатності. У таких випадках воля сторони, яка дійсно понесла майнові та/чи моральні втрати або лише припускає, що її приватні права та/чи інтереси порушені, може бути спрямована на отримання непропорційно великої майнової вигоди за рахунок ресурсів дійсного чи уявного правопорушника. Свобода, властива приватно-правовому регулюванню, у таких випадках демонструє свій негативний аспект у вигляді легітимної можливості, по-суті, майнового знищення винного суб'єкта приватного права, що є прикритим наслідком вищеописаних особливостей приватно-правової деліктоздатності.

В якості змістовного підсумку наведемо таку дефініцію поняття «приватна правосуб'єктність». Це той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного приватного права наділені фізична особа, юридична особа, а також певною мірою їх частково правосуб'єктні об'єднання, які з метою збереження та розвитку власної самобутності у межах чинного правопорядку реалізують та/чи захищають свої приватні інтереси.

У сучасному світі приватна правова суб'єктність визнається природно-правовим атрибутом кожної фізичної особи, точніше, кожної людини. Також в юридичній науці не викликає заперечень наявність приватної правосуб'єктності у юридичних осіб, теоретичні диспути зосереджені переважно на питанні про те, яким є коло таких юридичних осіб (наприклад, чи відносяться до них господарські організації, зокрема ті, які засновані на публічній власності). Найбільш малодослідженою та суперечливою в оцінках постає незавершена приватна правосуб'єктність, властива добровільно організованим об'єднанням індивідуальних приватно-правових суб'єктів, включаючи сім'ю, колективні приватно-правові форми ведення окремих видів суспільної

діяльності (спортивні команди, творчі колективи, волонтерські об'єднання, культурні осередки тощо), корпоративні колективи, об'єднання й товариства, які не мають статусу юридичної особи, цивільні прості товариства і т. ін.

На нашу думку, незавершена правосуб'єктність приватних об'єднань осіб має надособовий щодо їх учасників характер. Вона певним чином консолідує і зв'язує волю останніх та, одночасно, зовнішнім чином активізує їх діяльність у напрямку досягнення спільної мети. Беручи до уваги те, що теоретичні розробки доктрин галузей приватного права зосереджені на питаннях правосуб'єктності класичних суб'єктів приватного права (тобто осіб), дослідження феномена незавершеної приватної правосуб'єктності постають перспективним предметом саме для загальної теорії права. Адже сфера приватного життя насичена формальними та неформальними, тимчасовими та постійними, традиційними та модерними об'єднаннями, які дозволяють насамперед фізичним особам реалізовувати свої індивідуальні інтереси у колективному форматі, однак без застосування конструкції юридичної особи. Результативне опрацювання цього предметного поля, попри загальнотеоретичну цінність, створить відповідні концептуальні орієнтири і для доктрин галузей приватного права.

***

Отже, приватне право є своєрідною єдністю в різноманітності. Воно існує як структурована на галузі сфера, цілісність якої забезпечується спільними істотними характеристиками предметів та методів цивільного, сімейного та інших приватно-правових галузей, а також єдиною системою принципів приватного права. Однак доктринальні дослідження кожної окремої галузі зосереджені на власних предметних реаліях та, відповідно, обмежені ними. Тому саме засобами загальної теорії права можна забезпечити сутнісне пізнання явища приватної суб'єктності, а також виділити особливості застосування відповідної категорії у локальному теоретичному просторі галузей приватного права.

Специфіка застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері приватного права загалом виявляється в її уніфікованому використанні. Зокрема, представниками приватно-правової доктрини суб'єктність такого роду розуміється як однакова за структу-

рою, змістом та обсягом у всіх учасників приватно-правових відносин (включаючи публічно-правових суб'єктів). Цей підхід заслуговує критичного ставлення.

Приватна правова суб'єктність у термінології приватного права та законодавства закріплена в якості універсальної для фізичних осіб, а для юридичних осіб – як спеціальна із мінімально прийнятними обмеженнями. Поняття виключної правової суб'єктності з ядром у вигляді компетенції вироблене за межами приватного права, воно позначає певну особливість правосуб'єктності публічного походження, а тому не є релевантним специфіці приватно-правової суб'єктності, наділеної іншою природою.

Особливості структурно-функціональних зв'язків елементів приватної правосуб'єктності, що відтворені у співвідношенні та у взаємовпливі відповідних понять теорії права («правоздатності», «деліктоздатності» та «дієздатності»), є такими:

- у структурі приватно-правової суб'єктності домінує диспозитивно організована правоздатність, що іманентно властива кожному приватно-правовому суб'єкту. Дієздатність суб'єктів приватного права покликана забезпечити реалізацію їх правоздатності. При цьому дієздатність юридичної особи, на відміну від дієздатності особи фізичної, не може та/чи не повинна бути втрачена за жодних умов;

- у складі деліктоздатності суб'єктів приватного права акцентованим постає її пасивний аспект, спрямований переважно на відшкодування майнової та/чи моральної шкоди приватно-правових суб'єктів за рахунок ресурсів правопорушника. Активний аспект деліктоздатності суб'єктів приватного права зазвичай ослаблений, позаяк, як і приватна правосуб'єктність загалом, реалізується у диспозитивному форматі, часто під впливом позитивної суб'єктивності та емпатії учасників відповідних правовідносин. Однак втрата особливого суб'єктивного (можна сказати, особистісного) зв'язку, який раніше мав місце між конкретними учасниками приватно-правових відносин, може суттєво посилити активний аспект приватної деліктоздатності.

Поняттям «приватна правосуб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким об'єктивне право наділяє суб'єктів права (фізичних осіб, юридичних осіб та їх частково правосуб'єктні об'єднання)

з метою збереження та розвитку їх самобутності через реалізацію та/чи захист ними у межах чинного правопорядку своїх персональних інтересів.

4.3. КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» ТА ПІЗНАННЯ СПЕЦИФІКИ ПРИВАТНО-ПУБЛІЧНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Поняття «публічне право» та «приватне право» є перевірені практикою абстракціями, що позначають полярні вияви права як якісно єдиного і водночас внутрішньо складного соціального явища. Появу відповідної логічної зв'язки понять можна відслідкувати ще у працях юристів Стародавнього Риму, яким був відомий поділ права на публічне та приватне. Галузі публічного та приватного права виникли у процесі та як результат постійної еволюції права, його диференціації на роди, види та різновиди.

Тривалі наукові пошуки, спрямовані на розвиток ідеї про фундаментальну диференціацію права та актуалізацію обґрунтування демаркації приватного права від права публічного, на жаль, і «дотепер не привели до вироблення чітких загальноновизнаних критеріїв подібного розмежування»⁵²⁹. На нашу думку, причиною вищенаведеного доктринального ускладнення слід визнати ту оставину, що попри різну міру та форму вияву приватність та публічність об'єктивно присутні у всіх галузях права. Атрибут приватності є умовою реалізації та захисту легітимних інтересів будь-якого суб'єкта права як самобутньої, самоцінної, самоусвідомленої та вольової персони. Публічність, у свою чергу, тісно зв'язує кожного суб'єкта права із суспільним загалом, із соціумом як структурованою цілісністю, внаслідок чого досягається виконання кожним індивідуальним суб'єктом встановленої для нього сукупності правових ролей, важливих для суспільства. Кожен суб'єкт права, як «клітинка» суспільного організму, обов'язково набуває та

⁵²⁹ Погребняк С.П. Поділ права на публічне та приватне (загальнотеоретичні аспекти). С. 7.

повинен здійснити свою публічну функцію. Тим самим суспільство одночасно створює соціально-економічне середовище, необхідне для розвитку інтегрованих у нього приватно-правових суб'єктів⁵³⁰.

Також важливо, що поєднання публічних та приватних засад є іманентною ознакою права загалом як якісно визначеного об'єкта буття та пізнання, оскільки у кожній «клітинці», тобто нормі, права різною мірою та у різноманітних виявах, однак неодмінно присутні приватні та публічні елементи. Об'єктивне право, публічне чи приватне, по-перше, завжди регулює суспільні відносини, тобто створене для вирішення проблем публічної конкуренції осіб та спільнот за доступ до природних та соціальних ресурсів; по-друге, воно має публічну форму існування (у вигляді нормативно-правових актів та інших джерел); по-третє, дієвість кожної правової норми, врешті-решт, забезпечується примусом державної чи іншої публічної влади; по-четверте, кінцевим адресатом права, включаючи публічне, завжди є людина, для забезпечення фундаментальних інтересів якої право, власне, і з'явилося. Як слушно зазначив О. Миколенко, коли виникає необхідність визначення правової природи конкретної групи суспільних відносин, то в концепціях розмежування публічно-правових і приватноправових відносин починають виникати чисельні винятки із загального правила. В результаті всі концепції розсипаються, як картковий будинок, адже в певний момент винятків із правила стає так багато, що перестає діяти загальне правило⁵³¹.

Крім цього, публічні та приватні аспекти більшою чи меншою мірою завжди поєднуються у реальних правовідносинах, адже через них законодавець встановлює поточний, а тому динамічний, баланс публічних та приватних інтересів. Очевидним аргументом на користь цієї тези є інститут сучасної юридичної особи, який розвинувся у сфері підприємницьких правовідносин⁵³² через синергетичне поєднання ре-

⁵³⁰ П. Рікер відзначає, що «без інституційного опосередкування індивід залишається лише певним ескізом людини, його належність політичному тілу, отже, є необхідною для його людського розвою, і в цьому сенсі вона не може бути нетривкою» [Рікер П. Право і справедливість / пер. із фр. Київ: Дух і літера, 2002. С. 40].

⁵³¹ Миколенко О.І. Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 59.

⁵³² В. Ельшєвич у статті «Юридична особа в концепціях римського права та у сучасному світі» (1942 р.) відзначав, що перші уявлення про юридичну особу,

жимів, з одного боку, об'єкта правового впливу, на який спрямоване регулювання публічного права, установленого за участі держави, а з іншого – суб'єкта приватного права, яким є наділена самостійною та енергійною волею фізична особа⁵³³.

Інститут юридичної особи виявився абсолютно адекватною формою для правового буття «середнього шару» тих соціальних суб'єктів, атрибутивні характеристики яких не випадково поєднали у собі приватне та публічне. Тому, окрім двох наведених вище полярних понять, цілком можливо сформулювати також поняття «приватно-публічного права». Ним можуть бути позначені серединні, дистанційовані від крайніх екстерналій, вияви потенціалу такого багатогранного соціального явища, яким є право.

Характерно, що загальноновизнана дихотомія, яка ще з часів класичної римської юриспруденції передбачала розуміння права як поєднання його публічної та приватної сфер, у європейській юридичній науці починаючи з початку ХХ ст. почала піддаватися обґрунтованому сумніву. Ця тенденція набула актуальності і у сучасній вітчизняній юриспруденції. Так, П. Рабінович вказує на існування, поряд із суто приватними інтересами, інтересів приватно-публічних та публічно-приватних⁵³⁴. С. Савченко вважає, що у праві та законодавстві України існують три сфери, підставою виокремлення яких є співвідношення публічних та приватних інтересів. У першій із них домінують

що були розвинуті у Середньовіччі зусиллями спеціалістів у галузі канонічного права, ґрунтувалися не на римських текстах, а на ідеї Всезагальної церкви. Він писав: «Природно, що вони повинні були відхилити будь-яке поняття прав членів корпорації на її майно. Вони (каноніки) також стверджували, що корпорація є чимось таким, що відмінне від її членів. Вони позначили її *persona*. Таким чином, вперше поряд із поняттям «індивід» з'явилося інше – «персона». ... Однак «*persona ficta*» або «*persona representata*» часів Середньовіччя не постає ще юридичною особою в сучасному сенсі цього слова» [Ельашевич В.Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота: в 2 т. Т. 1. Москва: Статут, 2007. С. 468].

⁵³³ Для найбільш масштабних публічних суб'єктів (територіальна громада, держава, народ тощо) правова конструкція юридичної особи була та дотепер залишається занадто тісною.

⁵³⁴ Рабінович П.М. Приватне і публічне право як діалектична єдність. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. Х регіональної наук.-практ. конф. 5-6 лютого 2004 р. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2004. С. 3-5.

приватні інтереси, у другій – публічні, а третю становлять «норми, в яких визнається необхідність встановлення компромісу приватно-правових і публічно-правових інтересів»⁵³⁵. Логічне продовження цих ідей дає змогу стверджувати, що правові явища у кожній із зазначених сфер галузей права, включаючи правосуб'єктність, відрізняються особливою природою, відповідно приватною, публічною або приватно-публічною.

У зв'язку із викладеним звернемося до думки Г. Бернадського, який відзначає, що право, як і суспільство загалом, перебуває у процесі невпинного розвитку шляхом ускладнення його структури та зростання рівня організації, що зумовлює зменшення рівня ентропії, властивої праву як системі⁵³⁶. Розвиток такого бачення приводить до висновку, що поява у праві приватно-публічних феноменів є закономірним, а тому необхідним етапом його розвитку, зумовленим диференціацією та ускладненням внутрішньої структури права.

Об'єктивним підтвердженням цих міркувань стала поява у системі права декількох нових автономних сегментів, характерних поєднанням приватних та публічних елементів, а саме: трудового та господарського (комерційного, економічного) права. Останні у період індустріального та постіндустріального капіталізму сформувалися в юриспруденції у відповідь на нагальні практичні потреби правового регулювання нових трудових та економічних відносин, а тому досить швидко отримали свою законодавчу кодифікацію та генерували потужні доктрини.

Слід зазначити, що зусиллями представників цивілістики, адміністративістики та інших юридичних наук активно досліджуються феномени правосуб'єктності, що властива відповідним галузевим суб'єктам. При цьому реальну галузеву правосуб'єктність, як і усі інші правові явища, у галузевих доктринах найчастіше поділяють на приватно-правову та публічно-правову. Наприклад, цивільно-правову та сімейно-правову правосуб'єктність прийнято розуміти як види приватної правосуб'єктності, а фінансово-правова, адміністративно-пра-

⁵³⁵ Савченко С.В. Співвідношення приватних та публічних інтересів: досвід України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 526.

⁵³⁶ Бернацкий Г. Предметы познания юридической науки. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 63.

вова, кримінально-правова правосуб'єктність традиційно визначається як види публічної правової суб'єктності.

Однак у межах такого жорсткого методологічного поділу неможливо без втрати специфічних рис ідентифікувати ту правосуб'єктність, що властива суб'єктам «молодих» галузей права (зокрема, господарського та трудового), які в юридичній науці дедалі впевненіше ідентифікуються як галузі приватно-публічного права. Проблема зберігається навіть у випадку визнання певної умовності поділу права на публічне та приватне та констатації факту певної конвергенції цих сфер.

На нашу думку, існує достатня кількість переконливих аргументів на користь того, щоб саме господарське та трудове право віднести до складу групи приватно-публічних галузей права. Як слушно відзначив С. Погребняк, «взаємопроникнення публічного і приватного права притаманне новим сферам правового регулювання – на кшталт трудового чи господарського права»⁵³⁷. Підставами для їх виділення у окрему родову класифікацію є певна спільність у змісті предметів та ознаках методів цих галузей. Крім цього, «розосереджені по галузях права норми приватно-публічного походження зазнають інтегративного впливу особливої системи родових принципів, відмінних і від сукупності принципів права загалом, і від специфічних принципів, окремо властивих кожній із згаданих галузей»⁵³⁸. Під дією таких родових принципів «формується каркас правових сфер, галузей та інститутів»⁵³⁹, масиви норм галузей права скріплюються у більші та специфічні цілісності, постаючи групами поєднаних між собою галузей.

Проблеми господарської і трудової правосуб'єктності, оскільки вони виходять із самої серцевини економічного життя, є постійним предметом інтенсивних наукових досліджень, що розгорнулися у доктринах господарського та трудового права. Так, на думку дослідниці проблем господарського права С. Грудницької, правосуб'єктність у кожній галузі права є специфічною, а тому її слід вивчати як властивість суб'єкта тієї чи іншої галузі права, що діалектично розви-

⁵³⁷ Погребняк С.П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). С. 7.

⁵³⁸ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 34.

⁵³⁹ Шаганенко В.П. Роль та значення принципів права в системі права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 303.

вається. Зокрема, «володільці господарської правосуб'єктності мають здатність до організації та здійснення господарської діяльності»⁵⁴⁰. Автор відзначає поєднання у господарській правосуб'єктності приватних та публічних засад, а також вказує на наявність у цій єдиній економіко-правовій сутності низки різновидів⁵⁴¹.

Водночас чисельні доктринальні напрацювання у сфері приватно-публічного права, включаючи дослідження правосуб'єктності, не дістали логічного продовження у вигляді послідовного категоріально-понятійного синтезу, здійсненого у науці загальної теорії права. Істотна категоріально-понятійна прогалина щодо такого предмета, як приватно-публічна правосуб'єктність, потребує заповнення результатами цілеспрямованого загальнотеоретичного пізнання, позаяк її наявність створює серйозні методологічні перешкоди для відповідних доктрин на шляху ефективного дослідження ними сутності та галузевих особливостей цього феномена.

Для її подолання слід визначити та реалізувати можливості аналізу явища приватно-публічної правової суб'єктності за допомогою категоріально-понятійних засобів загальної теорії права. Це дасть можливість дослідити спільні методологічні атрибути приватно-публічних галузей права (їх предметів та методів, системи принципів), описати істотні риси, загалом властиві приватно-публічній правовій суб'єктності, виявити у відповідних галузевих доктринах спільні для них моменти розуміння зв'язків структурних елементів приватно-публічної правосуб'єктності, а також визначити зміст поняття «приватно-публічна правова суб'єктність».

Звернемося до цих питань детальніше, почавши розгляд теми з аналізу предметів правового регулювання окремих приватно-публічних галузей (на прикладі господарського та трудового права).

У літературі відзначено, що норми галузей приватно-публічного права «спрямовуються на регулювання тих суспільних відносин, які виникають між фізичними особами, юридичними особами та різноманітними об'єднаннями перших та/чи других, змістом котрих

⁵⁴⁰ Грудницька С.М. Господарська правосуб'єктність: проблема визначення сутності та поняття. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 66.

⁵⁴¹ Грудницька С. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії. *Право України*. 2008. № 8. С. 74-80.

є реалізація персональних інтересів цих суб'єктів за рахунок публічних ресурсів та за умови сприяння реалізації публічних інтересів»⁵⁴². Для господарських організацій, їх засновників та учасників, фізичних осіб-підприємців, споживачів, інших суб'єктів господарського права такими публічними ресурсами є матеріальні цінності, гроші, інформація, об'єкти права інтелектуальної власності тощо, що обертаються у сфері суспільного виробництва та суспільного споживання (основою яких у сучасних демократичних країнах є змішаний тип економічної системи з ядром у вигляді ринкової економіки). Відносини суб'єктів трудового права (зокрема, найманих працівників, трудових колективів, роботодавців) розгортаються навколо постійної реалізації та систематичного оплатного привласнення ресурсу під назвою «наймана праця», який почав циркулювати на ринку робочої сили одночасно з розвитком капіталістичного способу виробництва⁵⁴³.

Персональні інтереси індивідуальних та колективних суб'єктів права, діяльність яких передбачає використання матеріальних, інформаційних, організаційних чи інших суспільних ресурсів, ними не можуть бути задоволені шляхом ігнорування чи спротиву інтересам публічного походження, які суспільством як абсолютним суб'єктом завжди захищаються пріоритетно. В найбільш загальному плані сферу публічних інтересів утворюють інтереси Українського народу, територіальних громад та інших соціальних спільнот, а також спрямовані на захист суспільного блага інтереси владних та інших публічних інституцій (держави, адміністративної автономії, органів місцевого самоврядування тощо).

Слід підтримати думку О. Гуняка про те, що без задоволення публічного інтересу неможливо реалізувати приватний інтерес і забезпечити цілісність та стабільність розвитку суспільства. Формами взаємодії приватних та публічних інтересів у праві є поєднання, гармонізація, компроміс, узгодження тощо⁵⁴⁴.

⁵⁴² Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 34.

⁵⁴³ Вишневецька С. В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2009. № 1. С. 58.

⁵⁴⁴ Гуняк О.Я. Приватний і публічний інтереси у праві: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. С. 9.

У галузевому аспекті найбільшою публічною підтримкою та захистом наділені інтереси економічно і соціально важливих і водночас вразливих сегментів суспільства, наприклад, у господарському праві – інтереси кінцевих споживачів, а у трудовому праві – інтереси найманих працівників. А. Слюсар підкреслює, що соціальна функція трудового права домінує щодо інших функцій цієї галузі права. Відповідно, «виходячи із соціального призначення трудового права, повна рівність працівників та роботодавців неможлива, оскільки пріоритет має надаватися захисту прав та інтересів працівника, а тому виробнича функція не повинна реалізовуватися за рахунок обмеження соціальної»⁵⁴⁵.

Зрозуміло, що зустрічні інтереси інших суб'єктів галузевого права (у нашому прикладі – виробників та наймодавців) під тиском публічної сили реформуються, обмежуються, отримують компромісні зв'язки, форми та обсяги реалізації. Таким чином, визначальним змістом відносин, на регулювання яких спрямовуються норми приватно-публічного права, є еволюційно досягнутий суспільством баланс приватних та публічних інтересів, підтримання динамічної рівноваги якого засобами права є запорукою стабільності у відповідних сферах соціальної взаємодії.

Якщо джерелом енергії для приватного права є індивідуальна свобода, а публічного права – суспільна необхідність, то приватно-публічне право ґрунтується на ідеї втілення індивідуальної свободи, однак лише тією мірою, яка надає вільній приватній ініціативі організованого вигляду та гарантує їй спрямованість на створення потрібного суспільству блага. Відповідно становлення методів приватно-публічних галузей права еволюційно (у Франції, Німеччині та інших європейських країнах) відбувалося шляхом посилення їх імперативного елемента та ослаблення, тим самим, міри присутності у методах цих «молодих» галузей диспозитивних засобів впливу на правовідносини, домінування яких характерне для приватно-правових методів (зокрема, сімейного, цивільного та міжнародного приватного права).

Попри те, що еволюція методів приватно-публічних галузей права мала обмежувальну спрямованість, їх норми не втратили здатності

⁵⁴⁵ Слюсар А. Класифікація суб'єктів трудового права України. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 203.

забезпечувати учасникам відповідних правовідносин максимальну міру свободи волі, прийнятну для суспільства на конкретно-історичній стадії його розвитку. Адже об'єктивне право не повинне блокувати чи вбивати суб'єктивний мотив індивіда чи організації до отримання персонального блага шляхом ведення суспільно корисної діяльності. Тому диспозитивність, на нашу думку, була та у найближчому майбутньому залишиться визначальною характеристикою методу кожної приватно-публічної галузі.

Вітчизняне господарське та трудове право, в силу відомих історичних обставин, досягало стану динамічного балансу приватних та публічних інтересів зворотнім шляхом – насичені публічним змістом радянське господарське право та трудове право у відповідь на потреби молоді ринкової економіки та становлення вільного ринку праці стали на шлях послідовного витіснення надмірних обмежень, раніше запроваджених у цих сферах правового регулювання, виходячи з публічних мотивів. Розвиток національного господарського (поєднаний із постійним ослабленням дозвільних, ліцензійних, валютних, корпоративних та інших регуляторних приписів) і трудового законодавства у напрямку лібералізації є наочним підтвердженням вищевикладеного.

Отже, для методів приватно-публічних галузей права спільними є такі характеристики:

а) гіпотези відповідних норм охоплюють ті юридичні факти (діяння та події), що породжують, змінюють або припиняють координаційні та/чи субординаційні правовідносини, змістом яких є відповідно узгодження та/чи підпорядкування воль учасників таких правовідносин. Акценти співвідношень визначаються особливостями того соціально-економічного середовища, в якому «розгорнутий» конкретний варіант приватно-публічного права, зокрема, координаційна складова постає активнішою у демократичних суспільствах, субординація – домінує у автократіях;

б) порівняно із приватним правом у нормах галузей приватно-публічного права питома вага диспозитивного елемента істотно зменшена, однак останній зберігає визначальну позицію. Як було зазначено вище, міра свободи, закладена законодавцем у диспозиції приватно-публічних норм, є продуктом цілеспрямованої обмежувальної

еволюції, зумовленої дією публічно-правових чинників. У нормах галузей приватно-публічного права «домінують приписи (обов'язкові регламенти, що містять вимоги до певного процесу діяльності, відповідаючи на питання про те, як належить діяти учасникам правовідносин), і вони відтісняють на «задній план» юридичні дозволи та заборони»⁵⁴⁶. Такі диспозиції деталізовано описують процедури реалізації прав, виконання обов'язків та покладання відповідальності, наприклад, у процесі реалізації засновником підприємства належних йому корпоративних повноважень, або ж, як у трудовому праві, – при укладанні та виконанні трудового договору (контракту);

в) санкції тих норм права, що мають приватно-публічне походження, у переважній більшості випадків є матеріальними. У господарському праві прикладами є відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції, у трудовому праві – стягнення заборгованості по заробітній платі чи відшкодування шкоди винним працівником. Поряд із цим, оскільки роль основного суб'єкта приватно-публічних галузей права відіграють організації, у цій сфері існує значний сегмент організаційних санкцій (поєднаних із порушеннями матеріальних інтересів учасників відповідних правовідносин). Наприклад, у господарському праві є організаційно-господарські санкції, як-от: виключення учасника з господарського товариства, а у трудовому – дисциплінарні стягнення: догана та звільнення найманого працівника.

Крім цього, неможливо залишити без уваги такі чинники:

– відсутність у великій кількості приватно-публічних норм прямих санкцій із збереженням можливості їх договірною, по-суті приватного, встановлення та застосування (особливо у сфері організаційних відносин);

– «природне», якщо можна так сказати, доповнення власне приватно-публічних санкцій чисельними фінансовими, адміністративними та кримінальними (тобто публічно-правовими) санкціями (наприклад, глава 27 «Адміністративно-господарські санкції» ГК України⁵⁴⁷,

⁵⁴⁶ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 35.

⁵⁴⁷ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

глави 5, 8, 12, 13 КУпАП⁵⁴⁸, розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності» КК України⁵⁴⁹ тощо). Тим самим у відповідних суспільних сферах засобами публічних галузей права забезпечується реалізація публічних інтересів, переплетених з індивідуальними інтересами учасників приватно-публічних правовідносин та/чи залежних від них.

Принципи, властиві галузям приватно-публічного права, відображають закономірності функціонування і тенденції розвитку в цій сфері об'єктивного права. Характерною особливістю їх системи загалом, а також окремо деяких із них, є біполярна семантична структура, що віддзеркалює органічне поєднання у змісті таких принципів суперечливих юридичних модальностей та динамічний стан їх взаємного впливу. Роль концептуальної основи, на якій ґрунтується система принципів галузей приватно-публічного права, виконує ідея про оптимальне поєднання індивідуальної свободи та суспільно зумовленої необхідності у просторі раціонально влаштованого правопорядку. Тому в нормах галузей приватно-публічного права, на нашу думку, виявляються такі принципи:

- сприяння приватній ініціативі. Функціонування приватно-публічних правових явищ у стабільному, «нормальному» ключі вимагає того, щоб об'єктивне право забезпечувало повноцінну реалізацію потенціалу їх первинної приватно-правової основи;

- обмеження свободи волі суб'єктів права у договірних та інших правовідносинах (що дозволяє забезпечити потрібну міру спрямованості ресурсів суб'єктів права на виконання ними суспільно необхідних функцій);

- поєднання координаційної та субординаційної моделей взаємодії суб'єктів права. Цей принцип відображає органічне поєднання у приватно-публічному галузевому просторі функціональної взаємодії та організаційного підпорядкування, а його повноцінна реалізація сприяє їх адекватному нормативному регулюванню;

- обмеження та уніфікація обсягу індивідуальної відповідальності. Приватно-публічні санкції не повинні спричиняти руйнівного

⁵⁴⁸ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

⁵⁴⁹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

впливу на суспільно корисну діяльність винних суб'єктів, а тому законодавець при їх встановленні прагне до досягнення рівноваги карної та компенсаційної функцій відповідальності;

– підтримка виявів спільної відповідальності. Домінування у приватно-публічних галузях форм організованої діяльності зумовило появу специфічних видів «надіндивідуальної» відповідальності, якот: солідарна відповідальність учасників повних товариств і командитних товариств, відповідальність учасників (акціонерів, пайовиків, власників майна) господарських організацій перед їх кредиторами, визначена договорами, установчими документами чи законодавством, солідарна відповідальність членів колегіальних органів господарських організацій за збитки, завдані ними як посадовими особами цим організаціям, колективна (бригадна) матеріальна відповідальність у трудовому законодавстві тощо;

– пріоритет публічних засобів при здійсненні захисту індивідуальних прав та інтересів. Заходи самозахисту, що поширені у галузях приватного права, не знаходять широкого застосування у приватно-публічних галузях. На противагу цьому домінує юрисдикційна форма правового захисту, а у її складі особливою оперативністю наділені засоби адміністративного захисту порушених прав та інтересів учасників приватно-публічних правовідносин.

Описані вище риси предметів правового регулювання та методів галузей приватно-публічного права, а також зміст властивих їм принципів створюють адекватну змістовну основу для наступного дослідження особливих рис, загалом властивих приватно-публічній правосуб'єктності.

По-перше, природа приватно-публічної правосуб'єктності ґрунтується на її цілісності та постійній структурній повноті, чим створюються умови для повноцінної та сталої участі відповідних суб'єктів у значущих для суспільства правовідносинах. Наявність у суб'єкта приватно-публічного права правоздатності відповідного обсягу та змісту, а також необхідної міри деліктоздатності та дієздатності є, зокрема, постулатом і трудового, і господарського права та гарантується законодавством цих галузей. Так, стосовно трудової правосуб'єктності у законодавстві про працю передбачено, що неповнолітні, тобто особи, які не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах

прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України (ст. 187 КЗпП України)⁵⁵⁰. Тому цілком обґрунтованою є позиція С. Венедіктова: у зв'язку зі специфікою трудового права елементи правосуб'єктності єдині і не можуть існувати окремо один від одного⁵⁵¹.

Якщо звернутися до господарської приватно-публічної правосуб'єктності фізичних осіб, то цілком очевидно, що підприємцями чи найманими працівниками не народжуються, ці статуси набуваються за умови виконання індивідами чітких формальних процедур та наявності у них визначених законодавством юридичних якостей. Зокрема, відповідно до ст. 50 ЦК України⁵⁵² право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Своє право на підприємницьку діяльність фізична особа здійснює за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом.

Випадки набуття чи збереження суб'єктами права приватно-публічної правосуб'єктності, позбавленої всіх її структурних елементів, є винятками, що своєрідно підтверджують загальне правило. Поява казусів такого виду зумовлена існуванням у законодавстві України прогалін, а також проблемними реаліями правозастосування (наприклад, унітарне приватне підприємство, залишаючись суб'єктом господарського права, може повністю втратити дієздатність з причини смерті єдиного учасника, який одночасно є його одноособовим керівником).

По-друге, у системі приватно-публічної правосуб'єктності ми не можемо виявити домінування якогось окремого структурного елемента (правоздатності, деліктоздатності чи дієздатності). Цілісність такого роду правосуб'єктності заснована на її повній і постійній внутрішньосистемній узгодженості та передбачає одночасну появу і взаємозалежне функціонування усіх її структурних складових. Припи-

⁵⁵⁰ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

⁵⁵¹ Венедіктов С.В. Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний та зарубіжний досвід. Київ: Алерта, 2012. С. 72.

⁵⁵² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

няється приватно-публічна правова суб'єктність також одночасно і за юридично визначеною процедурою.

Для порівняння зазначимо, що у приватній правосуб'єктності домінує правоздатність, що відзначено більшістю дослідників у галузях приватного права. Згадаємо, наприклад, що С. Братусь підкреслював: правоздатність та правосуб'єктність є рівнозначними поняттями⁵⁵³. До речі, вперше відповідна ідеологія приватно-правового регулювання яскраво та системно виявила себе у Цивільному кодексі Франції (Кодексі Наполеона), прийнятому у 1804 р. (у ст. 7 та ст. 8 якого зазначається, що кожен француз користується цивільними правами, а здійснення цивільних прав не залежить від здійснення політичних прав, котрі набуваються та зберігаються згідно з конституційними та виборчими законами)⁵⁵⁴. З іншого боку, для публічної правової суб'єктності характерне, як уже відзначалося раніше, верховенство дієздатності. Підкреслимо, що «особливо яскраво домінування дієздатності у складі публічної правосуб'єктності виявляє себе у кризові періоди, коли від суб'єктів публічної влади вимагається рішуча активність навіть у випадку недостатності компетенції, необхідної для здійснення влади, або ж коли у ситуації, близькій до повного законодавчого «вакууму», суб'єкти публічної влади для досягнення певної мети керуються міркуваннями найефективнішої поточної доцільності»⁵⁵⁵.

Яскраві та чисельні вияви гіпертрофованої публічної дієздатності у форматі, зокрема, так званої «революційної доцільності» спостерігалися під час якобінської диктатури у Франції в 1793-1794 рр., що запроваджувалася, як це не парадокально, з метою утвердження «деспотизму свободи». Тривале та системне втілення «ефективної» кризової правосуб'єктної практики, що надихалася не законом, а принципами класової політики, мало місце у радянській державі у вигляді диктатури пролетаріату (яка з 5 вересня 1918 р. відбувалася у формі «червоного терору» проти осіб, чияку виною була просто належність до «ворожого класу»).

⁵⁵³ Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Москва: Юриздат, 1947. С. 29-32.

⁵⁵⁴ Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). Предисловие / пер. с франц., приложение В.Н. Захватаев. Киев: Алерта, 2016. С. 30.

⁵⁵⁵ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 37.

По-третє, якщо принципом функціонування приватної правосуб'єктності є універсальність, а публічної – виключність, то для ефективного функціонування приватно-публічної правосуб'єктності найбільш оптимальним є формат спеціальної правової суб'єктності (зі збереженням можливості його експлікації до більш універсальних або ж, навпаки, до більш виключних форм у тих випадках, коли цього вимагають динамічні потреби адекватного правового регулювання конкретних сукупностей суспільних відносин).

Чинником, здатним істотно впливати на вибір законодавцем того підсумкового формату конкретної приватно-публічної правосуб'єктності, який закріплюється у матеріальному праві, є, як уявляється, масштаб суспільного ефекту від діяльності тієї чи іншої категорії носіїв приватно-публічної правосуб'єктності. Приклад: у господарському законодавстві формат правосуб'єктності підприємців, чії обсяги виробництва не перевищують рівнів мікро- та малого підприємництва, тяжіє до використання максимально вільних меж спеціальної господарської правосуб'єктності. Саме для таких категорій суб'єктів господарювання законодавець у ч. 1 ст. 43 ГК України визначив, що «підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом»⁵⁵⁶.

Однак правосуб'єктність фінансових установ чи суб'єктів природних монополій у господарському законодавстві завжди окреслюється імперативно (ст. 5 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»⁵⁵⁷, ст. 10 Закону України «Про природні монополії»⁵⁵⁸ тощо). У цих випадках, на нашу думку, застосовується вже ч. 2 та ч. 3 вказаної вище статті ГК України⁵⁵⁹, відповідно до яких особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами, а перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, та перелік видів діяльності,

⁵⁵⁶ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁵⁵⁷ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

⁵⁵⁸ Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 30. Ст. 238.

⁵⁵⁹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. Ч. 2 та ч. 3 статті 43 (2003). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.

підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і стосовно конкретних виявів трудової правової суб'єктності. Якщо на малозначну посаду має право та може працевлаштуватися практично будь-який повнолітній та/або дієздатний громадянин України, то для осіб, які відповідно до трудового договору (контракту) чи законодавства своєю працею реалізують суспільно важливі функції, у національному праві передбачаються достатньо серйозні кваліфікаційні бар'єри (маються на увазі чисельні професійні відбори, які у нашій державі відбуваються у формі конкурсів на зайняття посад у судах, антикорупційних органах, органах захисту правопорядку, органах влади, державних корпораціях тощо).

По-четверте, приватно-публічна правосуб'єктність є функціонально різноманітною, або ж, за влучним висловом С. Грудницької, використаним нею для характеристики господарської правової суб'єктності, остання постає «багатоваріантною за обсягом структурно-функціональною правосуб'єктністю»⁵⁶⁰. Саме у господарському праві найбільш яскраво виявляється ця характеристика приватно-публічної правосуб'єктності, яка радикально відрізняє її, зокрема, від рівної за обсягом цивільної та іншої приватної правосуб'єктності. Нагадаємо, що згідно зі ст. 2 ГК України⁵⁶¹ учасниками відносин у сфері господарювання визнаються суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Кожній із перерахованих вище суб'єктних груп властивий свій профільний вид господарської правосуб'єктності. Поряд із цим функціонально різні види останньої без втрати своєї визначеності можуть поєднуватися у цілісній спеціальній правосуб'єктності окремо взятого суб'єкта господарського права, якщо інше, як було зазначено вище, не встановлене законом. Наприклад,

⁵⁶⁰ Грудницька С.М. Господарська правосуб'єктність: проблема визначення сутності та поняття. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 66.

⁵⁶¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

Національний банк України у межах своєї господарської компетенції є особливим органом державного управління, суб'єктом господарювання та засновником низки інших суб'єктів господарювання, включаючи дочірні підприємства і Національний депозитарій України⁵⁶².

У трудовому праві також спостерігаємо функціональну варіативність чітко окреслених обсягів правосуб'єктності, властивої різним групам його суб'єктів, включаючи трудовий колектив⁵⁶³. Однак розмежування функціонально відмінних видів трудової правосуб'єктності є більш імперативним. Наприклад, роботодавець, який перебуває у правовому становищі юридичної особи, ніколи не зможе набути статусу найманого працівника. А найманий працівник може стати роботодавцем лише за умови набуття ним суміжного господарсько-правового статусу самозайнятої особи.

З метою повного розкриття теми цього підрозділу слід відзначити характерні моменти розуміння зв'язків структурних елементів приватно-публічної правосуб'єктності, розвинуті у науці господарського та трудового права. Найбільш показовою в цьому сенсі є позиція В. Щербини. На його думку, у цивільному праві поєднання «канонічних» категорій «правоздатність» та «дієздатність» утворює «праводієздатність», або більш поширену та звичну за назвою «правосуб'єктність»⁵⁶⁴. Натомість господарська правосуб'єктність розкривається через пізнання наявної у суб'єкта права господарської компетенції. Також учений відзначає недоцільність розмежування правоздатності й дієздатності як ознак правового статусу суб'єктів господарювання, «оскільки праводієздатність суб'єктів господарювання (як юридичних осіб, так і фізичних осіб-підприємців) виникає одночасно»⁵⁶⁵.

Такий висновок є результатом послідовного доктринального опрацювання за допомогою галузевих категоріально-понятійних засобів певного масиву емпіричного матеріалу, який відображає

⁵⁶² Січевлюк В.А. Банківське право України (курс лекцій): навч. посіб. С. 43-51.

⁵⁶³ Лазор В.В. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права та сторона трудових спорів. *Право України*. 2003. № 10. С. 100-104; Яремчук О.В. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 1. С. 186-189; Бутинська Р. Колектив працівників як суб'єкт колективно-трудова правовідносин в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія Юридична. 2016. Вип. 63. С. 132-141 та ін.

⁵⁶⁴ Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія. С. 11.

⁵⁶⁵ Там само. С. 12.

реальний стан тих функціональних зв'язків, що поєднують структурні елементи господарської правової суб'єктності. Дійсно, правоздатність, яка у приватно-правовому розумінні виявляє себе насамперед як здатність до набуття суб'єктивних прав та обов'язків⁵⁶⁶, або як суб'єктивне право на інші права, у функціональному просторі приватно-публічної правосуб'єктності постає у вигляді сукупності прав та обов'язків, наданих законом конкретному суб'єкту (чи певній суб'єктній групі), які необхідно застосовувати лише в чітко окресленій сфері відання. Для позначення такого специфічного приватно-публічного формату правоздатності у галузях господарського та трудового права використовується термін «компетенція», запозичений зі сфери публічного права.

Також суспільна потреба у забезпеченні стабільної та ефективної діяльності суб'єктів приватно-публічного права зумовила імплементацію у господарське і трудове право вимоги про гарантовану дієздатність кожного суб'єкта господарського чи трудового права (про що було зазначено вище). Відповідно, виходячи з принципу економії понять, і у законодавця, і у представників відповідних галузевих доктрин ослаблюється потреба виділяти (чи протиставляти) у структурі приватно-публічної правової суб'єктності елементи правоздатності та дієздатності. Адже вони в об'єктивному приватно-публічному праві та у реаліях функціонування правосуб'єктності такого роду завжди наявні та поєднані між собою і у часі, і функціонально.

Щодо такого елемента приватно-публічної правової суб'єктності, як деліктоздатність, слід зазначити, що у галузевих дослідженнях, предметом котрих повністю чи частково є структурно-функціональна організація господарської чи трудової правової суб'єктності, не відчувається переконливої тенденції до виділення деліктоздатності в якості окремого елемента приватно-публічної правосуб'єктності. Так, Н. Гетьманцева відзначає, що у дослідженнях трудової правосуб'єктності їх автори виходять з того, що вона, «як і будь-яка юридична конструкція, має відповідну структуру, що включає в себе, як правило, два

⁵⁶⁶ Таке розуміння було сформоване ще у римському праві, яке «відводило особливу увагу праву особи, адже саме вона викликала до життя юридичну норму» [Качур В.О. Співвідношення понять «*persona*», «*status*» і «*caput*» у римському праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 23].

складових елементи: трудову правоздатність і трудову дієздатність»⁵⁶⁷. І. Шамшина з цього приводу висловлюється ще категоричніше: «Двоелементна структура трудової правосуб'єктності досить повно відображає її правову природу, й немає необхідності доповнювати її новими елементами»⁵⁶⁸.

У доктрині господарського права ідея про деліктоздатність як про самостійний елемент господарської правосуб'єктності проводиться більш наполегливо⁵⁶⁹, що пояснюється змістом господарського законодавства, в якому наявна непряма вказівка на деліктоздатність суб'єктів господарського права як на елемент їх галузевої правосуб'єктності (поряд із її ядром – господарською компетенцією). Зокрема, у ст. 55 ГК України законодавець згадує про таку ознаку суб'єкта господарювання, як його здатність нести майнову відповідальність⁵⁷⁰.

Деліктоздатність у приватно-публічній правосуб'єктності відіграє важливу та незамінну роль, оскільки суб'єкти приватно-публічного права постійно її реалізують. Ресурси, необхідні їм для існування та розвитку, повертаються та певною мірою здобуваються ними через використання активного аспекта деліктоздатності (тобто шляхом покладання заходів майнової та організаційної відповідальності на правопорушників)⁵⁷¹. З іншого боку, з метою збереження ресурсів суб'єкти приватно-публічного права вимушені постійно звертатися до практики попередження та мінімізації втрат, що виникають у них від несприятливого впливу пасивного аспекта деліктоздатності (у вигляді сплати грошових санкцій, а також внаслідок застосування інших приватно-публічних покарань).

На нашу думку, приватно-публічною правовою суб'єктністю є той специфічний рід правової суб'єктності, що властивий фізичним

⁵⁶⁷ Гетьманцева Н.Д. Трудова правосуб'єктність як складна юридична юридична конструкція. *Соціальне право*. 2017. № 1. С. 85.

⁵⁶⁸ Шамшина І. І. Правосуб'єктність працівника: поняття, підстави класифікації, види. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2010. № 18. С.24.

⁵⁶⁹ Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 62.

⁵⁷⁰ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁵⁷¹ Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. С. 38.

особам, юридичним особам, а також різноманітним частково правосуб'єктним об'єднанням, які у межах чинного правопорядку та за рахунок публічних ресурсів реалізують свої персональні інтереси. Як видно із цієї дефініції, носіями приватно-публічної правової суб'єктності номінуються не тільки особи. У реальному приватно-публічному просторі правосуб'єктність такого роду певною мірою, тобто частково і фрагментарно, однак цілком легітимно набувається чисельними утвореннями, які не досягають статусу юридичної особи, що виникають на договірній або ж на адміністративній (на підставі акту) основі, зокрема:

– договірними об'єднаннями осіб. У господарському праві такі об'єднання відомі як прості товариства (глава 77 ЦК України)⁵⁷², об'єднання на основі засновницьких договорів (як-от, колектив засновників АТ, створений відповідно до ч. 3 ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства»)⁵⁷³, договірні об'єднання у сфері публічно-приватного партнерства (Закон України «Про державно-приватне партнерство»)⁵⁷⁴ та інші об'єднання осіб на основі організаційно-господарських договорів;

– бригадами та трудовими колективами (включаючи трудові колективи колегіальних органів управління та підрозділів, зокрема департаментів, управлінь, відділів тощо, що діють у структурі юридичних осіб). У таких утворень з ознаками правосуб'єктності, мета діяльності, сфера відання, функції та відповідальність яких унормовані законодавством та/чи локальними актами відповідної юридичної особи, бачимо внутрішній вимір приватно-публічної правосуб'єктності, форма якої регулюється нормами трудового права, а функціональне наповнення – нормами інших галузей.

Отже, існують достатні підстави для того, щоб кваліфікувати господарсько-правову правосуб'єктність, а також правосуб'єктність, властиву суб'єктам трудового права, видами приватно-публічної правової суб'єктності. При цьому викладене вище створює основу

⁵⁷² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

⁵⁷³ Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384.

⁵⁷⁴ Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.

для вирішення декількох проблемних питань, щодо яких в юридичній науці досить тривалий час точиться інтенсивна дискусія, а саме: це питання стосовно обґрунтованості статусу тих галузей, у предметах яких переплелися публічні та приватні елементи, а також питання про сутність галузевої правосуб'єктності. Звернемося до розгляду кожного із них.

Якщо погодитися із точкою зору, за якої правосуб'єктність постає тією персоніфікованою частиною об'єктивного права, що доступна суб'єкту соціальної дії у вигляді ресурсу, то питання існування сучасних «некласичних», тобто приватно-публічних видів галузевої правосуб'єктності дістає переконливе позитивне вирішення через визнання того, що господарське, трудове та, можливо, інші галузі приватно-публічного права володіють власними предметами, методами та системами принципів, тобто мають самостійний та завершений галузевий статус. А зворотнє означає те, що відповідна правосуб'єктність, яку ми іменуємо галузевою, не наділена вирішальною мірою ідентичності та органічною цілісністю, постаючи скоріше механічним агрегатом публічно-правових та приватно-правових сегментів.

У цьому зв'язку зазначимо, що у вітчизняній юриспруденції теоретичній позиції про те, що і трудове, і господарське право є галузями із власними предметами правового регулювання, методами і системами принципів, протиставлені ті доктринальні установки, згідно з якими вказані галузі кваліфікуються як агрегати нормативних сегментів інших галузей (зокрема, цивільного та адміністративного), утворені з практичною, доктринальною чи навчальною метою, або ж вони номінуються у статусі комплексних, тобто таких, процес формування власного галузевого «тіла» яких уже почався і призвів до виникнення його як доволі цілісного утворення, однак ще не завершився.

В юридичній науці розгорнулася своєрідна конкуренція галузевих доктрин, боротьба за індивідуальні предмети правового регулювання як за аутентичне та належне місце у системі права. Однак одні з них (зокрема, цивілістика та адміністративістика) дуже часто націлені на обґрунтування необхідності масштабного домінування цих галузей у сферах, відповідно, приватного права чи публічного права. Так, у цивілістичній доктрині була висловлена та активно розвивається ідея про те, що поняття «цивільне право» та поняття «приватне право» слід

вважати синонімами⁵⁷⁵. М. Сібільов іменує ЦК України «кодексом приватного права»⁵⁷⁶, а Я. Шевченко вважала, що «цивільне право є виразом приватного права»⁵⁷⁷. Провідні вчені-адміністративісти, у свою чергу, часто підкреслюють, що адміністративне право є класичним зразком фундаментальної (профільної) галузі публічного права⁵⁷⁸, «втіленням права публічного на національному рівні»⁵⁷⁹. Також у теорії права висловлена думка, за якою цивільне, адміністративне та кримінальне право визнаються основними матеріальними галузями, від яких вибудовуються генетичні, структурні та функціональні зв'язки до похідних галузей⁵⁸⁰.

Інші доктрини, зокрема господарського та трудового права, навпаки, прагнуть пізнати свою самобутність та утвердити виокремлену ідентичність належних їм галузевих реалій. Ці галузі виникли у «материнському» середовищі приватного права та із нього поступово виділилися. Масштабний вихід приватної ініціативи, волі та діяльності у ресурсні поля ринкової економіки та найму робочої сили, з одного боку, а з іншого – зустрічне розширення сфери регуляторної активності держави сприяли формуванню в праві нових нормативних утворень, первинна приватно-правова природа яких була системно збагачена та органічно реформована шляхом її насичення публічно-правовими елементами.

На нашу думку, кількісні еволюційні зміни цивільного та інших галузей приватного права своїм першим етапним результатом могли мати так звану дихотомію приватного права. У подальшому, через проміжний етап так званих комплексних галузей, еволюція права ціл-

⁵⁷⁵ Довгерт А.С. Система приватного права між минулим та майбутнім. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 67.

⁵⁷⁶ Сібільов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 72.

⁵⁷⁷ Шевченко Я.М. Актуальні проблеми застосування цивільного права в умовах сучасних суспільних відносин. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 15.

⁵⁷⁸ Авер'янов В.Б. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування. *Право України*. 1998. № 8. С. 8.

⁵⁷⁹ Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2004. С. 3.

⁵⁸⁰ Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. С. 11.

ком вірогідно могла виявити себе у вигляді певного стрибка, наслідком якого стають завершені у методологічному аспекті приватно-публічні галузі права, норми яких містять позитивні правові сценарії ведення суспільно-необхідної діяльності у тих сферах первинно та переважно приватних правовідносин, які охоплюються їх предметами. Зміст норм таких галузей постає свого роду компромісом приватного та публічного принципів, абсолютна міра реалізації кожного з яких обмежується зустрічним впливом іншого. Синергетичним результатом такої взаємодії стають нові правові можливості та форми, поява яких у попередній правовій реальності була малоімовірною чи взагалі неможливою.

У господарській і трудовій доктринах послідовно розвиваються ідеї про повноцінний галузевий статус господарського і трудового права. Н. Гетьманцева відзначає, що трудове право є самостійною галуззю права, що увібрала у себе як приватно-правові, так і публічно-правові елементи⁵⁸¹. А за переконанням Г. Знаменського, господарське право України є новою галуззю права, яка увійшла у національну правову систему України з часу здобуття незалежності: «Сферою регулювання цієї самодостатньої галузі стала професійна господарська діяльність у суспільному виробництві»⁵⁸².

Підсумовуючи, відзначимо, що твердження про самостійний статус таких галузей права, як господарське та трудове, поступово здобувають своє доволі переконливе теоретичне та необхідне емпіричне обґрунтування. Становлення цих галузей є закономірним результатом еволюції, тобто поступового інституційного збагачення та функціонального ускладнення об'єктивного права. Відповідно слід визнати реальність існування феномена приватно-публічної правової суб'єктності, що є не стимулом до його заперечення, а орієнтиром для його пріоритетного дослідження.

У свою чергу, галузеву правову суб'єктність слід визнати складовою ланки «особливого» у тому єдиному еволюційному ланцюгу, який охоплює всі диференціації, набуті правовою суб'єктністю у просторі її функціонування між онтологічними горизонтами «єдиничного» та «загаль-

⁵⁸¹ Гетьманцева Н.Д. Становлення і розвиток трудового права як прояв єдності приватних і публічних засад. *Юридична Україна*. 2018. № 1-2. С. 71.

⁵⁸² Знаменський Г. Господарське право України: сучасний стан та перспективи. *Юридична Україна*. 2015. № 10-12. С. 91-97.

ного». Наведемо визначення поняття «галузева правова суб'єктність»: це видове втілення явища правової суб'єктності, структурні й функціональні особливості якого, а також вимоги до складу та атрибутів кола його носіїв походять від множини норм, що утворюють конкретну галузь права. У свою чергу, якісна тотожність внутрішнього нормативного простору певної галузі права є наслідком створення кожної норми, що його утворює, з використанням єдиного методу, який застосовується відповідно до специфіки предмета правового регулювання галузі права та згідно із приписами властивої цій галузі системи принципів.

Підкреслимо, що утворюється галузева правосуб'єктність конкретним обсягом того правового потенціалу, що доступний суб'єкту права на серединному, зокрема, видовому рівні функціонування права, який, у свою чергу, ділиться на різновиди (до останнього включаються ті втілення правової суб'єктності, що наділені груповими особливостями у межах галузевої правосуб'єктності)⁵⁸³. Наочним прикладом вищенаведеного із сфери господарського права може стати специфіка правосуб'єктності тих, хто переважно виробляє (суб'єктів господарювання), тих, хто переважно споживає (споживачів), та тих, хто переважно організовує виробництво та споживання (засновників та інших суб'єктів організаційно-господарської діяльності). Перелічені вище різновиди господарської правосуб'єктності можуть бути позначені поняттями «виробничо-господарська правова суб'єктність», «споживчо-господарська правова суб'єктність» та «організаційно-господарська правова суб'єктність». Більш дрібні особливості змісту, структури та функціонування галузевої правосуб'єктності задаються окремими інститутами галузі права або поєднаннями інститутів (їх конфігураціями, що з необхідністю формуються в об'єктивному праві у відповідь на потреби практики правового регулювання).

Структуризація галузевої правосуб'єктності на рівні (коли загальногалузева правосуб'єктність ділиться на конкретні види, які часто мають різновиди) зафіксована не тільки у доктрині господарського права. Наприклад, К. Гусаров у своєму дослідженні цивільно-процесуальної правосуб'єктності відзначає, що така правосуб'єктність – це «властивість усіх без винятку учасників цивільного процесу, але у

⁵⁸³ Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» як засіб теоретичного пізнання галузевих виявів правосуб'єктності. *Альманах права*. 2018. Вип. 9. С. 269.

кожного учасника правосуб'єктність строго індивідуальна. Доцільніше було б визначати правосуб'єктність як галузеву й конкретну»⁵⁸⁴.

Окремого розгляду вимагає проблема публічно-приватної правосуб'єктності. Показово, що її різнорівневі об'єктивації у сучасному правовому житті зустрічаються дедалі частіше, і відповідна тенденція була зафіксована у соціальній науці (наприклад, у теорії «скромної держави» М. Крозьє⁵⁸⁵. Вияви правосуб'єктності такого роду в національному праві України можемо бачити, зокрема, у зміні формату виконання публічних функцій їх суб'єктами (так, здійснення державної влади відбувається у режимі послуги згідно із Законом України «Про адміністративні послуги»)⁵⁸⁶.

У більш розвинутому вигляді поєднання окремих приватно-правових елементів із загальною публічно-правовою правосуб'єктною конструкцією передбачає делегування публічних функцій суб'єкту, створеному в приватно-правовій формі, шляхом надання йому виключної, тобто імперативно обмеженої законом, правосуб'єктності (доречно навести приклад інституту приватних виконавців, що був встановлений Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»⁵⁸⁷). Однак міра кількісного проникнення приватно-правових елементів у сферу публічного права не досягла такого значення, яке дозволило б констатувати появу персон, наділених публічно-приватною суб'єктністю, саме як нового виду суб'єктів права у галузевому вимірі. Вияви публічно-приватної правосуб'єктності у даний час є лише «вкрапленнями» у масштабному предметному просторі низки провідних галузей публічного права. Таким чином, тих галузей права, які могли б бути іменовані «публічно-приватними», у правовій системі України та інших країн світу поки що не спостерігається.

⁵⁸⁴ Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. С. 56.

⁵⁸⁵ Крозьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения. *Антология мировой политической мысли*; в 5 т. Т. II: Зарубежная политическая мысль. XX в. Москва: Мысль, 1997. С. 705-710.

⁵⁸⁶ Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.

⁵⁸⁷ Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 29. Ст. 535.

***

Отже, спільними методологічними атрибутами, які конституують та вирізняють у праві сферу приватно-публічних галузей, є істотна спільність у змісті предметів та у характеристиках методів відповідних галузей. Зокрема, умовно спільним предметом приватно-публічних галузей права є ті суспільні відносини, які виникають між фізичними особами, юридичними особами та різноманітними об'єднаннями перших та/чи других у процесі реалізації цими суб'єктами своїх персональних інтересів за рахунок публічних ресурсів та за умови дотримання публічних інтересів. У методах галузей приватно-публічного права поєднані імперативні та диспозитивні елементи, при цьому останні відіграють визначальну роль. Крім цього, норми приватно-публічного походження, попри те, що вони розосереджені по галузях, скріплюються у специфічну інтеграцію особливою системою принципів.

Істотними рисами, що загалом властиві приватно-публічній правовій суб'єктності, слід визнати:

- її цілісність та структурну повноту. Кожен суб'єкт приватно-публічного права постійно володіє правоздатністю, деліктоздатністю та дієздатністю, обсяг та зміст яких кореспондуються з його соціальною функцією, чим створюються умови для повноцінної та сталої участі відповідних суб'єктів у значущих для суспільства правовідносинах;

- внутрішню системну узгодженість. Домінування у складі правосуб'єктності такого роду якогось окремого структурного елемента не є її атрибутивною ознакою;

- функціонування переважно у форматі спеціальної правової суб'єктності (зі збереженням можливості його експлікації у більш вільні або, навпаки, у більш обмежені за можливостями правової поведінки варіанти втілення);

- різноманітність за функціональним наповненням.

Необхідність використання зв'язки понять «правоздатність» і «дієздатність» для здійснення характеристики відповідних галузевих видів правосуб'єктності в доктринах приватно-публічних галузей права викликає переважно критичне ставлення. Виходячи з положень галузевого законодавства, представники відповідних доктрин (особливо господарсько-правової) застосовують поняття «компетенція», що має публічно-правове походження. Поняття «деліктоздатність» у док-

тринах приватно-публічного права не отримало адекватного визнання та дослідження, внаслідок чого нівелюється його значний методологічний потенціал. Проте, незважаючи на установки відповідних галузевих наук, структурними елементами приватно-публічної правосуб'єктності завжди є правоздатність, деліктоздатність та дієздатність, наділені тею чи іншою галузевою специфікою виникнення, функціонування, зміни та припинення.

Приватно-публічна правова суб'єктність – це специфічний рід правової суб'єктності, що властивий фізичним особам, юридичним особам та їх різноманітним частково правосуб'єктним об'єднанням, які у межах чинного правопорядку та за рахунок публічних ресурсів реалізують свої персональні інтереси.

Поняттям «галузева правова суб'єктність» позначається видове втілення явища правової суб'єктності, структурні й функціональні особливості якого, а також вимоги до складу та атрибутів кола носіїв якого походять від множини норм, що сукупно утворюють конкретну галузь права. Це завершений у своєму якісному становленні особливий вид правової суб'єктності, що з необхідністю виникає як атрибут суб'єкта галузі права та еволюціонує у відповідь на потреби суспільної практики. Більш спеціальні різновиди галузевої правосуб'єктності, незважаючи на свою специфіку та певною мірою всупереч їй, утримуються у межах видової, тобто галузевої, визначеності.

Міра кількісного проникнення приватно-правових елементів у сферу публічного права не досягла такого значення, яке дозволило б констатувати появу персон, наділених публічно-приватною суб'єктністю, саме як нового виду суб'єктів права у галузевому вимірі. У сучасній правовій системі України немає тих галузей права, які могли б бути поіменовані публічно-приватними.

Розділ 5

ДИНАМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

5.1. ЗМІННІСТЬ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ТА КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТЕОРІЇ ПРАВА

У дослідженнях, проведених у сфері загальної теорії права та у галузевій доктрині, відзначено, що правова суб'єктність перебуває у процесі постійних змін⁵⁸⁸. Змінність, що природно властива правовій суб'єктності, загалом виявляється у постійному процесі наростання її різноманіття, найбільш завершені результати якого можуть досягати навіть «полярного» за змістом наповнення (прикладом є публічний та приватний роди правосуб'єктності). На думку Ю. Оборотова, «можливості сучасної методології дозволяють сучасній юриспруденції перейти від вивчення станів її об'єкта, тобто права і держави, до досягнення цього об'єкта в його змінах і перетвореннях»⁵⁸⁹.

Загальні закономірності, які діють у рухомій різноманітності цього явища та які, без сумніву, повинні прослідковуватися із залученням методологічних засобів загальної теорії права, відповідно до традиції, започаткованої ще І. Кантом та Г. Гегелем, досліджуються переважно у контексті філософії права у світоглядно-теоретично-

⁵⁸⁸ Грудницька С.М. Господарська правосуб'єктність: проблема визначення сутності та поняття. С. 65-69.

⁵⁸⁹ Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 34.

му ключі, тобто за допомогою понять та категорій загальнофілософського походження, наприклад, категорії свободи⁵⁹⁰. Увага ж вітчизняної юридичної науки майже виключно концентрується на відмінних галузевих об'єктиваціях правової суб'єктності у їх статиці, що відповідно втілюється у низці змістовних доктринальних досліджень галузевого профілю⁵⁹¹. Однак пізнання світоглядних чи вузькогалузевих аспектів змінної природи явища правової суб'єктності (а також будь-якого іншого феномена права) не здатне замінити загальнотеоретичного аналізу цього сегмента правової реальності у властивій йому динаміці змін, а тому не зможе адекватно заповнити відповідну пізнавальну лакуну.

Зважаючи на існування потреби у подоланні зафіксованої вище пізнавальної прогалини, наведемо своє бачення можливостей її заповнення за допомогою категоріально-понятійного інструментарію загальної теорії права.

Отже, якщо правову суб'єктність ми будемо розуміти як заданий об'єктивним правом зміст вольової форми під назвою «суб'єкт права», то стає очевидним, що правосуб'єктність виникла одночасно із самим правом. Адже останнє завжди було прив'язане до своїх суб'єктів, творилося, застосовувалося і жило у їх відносинах⁵⁹². Також можна стверджувати, що правова суб'єктність є якісно визначеним та сталим у часі правовим явищем, адже такі ознаки властиві самому праву як її джерелу. Поряд із цим щоденний досвід, як було відзначено вище, свідчить, що право не застигло у своєму бутті, воно, як і суспільне середовище у цілому, «характеризується абсолютною історичністю та існує за універсальним часовим принципом всезагальної плинності»⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Донченко О.П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 18 с.

⁵⁹¹ Мацелик Т.О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: монографія. Ірпінь: Вид-во Національного ун-ту держ. податкової служби України, 2013. 342 с.; Джабраїлов Р.А. Господарська правосуб'єктність міста: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2011. 31 с.; Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 688 с.

⁵⁹² Січевлюк В.А. Категоріально-понятійне пізнання теорією права змінної природи явища правової суб'єктності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 40.

⁵⁹³ Бернюков А.М. Основні методологічні засади правової гносеології. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 18.

Властива праву історичність зумовлює невинну змінність і явища правової суб'єктності.

Проте одночасна констатація, з одного боку, якісної визначеності, ідентичності та стабільності правової суб'єктності, а з іншого – факту наявності у ній змін породжує формально-логічну суперечність у вигляді поєднання тези із антитезою. З метою її усунення слід дати аргументоване пояснення, у змісті котрого така суперечність була б знята.

Зважимо на те, що питання, сформульоване надто загально, передбачає надання такої ж загальної (тобто дуже абстрактної, а тому позбавленої істотного наукового змісту) відповіді. Для отримання дійсно значущого результату необхідно визначити предметні межі проблеми, що досліджується, через постановку чіткіших та конкретніших питань. Зокрема, у нашому випадку це питання:

– про той тип змін, що відбуваються в явищі правової суб'єктності загалом. Слід зрозуміти: перебуває воно у процесі розвитку, поточного функціонального руху чи деградації?

– яким є фундаментальний спосіб змін, характерних для явища правової суб'єктності, зокрема, він є революційним чи еволюційним?

– зміни охоплюють явище правової суб'єктності загалом чи вони локалізуються в його окремих елементах та/або диференціаціях?

– яким чином відбуваються зміни правової суб'єктності?

– що викликає зміни явища правової суб'єктності?

Відповіді на ці питання передбачають оперування низкою важливих категорій та понять юридичної науки і філософії. Як видно із назви підрозділу 5.1 монографії, його метою визначене дослідження того категоріально-понятійного апарату теорії права, який застосовується до пізнання змінності, властивої явищу правової суб'єктності. Для того, щоб змістовно проаналізувати гносеологічний аспект, зафіксований у цій назві, спочатку дамо відповіді на поставлені вище питання (які мають онтологічну спрямованість).

Цілком очевидно, що зміни об'єкта не завжди є його розвитком, адже поняття «розвиток» позначає закономірні, а тому спрямовані та незворотні зміни. Ті зміни, що не втілюють закономірності, є випадковими, вони не знаходять свого продовження у часі, а тому існують як нетривка та, за Г. Гегелем, «формальна дійсність», що позбавлена

основи⁵⁹⁴. Розвиток (саме тому, що через нього реалізується певна закономірність) завжди є тривалим та спрямованим процесом, що виявляється у подоланні явищем послідовно зв'язаних між собою етапів його якісного становлення. Маючи потужну основу в дійсності, розвиток відбувається незважаючи на те, що своєю енергією змушений пробивати собі хід у «силовому полі» різноспрямованих випадковостей. Крім цього, розвиток характерний сталістю, позаяк через нього відбувається незворотній вихід явища, що розвивається, на рівні вищої складності, внаслідок чого збільшується обсяг його потенціалу та зростає ефективність впливу на оточення.

На нашу думку, існують достатні підстави для того, щоб характерний для явища правової суб'єктності тип змін загалом кваліфікувати саме як розвиток. Для історії, включаючи історію розвитку права, не характерна абсолютна лінійність, наочним доказом чого є, зокрема, становлення, розквіт, втрата та наступна рецепція римського права в європейській юриспруденції. Однак протягом всього часу цивілізованого існування людства правова суб'єктність закономірно, повсюдно та системно виявляла себе у суспільних відносинах, виступаючи основним засобом здійснення правом функції соціального регулятора. Саме через її набуття шляхом отримання певним соціальним утворенням статусу суб'єкта права об'єктивне право, якщо можна так сказати, «закріплюється» у суспільному просторі та отримує можливість регулювати взаємодію учасників правовідносин. Позбавлені правової суб'єктності персони перебувають поза правом.

У свою чергу, розвиток правової суб'єктності як цілісного та якісно визначеного правового явища здійснюється, на нашу думку, шляхом еволюції. «Еволюція – уявлення про поступові, тривалі, кількісні зміни в певному стані будь-якої системи. Революція – уявлення про глибокі, якісні зміни в стані системи, які переривають еволюційний період її розвитку і переводять систему на якісно інший ступінь розвитку»⁵⁹⁵.

Відзначимо, що розвиток правової суб'єктності відбувається шляхом її непинного поділу на роди, види та численні різновиди, підвиди тощо, які, виникаючи та набуваючи певної якісної відмінності, одночасно зберігають свою загальну ідентичність як особливі вияви

⁵⁹⁴ Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1971. С. 188-192.

⁵⁹⁵ Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 183.

цілісного явища, єдиного у своїй природі. Важливість диференціації як універсального механізму еволюційних змін усіх явищ відзначав Г. Спенсер. У статті «Прогрес, його закон та причина» він писав: «Чи це [прогрес] у розвитку Землі, чи ж у розвитку життя на її поверхні, у розвитку суспільства, управління, виробництв, торгівлі, мови, літератури, науки, мистецтва – та ж сама еволюція простого у складне, через послідовні диференціації, панує повсюдно. Починаючи з перших скільки-небудь помітних космічних змін і аж до останніх результатів цивілізації ми знаходимо, що перетворення однорідного в різномірне є саме те, у чому полягає сутність прогресу»⁵⁹⁶.

Антиподом еволюції є революція. З огляду на засадниче значення правової суб'єктності для права її революція рівнозначна заміні права іншим соціальним регулятором. Тому розвиток правової суб'єктності шляхом її загальної та всеохопної реформації, якісної революційної зміни як явища загалом неможливий. Однак у внутрішньому середовищі цього правового явища постійно відбуваються локальні якісні диференціації та динамічні кількісні коливання, викликані та послідовно спрямовані зовнішньою суспільною необхідністю, і саме вони у своїй сукупності утворюють спосіб здійснення еволюції правової суб'єктності як явища загалом.

Еволюція правової суб'єктності, на нашу думку, має у своєму розпорядженні ту сферу буття, яка охоплюється філософською категорією «особливе» (де формуються роди, види та різновиди правової суб'єктності), а генеруються еволюційні зміни цього явища з горизонту правового життя, який позначений категорією «одиничне». Саме у середовищі самотутніх одиничних утворень, насиченому взаємодією та взаємовпливом індивідуальних правосуб'єктностей, з'являються раніше недоступні суб'єктам права можливості та/чи актуалізуються приховані, неочевидні варіанти їх правової поведінки. При цьому на відміну від еволюції у біологічному світі, побудованої за принципом сліпого природного відбору індивідуальних мутацій, які внаслідок випадкових генетичних змін здобувають здатність більш ефективного пристосування до природного середовища та наступного кількісного досягнення сукупністю їх носіїв масштабу виду, еволюційний розви-

⁵⁹⁶ Spenser H. Progress, its law and cause. Humboldt Library of Popular Science Literature. № 17, vol. II. New York: J. Fitzgerald, 1882. P. 234.

ток видів правосуб'єктності є продуктом свідомої діяльності людини. У такій ситуації кількість хибних індивідуалізацій первинної правосуб'єктності не може бути значною, оскільки останні творяться раціонально та завжди можуть бути досить швидко модифіковані у потрібному напрямку.

Еволюційні диференціації, ускладнення та поєднання виникають і розвиваються в індивідуальній правосуб'єктності шляхом зміни конфігурації її внутрішніх зв'язків, через появу нових властивостей у її структурних елементів, актуалізацію їх раніше неочевидних аспектів, у вигляді оновлення міри і способу взаємовпливу складників тощо. Виникнення нового особливого виду правової суб'єктності завершується після його легітимації законом та є фіналом процесу закріплення і наростаючого відтворення того, що вчора було лише нестандартним одиничним, а сьогодні стало ефективним і сприйнятим практикою масштабним правовим явищем. Таким чином, через виникнення одиничних суб'єктів права з унікальною для свого часу правосуб'єктністю здійснюється, по-суті, еволюційний відбір тих раніше невідомих її виявів, які у наступному можуть сформувати новий різновид, наприклад, галузевої правової суб'єктності, та які відповідно знаменують появу нових видів суб'єктів права⁵⁹⁷.

Стосовно питання про чинники, які детермінують еволюційне розгортання правової суб'єктності, відзначимо, що різноманітні вияви цього явища зумовлені потребами суспільної практики. Якщо наявні у конкретному суспільстві моделі правосуб'єктності є адекватними, то процеси його розвитку не стримуються. Незначне відставання «правосуб'єктної реальності» від потреб «справжньої реальності» певний час може компенсуватися адміністративним та судовим правозастосуванням, здатним у межах диспозитивного простору норм та виходячи із засад верховенства права забезпечувати легітимність суб'єктів, наділених новим, однак ще не санкціонованим законом, сегментом правової суб'єктності. У випадку, коли об'єктивне право починає гальмувати діяльність нових суб'єктів права, ігноруючи тенденції розвитку їх правосуб'єктності, воно неминуче буде змінене у відповідній частині як відстала від життя, а тому вже не потрібна суспільству нормативна

⁵⁹⁷ Січевлюк В.А. Категоріально-понятійне пізнання теорію права змінної природи явища правової суб'єктності. С. 42.

формальність. Адже переривається природний зв'язок права з фактами соціальної дійсності, й у таких випадках «неузгодженість між законом і реальними фактами веде до смерті закону»⁵⁹⁸.

Отже, явище правової суб'єктності, як і право загалом, розвивається еволюційно та діалектично, виступаючи продуктом соціальної практики і одночасно забезпечуючи її динамічні потреби. Однак чи відповідає система категорій та понять сучасної теорії права гносеологічному запиту стосовно пізнання нею змінності, властивій правовій суб'єктності?

Нагадаємо, що явище правової суб'єктності у теорії права набуло категоріального відображення починаючи з другої половини ХХ ст., тобто порівняно недавно. Як продукт найвищого рівня теоретичного пізнання правової дійсності, категорія «правова суб'єктність» у «чистому» вигляді, звільненому від особливих та одиничних характеристик, містить дефініцію сутності цього правового явища. Як відзначив Арістотель у своїх «Категоріях», «особливість сутності – це те, що, будучи тотожною та однією по числу, вона здатна приймати протилежності в силу власної зміни»⁵⁹⁹. Сутність категорії «правова суб'єктність» охоплюються суперечливі й водночас єдині у своєму зв'язку поняття правоздатності, деліктоздатності та дієздатності, які висвітлюють загальну структуру цього явища, присутню в кожному реальному та змінному вияві правової суб'єктності.

Прикладаючи до особливих правових явищ виключно категоріальне «мірило», ми виявляємо те, що їх єднає як конкретизації єдиного принципу, однак відсіюємо те, що їх тією чи іншою мірою індивідуалізує. Розкриваючи тільки зміст категорії «правова суб'єктність», а також описуючи її елементи, наявні у всіх виявах реальної правосуб'єктності, теоретик права у своєму пошуку репродукує алгоритм руху думки «від конкретного до абстрактного»⁶⁰⁰, тобто не просувається до здобуття за допомогою цієї уже сформованої категоріальної абстракції змістовно більш конкретного знання, оскільки

⁵⁹⁸ Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под ред. В.И. Даниленко; пер. с франц. Москва: NOTA BENE, 2000. С. 283.

⁵⁹⁹ Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 2. / ред. З.Н. Микеладзе. Москва: Мысль, 1978. С. 62.

⁶⁰⁰ Панов М.І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 53.

його увагою із зрозумілих методологічних причин ігнорується якісна специфіка окремих (особливих та одиничних) виявів цього правового явища, що виникли внаслідок його еволюційного розвитку.

На нашу думку, теорія права не повинна обмежуватися пізнанням виключно загального в особливому та одиничному. Іншим аспектом пізнання сутності єдиної закономірності є також дослідження одиничного та особливого у їх відношенні до загального. Обидва вказані напрямки руху теоретичної думки є реалізацією принципу сходження від абстрактного до конкретного, однак другий шлях, на відміну від першого, не обмежується використанням найбільш загальних понять (включаючи залучені з філософії), а неминуче передбачає створення теорією права низки спеціальних понять, які дозволять поєднати результати пізнання цією наукою специфіки окремих виявів правової суб'єктності зі змістом її категоріальної репродукції⁶⁰¹.

Для підтвердження обґрунтованості викладеного вище звернемося до конкретного предмета – історії та сучасного стану правосуб'єктності недержавних пенсійних фондів (НПФ), а також інститутів спільного інвестування (ІСІ), створених у вигляді корпоративних фондів. Відповідні суб'єкти права, незважаючи на порівняно недавню появу їх перших форм (наприкінці XVIII – на початку XIX ст.), нині відомі законодавству більшості країн світу, включаючи Україну. Специфіка правосуб'єктності таких фінансових установ у період їх виникнення об'єктивно диктувалася:

1) назрілою суспільною потребою інституційного оформлення діяльності із безпечного накопичення заощаджень;

2) необхідністю забезпечити рентабельне управління грошовими ресурсами, утвореними за рахунок сконсолідованих заощаджень, з метою уникнення, як мінімум, їх інфляційного знецінення, а як максимум – отримання пасивного прибутку;

3) економічною доцільністю перетворення вилучених із господарського обороту заощаджень на інвестиційний ресурс. Для нашої теми важливим є те, що історичні дані дозволяють визначити перші,

⁶⁰¹ У цьому зв'язку особливо цікавим є вивчення тієї правової суб'єктності, видові втілення якої не мають продовження на рівні одиничного (наприклад, правосуб'єктності Національного депозитарію України чи НБ України), а тому вони самі постають як специфічні одиничні правосуб'єктні агрегати.

дійсно одиничні, приклади появи відповідних суб'єктів права включно із персоналіями задіяних у цей процес фізичних осіб.

Задане категорією «правова суб'єктність» розуміння єдиної сутності та структури цього явища створює можливість виявити у видovій правосуб'єктності, властивій недержавним пенсійним та інвестиційним інститутам, лише її загальні аспекти. Однак з метою досягнення дійсно наукового результату потрібно набагато більше – надання загальнотеоретичної інтерпретації особливостям правосуб'єктності відповідних утворень у їх відношенні до загальних закономірностей функціонування правосуб'єктності як правового явища, включаючи застосування адекватної термінології, не підміненої філософськими чи вузькогалузевими поняттями. Звернемося до цього завдання детальніше.

Оскільки організаційні форми НПФ та ІСІ, відомі світовій практиці, є досить різноманітними, після короткого викладу історії їх виникнення проаналізуємо правову суб'єктність тих їх різновидів, які закріплені сучасним законодавством України.

Поява пенсійних фондів пов'язується з ім'ям А. Гамільтона – першого міністра фінансів та політичного діяча у період становлення незалежності США. Вважається, що він (разом з помічником Д. Томкінсом) у 1801 р. склав заповіт свого друга – капітана Р. Ренделла, який висловив бажання значну частину свого майна (земельну ділянку в Нью-Йорку та акції одного з потужних комерційних банків США) виокремити для заснування фонду, метою діяльності якого мала б стати регулярна підтримка старих і немічних моряків. А. Гамільтон висунув ідею про спеціальну корпорацію, яка б управляла спадковим майном згідно з волею спадкодавця. Його думка була втілена у заповіті та призвела до заснування у 1831 р. першого в США спеціалізованого пенсійного притулку «Sailor's snug harbor», потреби утримання якого забезпечувалися доходами від управління спадковим майном, включаючи його відчуження⁶⁰². Практика створення НПФ саме як установ, наділених особливою правовою суб'єктністю, закріпилася та розвинулася і у США, і в інших країнах світу.

⁶⁰² Green Elizabeth. Buildings and landmarks of 19th-century America: American society revealed. Santa Barbara, California: Greenwood. An Imprint of ABC-CLIO, LLC, 2017. P. 31-32.

В Україні правовідносини, що виникають у зв'язку зі створенням, функціонуванням та припиненням установ недержавного пенсійного забезпечення, регулюються Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення»⁶⁰³. Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону провадження пенсійними фондами іншої діяльності, не передбаченої цим Законом, забороняється. Таким чином, правосуб'єктність НПФ є виключною. Відповідно правоздатність (господарська компетенція) цих фінансових установ лімітується законом, який передбачає необхідність зовнішнього обслуговування фонду спеціалізованими господарськими організаціями (також наділеними виключною та специфічною правосуб'єктністю). Зокрема, ведення обліку учасників, які мають право на отримання виплат, здійснюється незалежним адміністратором, управління активами – так званою компанією з управління активами (КУА), зберігання активів НПФ забезпечується зберігачем (депозитарною установою). По-суті, без залучення вищевказаних суб'єктів господарювання НПФ не має права ані сформулювати пасиви, ані передати залучені ресурси на зберігання та в управління.

Видова деліктоздатність НПФ визначається дією принципу розмежування і відокремлення активів останнього від активів інших суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення та накопичувального пенсійного страхування з метою захисту майнових прав учасників пенсійного фонду та унеможливлення його банкрутства (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»). Імплементация цього принципу, з одного боку, виявилася у чисельних законодавчих приписах, спрямованих на звуження здатності такої специфічної юридичної особи нести майнову відповідальність, аж до виключення можливості бути ліквідованим за законодавством про банкрутство (ч. 12 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»). З іншого боку, у ст. 43 цього Закону містяться чисельні вказівки про відшкодування збитків НПФ за рахунок резервного фонду та майна КУА, яка його обслуговує.

Відповідно до викладеного вище законодавчого регулювання об'єктивним правом моделюється обсяг власної дієздатності НПФ, яка реалізується через діяльність його вищого органу (зборів заснов-

⁶⁰³ Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47-48. Ст. 372.

ників) та ради (вона створюється для забезпечення управління та здійснення контролю за поточною діяльністю фонду). Згідно з ч. 7 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» створення інших органів управління пенсійного фонду заборонено. Таким чином, спеціалізованого виконавчого органу, який для абсолютної більшості юридичних осіб є центром дієздатності, для НПФ законодавство України не передбачає.

Звернемося до особливостей правової суб'єктності корпоративних фондів (КФ). У 1774 р. амстердамський брокер А. ван Кетвіч з метою комерційного інвестування переважно в облигації, випущені урядами іноземних країн та банками, заснував інвестиційний фонд у формі АТ під назвою «Сила в єдності». Перший досвід виявився вдалим, і тому А. ван Кетвіч у 1779 р. організував ще один інвестиційний фонд⁶⁰⁴, який успішно проіснував 114 років.

Основною особливістю правосуб'єктності цих інвестиційних фондів стала модифікація змісту їх правоздатності, оскільки вони постали незвичними для того часу АТ, акції яких випускалися та оберталися для досягнення мети, в якій домінувала інвестиційна складова на тлі ослаблення організаційно-корпоративного елемента. Наприклад, у випадку із фондом «Сила у єдності» акціонерам пропонувалися дивіденди у розмірі 4 відсотки річних, а також виплати через 25 років у процесі ліквідації фонду. При цьому акції фонду (іменні та «на пред'явника», загалом 2000 одиниць) вільно оберталися на вторинному ринку⁶⁰⁵. Правовий акцент було зроблено на врахуванні економічної природи акції як частки чистих активів інвестиційного фонду, вартість якої згідно з умовами випуску та викупу акцій повинна бути сплачена емітентом інвестору (який має статус власника акції). Така акцентуація закріпилася у законодавстві й дотепер характерна для правоздатності сучасних корпоративних ІСІ.

В Україні відповідні суспільні відносини регулює Закон України «Про інститути спільного інвестування»⁶⁰⁶. Відповідно до ч. 1 ст. 8 цього

⁶⁰⁴ У найменуванні цього фонду обіграно крилатий вислів Гая Саллюстія Кріспа «Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur», що означає «Згода невеликі справи прирощує, а незгода найбільші руйнує».

⁶⁰⁵ Rouwenhorst K. G.. The Origins of Mutual Funds. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.9647&rep=rep1&type=pdf>.

⁶⁰⁶ Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 р.

Закону КФ – юридична особа, яка утворюється у формі АТ і провадить виключно діяльність із спільного інвестування. Виключна правоздатність фонду (яка у господарському праві позначається як «господарська компетенція») окреслена у ч. 3 ст. 14 цього Закону встановленням низки принципівих заборон, не характерних для інших АТ. Зокрема, серед інших багатьох обмежень КФ не має права:

– розміщувати свої акції за ціною, нижчою від вартості чистих активів КФ у розрахунку на одну акцію, що перебуває в обігу, крім розміщення акцій КФ серед засновників з метою формування початкового статутного капіталу КФ;

– відмовитися від викупу власних акцій з підстав, не зазначених у Законі України «Про інститути спільного інвестування» або нормативно-правових актах Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку тощо.

Певною специфікою наділена також деліктоздатність КФ. Зокрема, законодавець у Законі України «Про інститути спільного інвестування» передбачає, що не фонд, а КУА несе майнову відповідальність за порушення вимог законодавства, регламенту, проспекту емісії цінних паперів інституту спільного інвестування, інвестиційної декларації, а також договору про управління активами КФ (ч. 1 ст. 67 Закону). Крім цього, у ч. 4 цієї ж статті імперативно застережено, що у разі визнання КУА банкрутом активи інституту спільного інвестування не включаються до її ліквідаційної маси.

Таким чином, відштовхуючись від абстрактного, тобто загального для всіх суб'єктів права, розуміння сутності та структури правосуб'єктності, ми доходимо висновку про те, що для НПФ та КФ властива виключна правова суб'єктність, що виявляється: а) у значному обмеженні їх правоздатності (включаючи господарську компетенцію), б) чіткому визначенні обсягу власної деліктоздатності, поєднаному із чітким визначенням міри відповідальності контрагентів за договорами, а також в) у імперативному встановленні особливої системи органів управління, які реалізують дієздатність юридичних осіб такого виду. Однак значна кількість істотних деталей, які конкретніше характеризують родову та видову специфіку правової суб'єктності НПФ та

КФ, губиться у наведених вище загальних твердженнях, оскільки для її фіксації належить застосувати (чи створити) поняття спеціальні.

Зокрема, по-перше, правова суб'єктність, властива таким юридичним особам, характерна поєднанням приватних та публічних ознак, тобто це приватно-публічна сутність, характерна, зокрема, для суб'єктів господарського права⁶⁰⁷. В силу економічної природи НПФ та ІСІ кількість їх клієнтів отримала тенденцію до масштабного зростання, що призвело до подолання правовою суб'єктністю цих установ якісних меж одиничної і колективної приватності та логічно завершилося набуттям нею низки публічно-правових ознак. Шляхом впровадження жорстких регуляторних обмежень, а також створення спеціалізованих державних інституцій з функцією адміністративного контролю за їх дотриманням законодавцем була реалізована необхідність захисту інтересів чисельних вкладників НПФ та інвесторів ІСІ.

По-друге, внаслідок зростання питомої ваги публічного елемента у первинно цілісній правосуб'єктності НПФ та ІСІ відбувся, по-суті, її примусовий поділ як цілого між декількома взаємозалежними суб'єктами права. Виникла комплексна, тобто імперативно поділена законом на сектори, правосуб'єктність. Однак оскільки функціонування кожного з її відокремлених секторів з необхідністю вимагає та є можливим лише у випадку неухильного забезпечення повноти системи загалом, то комплексна правосуб'єктність повинна відтворювати свою цілісність через договірний зв'язок її носіїв. Наприклад, у ситуації з НПФ ми бачимо замкнену систему суб'єктів господарського права, до якої віднесено, окрім самого НПФ, також адміністратора, КУА та зберігача. Законодавець у ч. 2 ст. 12 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» встановив, що рада фонду після включення пенсійного фонду до Державного реєстру фінансових установ та реєстрації інвестиційної декларації повинна укласти договори про адміністрування пенсійного фонду – з адміністратором, про управління активами пенсійного фонду – з КУА або з іншою особою, яка отримала відповідну ліцензію, про обслуговування пенсійного фонду зберігачем – із зберігачем. Укладення пенсійних контрактів та отримання

⁶⁰⁷ Січевлюк В.А. Категоріально-понятійне пізнання теорію права змінної природи явища правової суб'єктності. С. 44.

пенсійних внесків на рахунок пенсійного фонду до виконання вимог цієї статті забороняється.

Слід зазначити, що практика диференціації первинно цілісної видової правосуб'єктності з метою наступного її поєднання на договірних засадах у вигляді нового, однак поділеного на сектори, цілого, сформованого із частин правосуб'єктності декількох юридичних осіб, отримала застосування і у правовому регулюванні діяльності ІСІ, активами котрих на підставі відповідної ліцензії також управляють КУА. Шляхом передбаченої законом взаємодії декілька суб'єктів права формують своєрідну «комплексну правову суб'єктність», що вже була згадана та описана вище⁶⁰⁸. Причина та сама: потреба належної правової охорони публічних інтересів у сфері діяльності юридичних осіб приватного права. До компетенції суб'єктів права, які обслуговують НПФ та ІСІ (адміністратор, КУА, зберігач, банк), віднесено обов'язок інформувати регуляторні органи про виявлені ними порушення у діяльності один одного. Крім цього, їх власна господарська діяльність ліцензується та знаходиться під постійним спеціалізованим владним наглядом.

По-третє, приватно-публічний зміст правової суб'єктності НПФ та КФ зумовив специфіку не тільки правосуб'єктності загалом, а й відповідні особливості усіх її структурних елементів. Зокрема:

- профільна частина правоздатності цих суб'єктів права сформульована надзвичайно імперативно у форматі виключної господарської компетенції, обсяг якої дуже звужений (зокрема, із неї, серед іншого, вилучені повноваження розпоряджатися власними активами);

- стосовно профільної галузевої (господарської) деліктоздатності, то у ній чітко виділяються два аспекти: домінує активна деліктоздатність (здатність покладати відповідальність на інших осіб, що є характерною ознакою публічної правосуб'єктності), вторинною та істотно ослабленою постає пасивна деліктоздатність (зокрема, здатність нести майнову господарсько-правову відповідальність);

- їх власна господарська дієздатність є неповною, оскільки система органів управління НПФ та корпоративних фондів не передбачає спеціалізованого виконавчого органу.

⁶⁰⁸ Поняття та види комплексної правової суб'єктності висвітлені у п. 3.3 монографії.

Відтак теоретичний аналіз окремих явищ реальної правової суб'єктності, здійснений сходженням від особливого до загального, а не навпаки, дає можливість збагатити зміст категорії «правова суб'єктність», наповнивши її більш конкретним знанням. Стає очевидним, що необхідність руху пізнання явища правової суб'єктності від абстрактного до конкретного вимагає розвитку специфічного понятійного і термінологічного апарату, який дав би змогу теорії права адекватно пізнавати вияви правової суб'єктності в їх особливому та навіть одиничному втіленні⁶⁰⁹.

***

Отже, явище правосуб'єктності розвивається шляхом еволюції, що зумовлена постійним ускладненням структури реальних правовідносин, набуттям ними нового змісту та форм реалізації. Це призводить до появи невідомих раніше суб'єктів права, правосуб'єктність яких модифікується інтегрально, тобто як на рівні кожного із її структурних елементів, так і загалом.

Еволюційні зміни правової суб'єктності генеруються на тому горизонті правового життя, який позначений категорією «одиничне». Згодом раніше унікальні вияви правосуб'єктності масштабуються та формують роди, види та різновиди цього правового явища, поповнюючи собою серединний шар його втілень, який охоплюється філософською категорією «особливе».

Пізнання теорією права загальної діалектики розвитку правової суб'єктності у одиничних та видових її аспектах не повинно здійснюватися виключно за рахунок гносеологічного ресурсу філософії, зокрема, шляхом використання категорій «одиничне», «особливе» та «загальне», розвинутих у ідеалістичній філософії німецької класичної школи, а пізніше – у матеріалістичній діалектиці. Світоглядним здобутком філософії належить бути конкретизованими у позитивній юридичній науці.

З іншого боку, процес теоретичного пізнання змін «особливого» та «одиничного» у правовій дійсності загалом, а також явища правової суб'єктності зокрема, має бути виведений за межі виключно галузевої юридичної науки.

⁶⁰⁹ Січевлюк В.А. Категоріально-понятійне пізнання теорією права змінної природи явища правової суб'єктності. С. 45.

Пізнання загальною теорією права явища правової суб'єктності в аспекті його змінності вимагає розширення понятійного арсеналу цієї науки, зокрема, шляхом створення та розвитку нових понять, застосування яких дозволить адекватно дослідити складні та багаторівневі процеси, властиві реальній правосуб'єктності. Серед іншого це поняття «приватно-публічна правосуб'єктність», «комплексна правосуб'єктність», «активна деліктоздатність», «пасивна деліктоздатність» тощо. Визначення обґрунтованості їх впровадження у науковий обіг, уточнення змісту та місця у категоріально-понятійній системі теорії права є достатньо перспективним напрямом майбутніх наукових досліджень. При цьому продуктивною прикладною основою таких досліджень можуть бути історія та поточне законодавче регулювання правосуб'єктності сучасних фінансових установ – НПФ, а також ІСІ, створених у вигляді КФ.

5.2. ЕТАПИ ДИНАМІКИ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Ідея про необхідність пізнання правових явищ не тільки у статичній, а й у динаміці отримала визнання та застосування в науці теорії права. Наприклад, С. Сунегін, досліджуючи такий предмет, як права система, обґрунтовано відзначає, що її статичні та динамічні компоненти реально утворюють діалектичну єдність та передбачають одна одну⁶¹⁰.

У радянській цивілістиці була висунута ідея про так звану «динамічну правоздатність». Її автор М. Агарков у роботі «Зобов'язання за радянським цивільним правом» (1940) розглянув цивільну правоздатність, за його словами, не «абстрактно», тобто не у статичному форматі її функціонування як формальної передумови володіння правами та обов'язками кожним суб'єктом цивільного права. М. Агарков розумів правоздатність досить конкретно – як сукупність реальних до

⁶¹⁰ Сунегін С.О. Теоретико-правова характеристика статичних та динамічних елементів в романо-германській правовій сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. С. 49.

втілення можливостей особи стати носієм цілком окресленого кола суб'єктивних прав. «Правоздатність повинна бути пояснена динамічно. Цивільна правоздатність для кожної даної особи в кожний визначений момент означає можливість мати визначені конкретні права та обов'язки залежно від її взаємовідносин з іншими особами»⁶¹¹. Передумовами для того, щоб така можливість була втілена, він вважав, по-перше, існування в особи встановленого законом суб'єктивного права, по-друге – виникнення необхідних для реалізації наявного в особи права юридичних фактів.

Однак, як видно із попередніх розділів монографії, сучасна вітчизняна юридична наука зосередилася переважно на пізнанні статичних аспектів правової суб'єктності загалом, розробляючи у теорії права та на галузевому рівні питання її сутності, описуючи значення цього правового явища, вивчаючи його структуру та функції елементів. Концептуальний фундамент такого фокусування дослідницької уваги свого часу був закладений С. Братусем, який, застосовуючи цивілістичну в своїй сутності методологію, розумів правоздатність (а також правосуб'єктність загалом, оскільки ототожнював ці поняття) як загальну, тобто абстрактну та статичну можливість особи бути носієм суб'єктивних прав і обов'язків⁶¹².

Сформульована С. Братусем теоретична позиція, попри її наступні істотні модифікації, загалом домінує у вітчизняній юридичній науці. Тому в теорії права динамізм, природно властивий явищу правової суб'єктності, дотепер досліджується «за залишковим принципом». Зміни та внутрішні перетворення правової суб'єктності, що охоплюються поняттям її еволюції, незначною мірою стають предметом загальнотеоретичного дослідження.

А динамічні аспекти, що виявляються у вигляді набуття, розвитку, зміни обсягу, припинення саме індивідуальної правової суб'єктності осіб та інших правосуб'єктних акторів, не потрапили до уваги теоретиків права. У працях з теорії права або мають місце лише загальні констатації того, що правосуб'єктність є змінним у часі правовим явищем, або цей факт пояснюється впливом того чи іншого чинника (на-

⁶¹¹ Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. С. 72.

⁶¹² Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва: Госюриздат, 1950. С. 10.

приклад, процесом сучасної глобалізації)⁶¹³, або здійснюється опис змін чи відмінностей у елементах індивідуальної правосуб'єктності в контексті висвітлення обраної дослідником більш фундаментальної теми⁶¹⁴.

Фрагментарне вивчення динаміки індивідуальної правосуб'єктності майже повністю локалізоване у сфері галузевої науки, а тому є розрізненим та часто позначеним надміру емпіричним характером, практично зводиться до систематизації відповідних положень конкретного галузевого законодавства. Зокрема, вузькогалузеві питання виникнення, зміни та припинення податкової правосуб'єктності організації як платника податків досліджувалися Ю. Оніщиком. Він вважає, що така правосуб'єктність виникає у момент державної реєстрації відповідної організації, а припиняється – з моменту «виключення її з державного реєстру»⁶¹⁵. О. Гарагонич описав передбачені законодавством процедури, внаслідок яких виникає та припиняється господарська правосуб'єктність акціонерного товариства⁶¹⁶ тощо.

Такий стан негативно впливає на теоретичну цінність наукових результатів, отриманих і загальною теорією права, і галузевими доктринами.

За Г. Гегелем, наукова розробка права «спрямована, з одного боку, на те, щоб підвести загальні основи під особливі права та їх взаємне переплетіння, а з іншого – щоб звести все конкретне та спеціальне до простих визначень»⁶¹⁷. Саме так, на нашу думку, необхідно здійснювати загальнотеоретичне дослідження процесу змін ін-

⁶¹³ Удовика Л.Г. Людина як суб'єкт правової системи: особливості розвитку в умовах глобалізації. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 41-49.

⁶¹⁴ Ющик А.И. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право України»; Ін Юре, 2013. Кн. I: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. 2013. С. 132-146.

⁶¹⁵ Оніщик Ю.В. До питання про момент виникнення, зміни та припинення податкової правосуб'єктності організації – платника податку. *Адвокат*. 2009. № 1 (100). С. 17, 19.

⁶¹⁶ Гарагонич О.В. Юридичний склад, що є підставою виникнення господарської правосуб'єктності при заснуванні акціонерних товариств. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12, № 1 (32); Гарагонич О.В. Припинення господарської правосуб'єктності акціонерних товариств шляхом ліквідації. *Економіка та право*. 2017. № 3 (48). С. 38-47.

⁶¹⁷ Гегель Г.В.Ф. Английский билль о реформе 1831 г. Политические произведения. Москва: Наука, 1978. С. 378.

дивідуальної правосуб'єктності у часі. Його успішне завершення дасть змогу виявити сталий алгоритм (послідовність етапів) розгортання змін у індивідуальній правовій суб'єктності особи та всіх інших суб'єктів права, включаючи територіальну громаду і державу. Кожен із цих суб'єктів права наділений своєю специфікою, що зумовлена різними рівнями складності їх правової природи, а отже, слід уникати шаблонності у процесі дослідження властивої їм правової суб'єктності.

Категорія «правова суб'єктність», як зазначалося раніше, відображає визначальний вплив об'єктивного права на соціальних суб'єктів, які внаслідок цього стають суб'єктами права, учасниками правовідносин, носіями правових статусів тощо. Зокрема, правова суб'єктність є утвореним об'єктивним правом змістом, який наповнює персоніфіковану, вольову та активну форму під назвою «суб'єкт права»⁶¹⁸.

Висхідні та нисхідні процеси найбільш масштабних внутрішніх змін цього структурованого і водночас цілісного правового явища прийнято позначати поняттям «еволюція». Висхідна еволюція матеріалізується через внутрішню диференціацію правового явища, його постійне структурно-функціональне ускладнення, збагачення змісту, наростання обсягу нових зв'язків між структурними елементами тощо. Нисхідна еволюція, навпаки, постає спрощенням раніше утворених складних втілень правової суб'єктності, внаслідок чого зменшується обсяг її змісту, розпадаються раніше дієві внутрішні зв'язки елементів цього явища та збіднюється його структурно-функціональний потенціал.

Для нормального ходу людської цивілізації характерна висхідна модель еволюції правової суб'єктності, однак часто у правосуб'єктній сфері відбуваються і достатньо тривалі негативно-еволюційні зміни. Наприклад, сучасними виявами вихолощеної, імітаційної, фіктивної та іншої деградованої правової суб'єктності насичені юрисдикції низки авторитарних країн (РФ, КНДР та інших) і невизнаних територій, соціальна еволюція яких пішла у зворотному напрямку, при цьому демонструючи певний прогрес в окремих суспільних сферах (зокрема, у силових сегментах) за рахунок регресу системи загалом.

⁶¹⁸ Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2018. Вип. № 51. С. 42.

Правова суб'єктність, подібно до будь-якого іншого об'єкта пізнання, в загальній теорії права може та повинна досліджуватися шляхом здійснення теоретичних зрізів його постійного руху на тих рівнях буття, які прийнято позначати філософськими категоріями «загальне», «особливе» та «одиничне». На нашу думку, еволюція формує довгострокові тенденції розвитку правової суб'єктності, наскрізь пронизуючи усі її онтологічні горизонти, однак різною мірою пізнається наукою на кожному із них. На рівні максимально абстрактного відтворення того загального, що утворює глибинну визначеність предмета, наукова рефлексія неминуче обмежує свою здатність розрізнити його зміни у вигляді внутрішніх диференціацій та ускладнень, оскільки пізнання загального вимагає іншого фокусу, а саме – наукового дослідження тотожної самій собі сутності, в якому вона постає в якісно завершеному, а тому умовно сталому вигляді. Роди, види та різновиди як особливі втілення правової суб'єктності символізують її внутрішню різноплановість у межах якісної цілісності цього явища загалом, а їх формування є виявом його еволюційних змін, достатньо тривалих у часі. На рівні одиничного фокус досліджень здатен максимально чітко виявити живу міру втілення загальних та видових особливостей правової суб'єктності, властиву їй безпосередньому носію. Однак, що більш важливо для розкриття теми цього підрозділу, саме правосуб'єктність індивідуального діяча наочно демонструє свою змінність у часі, позаяк вона не вирвана із нього шляхом метафізичного абстрагування та пізнається, так би мовити, у безпосередній хронологічній очевидності.

Плинність часу найбільш значуща для основного суб'єкта права – фізичної особи. У цьому сенсі показово, що Б. Франклін вважав символом людського життя існування мушок-одноденок, кожна з яких «з'являється та помирає протягом одного дня», однак які є настільки байдужими до відведеного їм короткого часу, «ніби вони впевнені, що житимуть цілий місяць»⁶¹⁹.

⁶¹⁹ Франклін Б. Однодневка. Символ человеческой жизни. *Американские просветители*. Избр. произведения: в 2 т. /сост. и примеч. Н.М. Гольдберга; под общ. ред. и со вступ. ст. Б.Э. Быховского /пер. с англ. Т. 1. Москва: Мысль, 1968. С. 108.

Еволюційний процес явища правової суб'єктності відбувається у вигляді досить «розтягнутого» у часі відбору із соціально-правового середовища тих одиничних сутностей, у формі та змісті яких знаходило своє втілення закономірне та необхідне, а помилкові, випадкові та несвоєчасні кластери правосуб'єктності відсіювалися і зникали. Чергова еволюційна трансформація, очевидно, завжди зароджується в одиничному, тиражується, закріплюється у своїй визначеності, поступово вдосконалюється та може постати як значуща видова диференціація у внутрішньому просторі цього явища. Таким був, наприклад, еволюційний розвиток правосуб'єктності юридичної особи, яка через спеціалізацію правоздатності, модифікацію деліктоздатності та функціональне ускладнення дієздатності простого товариства постала явищем, істотно відмінним від правової суб'єктності особи фізичної.

Однак правосуб'єктні процеси не завжди реалізуються у «вертикальній» («висхідній» чи «нисхідній») площині. У рухомому стані перебуває кожна правова суб'єктність, навіть якщо вона позбавлена еволюційного імпульсу та змінюється, так би мовити, горизонтально. На нашу думку, абсолютна більшість осіб (вони, очевидно, утворюють найчисельніший клас суб'єктів права) наділяється правосуб'єктністю, адаптованою до стандарту, що заданий для них об'єктивними реаліями поточного правозастосування. Пояснюється така ситуація тим, що усталені, тобто визначені чи санкціоновані законом міри правової суб'єктності не тільки не створюють для їх носіїв небажаних ризиків щодо її часткової чи повної втрати, а навпаки, – їх відтворення є сворідною гарантією отримання та стабільного утримування особою бажаного чи навіть просто необхідного їй з тих чи інших причин обсягу правових можливостей. Правова суб'єктність у такому інертному варіанті є тим гарантованим соціальним ресурсом, використання якого дає змогу фізичним та юридичним особам досягати своїх цілей із прийнятною для них мірою ефективності.

Тому реальна правосуб'єктність конкретно взятої особи зазвичай має властивість поставати достатньо шаблонним відтворенням її традиційної моделі, заданої об'єктивним правом та позбавленої еволюційної новизни. Підстави, які б дозволили нам позначати зміни у такій індивідуальній правосуб'єктності поняттям «еволюція», відсутні,

а альтернативна термінологія, прийнятна для їх адекватного опису, теорією права, на жаль, майже не вироблена.

Для функціонування правової суб'єктності територіальної громади, а також держави наведені вище твердження також є релевантними, однак з урахуванням видових особливостей властивої їм правосуб'єктності, що будуть показані нижче.

На нашу думку, процеси змін, що розгортаються в окремій правосуб'єктності протягом часу її існування безвідносно до їх еволюційної цінності, можуть бути позначені таким спеціальним поняттям, як «динаміка індивідуальної правової суб'єктності». Цей термін може позначати послідовність етапів⁶²⁰, змістом яких є становлення, функціонування та припинення індивідуальної правової суб'єктності кожного суб'єкта права. Зокрема, більш детально, це етапи 1) виникнення, 2) формування, 3) функціонування та 4) припинення правової суб'єктності особи чи іншого правосуб'єктного утворення, а також 5) внутрішні коливання обсягу правосуб'єктності у межах кожного окремо виділеного етапу. Тобто термін «динаміка індивідуальної правової суб'єктності» охоплює послідовне подолання у процесі індивідуального правосуб'єктного руху особи або будь-якого іншого суб'єкта права низки якісних порогів, а також віддзеркалює кількісні зміни у тих правосуб'єктних просторах, які окреслені цими порогами⁶²¹.

З метою обґрунтування вищевикладеної термінологічної пропозиції звернемося до дослідження змісту етапів, послідовність яких прослідковується у динаміці індивідуальної правосуб'єктності фізичної особи, юридичної особи, територіальної громади та держави. Очевидно, що кожен із таких етапів повинен знаменувати собою існування певної якісної завершеності, вихід за межі якої означає набуття (та/чи втрату) індивідуальною правосуб'єктністю перелічених вище суб'єктів права певної кількості істотних характеристик.

Динаміка індивідуальної правосуб'єктності абстрактної фізичної особи виявляється у послідовності таких етапів:

⁶²⁰ Слово «етап» означає «окремий момент, період, стадія в розвитку чого-небудь, у якій-небудь діяльності» [Словник української мови: [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1971. С.490.].

⁶²¹ Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. С. 43.

– виникнення правової суб'єктності фізичної особи. Нагадаємо, що перший обсяг, наприклад, цивільної тестаментної правоздатності та відповідної деліктоздатності закон, зокрема ст. 1222, 1230, 1231 ЦК України, закріплює навіть за ще ненародженою дитиною. Однак за звичайних умов правосуб'єктність фізичної особи виникає з моменту її народження (наприклад, згідно з ч. 2 ст. 25 ЦК України), оскільки з цього моменту у фізичної особи з'являється правоздатність у вигляді низки базових природних прав – права на життя, охорону здоров'я, турботу батьків тощо;

– формування правової суб'єктності, і завершується цей період у момент набуття фізичною особою повної правоздатності, деліктоздатності та дієздатності у їх сукупності. Такий стан фізичної особи за законодавством України настає з часу досягнення нею повноліття (18 років), якщо інше не передбачене законом (зокрема, винятки із загального правила містяться у ст. 70 Конституції України, ст. 34 та 35 ЦК України, ч. 1 ст. 22 КК України, ст. 12 та ст. 13 КУпАП тощо). В літературі слушно вказано на неможливість встановлення для фізичної особи єдиного віку настання повної правової суб'єктності⁶²²;

– етап повної правосуб'єктності, протягом якого для фізичної особи відкритий максимальний потенціал правових можливостей, передбачених об'єктивним правом. Деякі з них певною мірою такому суб'єкту доступні автоматично (наприклад, цивільна, цивільно-процесуальна, адміністративна⁶²³, адміністративно-процесуальна, кримінальна, кримінально-процесуальна правосуб'єктність), для здобуття інших необхідно виконати визначені законом дії (зокрема, для набуття господарської та господарсько-процесуальної право-

⁶²² Форманюк В.І. Вік як умова правосуб'єктності особи. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 56.

⁶²³ Характеризуючи фізичних осіб як суб'єктів адміністративного права, М. Сидор відзначає, що відмінний за обсягом обсяг їх правоздатності та дієздатності як груп спеціальних суб'єктів права залежить від а) об'єктивних причин (наприклад, народження), б) набуття професійних поноважень (наприклад, працівниками правоохоронних органів), в) власних дій (наприклад, здобуття освіти) або г) дій органів влади (наприклад, винесення вироку суду) [Сидор М.Я. Щодо визначення фізичних осіб як суб'єктів адміністративного права та обсягу їхньої дієздатності і правоздатності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія Юридична. 2013. Вип. 3. С. 278-279].

суб'єктності підприємця фізичній особі слід зареєструватися у такому статусі). Кількісні коливання правової суб'єктності особи протягом вказаного періоду є, очевидно, найбільш істотними, позаяк властива фізичній особі в цей час повнота дієздатності у межах простору доступної їй правоздатності неминуче прагнучиме до максимально завершеності міри свого втілення;

– етап поступового (внаслідок хвороб) чи швидкого (смерть) припинення правосуб'єктності (ст. 70 Конституції України, ч. 3 ст. 25, ст. 36 ЦК України, ст. 19 та 20 КК України тощо).

Відзначимо, що динаміка правосуб'єктності фізичної особи є не біологічним, а юридичним процесом, який повинен мати своє документальне закріплення. Наприклад, припинення правової суб'єктності фіксується рішенням суду про оголошення фізичної особи померлою, лікарським свідоцтвом про смерть, свідоцтвом про смерть тощо.

Визначальну роль у динаміці індивідуальної правової суб'єктності фізичної особи, на нашу думку, відіграє її ж власна дієздатність, яка не дається людині від народження та яку, на відміну від правоздатності та деліктоздатності, найлегше втратити повністю або частково.

Динаміка правосуб'єктності юридичної особи також має стадії виникнення, формування, функціонування та припинення. Зокрема:

– правова суб'єктність власне юридичної особи виникає у момент її державної реєстрації. Так, згідно з ч. 4 ст. 88 ЦК України юридична особа (приватного права. – Авт.) вважається створеною з дня її державної реєстрації. Стосовно юридичних осіб публічного права аналогічні положення встановлені окремими законами. Порядок державної реєстрації юридичних осіб визначається Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб- підприємців та громадських формувань»⁶²⁴.

Однак зауважимо, що з моменту оформлення рішення про заснування юридичної особи і до моменту її державної реєстрації засновник/засновники від імені та в інтересах майбутньої юридичної особи вчиняють цільові правочини та інші дії, пов'язані з її заснуван-

⁶²⁴ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263.

ням. Звернемо увагу на те, що у колективу засновників корпоративних юридичних осіб приватного права певні ознаки надіндивідуальної правосуб'єктності виникають із відповідного організаційного договору (установчого, засновницького, договору про створення), який припиняється (повинен припинитися) його належним виконанням, тобто з моменту появи нового суб'єкта права – юридичної особи. Якщо договір не укладається, то тимчасова «контурна» правосуб'єктність колективу засновників юридичної особи, на нашу думку, виникає з акту, яким є протокол їх перших зборів;

– формування правосуб'єктності юридичної особи розпочинається після моменту її державної реєстрації до моменту отримання нею такого обсягу спеціальної правоздатності (компетенції), який необхідний для початку ведення цією організацією профільної діяльності, встановленої законом та/чи установчим документом. Досягнення юридичною особою мінімально необхідного їй обсягу правової суб'єктності відбувається у процедурі її легітимації, яка може мати різний обсяг та зміст. Зокрема, для певних категорій господарських організацій розвиток правосуб'єктності відбувається за достатньо складною і тривалою в часі моделлю – через їх включення у визначених законом випадках до спеціальних публічних реєстрів, а також шляхом отримання ними тих чи інших адміністративних дозволів (документів дозвільного характеру та/або ліцензій). Наприклад, згідно зі ст. 7 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»⁶²⁵ юридична особа, яка має намір надавати фінансові послуги, зобов'язана звернутися до відповідного органу державного регулювання ринків фінансових послуг протягом тридцяти календарних днів з дати державної реєстрації для включення її до державного реєстру фінансових установ. У разі, якщо для надання фінансових послуг закон передбачає отримання ліцензії, то фінансова установа набуває відповідного права лише після отримання нею в установленому порядку такої ліцензії;

– функціонування правової суб'єктності передбачає підтримання (збільшення, зменшення) її обсягу відповідно до потреб

⁶²⁵ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

юридичної особи, які виникають із поточної необхідності забезпечення її нормального існування та виконання цілей, визначених законодавством та/чи установчим документом, а також рішеннями її органів управління, винесеними у межах їх компетенції. Наприклад, відповідно до ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність»⁶²⁶ банк має право розпочати новий вид діяльності або надання нового виду фінансових послуг (крім банківських) за умови виконання встановлених НБ України вимог щодо цього виду діяльності або послуги. Для того, щоб розширити свою діяльність, банк не пізніше як за місяць до початку нового виду діяльності або надання нового виду фінансових послуг (крім банківських) зобов'язаний повідомити про це НБ України згідно з вимогами та в порядку, встановленими НБ України;

– припинення правової суб'єктності юридичної особи відбувається шляхом її реорганізації чи ліквідації. Слід відзначити, що для суб'єктів права, наділених виключною правовою суб'єктністю, припинення останньої може мати два етапи: перший – втрата власне виключної правосуб'єктності (через анулювання ліцензій, дозвільних документів, виключення із спеціальних публічних реєстрів), другий – повне припинення правосуб'єктності юридичної особи після завершення її реорганізації чи ліквідації.

Істотна відмінність індивідуальної правової суб'єктності фізичної особи від правосуб'єктності юридичної особи особливо рельєфно виявляється в особливостях становлення такого її елемента, як дієздатність. Організація останньої породжує та й одночасно підтримує специфіку волеутворення кожного суб'єкта права. Зокрема, дієздатність фізичної особи визначається мірою її власної вольової активності та інтелектуальної адекватності, залежних від природних характеристик, як-от: вік та, основне, стан психічного здоров'я. Воля ж юридичної особи формується та виявляється через її органи управління⁶²⁷, що інтегровані у відповідне «організаційне тіло» такого суб'єкта права та є його складовими. При цьому:

⁶²⁶ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

⁶²⁷ Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 244.

– дієздатність фізичної особи не постає її постійним атрибутом, що пояснюється природними причинами, тобто ця дієздатність має етапи формування, передбачає первинне становлення, а також може за життя фізичної особи бути втрачена та відновлена. Характерно, що у фізичних осіб інші елементи правосуб'єктності (а саме правоздатність та деліктоздатність) загалом зростають чи занепадають етапно та пропорційно до стадій становлення чи втрати її власної дієздатності. У законодавстві України така залежність відображена у галузевому форматі (наприклад, у ст. 31-42 ЦК України, ст. 51 КЗпП України, ч. 2 ст. 22 КК України тощо);

– юридична особа завжди є (чи аксіоматично повинна бути) дієздатною. Дефекти дієздатності юридичної особи або негайно усуваються через заходи з підтримання чи відновлення системи її органів управління, або у коротшій чи довшій перспективі призводять до зникнення юридичної особи з ураженою дієздатністю. Адже повна дієздатність передує та є умовою набуття юридичною особою правоздатності та деліктоздатності, часткова чи повна втрата дієздатності цілком закономірно спричиняє наслідки у вигляді втрати юридичною особою інших елементів правової суб'єктності, аж до втрати останньої загалом.

Виникнення дієздатності юридичної особи співпадає з періодом її заснування та завершується (повинно завершуватися) у момент державної реєстрації такого суб'єкта права. Наступні персональні чи колективні ротації у складі органів управління, часткова чи повна зміна їх системи не мають переривати сталість індивідуальної дієздатності юридичної особи, відкидаючи останню зі стадії функціонування правосуб'єктності на етапи її виникнення чи розвитку. Саме з метою гарантування дієздатного стану юридичної особи до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань протягом усього часу існування юридичної особи обов'язково включаються відомості про її керівника, а за бажанням юридичної особи – також про інших осіб, які можуть вчиняти дії від імені юридичної особи, у тому числі підписувати договори, подавати документи для державної реєстрації тощо, із вказівкою на наявність обмежень щодо представництва юридичної особи (п. 13 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних

осіб-підприємців та громадських формувань»)⁶²⁸. Крім цього, існують інші юридичні засоби підтримання дієздатного стану юридичної особи, включаючи законодавчі приписи до забезпечення функціонального стану органів управління (наприклад, розділи VII, VIII, IX та X Закону України «Про акціонерні товариства»⁶²⁹), спеціалізований контроль органів державної влади, публічне розкриття відповідної інформації, корпоративний вплив засновників (учасників) тощо.

Звернемося до особливостей становлення та наступної динаміки правової суб'єктності територіальної громади. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальною громадою є «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр»⁶³⁰.

Об'єднуючи фізичних осіб (громадян України, а також деякі інші категорії фізичних осіб) за ознакою проживання, сама територіальна громада, хоч і визнається законом «первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень» (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»)⁶³¹, проте статусом юридичної особи законом не наділяється. Відповідно її правосуб'єктність практично повністю розподілена у сформованій на представницькій основі системі органів місцевого самоврядування, наділених або статусом юридичних осіб публічного права (місцева рада, включаючи районну в місті, її виконавчий орган, районна та обласна рада), або статусом посадових осіб (фізичних осіб із публічними повноваженнями, якими є голова та староста (ст. 14, 14¹ та 15 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»)⁶³². Зважаючи на те, що будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення створюються з дозволу місцевих рад та можуть наділяти-

⁶²⁸ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263.

⁶²⁹ Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384.

⁶³⁰ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

⁶³¹ Там само.

⁶³² Там само.

ся частиною їх компетенції, майна та фінансів, вони, на нашу думку, також повинні реєструватися як юридичні особи публічного права⁶³³.

Правова суб'єктність територіальної громади виникає у момент її визнання суб'єктом права, а саме набрання чинності відповідним законом України про набуття селом, селищем, містом, районом у місті статусу самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Часова точка появи правосуб'єктності об'єднаної територіальної громади визначена ч. 1 ст. 8 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»⁶³⁴.

Розвиток правової суб'єктності територіальної громади відбувається у вигляді становлення представницької за своєю природою правосуб'єктності тих юридичних та фізичних осіб публічного права, які формують відповідну територіальну систему органів місцевого самоврядування. Ситуація, коли має місце відсутність легітимно обраної місцевої ради, її виконавчих органів, сільського, селищного чи міського голови, спричиняє стан повної чи часткової неправосуб'єктності самої територіальної громади, оскільки втілена у законодавстві про місцеве самоврядування модель не передбачає для територіальної громади юридичної можливості безпосередньо реалізовувати правоздатність, деліктоздатність та дієздатність своїх органів. Нагадаємо, що правосуб'єктність останніх, хоча й походить (можна сказати органічно) від територіальної громади та залежить від неї, однак є особливою, автономною, і тому реалізується як власний ресурс владної особи, якою є орган місцевого самоврядування.

Функціонування правової суб'єктності територіальної громади здійснюється переважно опосередковано – у вигляді реалізації правоздатності, деліктоздатності та дієздатності місцевої ради, її голови чи іншого органу самоврядування. Проте на цю представницьку правосуб'єктність може здійснюватися вольовий вплив територіальної громади, яка має статус самостійного суб'єкта права, шляхом проведення місцевого референдуму, загальних зборів, місцевих ініціатив

⁶³³ Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. С. 45.

⁶³⁴ Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

та громадських слухань (ст. 7, 8, 9 та 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») ⁶³⁵.

Відзначимо, що коливання індивідуальної правової суб'єктності територіальної громади не позначені значною мірою інтенсивності, що пояснюється, по-перше, незначною мірою впливу часового фактора на громаду як на суб'єкта права; по-друге, масштабом існування громади у вигляді значної кількості жителів деякої адміністративно-територіальної одиниці; по-третє, майновою та іншою неоднорідністю членів громади, що спричиняє істотну розрізненість їх інтересів. Також слід брати до уваги те, що правосуб'єктність територіальної громади та обраних нею органів місцевого самоврядування перебуває під систематичним та стабілізуючим впливом волі держави та волі Українського народу загалом, закріплених у законодавстві та матеріалізованих у діяльності органів державної влади на місцях.

Поряд із цим більш потужні процеси правосуб'єктних змін відбуваються у системі створених територіальною громадою локальних органів влади (юридичних осіб та фізичних осіб із власною волею, наділених з метою здійснення місцевого самоврядування цільовою та, поряд із цим, автономною публічною правосуб'єктністю). Зокрема, коливання правової суб'єктності органів місцевого самоврядування виникають внаслідок проведення чи непроведення виборів, затвердження чи скасування їх результатів, формування та підтримання належного персонального складу органів місцевої влади, внутрішнього перерозподілу повноважень у структурі таких органів, затвердження локальних регуляторних актів, зміни законодавства тощо.

Припинення правової суб'єктності територіальних громад у сучасних умовах переважно відбувається внаслідок їх адміністративної реорганізації (наприклад, у формі об'єднання чи приєднання відповідно до положень Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (розділи II та II¹). На нашу думку, характерною особливістю правосуб'єктності територіальної громади є обмежена кількість підстав для її припинення шляхом ліквідаційної процедури, оскільки суб'єкти права такого виду можуть бути ліквідовані лише з підстав повного зникнення відповідних населених пун-

⁶³⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

ктів (наприклад, внаслідок непереборних природних катаклізмів чи форс-мажорних подій соціального походження – війни, міжетнічного конфлікту чи техногенної катастрофи) та наступної належної юридичної фіксації такого факту.

Загалом динаміка правосуб'єктності фізичних осіб, юридичних осіб, а також територіальних громад визначається, з одного боку, об'єктивним правом, а з іншого – їх власною суб'єктивною волею, яка безпосередньо чи опосередковано реалізується у заданих правом межах, формах та процедурах⁶³⁶. Воля суб'єкта права організовує його зусилля, спрямовані на розвиток та підтримання своєї індивідуальної правової суб'єктності, а також зумовлює поточні «правосуб'єктні коливання» в межах кожного із етапів її динамічних змін. При цьому, починаючи з рівня юридичної особи, приписи об'єктивного права, що спрямовані на внутрішній план індивідуальної правової суб'єктності, доповнюються її локальним нормативним саморегулюванням, яке субсидіарно та у диспозитивному ключі здійснюється самими суб'єктами права. Зокрема, органи управління юридичних осіб ухвалюють їх установчі документи (ст. 57 ГК України) та інші внутрішні акти, органи територіальних громад у межах наданої їм компетенції затверджують статути, регламенти, положення тощо (ст. 19, ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»)⁶³⁷.

Однак найбільшого масштабу саморегулювання власної правової суб'єктності досягає у діяльності держави. Таке саморегулювання зазвичай є достатньо тривалим та, крім цього, диференціюється на сфери, становлення яких у часі може не бути синхронним.

На нашу думку, динамічні процеси, що розвиваються у правовій суб'єктності держави, дають можливість дуже чітко виділити у ній дві сфери – внутрішню та зовнішню. Зокрема, на відміну від індивідуальної правосуб'єктності фізичних осіб, юридичних осіб та територіальних громад правосуб'єктність держави відзначена важливою особливістю, що властива динаміці її становлення та розвитку: після того, як народ реалізовує своє право на самовизначення шляхом про-

⁶³⁶ Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. С. 45-46.

⁶³⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

голошення власної держави, остання, перебуваючи під захистом суверенітету, сама творить свою внутрішню правову суб'єктність Адже, по-перше, від держави власне і походить її національне об'єктивне право, обов'язкове для неї ж самої, по-друге, держава власними зусиллями «конструює» систему своїх органів.

З іншого боку, зовнішній аспект правової суб'єктності кожної нової держави у сучасних умовах виникає та реалізується згідно з нормами міжнародного права, а її становлення та припинення, окрім власної активності держави, істотно залежить від відносин із чисельними суб'єктами міжнародного публічного права та активності останніх (у вигляді визнання чи невизнання нової держави, встановлення з нею дипломатичних відносин, укладення міжнародних договорів, надання згоди на вступ до міжнародних організацій тощо).

Самобутня природа держави стосовно формування та інтенсивного розвитку власної правосуб'єктності отримала безкомпромісне визнання у теорії легістського (або етатистського) позитивізму, для якого держава є єдиним творцем права, а право співпадає із законом, створеним тією ж державою. Зокрема, як писав Б. Віндшейд, «закон є висловом держави про те, що це чи інше повинно вважатися правом»⁶³⁸.

Легістський позитивізм виник у Німеччині в другій половині XIX ст. (Р. Ієрінг, Б. Віндшейд, К. Бергбом), а у XX ст. набув особливо широкого поширення в європейській юридичній науці (А. Есмен, П. Лабанд, Г. Шершеневич, Г. Кельзен та ін.) та практичній діяльності. При цьому крайнощі легістської за змістом практики правотворчості та правозастосування найбільш масштабні (хоча й із значними «неєвропейськими» особливостями) виявилися у радянській правовій дійсності, а нині реалізуються у РФ. На думку П. Баранова, «у сучасній Росії серед різних напрямів юридичного позитивізму... центральне місце посів легістський позитивізм»⁶³⁹.

⁶³⁸ Віндшейд Б.Ф. Учебник пандектного права: Т. 1: Общая часть. Москва: Книга по Требованию, 2013. 375 с.

⁶³⁹ Баранов П.П. Позитивистское правопонимание в юридической науке, практике и повседневной жизни современной России. *Russian journal of legal studies*. 2015. № 4 (5). С. 9.

Маючи здатність та можливість самостійного розвитку та підтримки своєї правосуб'єктності, держава може протиставляти себе народу, наймогутнішим продуктом волевиявлення якого вона сама і є. Правосуб'єктність держави за такого стану абсолютизується, а реальна правосуб'єктність вільного громадянина, який перебуває «у череві» держави, тяжіє до зникнення, відповідно народ загалом сприймається в якості не суб'єкта, а об'єкта правового регулювання⁶⁴⁰.

Поряд із цим у демократичних країнах починаючи з ХІХ ст. народ діє в якості громадянського суспільства, яке передбаченими правом засобами значною мірою впливає на автономну правову суб'єктність держави. Наприклад, у правових реаліях України це референдум, вибори та участь у діяльності політичних партій, правотворча ініціатива, петиції, консультації з громадськістю, громадські ради при органах публічної влади, індивідуальні звернення осіб до органів публічної влади чи до їх посадових осіб тощо⁶⁴¹.

На нашу думку, історія дає достатньо багато доказів того, що правосуб'єктність кожної держави, хоча й по-різному і часто в дуже тривалій часовій ретроспективі та/чи перспективі, наділена динамікою у вигляді сукупності етапів виникнення, розвитку, функціонування та припинення. Недаремно Т. Гоббс вказував на народження держави в якості «смертного Бога, якому ми під владарюванням безсмертного Бога зобов'язані своїм миром та своїм захистом»⁶⁴².

Даний процес зазвичай позбавлений лінійності та одноманітності, що підтверджується історією нашої держави – України. Набувши правової суб'єктності у 1917 р., Україна як держава через форми УНР, Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським та відновленої УНР під керівництвом Директорії її максимально збагатила у межах, що були задані конкретно-історичними умовами початку ХХ ст. Пізніше вона зберегла свою правосуб'єктність в обмеженому

⁶⁴⁰ Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. С. 46.

⁶⁴¹ Зарічний О.А. Участь громадськості у здійсненні політичної влади: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. С. 100-186.

⁶⁴² Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения: в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов / пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. С. 133.

обсязі як Українська РСР у складі СРСР, а після здобуття незалежності 24 серпня 1991 р. відновила її внутрішню та дуже істотно розвинула зовнішню сферу. Нині правова суб'єктність нашої держави забезпечує волю Українського народу до збереження суверенітету та територіальної цілісності країни, її послідовної демократизації та здійснення європейської інтеграції.

Загалом правова суб'єктність держави ґрунтується на правосуб'єктності народу та походить від неї, а реалізується сукупністю державних органів, які зазвичай мають статус юридичних осіб публічного права, наділених загальнотериторіальною компетенцією (ВР України та її апарат, КМ України і його секретаріат, міністерства, національні комісії, комітети, інші відомства, органи влади зі спеціальним статусом, як-от: НБ України чи ФДМ України тощо), а також одноособовими органами влади (зокрема, главою держави та її юридичним і фактичним символом є Президент України). Кожен з органів держави має публічну правоздатність (компетенцію), яку реалізує відповідно до ст. 19 Конституції України. Деліктоздатність глави та інших органів держави встановлюється законами.

Правова суб'єктність держави, на відміну від правосуб'єктності територіальної громади, має чітко розмежовані та незалежні автономні сектори. Вона структурується відповідно до функцій, визначених для законодавчої, виконавчої та судової влади. Такий розподіл правосуб'єктності на гілки необхідний для того, щоб у державі відбувалися процеси самоконтролю та внутрішнього балансування впливів, які генеруються відносно самодостатніми органами влади. На нашу думку, розумна структуризація державою внутрішньої сфери своєї правосуб'єктності є гарантією її довгострокового стабільного функціонування у статусі суб'єкта національного та міжнародного права.

***

Отже, кожна індивідуальна правова суб'єктність перебуває у рухомому стані, і не завжди її коливання позначені вектором еволюційного розвитку. Навпаки, абсолютна більшість осіб, а також, очевидно, інших суб'єктів права володіють цілком «стандартною» правосуб'єктністю, наявність якої у конкурентному соціальному середовищі не генерує для її носіїв надмірних ризиків та виступає ресурсом, необхідним для стабільного досягнення суб'єктом права його цілей.

Процеси змін, що розгортаються у окремій правосуб'єктності протягом часу її існування безвідносно до їх еволюційної цінності, можуть бути позначені таким спеціальним поняттям, як «динаміка індивідуальної правової суб'єктності». Цей термін охоплює своїм змістом етапи виникнення, формування, функціонування та припинення правової суб'єктності особи чи іншого правосуб'єктного утворення. Також він позначає внутрішні коливання обсягу правосуб'єктності у межах кожного окремого етапу.

Найбільш рельєфно становлення та динаміка правової суб'єктності виявляються у правосуб'єктності фізичних осіб, менш очевидно – юридичних осіб. Останні не так жорстко обмежені строком існування та, не відчуючи значного тиску чинника часу, мають можливість модифікувати свою правову суб'єктність відповідно до зміни їх внутрішньої та зовнішньої ситуації. Однак поле таких трансформацій звужується особливим форматом правосуб'єктності юридичних осіб, яка завжди є спеціальною (а часто і виключною).

Динаміка індивідуальної правової суб'єктності територіальних громад є менш інтенсивною порівняно із тими динамічними процесами, що відбуваються у правосуб'єктності юридичних осіб. Це пояснюється тим, що територіальна громада є досить неоднорідною сукупністю значної кількості жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці та має практично необмежений час існування. Більш потужні процеси правосуб'єктних змін відбуваються не стільки у громаді, скільки у системі створених нею локальних органів влади (юридичних осіб та фізичних осіб із власною волею, наділених з метою здійснення місцевого самоврядування цільовою та, поряд із цим, автономною публічною правосуб'єктністю). Крім цього, правосуб'єктність територіальної громади та обраних нею органів місцевого самоврядування стабілізується внаслідок постійного впливу держави та Українського народу, воля яких з необхідністю знаходить закріплення у законодавстві та втілюється у діяльності органів державної влади на місцях.

Найскладнішу конфігурацію носіїв має динаміка правової суб'єктності держави. Адже держава, отримавши початкову правосуб'єктність від народу, надалі суверенно формує свою правоздатність, деліктоздатність та дієздатність. Відтак виникає правосуб'єктний зв'язок

народу, держави як вольового суб'єкта права, а також органів держави. Останні є інститутами влади, які наділені або статусом юридичних осіб публічного права, або відповідні фізичні особи постають службовими особами. Кожен з органів держави реалізує частину її цілісної правосуб'єктності, одночасно суміщаючи її із властивою цим органам суб'єктною автономією (часто дуже істотною), а також із власною та самодостатньою, як в усіх інших осіб, вольовою природою.

Динаміка правової суб'єктності всіх суб'єктів права, окрім фізичних осіб, відбувається у двох сферах – внутрішній та зовнішній. При цьому найбільш масштабна внутрішня динаміка правової суб'єктності виявляється у становленні та наступній діяльності держави. Остання покриває власною правосуб'єктністю ключове внутрішнє джерело своєї правосуб'єктної сили – народ (у розвинутому стані – громадянське суспільство), який не ототожнює себе із державою і, більше того, завжди більшою чи меншою мірою протиставляє себе їй. У свою чергу, зовнішня динаміка правової суб'єктності держави перебуває під дією об'єктивного міжнародного права, а також зазнає впливу (позитивного чи негативного) інших держав та міжнародних організацій – суб'єктів міжнародного права.

5.3. ДИНАМІКА ОБСЯГУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

У попередньому підрозділі монографії ми дослідили етапи, послідовна зміна яких у часі утворює загальну динаміку індивідуальної правосуб'єктності особи чи іншого суб'єкта права. Предметом, на який звернено нашу увагу в цьому підрозділі, є коливання обсягу індивідуальної правової суб'єктності у межах її загального динамічного процесу, що можуть мати місце на одному чи на декількох його етапах. Зокрема, буде показано вплив різних обсягів правової суб'єктності на можливості реалізації вольових устремлінь і персональних інтересів носіїв відповідної правосуб'єктності, а також на інших суб'єктів права.

Термін «обсяг правової суб'єктності» використовується у цій частині нашого дослідження не випадково. Слово «обсяг» в українській

мові означає «межі, коло чого-небудь»⁶⁴³. Відтак це слово вказує на граничну окресленість, кількісну визначеність певного явища. Стосовно предмета нашого дослідження поняття «обсяг правової суб'єктності» позначає межі, які встановлюють загальну кількісну визначеність тієї правової суб'єктності, що набута та реалізується індивідуальним суб'єктом права на певному етапі чи етапах його існування. Зокрема, у такому вимірі обсяг індивідуальної правової суб'єктності постає, на нашу думку, недостатнім, відповідним (адекватним) чи надмірним.

Поставимо собі за мету провести загальнотеоретичне дослідження проблеми адекватності обсягу індивідуальної правової суб'єктності, у динаміці доступної абстрактному (тобто не визначеному конкретно, взятому загалом) суб'єкту права. Необхідність розгляду такого аспекта функціонування явища правосуб'єктності зумовлена тим, що, незважаючи на свою значущість, величезний масив законодавства, що регулює межі правосуб'єктності учасників правовідносин, а також практика його застосування й теоретичні здобутки галузевих доктрин у цій царині юридичної науки не дістали системного опрацювання та концептуального узагальнення на рівні загальної теорії права. Основне – у теорії права вищеозначена проблема не отримала категоріально-понятійного відображення, тобто вона взагалі дотепер не була виявлена як така.

Існування цієї прогалини у тематичному полі теорії права постає ще більш незрозумілим, оскільки вже здійснені напрацювання низки дослідників створюють цілком достатні гносеологічні передумови для того, щоб виокремити відповідну проблематику та надати їй необхідної понятійної ідентифікації. Зокрема, В. Токарев, досліджуючи еволюцію поглядів на суб'єкта права у теоретико-правовій науці на шляху до сучасної концепції правового суб'єкта, вказує на неприпустимі коливання обсягу правосуб'єктності особи. В якості прикладу наводиться інститут «громадянської смерті» (ним є практично повне виключення судом особи з суспільства шляхом легітимного обмеження її правоздатності), який зберігався у європейському законодавстві до середини ХІХ ст., а також неприйнятне звуження обсягу делікто-

⁶⁴³ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова). Т. 5. Київ: Наук. думка, 1974. С. 588.

здатності суб'єктів кримінального переслідування. В обох випадках ускладнюється реінтеграція індивіда у суспільство «найменш болючим для обох способом»⁶⁴⁴.

В. Бондаренко у контексті тематичного загальнотеоретичного дослідження правосуб'єктності громадських організацій вказує на істотні, на її думку, невідповідності в обсязі правоздатності цих специфічних суб'єктів права. Вона вважає несправедливим і не виправданим обмеження правового статусу невідприємницьких організацій шляхом встановлення для них спеціальної правоздатності⁶⁴⁵.

Цивілісти В. Парасюк та М. Парасюк вважають, що цивільна правоздатність юридичної особи визначається метою та завданнями її діяльності, й не завжди вона може бути реалізована повною мірою⁶⁴⁶.

Тим не менше, поза цілеспрямованою увагою теоретиків права залишилася та істотна обставина, що, оскільки кожен суб'єкт права має волю, спрямовану на досягнення певних цілей у межах, встановлених об'єктивним правом, його правосуб'єктність з необхідністю набуває регульованого, тобто кількісного, виміру. Саме тому законодавство насичене нормативним матеріалом, спрямованим на фіксацію меж правової суб'єктності, що диференціюються для різних категорій суб'єктів права. Крім цього, кінцевий обсяг реально реалізованої правоздатності, деліктоздатності та дієздатності суб'єкта права специфікується засобами його індивідуальної легітимації (наприклад, для господарських організацій це зареєстрований установчий документ, ліцензійні та дозвільні документи, реєстраційні, акредитаційні й тендерні процедури, правоустановчі документи тощо).

Вищеозначена проблема буде проаналізована нами шляхом:

а) фіксації обсягів правосуб'єктності, доступних суб'єкту права, в аспекті їх кількісних характеристик;

б) співвіднесення обсягу правосуб'єктності осіб та інших суб'єктів права, з одного боку, та можливостей реалізації їх вольових устремлень і персональних інтересів – з іншого;

⁶⁴⁴ Токарев В. Від суб'єкта права до правового суб'єкта. *Право України*. 2014. № 1. С. 182-184.

⁶⁴⁵ Бондаренко В. Правосуб'єктність громадських об'єднань. *National law journal theory and practice*. 2015. October. С. 12.

⁶⁴⁶ Парасюк В.М., Парасюк М.В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 140-141.

в) визначення впливу міри правосуб'єктності, набутої суб'єктом права, на суспільний простір, що його оточує, тобто на інших суб'єктів права.

При цьому не досліджуються конкретні межі правосуб'єктності окремих груп суб'єктів права, а приклади господарської, адміністративної та іншої галузевої правосуб'єктності наведені лише з ілюстративною метою.

Обсяг правосуб'єктності, яким володіє особа чи інший суб'єкт права, є динамічною величиною. В суспільній дійсності невинно реалізується алгоритм, згідно з яким зміни, що постійно відбуваються в економічних, політичних, соціальних, національних, культурних, екологічних та інших реаліях, враховуються у правотворчій діяльності й тим самим визначають зміст відповідних правових приписів. Останні, у свою чергу, в подальшому із сфери об'єктивного права транслюються галузевими каналами юридичної практики у правосуб'єктну реальність. Звернемося, наприклад, до сучасного досвіду господарського та адміністративного права.

Так, нині у зв'язку із застосуванням ст. 91 ЦК України до правового регулювання відносин, що розгортаються при здійсненні суспільного виробництва та суспільного споживання, спостерігається стійка тенденція до розмивання раніше закріплених законом досить чітких меж так званої виключної та спеціальної правової суб'єктності господарських організацій на користь її універсалізації⁶⁴⁷. Тим самим певним чином долається концепція спеціальної правоздатності, що була властива ще радянському праву, в якому «спеціальна правоздатність юридичних осіб не піддавалася сумніву»⁶⁴⁸.

Така тенденція пояснюється, серед іншого, об'єктивною потребою в лібералізації публічного регулювання економічної діяльності, а також підвищенням рівня технологічного розвитку суспільства (інтернет,

⁶⁴⁷ Авторське розуміння понять «загальна правосуб'єктність», «спеціальна правосуб'єктність» та «виключна правосуб'єктність» викладене у п 3.1. монографії. Воно є відмінним від того, яке домінує у теорії права та галузевих доктринах і стосується саме кількісних характеристик правоздатності та правосуб'єктності загалом.

⁶⁴⁸ Кацюба К.В. До питання про цивільну правосуб'єктність негідприємницьких товариств. *Актуальні проблеми приватного права*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 306.

телекомунікаційні технології, інформаційна доступність), внаслідок чого істотно втрачає своє значення економічна роль посередництва як виду спеціалізації, що ґрунтувався на ексклюзивному володінні інформацією чи іншим специфічним ресурсом. Також у ст. 92 ЦК України законодавець підкреслив відсутність юридичної сили обмежень повноважень щодо представництва юридичної особи, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження⁶⁴⁹. Такий припис зводить сферу застосування доктрини *ultra vires*, якою передбачається можливість визнання недійсними правочинів, учинених юридичною особою із перевищенням встановленого для неї обсягу правоздатності.

Як зазначається у науковій літературі, в юридичній доктрині США концепція *ultra vires* тлумачиться як незаконна, оскільки «вважається одним із способів контролю засновників (учасників) за діяльністю створеної ними юридичної особи»⁶⁵⁰. Проте, на нашу думку, некритичне поширення ідеї про універсальну цивільну правоздатність на суб'єктів господарського права без врахування особливостей природи їх приватно-публічної правосуб'єктності є серйозною проблемою сучасної теорії та практики юриспруденції в Україні. Слід погодитися із влучним зауваженням С. Іванова, який стверджує, що «незважаючи на прописану в ЦК України загальну цивільну правоздатність юридичних осіб (приватного права), така правоздатність на практиці є прагненням до ідеального»⁶⁵¹.

У сфері адміністративного права України та інших країн, навпаки, відбувається постійне уточнення меж компетенції органів держави та органів місцевого самоврядування, щоб досягти стану їх злагодженого функціонування. Наприклад, Ю. Тихомиров відзначає таку особливість компетенції органів виконавчої влади, як своєрідне співвідношення між їх предметами відання, об'єктами управління та

⁶⁴⁹ Гелецька І.О. Представництво без повноважень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 159.

⁶⁵⁰ Іванов С.О. Доктрина *ultra vires* в діяльності юридичних осіб публічного права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 304.

⁶⁵¹ Іванов С.О. До питання про обсяг цивільної правоздатності (підприємницьких) юридичних осіб приватного права: порівняльний досвід законодавства іноземних держав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 91.

повноваженнями. Переміщення перших та других «можуть вести або до розширення чи звуження повноважень, або до видозміни їх характеру і методів здійснення. Перепідпорядкування об'єктів управління та їх передача від суб'єкта до суб'єкта, продаж тощо – найбільш сильні імпульси»⁶⁵².

Динамічні процеси у сфері правосуб'єктної реальності у більшому чи меншому масштабі відбуваються у кожній із галузей права. Правосуб'єктність суб'єктів окремо взятої галузі права ніби «дихає», збільшуючись, затримуючись чи зменшуючись у обсязі. Такі її коливання є нормальними для активного правового актора. Об'єктивне право, матеріалізоване у законодавстві та в інших джерелах, у процесі змін постійно впливає на обсяг правосуб'єктності усіх галузевих суб'єктів права, починаючи з фізичної особи і закінчуючи об'єднаннями країн.

У свою чергу, сумарний обсяг індивідуальної правосуб'єктності формується кожним суб'єктом права більшою чи меншою мірою самостійно – шляхом вольового вибору прийнятного сценарію правової поведінки та опанування відповідного правосуб'єктного потенціалу серед множини запропонованих законом. Наприклад, той громадянин України, який обирає для себе професійний шлях державного службовця у конкретному органі чи у певній гілці влади, одночасно із кар'єрними можливостями та відповідною службовою компетенцією отримує специфічний обмежувальний формат індивідуальної правосуб'єктності, обсяг та зміст якої модифікуються масивом законодавства про державну службу, про запобігання і боротьбу із корупцією (Конституцією України, КК України, Законом України «Про запобігання корупції» та іншими законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами, включно із рішеннями НАЗК).

Однак постає питання: чи завжди поточний обсяг правової суб'єктності, набутий суб'єктом права у межах, встановлених об'єктивним правом або визначених іншим чином, є оптимальним для суб'єкта права та, що, ймовірно, більш важливо, відповідає потребам підтримання публічного правопорядку? Дослідження емпіричного матеріалу галузевих реалій права і здійснення на цій основі відповідної аналітичної рефлексії дає нам змогу вийти за межі прикладного го-

⁶⁵² Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. С. 155.

ризонту юриспруденції та дійти висновку, що обсяг правової суб'єктності, доступної абстрактному суб'єкту права, може бути:

– недостатнім, тобто таким, що повинен бути збільшений, позаяк обмежує легітимну волю суб'єкта права, негативно впливає на його суспільно корисну діяльність та/чи стримує її розвиток;

– відповідним (адекватним), тобто таким, що повинен підтримуватися, позаяк є оптимальним для реалізації правомірних вольових інтенцій та предмета діяльності суб'єкта права;

– надмірним, тобто таким, що потребує зменшення. Такий обсяг правосуб'єктності ускладнює реалізацію волі суб'єкта права, оскільки спрямований на обслуговування предмета діяльності, неадекватного або за кількістю різнорідних напрямів, або за масштабом⁶⁵³.

На нашу думку, неадекватність обсягу правової суб'єктності, властивої тому чи іншому суб'єкту права, може виявлятися локально і тимчасово та стосуватися лише одного з її структурних елементів (наприклад, тільки дієздатності у ситуації, коли у юридичної особи певний час не працює один з її органів управління). Однак, як свідчить практичний досвід, у більшості випадків такі дефекти виявляють себе системно та масштабно, постаючи всеохопною трансформацією всіх елементів правової суб'єктності (правоздатності, деліктоздатності та дієздатності) у їх зв'язку між собою. Адже правова суб'єктність є цілісним явищем, всі частини якого скріплені єдиною якісною визначеністю та перебувають у стані живого причинно-наслідкового взаємовпливу, а не поєднані шляхом механічного суміщення чи довільного конструювання.

Щодо часового аспекту існування певного обсягу правової суб'єктності відзначимо, що динаміка індивідуальної правосуб'єктності постає власне постійною зміною конкретних правосуб'єктних станів, подібно до того, як рух діалектично виявляє себе у зміні моментів спокою. Кожен із таких станів утворюється відносно стійкою сукупністю поточних характеристик індивідуальної правосуб'єктності, що набута та реалізується суб'єктом права протягом певного часу. На нашу думку, використовувати поняття «правосуб'єктний стан» допу-

⁶⁵³ Січевлюк В.А. Міра адекватності обсягу правової суб'єктності, здобутої абстрактним суб'єктом права. *Recht der Osteuropäischer Staaten*. 2019. № 1. С. 167.

стимо також у ситуації, коли хоча б одна із характеристик індивідуальної правової суб'єктності потужно домінує поміж множини інших та набуває здатності впливати на розгалужену сукупність властивостей індивідуальної правосуб'єктності загалом, як-от її поточна недостатність, адекватність чи надмірність.

Розглянемо кожен із означених вище правосуб'єктних станів детальніше.

Недостатня правова суб'єктність має місце у ситуації, коли кількість правових можливостей, доступних суб'єкту права, є необґрунтовано малою. Виникає такий стан внаслідок підпорядкування суб'єкта права обмежувальній дії відповідних норм об'єктивного права та/або у зв'язку із впровадженням неадекватної практики правозастосування та/чи внаслідок хиб у власній юридично значимій поведінці суб'єкта права. Брак правосуб'єктності негативно впливає на міру реалізації суб'єктом права його вольового та функціонального потенціалу, а також зазвичай шкодить індивідуальним інтересам цього правосуб'єктного діяча і/або інтересам інших учасників правовідносин.

Зокрема, по-перше, недостатність правоздатності невиправдано зменшує ту кількість прав і обов'язків, що доступні абстрактному суб'єкту права, чим руйнуються юридичні містки для його комунікації із суспільством. Тим самим особа чи інший суб'єкт права відгороджується від соціального простору, тобто, у кінцевому вимірі, від ресурсів, що потрібні йому, тобто суб'єкту, для підтримання життєдіяльності та розвитку.

Недостатня міра правоздатності практично завжди негативно впливає на весь обсяг правосуб'єктності особи чи іншого суб'єкта права, послаблюючи його правосуб'єктний потенціал загалом. У рабовласницькому та феодальному світі ця залежність особливо гостро відчувалася для фізичних осіб, у сучасності – для юридичних осіб та інших «штучних» суб'єктів права, включаючи державу. Наприклад, анулювання ліцензії позбавляє юридичну особу права вести окремий вид господарської діяльності. Одночасно припиняються правові зв'язки, у межах яких цей суб'єкт господарювання міг би покладати чи нести специфічну відповідальність, пов'язану із веденням ліцензованого виду діяльності (зменшується обсяг його деліктоздатності), а також унеможлиблюється вольова діяльність його органів управління

у відповідній предметній сфері та частково чи повністю припиняється робота структурних підрозділів, які раніше були залучені у ліцензовану діяльність (тобто господарська організація втрачає певний обсяг дієздатності).

По-друге, недостатній обсяг деліктоздатності спричиняє ситуацію, за якої права та обов'язки, встановлені для суб'єкта права диспозиціями спрямованих до нього правових норм, не підкріплюються їх санкціями. Відповідно суб'єкти права із пониженою деліктоздатністю легко можуть ігнорувати свої обов'язки та безкарно зловживати правами. Така ситуація досить часто виникає на практиці, наприклад у процесуальному секторі правового життя. Законодавець тривалий час та доволі послідовно працює над її подоланням. Зокрема, у нових редакціях ГПК України, ЦПК України та КАС України⁶⁵⁴ присутні положення, в яких фіксуються склади відповідних процесуальних правопорушень та встановлені досить жорсткі санкції за їх вчинення. Однак законодавче регулювання у сфері процесуальних правових відносин, як відзначається у літературі, все ж таки дозволяє уникати виконання обов'язків та зловживати правами, а тому потребує вдосконалення⁶⁵⁵.

Крім цього, недостатній обсяг деліктоздатності обмежує можливість суб'єкта права ефективно реалізовувати наявний у нього потенціал правоздатності. Так, позичальник, фінансовий стан, а також якість та розмір активів якого не відповідають тим вимогам, що встановлені банківським законодавством з метою гарантування належного виконання кредитних зобов'язань та уникнення дефолту, практично позбавлений можливості отримати банківський кредит. Адже, з точки зору банку, яка ґрунтується на наявних у законодавстві правилах визначення міри кредитного ризику, встановлених нормативах кредитування, комплексному та об'єктивному аналізу інформації та власному досвіді роботи банку, такий позичальник є «проблемним»

---

⁶⁵⁴ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

⁶⁵⁵ Колесников Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 79-80.

в аспекті платоспроможності, має високий коефіцієнт ймовірності дефолту, тобто він недостатньою мірою деліктоздатний.

По-третє, недостатність дієздатності ослаблює вольову діяльність кожного суб'єкта права і, таким чином, також перешкоджає йому користуватися благами правоздатності. Поряд із цим, неминучим наслідком обмеження чи повної втрати дієздатності суб'єкта права постає негативна трансформація властивої йому деліктоздатності. З одного боку, недієздатний суб'єкт права позбавляється можливості ефективно застосовувати заходи відповідальності до осіб, які порушують його права та законні інтереси, а з іншого – він обмежено чи зовсім нездатний протистояти несприятливому зовнішньому тиску, спрямованому на легітимне (а часто і не зовсім легітимне, наприклад, шляхом рейдерства) привласнення його ресурсів іншими суб'єктами права.

Адекватна правова суб'єктність забезпечує оптимальну (чи близьку до такої) активність суб'єкта права у суспільному просторі, дозволяючи йому ефективно використовувати уже здобуті чи доступні ресурси, примножувати їх обсяги та розвиватися. У такій ситуації ті різногалузеві правові комунікації, що сумісні з адекватним обсягом правоздатності суб'єкта права, забезпечуються легітимно набутим ним обсягом прав, обов'язків чи повноважень, необхідним та достатнім для задоволення його інтересів та/чи досягнення цілей⁶⁵⁶.

Наявність оптимального обсягу правоздатності сприяє генеруванню позитивної реакції суспільства у відповідь на належне виконання суб'єктом права розумно сформованого кола юридичних обов'язків приватного та публічного походження. У свою чергу, збалансована деліктоздатність суб'єкта права, по-перше, сприяє йому уникати надмірної втрати майна та інших ресурсів при несенні відповідальності за допущені проступки; по-друге, дозволяє суб'єкту права активно діяти з метою компенсації понесених ним втрат через застосування адекватних санкцій до порушників його прав; по-третє, окреслює межі того поля, в якому суб'єкт права може діяти без ризику порушити рівновагу публічних та приватних інтересів, що склалася стосовно нього.

Відповідна міра дієздатності дає змогу особі чи іншому соціальному діячу бути персоною, здатною ефективно утворити, виявити та

⁶⁵⁶ Січевлюк В.А. Міра адекватності обсягу правової суб'єктності, здобутої абстрактним суб'єктом права. С. 168.

здійснити свою індивідуальну волю. Об'єктивне право містить чисельні положення, спрямовані на попередження та подолання випадків виникнення диспропорцій у тому обсязі дієздатності, що за визначенням повинен бути адекватним у всіх категорій суб'єктів права, починаючи від фізичної особи і закінчуючи об'єднанням країн (наприклад, законодавство ЄС регулює питання, що стосуються системи його органів та структур, через функціонування яких досягається узгоджений рівень дієздатності цього об'єднання). Як відзначалося вище, нормальна міра дієздатності дає можливість кожному суб'єкту права розкрити потенціал своєї правоздатності та деліктоздатності, надавши залученим до регулювання їх статусів вербальним нормативним конструкціям, а саме диспозиціям та санкціям активованих норм права, життєвої форми буття у вигляді правовідносин та юридичних фактів.

Правова суб'єктність, набута у надмірному обсязі, ускладнює реалізацію вольового потенціалу суб'єкта права через відволікання його ресурсів на виконання завеликої кількості завдань або внаслідок надмірного масштабу діяльності, яку здійснює суб'єкт права. На нашу думку, надмірна правова суб'єктність не обов'язково має ознаку протиправності, скоріше навпаки – у сучасному демократичному суспільстві вона найчастіше виникає цілком легітимно, постаючи наслідком надто лінійної імплементації у правове життя приватно-правових диспозитивів чи публічно-правових імперативів, які перебувають у складному та динамічному поєднанні.

У низці випадків правосуб'єктні диспропорції пояснюються історичними обставинами. Однак навіть у випадку появи такого правосуб'єктного стану з об'єктивних причин він завжди або шкодить правам та законним інтересам приватного та/чи публічного походження, або містить іманентні ризики спричинити таку шкоду в майбутньому. І саме тому надмірну правову суб'єктність слід або контролювати, або долати.

Надмірне, невиправдане функціональними завданнями суб'єкта права розширення обсягу його правоздатності у суспільному житті зустрічається достатньо часто і практично у всіх сферах. Найбільш яскравим та масштабним прикладом такого явища є країни з авторитарною чи тоталітарною формою політичної організації суспільства, де права та свободи кожного окремого громадянина, як і права су-

спільства загалом, а також можливості утворених ним громадських інституцій неадекватно або абсолютно обмежені на користь держави та її органів⁶⁵⁷. Надмірний обсяг правоздатності релігійних інституцій призводить до їх зростання із державою, і в такій ситуації політичний авторитаризм доповнюється релігійним фундаменталізмом (ісламським, православним чи іншим). У сучасній сфері економічної діяльності спостерігається постійне зростання обсягу правоздатності різноманітних монополій, транснаціональних корпорацій та інших правосуб'єктних форм концентрації капіталу, обсяг економічної потужності яких часто перевищує економічні можливості достатньо великих та розвинутих країн.

Менш масштабні приклади надмірних виявів правоздатності – це найчастіше непропорційно велика кількість прав та/чи обов'язків, наданих законом тому чи іншому соціальному суб'єкту, починаючи від природного суб'єкта права – фізичної особи. Наочним прикладом неадекватно завищеної правоздатності громадян є надання їм надмірних, тобто тих, які не мають економічного обґрунтування, законодавчих гарантій у сфері пенсійного та інших видів соціального забезпечення.

В економічно розвинутих демократичних країнах такі тенденції суб'єктивно підкріплюються популістськими очікуваннями тих громадян, які вважають доступні їм соціальні стандарти життя несправедливими. В Україні та на пострадянському просторі загалом на законодавця постійно тисне більш вимоглива, сформована ще в радянській період патерналістська суспільна свідомість. Відзначимо, що правова ідеологія, яка вимагає впровадження відповідного «справедливого» законодавства, – це некритично розвинутий юснатуралістичний принцип, послідовне застосування якого знищує практично усі публічні обмеження правового потенціалу «звільненого» від суспільства індивіда, юридично піднімаючи його до стану людини з універсальною, а тому безмежною за обсягом правоздатністю, в якій баланс прав та обов'язків зрушений на користь перших.

Стосовно «штучних» суб'єктів права (юридичних осіб та правосуб'єктних утворень, які не мають статусу юридичної особи) відзна-

⁶⁵⁷ Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 90.

чимо, що кожен із них виникає та діє з метою реалізації певної суспільної (приватної, приватно-публічної або публічної) функції. Тому властива їм правоздатність завжди специфікується під потреби того функціонально-рольового навантаження, яке виконує конкретно взятий суб'єкт права. Комбінування різнорідних функцій у діяльності спеціалізованого суб'єкта права розширює предмет його діяльності та, відповідно, пропорційно збільшує обсяг правоздатності.

Однак поєднання різних за змістом фрагментів правоздатності має межі, еластичність яких задається мірою вимог до ефективності профільної діяльності суб'єкта права, а також можливістю збалансованого співвіднесення збільшеного обсягу його правоздатності з правами, обов'язками та інтересами інших учасників правовідносин. Надмірна правоздатність неминуче пригнічує профільну діяльність її носія, знижує рівень її ефективності, ускладнює та заплутує перебіг його внутрішніх управлінських процесів, а головне – порушує рівновагу інтересів у зовнішньому суспільному просторі та у випадку її множинного відтворення провокує системний суспільний дисбаланс правосуб'єктності. Наприклад, відповідно до ст. 21 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»⁶⁵⁸ державне регулювання ринків фінансових послуг тривалий час здійснювалося: щодо ринку банківських послуг та діяльності з переказу коштів – НБ України; щодо ринків цінних паперів та похідних цінних паперів (деривативів) – НКЦПФР; щодо інших ринків фінансових послуг – Нацкомфінпослуг. Кожен із перелічених вище державних регуляторів мав чітко окреслену сферу правоздатності (компетенції), зміст та обсяг якої визначався особливостями предметного поля їх владного впливу, а саме: об'єктивно наявним в економіці країни ринком фінансових послуг. Однак 12 вересня 2019 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» № 1069-2. Ним передбачено передачу повноважень Нацкомфінпослуг (в частині регулювання та нагляду в системі накопичувального пенсійного забезпечення, ре-

⁶⁵⁸ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

гулювання та нагляду за функціонуванням фінансово-кредитних механізмів і управлінням майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю) до НКЦПФР. Решту повноважень Нацкомфінпослуг передано до НБ України (який, відповідно, стане регулятором діяльності страхових, лізингових, фінансових компаній, кредитних спілок, ломбардів та бюро кредитних історій).

Доцільність такого перерозподілу повноважень викликала обґрунтовану критику експертного співтовариства, змістом якої є заперечення проти набуття НБ України та НКЦПФР неспецифічних для них функцій регулювання та нагляду на ринку, відмінному від ринку банківських послуг та ринку цінних паперів і деривативів, відсутність відповідальності за виконання нових функцій, виникнення конфлікту інтересів тощо⁶⁵⁹. На нашу думку, прийняття НБ України та НКЦПФР додаткових обсягів компетенції від Нацкомфінпослуг стане для їх правоздатності надмірним тягарем. Однак взагалі неможливо уявити ситуацію, за якої до НБ України були б передані регуляторні повноваження стосовно всіх ринків фінансових послуг, що було б рівнозначно руйнуванню в Україні збалансованої системи суб'єктів державного регулювання сфери фінансової діяльності внаслідок штучної монополізації усього різноманітного обсягу відповідної адміністративної компетенції одним мегарегулятором.

У цьому зв'язку варто згадати думку В. Сінайського про те, що «юридична особа повинна мати спеціальну правоздатність саме для того, щоб не панувати над людиною»⁶⁶⁰. В наведеному вище прикладі абсолютизована за обсягом правоздатність постала б доволі масштабним пануванням окремого суб'єкта публічного права над суспільством загалом.

Іншим прикладом утворення суб'єкта права із надмірною правоздатністю може бути злиття податкової та митної служб у єдину структуру – Фіскальну службу України. Можливо, саме тому Кабінет Міністрів України ініціював процес зворотного поділу цього утворен-

⁶⁵⁹ Зауваження Головного юридичного управління до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо консолідації функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» від 08.11.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56124.

⁶⁶⁰ Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва: Статут, 2002. С. 119.

ня на Державну митну службу України та Державну податкову службу України⁶⁶¹.

Не дістало свого завершення і створення єдиної Державної керуючої холдингової компанії (зі статусом уповноваженого органу управління щодо об'єктів управління державної власності, що передані до її статутного капіталу та статутного капіталу її корпоративних підприємств), передбачене у ч. 2 ст. 4 та ч. 3 ст. 6 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»⁶⁶². Як відзначає А. Захарченко, окремі автори визнають, що використання державних холдингових компаній в управлінні об'єктами державної власності є доцільним, інші ж стверджують, що утворення Державної керуючої холдингової компанії «лише ускладнить таке управління, збільшить у ньому корупційну складову і матиме наслідком приховане відчуження державних активів»⁶⁶³.

Певної міри невизначеності набуло майбутнє Державного концерну «Укроборонпром», оскільки до Верховної Ради України надійшов законопроект № 10248 від 24 квітня 2019 р. про його ліквідацію. Ланцюжок подібних випадків може бути продовжений.

Загалом інститут об'єднання підприємств, закріплений у господарському законодавстві України, потребує реформування у напрямку уточнення обсягу правоздатності кожного із тих організаційно-правових форм об'єднань підприємств, що наведені законодавцем у ст. 120 ГК України або вказані в інших законах. У сучасному господарському законодавстві України закладена суперечлива та непослідовна правова позиція, якою надміру розширюється обсяг правоздатності корпорацій, концернів та інших видів об'єднань підприємств, а також господарських об'єднань загалом. Для них поряд із профільною сукупністю організаційно-господарських повноважень встановлюється також додаткова виробнича компетенція, хоча для правової природи об'єднання підприємств та інституту господарського об'єднання за-

⁶⁶¹ Про утворення Державної податкової служби України та Державної митної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1200. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 8.

⁶⁶² Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. *Відомості Верховної Ради*. 2006. № 46. Ст. 456.

⁶⁶³ Захарченко А.М. Управління об'єктами державної власності (господарсько-правові аспекти): дис... докт. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2017. С. 195.

гально виробничі функції не є властивими, і тому вони покладаються на учасників, що входять до складу цих утворень, що і відзначено у спеціалізованих дослідженнях.

Так, В. Петрина задається питанням: якщо об'єднання підприємств буде займатися господарською діяльністю (торгувати, надавати послуги тощо), то в чому тоді, крім назви, полягає принципова різниця між такими формами юридичних осіб, як об'єднання підприємств та корпоративне підприємство?⁶⁶⁴ А І. Кравець підкреслює, що основним призначенням господарського об'єднання як центру господарської системи є здійснення організаційно-господарських повноважень щодо підпорядкованих йому учасників⁶⁶⁵.

Вплив надмірної деліктоздатності на правову суб'єктність та загальний стан зовнішньої комунікації суб'єкта права не менш значний порівняно із негативною силою дії його надто широкої правоздатності. Так, коли у структурі правосуб'єктності певної персони відбувається акцентуація пасивного аспекта деліктоздатності (тобто якщо невиправдано посилюється її здатність нести відповідальність), то така персона неминуче втрачає можливість повною мірою використовувати надане їй благо правоздатності. Причиною цього ефекту є закономірне згасання сили вольового імпульсу відповідного суб'єкта права, у мотиваційній сфері якого розвивається прагнення мінімізувати надто велику міру ризиків несення відповідальності шляхом уникнення своєї участі у потенційно небезпечних правових сценаріях.

Негативний тиск надмірної деліктоздатності може призвести до того, що соціальна активність суб'єкта права практично повністю втрачить свою змістовну наповненість і результативність та набуде імітаційного характеру. Особливо часто такий правосуб'єктний «ексцес» зустрічається у сфері публічних правовідносин. Зокрема, в Україні він постійно відтворюється у функціонуванні органів державної і комунальної влади та у діяльності їх службових осіб. Протягом тривалого часу відповідним прикладом є постійно неефективна робота ФДМ

⁶⁶⁴ Петрина В. Організаційно-правові форми об'єднань підприємств: порівняльний аналіз. *National law journal theory and practice*. 2014. June. С. 136.

⁶⁶⁵ Кравець І. Ознаки господарських об'єднань як центрів господарських систем. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2011. № 88. С. 42.

України. Останній внаслідок впливу встановленої для нього законом надмірної деліктоздатності рік за роком не виконує план приватизації. Незважаючи на те, що такий стан зумовлений негативним досвідом перших етапів «олігархічної приватизації», країна нині потребує великих обсягів інвестицій, а тому буде змушена йти по шляху зваженого розблокування цієї патової у правосуб'єктному сенсі ситуації.

З іншого боку, у суб'єкта права може відбутися гіпертрофоване зростання активного аспекту його деліктоздатності, тобто надмірне збільшення його спроможності покладати юридичну відповідальність на інших суб'єктів права. Користуючись полегшеною можливістю застосовувати до правопорушників надмірні обсяги санкцій, суб'єкти публічного та/чи приватного права неминуче порушують складний баланс суперечливих інтересів, спрямованих на легітимне утримання, продуктивне використання та збільшення обсягу матеріальних чи інших ресурсів учасників правовідносин. Наслідками цього є юридична та політична ескалація, тривалі та виснажливі судові війни, громадський резонанс та неминуче зростання соціальної напруги. Рейдерство, банкрутство за штучно створеними підставами, надмірні фіскальні обтяження та стягнення, скеровані на виконання плану бюджетних надходжень, удари по правосуб'єктності учасників ЗЕД у вигляді спеціальних санкцій – ось далеко неповний перелік найбільш відомих випадків реалізації надмірної деліктоздатності різноманітних суб'єктів права тільки у сфері господарювання.

Проте слід відзначити чітку позитивну тенденцію у законодавстві України – до нормалізації правосуб'єктної ситуації у цій царині (йдеться про запровадження чітких правил реалізації та захисту корпоративних прав акціонерів та учасників ТОВ, лібералізацію валютного законодавства, прийняття Кодексу України з процедур банкрутства тощо).

Цікавим прикладом надмірної правової суб'єктності є функціонально невиправдане зростання такого її елемента, як дієздатність. Наочним втіленням цієї диспропорції є посилене, за відсутності потреби у функціонуванні, «розбухання» системи органів управління та множини структурних підрозділів різноманітних юридичних осіб – підприємств усіх форм власності, установ та організацій, а також владних суб'єктів права – органів центральної та місцевої влади. Для

суб'єктів господарювання, зокрема, тривале володіння надмірним обсягом дієздатності тягне збільшення питомої частки непродуктивних витрат і без того завжди обмежених ресурсів, їх перетворення на неактуальні, а тому непотрібні суспільству блага, втрату функціональної ефективності, цілком закономірним наслідком чого стає поступовий чи швидкий занепад таких надміру дієздатних суб'єктів права.

Негативними, або, як прийнято говорити, непопулярними засобами виправлення такої ситуації є скорочення штату, оптимізація структури управління відповідної організації, ліквідація частини чи реорганізація усєї системи її внутрішніх структурних підрозділів. Позитивне вирішення проблеми відбувається у випадку зміни пріоритетів суб'єкта права та за умови мобілізації ним ресурсів, достатніх для успішної реалізації нових програм діяльності. Це дає можливість суб'єкту права позбавитися надмірності у своїй дієздатності через надання останній ефективного формату застосування. Стратегічне планування розвитку, що застосовується великими та успішними корпораціями, спрямовується на досягнення саме такого ефекту та є прикладом належного саморегулювання цими суб'єктами права міри власної дієздатності.

У свою чергу, наявність надміру дієздатного апарату публічної влади, позбавленого відповідного за масштабом та складністю об'єкта регуляторної діяльності, призводить до того, що останній починає виправдовувати своє існування, генеруючи та обслуговуючи штучно створену потребу в значній кількості непотрібних адміністративних узгоджень, дозволів та схвалень. Бюрократизація та вихолощування корисного змісту публічних управлінських процедур обтяжує громадянське суспільство, неприпустимо уповільнює чи взагалі зупиняє його еволюційний розвиток, збудує суспільну свідомість та породжує у ній прагнення до швидкого та раціонального реформування⁶⁶⁶.

Зрозуміло, що міра правової суб'єктності, природна та нормальна для однієї конкретної групи суб'єктів права, не може бути адекватною для інших їх категорій, наділених нетотожними соціальними і правовими статусами, функціями, інтересами та цілями. Суб'єкти публічного, приватно-публічного та приватного права володіють різними

⁶⁶⁶ Січевлюк В.А. Міра адекватності обсягу правової суб'єктності, здобутої абстрактним суб'єктом права. С. 171.

родами, видами та різновидами правової суб'єктності, відмінними і за змістом, і за способом реалізації, і за підставами виникнення. Тому до оцінки міри правосуб'єктності, доступної тій чи іншій групі суб'єктів права, треба завжди підходити конкретно.

Прикрі помилки, яких припустився український законодавець внаслідок ігнорування цього правила, достатньо чисельні. Наприклад, некритичне поширення на сферу господарської (приватно-публічної) правосуб'єктності того стандарту, який є природним та нормальним для цивільної (тобто приватної правосуб'єктності), призвело до ослаблення господарського правопорядку в сферах приватизації державного та комунального майна, управління публічною власністю, фінансової діяльності, великого промислового виробництва на рівні об'єднань підприємств і промислово-фінансових груп, до «атомізації» сфери суспільного виробництва та суспільного споживання тощо. Результатом таких помилок законодавця, власне, і є вихід великої кількості активних суб'єктів права із нормального стану в крайнощі недостатньої чи надмірної правової суб'єктності. Відзначимо, що у сфері господарювання ці процеси також сприяють виникненню та діяльності потужної тіньової економіки з усіма супутніми наслідками.

***

Отже, послідовне застосування сформульованого у теорії права розуміння того, що правосуб'єктність повинна мати адекватний обсяг, дозволяє на рівні галузевого правотворення та правозастосування уникати шкідливих правосуб'єктних деформацій, наявність яких негативно впливає на потенціал відповідного суб'єкта права, а також на реалізацію публічних та/чи приватних інтересів інших учасників праввідносин.

Обсяг правової суб'єктності, доступної абстрактному суб'єкту права, є динамічною величиною, яка, проте, дією соціальних чинників загалом утримується у межах міри, зазвичай достатньої для втілення суб'єктом права його правомірних вольових інтенцій та виконання суспільно корисної діяльності.

Недостатній обсяг правової суб'єктності обмежує легітимну волю суб'єкта права, негативно впливає на його суспільно корисну діяльність та/чи стримує її розвиток. Однак за відсутності значного мас-

штабу та/чи масового відтворення фактів недостатності обсягу правосуб'єктності стосовно багатьох персон загальний стан публічного правопорядку в такій ситуації, як правило, не погіршується, а коло відповідних ризиків для інших суб'єктів права є незначним.

Надмірний обсяг правосуб'єктності ускладнює реалізацію волі суб'єкта права, позаяк спрямований на обслуговування предмета діяльності, неадекватного або за кількістю різнорідних напрямків, або за масштабом. Набуття суб'єктом права надмірного правосуб'єктного ресурсу позначене порівняно високою мірою саме публічних ризиків, оскільки завжди поєднується з об'єктивно невиправданим обмеженням обсягу правової суб'єктності інших соціальних діячів.

Розділ 6

ПРАГМАТИЧНІ ВИМІРИ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

6.1. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОБ'ЄДНАНЬ ОСІБ: ПРИКЛАДНІ ВТІЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Категорія «правова суб'єктність», а також поняття, що її конкретизують, поступово набувають дедалі більшого значення у процесі поглибленого пізнання сучасною теорією права сфери суб'єктності учасників правовідносин. Однак до останнього часу не здійснювалася «наскрізна» верифікація знань, яка дозволила б зафіксувати міру втілення, так би мовити, «чистої сутності» явища правової суб'єктності, висвітленої її категоріальним аналізом на рівні загальної теорії права, у реальній законодавчій матерії та у здобутках галузевої науки.

Явище правової суб'єктності перебуває у процесі постійної еволюції, яка є відповіддю на потребу в адекватному правовому регулюванні динамічних процесів економічної, політичної та іншої взаємодії різноманітних соціальних суб'єктів. Складні форми сучасної правової суб'єктності (тобто субординовані чи скоординовані правосуб'єктні комплекси, в яких роль елементів виконують автономні правосуб'єктності осіб та інших учасників правовідносин, поєднаних у цілісність єдиною метою, волею та діяльністю) потребують проведення ґрунтовних досліджень. Значною мірою дане твердження стосується правосуб'єктних характеристик тих об'єднань, що утворюються особами (як базовими суб'єктами права) у сфері господарювання – одній із визначальних сфер суспільної діяльності.

Господарсько-правова доктрина не залишила поза своєю увагою складні комплекси правовідносин, що «розгорнуті» у сфері господарювання, учасниками яких постають різноманітні об'єднання осіб. Так, О. Віхров у своєму монографічному дослідженні приєднується до ідей В. Мамутова та відзначає, що організаційно-господарські правовідносини, як і більшість господарських правовідносин, є переважно складними, тобто охоплюють декілька самостійних елементів, «які складають у системі єдність спрямованої дії»⁶⁶⁷. Складне правовідношення, на його думку, «може бути розглянуте як ієрархічна система складових правовідносин з декількома рівнями, що об'єднують підсистеми і на найнижчому рівні елементарні правовідносини»⁶⁶⁸. Ідея про існування складних ієрархій правовідносин наштовхує на думку про аналогічні системні зв'язки у сфері правосуб'єктності сторін таких правовідносин.

І. Кравець дає визначення понять «господарська система» та «суб'єкт організаційно-господарських повноважень»⁶⁶⁹, підкреслюючи, що останні виступають центрами сучасних господарських систем. Однак дослідниця, на жаль, обходить своєю увагою проблеми правосуб'єктності, властивої таким утворенням, незважаючи на те, що відповідні погляди раніше були висловлені у господарській доктрині (зокрема, М. Коняєвим)⁶⁷⁰.

О. Мілаш вважає основною ознакою господарського об'єднання його організаційну єдність, поява якої може супроводжуватися виникненням нового елемента господарської інфраструктури (наприклад, об'єднання підприємств), проте може розвиватися і без такого. На її думку, з якою слід погодитися, організаційна єдність декількох суб'єктів господарювання виявляється: а) у спільності їх цілей; б) наявності спільної програми у вигляді локального акту; в) у випадку існування у господарського об'єднання власних органів управління⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2008. С. 157.

⁶⁶⁸ Там само. С. 158-159.

⁶⁶⁹ Кравець І. Суб'єкти організаційно-господарських повноважень у структурі господарських систем. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. Т. 1. С. 94, 96.

⁶⁷⁰ Там само. С. 95.

⁶⁷¹ Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харків: Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова, 2014. С. 45.

З огляду на зафіксовані вище ідеї спробуємо шляхом аналізу правосуб'єктності, що властива об'єднанням осіб у сфері господарювання, відстежити те, якою мірою в ключових моментах узгоджуються між собою, з одного боку, концепти загальної теорії права, що стосуються явища складної правосуб'єктності, а з іншого – положення господарсько-правової доктрини та сучасне господарське законодавство.

Складна правосуб'єктність є досить поширеною формою цього правового феномена. Вона об'єктивується у вигляді субординованої або скоординованої системи, елементами якої постають правосуб'єктності поєднаних між собою осіб та/чи інших суб'єктів права. Підтримання цілісності системи складної правосуб'єктності є умовою збереження та/чи розвитку елементів, що її утворюють. Тому функціональні зв'язки цілого (тобто системи) завжди певною мірою домінують над правосуб'єктними характеристиками елементів (частин цілого) та впливають на їх наповнення, позаяк мають для останніх значне або вирішальне значення.

Явище складної правосуб'єктності не знає обмежень у галузевій локалізації. Більше того, у ньому, на нашу думку, можуть поєднуватися та органічно доповнювати один іншого потенціали усіх галузей права, хоч і в різних конфігураціях та неоднакових співвідношеннях. Наприклад, у правосуб'єктності міста ми бачимо синтез конституційного, адміністративного, господарського, фінансового, екологічного та багатьох інших галузевих аспектів правової суб'єктності. Однак місто не здатне набути, наприклад, сімейної правосуб'єктності, оскільки завершена приватно-правова природа останньої та склад її носіїв не поєднуються із публічною сутністю правосуб'єктності адміністративно-територіального утворення, зокрема міста.

Вияви складної правосуб'єктності присутні в усіх галузевих сегментах правової дійсності, закріплюючись за різноманітними, з точки зору організаційної будови, формами носіїв. У просторі господарських правовідносин тією чи іншою мірою вона є властивою для:

- утворень, які діють на основі організаційно-господарських договорів;
- договірних об'єднань, які підлягають державній реєстрації;

- об'єднань підприємств;
- утворень, які ґрунтуються на відносинах корпоративного контролю;
- адміністративно-територіальних одиниць, тобто населених пунктів – села, селища, міста, їх частин – районів у місті, та регіонів – району, області, автономної республіки (реалізується відповідними органами місцевого самоврядування в інтересах територіальних громад);
- держави (як цілісної сукупності її відносно автономних органів, наділених господарською компетенцією), що діє в інтересах Українського народу;
- країни загалом у відносинах з іншими країнами, де Україна постає як правосуб'єктна цілісність народу та держави⁶⁷².

Цей перелік не є вичерпним та після додаткових досліджень і за наявності достатніх підстав може бути доповнений іншими позиціями, наприклад, шляхом включення до нього індустріального парку як господарсько-територіальної одиниці з окремими ознаками правосуб'єктності.

Звернемося до розгляду перших чотирьох із наведених вище об'єктивацій складної господарської правосуб'єктності, порівнюючи теоретичний та прикладний аспекти їх відображення. Відповідний аналіз складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних одиниць, регіонів, держави та країни загалом буде предметом окремого дослідження, викладеного у наступному підрозділі монографії.

У доктрині господарського права утвердилося переконання, за яким у кожному господарському договорі наявний певний організаційний елемент⁶⁷³, однак різною мірою. Вчені-господарники поділяють думку про те, що ті господарські договори, в яких організаційний аспект домінує над усіма іншими, є організаційно-господарськими. У цій галузевій доктрині вони розуміються як одна з підстав виникнен-

⁶⁷² Січевлюк В.А. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретична конструкція та прикладні втілення. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 5. С. 212.

⁶⁷³ Попадинець Г. Господарський договір в системі господарського права: поняття, правова природа та ознаки. *Право.ua*. 2015. № 2. С. 140.

ня⁶⁷⁴ та правова форма реалізації так званих організаційно-господарських відносин.

Однак спосіб функціонування організаційного елемента у правовій матерії конкретних видів договорів такого виду є різним. З урахуванням цього у господарській правовій науці розмежовуються так звані організаційно-господарські договори координаційного типу та організаційно-господарські договори субординаційного типу⁶⁷⁵. Договори першої групи спрямовуються переважно на вирішення істотних питань довгострокової координації виробничої взаємодії їх сторін і регулюють збалансоване та обопільне волевиявлення останніх (наприклад, договори про виробничу кооперацію, генеральні договори про матеріально-технічне постачання, організаційні договори у сферах енергетики, транспорту, будівництва тощо). Договори другої категорії є правовою формою існування певної ієрархії, вибудованої за принципом підпорядкування воль їх сторін. Зокрема, ключову організаційну функцію у договорі комерційної концесії виконує правоволоділець, оскільки дисбаланс повноважень сформований з метою реалізації та захисту саме його інтересів⁶⁷⁶. Найчастіше, однак не виключно, організаційно-господарські договори субординаційного типу застосовуються для упорядкування відносин за участю суб'єктів публічного права, наділених господарською компетенцією (наприклад, при реалізації проектів державно-приватного партнерства).

Поділ організаційно-господарських договорів на субординаційні та координаційні має важливе, однак не абсолютне значення. Поза увагою і теоретиків права, і правознавців-господарників не повинен залишатися той факт, що господарсько-організаційні договори часто слугують способом об'єднання учасників господарських правовідносин у певні тимчасові, однак достатньо сталі організації із власною метою діяльності. У рамках відповідних договірних конструкцій виникають співтовариства, відмінні від механічної сукупності їх учасників.

⁶⁷⁴ Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за ред. В.С. Щербини. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 38.

⁶⁷⁵ Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 421-429.

⁶⁷⁶ Резнікова В.В. Правове регулювання спільної господарської діяльності в Україні: навч. посіб. Київ: Центр учбової літ., 2007. С. 59.

Вони, не набуваючи статусу юридичної особи, у відносинах з іншими суб'єктами права, тим не менше, постають організаційно цілісними утвореннями, наділеними складною правосуб'єктністю.

Об'єднання на основі договору про спільну діяльність є класичним видовим прикладом такого договірного поєднання осіб. У випадку об'єднання учасниками майнових вкладів договір про спільну діяльність поєднує його сторони у так зване «просте товариство» (ч. 2 ст. 1130 ЦК України). Як відзначено у літературі, «це єдиний вид товариства, яке не є юридичною особою»⁶⁷⁷.

Відповідно, даючи легальну дефініцію договору про спільну діяльність, український законодавець цілком обґрунтовано:

а) іменує осіб, пов'язаних договором про спільну діяльність, одночасно і «сторонами», і «учасниками»⁶⁷⁸. Відзначимо, що статус учасника не характерний для договірних зобов'язань, ним зазвичай володіють особи, що наділені корпоративними правами та обов'язками щодо організацій корпоративного виду зі статусом юридичної особи (наприклад, учасники господарських товариств⁶⁷⁹);

б) підкреслює, що юридична особа на підставі договору про спільну діяльність не виникає. Тим самим законодавець непрямо визнає наявність у об'єднань, які діють на підставі договору про спільну діяльність, власної правосуб'єктності⁶⁸⁰;

⁶⁷⁷ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: в 2 т. Т. 1: Договоры о займе, банковском кредите и факторинге. Договоры, направленные на создание коллективных образований. Москва: Статут, 2006. С. 693.

⁶⁷⁸ Зазвичай сторони договору мають різноспрямовані інтереси. На противагу цьому інтереси учасників договору про спільну діяльність співпадають, а їх мета є єдиною. Саме тому законодавець іменує сторін такого договору «учасниками». Як відзначено в літературі, у Німецькому цивільному уложенні учасники договору простого товариства іменуються «товаришами», які взаємно зобов'язуються сприяти досягненню єдиної мети обумовленим у договорі способом [Юркевич Ю.М. Поняття та ознаки договору про спільну діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 34 (1). С. 137].

⁶⁷⁹ Січевлюк В.А. Корпоративне право України. С. 65.

⁶⁸⁰ Відсутність статусу юридичної особи не виключає наявності у легітимно створеного утворення певного обсягу правосуб'єктності. Наприклад, відповідно до законодавства Австрії господарські товариства без статусу юридичної особи володіють цивільною правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю, можуть виступати в суді позивачами та відповідачами, реєструються в Реєстрі компаній (Firmenbuch) та мають власне найменування [Корпоративне право Австрії та України: монографія / Васильєва В.А.,

в) вказує на існування в учасників договору про спільну діяльність певної мети, що не суперечить законові. У цьому зв'язку варто зауважити, що досягнення певної мети, знову ж таки, найчастіше є мотивом для заснування саме юридичних осіб, яким властива цільова, тобто спеціальна, правосуб'єктність⁶⁸¹.

Аналіз змісту ст. 1135 ЦК України дозволяє дійти висновку про те, що управлінські повноваження у простому товаристві його учасники можуть реалізовувати або на засадах рівності, тобто шляхом координації їх вольових інтенцій, або з використанням ієрархічної моделі, відповідно до якої відбувається субординаційне підпорядкування воль сторін договору про спільну діяльність створеному ними ж самими центру впливу (а саме: коли управлінські функції здійснює одна чи декілька сторін договору, втілюючи єдиний для усіх його сторін надіндивідуальний інтерес, що формалізований у вигляді мети договору). В другому випадку просте товариство існує у вигляді структурованої системи, що має організаційне «ядро», здатне ефективно впливати і на стан системи загалом, і на кожен її елемент зокрема. Як свідчить досвід, така договірна конструкція найчастіше знаходить своє втілення у реальному правовому житті, оскільки саме через її застосування у межах спільної діяльності істотно полегшується і перебіг внутрішніх управлінських процесів, і здійснення комунікації із зовнішнім світом.

З метою досягнення надіндивідуальної мети уповноважений суб'єкт, діючи у межах вибудованого за принципом субординації договору простого товариства, впливає на поведінку інших його учасників, воля яких зв'язана договірними зобов'язаннями, а також, що важливо, і сам підкоряється визначальній потребі досягти встановленої договором мети. Таким чином, скріплена договором простого товариства організація постає як виділена та цілісна правосуб'єктна система, що має: а) власну мету та б) своєрідну форму волі, яка з не-

---

Ковалишин О.Р., Робертсон Вікторія [та ін.]; за ред. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2015. С. 20].

⁶⁸¹ Зокрема, як вважає В. Кравчук, правова природа юридичної особи полягає в тому, що вона є суб'єктом права, який діє незалежно від своїх засновників, але в межах встановлених ними цілей [Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2000. С. 17].

обхідністю домінує над індивідуальними волями учасників договірного утворення. Відзначимо, що така воля є виділеною, реальною, однак несамостійною за формою існування, позаяк вона, по-перше, формується у сфері волеутворення сторін договору, по-друге, об'єктивується також через вияви їх, тобто сторін договору, особистої волі.

Метою специфічного внутрішнього вольового компромісу кожного із учасників договірного співтовариства осіб є підтримання правової суб'єктності та успішної діяльності останнього. Як слушно відзначила Т. Колянковська, в організаційному договорі «сторони добровільно погоджуються на певні обмеження свободи своїх дій, розраховуючи отримати при цьому впевненість у тому, що придбавають можливість досягнення цілей майбутніх майнових відносин»⁶⁸². Учасники договору, не втрачаючи власної правосуб'єктності, вимушені певною мірою та тимчасово обмежувати її в інтересах договірного цілого і, тим самим, вони одночасно діють з метою реалізації своїх персональних стратегічних інтересів.

Від юридичних осіб договірні колективні утворення відрізняються відсутністю у них власних органів управління, здатних генерувати автономну волю такого договірного суб'єкта поза сферою вольової діяльності його учасників, що означає також організаційну незавершеність систем такого виду та нездоланий брак обсягу властивої їм дієздатності. Тому, на нашу думку, організаційно-договірні утворення, які засновані у формі так званого простого товариства, не наділені повною правовою суб'єктністю, а володіють лише її окремими ознаками. Поряд із цим така складна договірна конструкція створює для її учасників можливість оптимальної за певних умов консолідації ресурсів, насамперед майнових, часто або неможливої, або небажаної до здійснення в інший легальний спосіб. А вирішальною умовою досягнення суб'єктами спільної діяльності бажаної для них мети є складна правосуб'єктна цілісність, властива договірним утворенням такого виду загалом. Окремі правосуб'єктності учасників охоплюються нею в якості елементів, здатних підтримувати єдину енергію цілого. Образно кажучи, у випадку простого товариства виникає правосуб'єктний

⁶⁸² Колянковська Т. Організаційний цивільно-правовий договір: поняття та права природа. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 186.

майновий фонд, що має власну мету та специфічну форму волі, які скріплюють правосуб'єктності його учасників у єдине ціле (що, до речі, близьке до концепції юридичної особи як «цільового майна», яку ще у ХІХ ст. розвивали німецькі цивілісти А. Брінц, Е.І. Беккер та інші вчені і яка дістала втілення у положеннях ГК України⁶⁸³).

Важливим є питання про види організаційно-господарських договорів, які дають змогу функціонувати цілеспрямованим колективним утворенням, позбавленим статусу юридичної особи, що з необхідністю зумовлює наявність у них складної й одночасно незавершеної форми правосуб'єктності. У ГК України ми не знайдемо потрібної відповіді, оскільки законодавець окреслює лише загальні контури інституту організаційно-господарського договору, вказуючи, що організаційно-господарські зобов'язання суб'єктів можуть виникати з договору та набувати його форми (ч. 3 ст. 176), а також визначаючи видову специфіку укладання організаційно-господарських договорів (ст. 186)⁶⁸⁴. У кодексі не наведено переліку та визначальних характеристик організаційно-господарських договорів; також відсутнє детальне регулювання їх різновидів (за винятком невеликої глави 40 «Концесії»). Відповідно ідентифікація того чи іншого договору як організаційно-господарського здійснюється зусиллями галузевої доктрини, спрямованої на аналіз спеціальних актів господарського законодавства. Зокрема, до організаційно-господарських найчастіше відносять договори про спільну діяльність, засновницькі договори господарських товариств та об'єднань підприємств, генеральні договори⁶⁸⁵, договори у сфері перевезення вантажів, різноманітні довгострокові договори⁶⁸⁶ тощо.

На нашу думку, не всі організаційно-господарські договори можуть бути правовою формою для виникнення та діяльності утворень з ознаками складної правосуб'єктності. Із викладеного вище зро-

⁶⁸³ Прилуцький Р. Основні теорії юридичної особи та їх вплив на розвиток організаційних форм суб'єктів господарювання. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 39, 45.

⁶⁸⁴ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁶⁸⁵ Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. С. 47-49.

⁶⁸⁶ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В.К. Мамутова. Київ, 2004. С. 223-224.

зуміло, що родовим інститутом договірного права, у межах якого передбачається створення колективу осіб, наділеного ознаками правосуб'єктності, є інститут договору про спільну діяльність. Інші договірні конструкції, здатні виконувати таку юридичну функцію, є більшою чи меншою мірою специфічними видовими імплементаціями цього договірного інституту. Це види власне самого договору про спільну діяльність, встановлені у ч. 2 ст. 1130 ЦК України (договір простого товариства та договір без об'єднання вкладів учасників), договір про спільну діяльність у рамках державно-приватного партнерства (ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство») тощо. У корпоративному праві є субінститути засновницького договору (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства»), договору про створення товариства (ст. 10 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»), договору, на підставі якого акціонери узгоджують свої дії щодо набуття домінуючого контрольного пакету акцій (ст. 65² Закону України «Про акціонерні товариства») тощо. Саме у таких договірних утворень виникає феномен складного поєднання особових правосуб'єктностей учасників, який має надіндивідуальну щодо них природу, однак не досягає завершеного формату правосуб'єктності юридичної особи.

Звернемося до аналізу складної правосуб'єктності, що властива низці тих договірних господарських об'єднань, стосовно яких законодавство встановлює вимогу проведення державної реєстрації. Йдеться про промислово-фінансові групи (ПФГ), а також про технологічні парки (технопарки). Для таких утворень характерно те, що властива їм правова суб'єктність постає своєрідним правовим агрегатом, який поєднує у собі правосуб'єктні ознаки, з одного боку, простого товариства, а з іншого – об'єднання підприємств. Зокрема, установчою основою їх діяльності є організаційно-господарські договори (специфічні види договору про спільну діяльність), однак, на відміну від простих товариств та інших подібних договірних колективів, ПФГ та технопарки реєструються як суб'єкти права, а функції управління ними виконують юридичні особи, імперативно визначені законом як їх керівні органи та наділені для цього спеціальною компетенцією.

Питання створення, функціонування та припинення промислово-фінансових груп у нашій країні тривалий час регулював Закон

України «Про промислово-фінансові групи». Він був прийнятий ще 21 листопада 1995 р., однак майже не дістав практичного застосування, і тому з міркувань неефективності був скасований у 2010 р. До речі, у спеціалізованих публікаціях слушно відзначається, що неофіційний статус робить наявні в економіці ПФГ непрозорими та неконтрольованими, що їх цілком влаштовує, а головна проблема стосовно узгодження інтересів ПФГ та національних інтересів свого вирішення не знаходить⁶⁸⁷.

Слід відзначити, що поняття промислово-фінансової групи (чи, як в інших країнах, фінансово-промислової групи) охоплює багато різноманітних форм інтеграції фінансового та промислового капіталу, включаючи транснаціональні корпорації, які дуже відмінні від тієї, що була запропонована українським законодавцем.

Правова природа діяльності ПФГ є договірною. Згідно з ч. 3 ст. 2 вищевказаного закону основою діяльності ПФГ визнавалася так звана «Генеральна угода про сумісну діяльність щодо виробництва кінцевої продукції промислово-фінансової групи», в істотних умовах якої, серед іншого, повинні бути вказані головне підприємство ПФГ та президент ПФГ (за посадою ним визнавався керівник головного підприємства). Характерно, що згідно з імперативним приписом закону головне підприємство ПФГ надіялося повноваженнями на реалізацію кінцевої продукції ПФГ, сплату відповідних податків та представництво інтересів ПФГ.

Отже, модель складної правосуб'єктності, що була передбачена законодавцем для ПФГ, передбачала її ієрархічну договірну субординацію, в якій одна із сторін Генеральної угоди про сумісну діяльність щодо виробництва кінцевої продукції промислово-фінансової групи виконувала функції керівного центру (тобто забезпечувала дієздатність такого договірного утворення, по-суті, в якості її органу управління). Слід зазначити, що у законодавстві деяких пострадянських країн раніше передбачалося (Республіка Білорусь) та передбачається дотепер (РФ) створення у фінансово-промислових групах вищого керівного органу – ради керуючих із представників усіх її учасників.

⁶⁸⁷ Павленко Н. Перспективи розвитку ПФГ в економіці України. *Вісник НТУ «ХПІ»*. Зб. наук. праць. 2010. № 64. С. 23.

Рішення про затвердження Генеральної угоди одночасно із рішенням про реєстрацію ПФГ ухвалював Кабінет Міністрів України. Тим самим встановлювався статус ПФГ як правосуб'єктного утворення, що повинно було реєструватися, а також реорганізуватися та припинятися відповідно до вимог ст. 6 та ст. 7 Закону України «Про промислово-фінансові групи». Подібний порядок здійснення реєстраційних і трансформаційних процедур характерний для юридичних осіб (зокрема, для об'єднань підприємств).

Правоздатність ПФГ в Україні, на відміну від співтовариств, заснованих на договорах про спільну діяльність, була надзвичайно звужена законом, що, до речі, стало однією із головних причин їх відсутності в економіці нашої країни⁶⁸⁸. Зокрема, ПФГ могли бути створені лише для реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України, затверджених законами або постановами Верховної Ради України⁶⁸⁹. Крім цього, невиправдано обмежувалося також суб'єктне коло учасників ПФГ (наприклад, учасником ПФГ міг бути лише один банк⁶⁹⁰).

Беручи до уваги вирішальну роль головного підприємства у забезпеченні діяльності ПФГ, а також зважаючи на публічні обмеження її діяльності, законодавець диспозитивно окреслював деліктоздатність учасників ПФГ. Зокрема, у ч. 5 ст. 2 Закону України «Про промислово-фінансові групи» було встановлено, що головне підприємство ПФГ та її учасники не несли відповідальності за зобов'язаннями один одного, якщо інше не було обумовлене двосторонніми договорами, гарантіями чи генеральною угодою.

У доктрині господарського права та в економічній науці ПФГ кваліфікувалася як організаційно-правова форма інтеграції промис-

⁶⁸⁸ Січевлюк В.А. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретична конструкція та прикладні втілення. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 5. С. 215.

⁶⁸⁹ Відповідні обмеження були закріплені у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про промислово-фінансові групи в Україні».

⁶⁹⁰ Бажанова-Мацьків А.І. Фінансово-промислова група як система залучення і використання внутрішніх інвестицій. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 405. С. 119.

лового та фінансового капіталу⁶⁹¹, покликана насамперед зберегти технологічні ланцюжки у промисловості, а не сприяти інвестиціям та перерозподілу власності. При цьому інститут ПФГ не ототожнювався з інститутом договору про спільну діяльність чи з інститутом холдингової групи, однак визнавався близьким до об'єднання підприємств у формі асоціації. Деякі дослідники взагалі вважали ПФГ особливим видом об'єднання підприємств⁶⁹².

У свою чергу, згідно зі ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» технопарк являє собою групу юридичних осіб, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів. Їх метою є створення організаційних засад виконання проєктів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Отже, про наявність у технопарків складної правової суб'єктності свідчать єдина мета об'єднаних у його складі юридичних осіб, ведення ними спільної організаційної та інноваційної діяльності та, що важливо, наявність локальної установчої основи для діяльності такого утворення (відповідного організаційно-господарського договору). Єдину волю, яка об'єднує технопарк у цілісне суб'єктне утворення, виявляє, а також забезпечує її реалізацію так званий керівний орган технологічного парку – юридична особа, один з учасників технологічного парку, який від імені учасників технопарку відкриває спеціальний рахунок технологічного парку і на якого за договором покладені функції поточного керівництва діяльністю технопарку (в тому числі щодо оформлення проєктів технологічного парку, використання коштів його спеціального рахунку, представлення інтересів учасників технопарку в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, укладання

⁶⁹¹ Верней О.Є. Особливості діяльності промислово-фінансових груп: зарубіжний досвід та українські перспективи. *Регіональна економіка*. 2008. № 3. С. 130-131.

⁶⁹² Правові проблеми створення та діяльності промислово-фінансових груп в Україні: монографія / за ред. М.К. Галянтича. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, 2005. 224 с.

відповідно до законодавства договорів від імені технологічного парку тощо)⁶⁹³.

Аналіз викладених вище положень дає змогу дійти висновку про те, що законодавець при створенні того правового масиву, яким регулюється статус технопарків, ґрунтувався на сприйнятті останніх як своєрідних вольових утворень, наділених виключною правовою суб'єктністю. Саме такий формат правосуб'єктності технопарків кореспондується із наданою їм можливістю отримувати бюджетну підтримку, державні субсидії та інноваційні кредити (ст. 6, 7, 8, 9 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»). Однак він передбачає також відповідне посилення деліктоздатності цих суб'єктів (ст. 12 Закону).

Слід визнати, що модель складної правової суб'єктності, властива ПФГ та технопаркам (це договірні об'єднання суб'єктів господарювання, стосовно яких встановлена вимога про проходження державної реєстрації), дійсно, близька до тієї моделі правосуб'єктності, що передбачена законом для об'єднань підприємств, однак не тотожна останній. Тому звернемося до розгляду питання про те, як специфіка правосуб'єктності об'єднання підприємств відображена в юридичній науці та в господарському законодавстві.

Відповідно до ч. 1 ст. 118 ГК України об'єднанням підприємств є «господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань». А у ч. 4 цієї статті фіксується статус об'єднання підприємств як юридичної особи⁶⁹⁴, що є відтворенням позиції, сформульованої українським законодавцем ще 1991 р. у Законі України «Про підприємства в Українській РСР». Закріплення на рівні закону за об'єднанням підприємств статусу юридичної особи є формальною підставою для визнання такого утворення у доктрині, зокрема цивільного права, так званою «складною юридичною особою»⁶⁹⁵.

⁶⁹³ Дефініція «керівний орган технологічного парку» міститься у п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків».

⁶⁹⁴ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁶⁹⁵ Гражданское право Украины: Учебник для вузов системы МВД Украины:

На нашу думку, «в складі юридичної особи в силу її цілісної організаційної природи не можуть бути інші юридичні особи; специфічні законодавчі винятки вкрай рідкісні та лише підтверджують загальне правило»⁶⁹⁶.

На користь вищевикладеного свідчить як історичний, так і зарубіжний досвід правового регулювання різноманітних видів об'єднань підприємств. У літературі відзначено, що у дореволюційній Росії союзи підприємств, включаючи трести та синдикати, не мали статусу юридичної особи. У сучасному німецькому корпоративному праві концерни та інші об'єднання юридичних осіб не визнаються юридичними особами⁶⁹⁷. Лише деякі пострадянські держави (РФ, Казахстан) зберегли за об'єднаннями підприємств статус юридичної особи, але для дуже обмеженого переліку їх форм (союзи та асоціації)⁶⁹⁸.

Проте аналіз тексту ч. 1 ст. 118 ГК України виявляє важливий правовий стан, у якому перебуває об'єднання підприємств, а саме: воно існує як господарська система у складі декількох юридичних осіб, і саме наявність у такої системи складної правової суб'єктності й стало для законодавця підставою для визнання її господарською організацією «у складі двох або більше підприємств»⁶⁹⁹.

На нашу думку, об'єднання підприємств, сприйняте не як одинична юридична особа (асоціація, корпорація, консорціум чи концерн), а саме як система, що охоплює множину господарських організацій, має бути визнане утворенням, яке наділене складною правовою суб'єктністю. Формулюючи нормативну тезу про те, що об'єднання підприємств є юридичною особою, законодавець має уточнити, що цей статус властивий тій окремій господарській організації, яка вико-

---

В 2-х ч. Ч. 1 / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Харьков: Ун-т внутр. дел; Основа, 1996. С. 122.

⁶⁹⁶ Січевлюк В.А. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретична конструкція та прикладні втілення. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 5. С. 215.

⁶⁹⁷ Лукач І.В. Правове становище холдингових компаній: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 53.

⁶⁹⁸ Там само. С. 54.

⁶⁹⁹ Згідно з ч. 1 ст. 118 ГК України «об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань».

нує повноваження організаційного та керівного центру об'єднання як певної групи підприємств, є суб'єктом господарювання із відповідною компетенцією, однак не охоплює своєю організаційною структурою усіх учасників об'єднання.

У холдингових систем, як і в об'єднань підприємств, спостерігається складна та незавершена у своєму становленні колективна «юридична особистість», однак дещо іншого типу. Нагадаємо, що холдингові групи виникли наприкінці XIX ст. як реакція великих корпорацій та їх об'єднань на антимонопольні зусилля урядів США та інших країн.

Слід зазначити, що холдингові групи демонструють поєднання спеціалізованого корпоративного контролю з боку їх організаційного центру (холдингової компанії) та значної свободи діяльності підпорядкованих центру, однак повністю правосуб'єктних юридичних осіб. На нашу думку, саме тому спосіб функціонування властивої їм складної правосуб'єктності є скоріше координаційним, аніж субординаційним.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії в Україні»⁷⁰⁰ холдингова компанія – це акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії в Україні»⁷⁰¹). Володіючи так званим «корпоративним пакетом» акцій (часток, паїв) інших підприємств, що перевищує 50 відсотків їх статутних капіталів чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність підконтрольних підприємств, реальні холдингові компанії постають як юридичні особи зі спеціальною (або навіть виключною, як у випадку банківських холдингових компаній) правосуб'єктністю.

Таким чином, властива холдинговій компанії правосуб'єктність забезпечує виконання нею функцій корпоративного центру холдингової групи як певного цілісного поєднання господарських організацій, скріпленого єдиним управлінським контролем. Корпоративні зв'яз-

⁷⁰⁰ Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 34. Ст. 291.

⁷⁰¹ Там само.

ки, що виникають у внутрішньому просторі групи між холдинговою компанією та її дочірніми підприємствами, охоплюються дефініцією організаційно-господарських відносин (вона наведена у ч. 6 ст. 3 ГК України). Відповідно до неї «організаційно-господарськими є відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю»⁷⁰².

Цікаво порівняти складну правосуб'єктність найбільш ранніх її носіїв (зокрема, колективних утворень, утворених у формі договору про спільну діяльність) із правовою суб'єктністю холдингової системи як, очевидно, найбільш пізнього продукту відповідного еволюційного руху. Найістотніші відмінності між ними виявляються, по-перше, у специфіці властивих кожній із цих форм способів корпоративного управління, по-друге – в обсязі властивої їм складної правової суб'єктності. Зокрема, функцію керівництва холдингом як цілісною вольовою системою виконує не одна із корпоративних одиниць такого утворення, наділена загалом стандартною господарською правосуб'єктністю, а спеціалізований суб'єкт права у статусі юридичної особи саме з організаційно-господарською компетенцією, тобто холдингова компанія, яка виступає для сукупності своїх дочірніх структур центром волеутворення. Вона покликана діяти в інтересах групи як організованої цілісності, розвиваючи виробничий та організаційний потенціал кожного з її елементів відповідно до загальної стратегії, балансуючи та гармонізуючи реалізацію інтересів останніх у змісті інтересу холдингової системи загалом. У протилежному випадку холдинг перетворюється на інертний конгломерат підприємств та втрачає свою життєздатність.

Керованість (або, іншими словами, міра дієздатності) холдингової групи є незрівнянно вищою порівняно з тією мірою системної дієздатності, яку демонструють прості товариства та інші колективні договірні утворення. При цьому слід окремо відзначити, що індивідуальна дієздатність корпоративних підприємств-учасників холдингу формально не обмежується жодним чином, адже за законодавством і України, й інших країн вони є повноцінними суб'єктами права, до

⁷⁰² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

яких висувається вимога про наявність дієздатної системи органів управління (особливо ретельні вимоги, як відомо, представлені законодавцем до акціонерних товариств).

Крім цього, сучасне корпоративне законодавство України (попри часто обґрунтовану критику) досить повно та загалом несуперечливо регулює правовідносини, що виникають з приводу набуття, реалізації та припинення корпоративних прав та обов'язків, а також прав та обов'язків речового змісту, що стосуються акцій, даючи холдинговим утворенням правові можливості для ефективного становлення та функціонування. Правоздатність холдингів, таким чином, забезпечена загалом адекватно. Тому існують підстави дійти висновку про те, що міра повноти складної господарської правосуб'єктності холдингової групи, порівняно зі складною правосуб'єктністю групи договірною походження, є більш значною, відповідно холдинги можна ідентифікувати як утворення із частковою правовою суб'єктністю. Ця теоретична позиція зафіксована у доктрині господарського права та отримала у ній достатньо переконливу аргументацію⁷⁰³.

Слід також розглянути спільні та відмінні риси правосуб'єктності, з одного боку, холдингових компаній, а з іншого – об'єднань підприємств. Властиві їм види складної правової суб'єктності є відмінними між собою за формою виявами дії єдиної закономірності. Нею актуалізується потенціал розвитку явища складної правової суб'єктності, характерної для об'єднань господарських організацій (та, очевидно, для об'єднань осіб загалом). Йдеться про цілеспрямовану консолідацію раніше розрізненої правосуб'єктної сили декількох осіб з метою досягнення бажаного для них позитивного синергетичного ефекту. Без правосуб'єктного поєднання у певну цілісність досягти такого ефекту неможливо.

Однак і відмінності специфічних видів складної правосуб'єктності, окремо властивих об'єднанням підприємств і холдингам, є досить значними, оскільки:

– складна правосуб'єктність об'єднання підприємств виникає за рахунок прямого вилучення частини правосуб'єктного потенціалу учасників на користь його організаційного центру, що має наслідком

⁷⁰³ Ібрагімова Н.В. Правовий статус холдингів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2015. С. 122-130.

безпосереднє та директивне підпорядкування учасників волі центру. Натомість учасники отримують можливість контролювати таку господарську систему, беручи участь у роботі вищого органу її центру та обираючи всі інші його органи управління. Нагадаємо, що згідно зі ст. 122 ГК України вищим органом господарського об'єднання є загальні збори його учасників, які утворюють виконавчий орган. Тому об'єднання підприємств, незважаючи на доступні цій субординованій системі можливості домінувати над волею кожного окремого учасника та всіх учасників загалом, зрештою та неминуче підпорядковується їх інтегральній волі. Законодавчий виняток із цього правила, що стосується державних і комунальних об'єднань підприємств, які, згідно з ч. 4 ст. 122 ГК України, утворюються за рішенням уповноважених органів влади, пояснюється історичними причинами та особливостями пострадянського правопорядку;

– на протигагу прямому правосуб'єктному підпорядкуванню в системі об'єднання підприємств холдингова модель контролю є вільнішою та дає елементам холдингу більшу міру свободи індивідуальної волі та діяльності. Однак правова суб'єктність кожного учасника холдингової групи, яка загалом функціонує як система скоординованих елементів, чітко підпорядкована холдинговій компанії як організаційному центру холдингу. Адже воля кожної холдингової одиниці контролюється та використовується холдинговою компанією через вирішальний корпоративний вплив на її вищий та інші органи управління. Тому незалежність дочірніх підприємств, наділених власною системою органів управління, має достатньо формальне значення та не впливає на стратегічні питання розвитку як кожного дочірнього підприємства, так і холдингової системи загалом.

На нашу думку, об'єднання підприємств та холдингова група за формою є своєрідними правосуб'єктними «антиподами», наділеними протилежними типами організації та функціонування характерної для них обох складної правової суб'єктності. Інститут об'єднання підприємств став правовою формою поєднання підприємств як самостійних суб'єктів права з метою здійснення ними самоуправління за адміністративним принципом. Натомість правова форма холдингової групи передбачає або здобуття нового, або реструктуризацію наявного контролю, і ґрунтується такий контроль на корпоративному прин-

ципі. Останній, у свою чергу, забезпечується юридичним стрижнем ринкової економіки, а саме: правом приватної чи публічної власності, зокрема на акції, частки чи паї.

Зважаючи на викладене вище, юридична природа так званого «холдингу за контрактом», що відомий праву Німеччини, не відповідає власне його «холдинговій» назві. Як зазначається в літературі, у таких договірних об'єднаннях домінуюча компанія має право давати обов'язкові до виконання інструкції адміністративним органам іншої компанії, що стосуються управління нею⁷⁰⁴. Відтак компанія, яка директивно впливає на сферу дієздатності підпорядкованих їй господарських організацій, діє шляхом адміністративного, а не корпоративного, управління. У випадку імплементації інституту «холдингу за контрактом» у право України таке утворення слід ідентифікувати як своєрідний вид об'єднання підприємств, що без проходження державної реєстрації діє на основі відповідного організаційно-господарського договору.

Відмінності складної правосуб'єктності холдингів від складної правосуб'єктності об'єднань підприємств знаходимо також у такому її елементі, як деліктоздатність. Зокрема, законодавець, як видно зі змісту ч. 4 ст. 123 ГК України, створив та підтримує вільну диспозитивну модель для фіксації посиленої господарської деліктоздатності об'єднання підприємств (як юридичної особи) в установчому документі останнього. Він слушно зважив на те, що здійснення органами управління об'єднання підприємств зовнішнього коригування діяльності учасників неминуче обмежує власну господарську компетенцію останніх. Також певною мірою нівелюються можливості для їх самостійного волевиявлення та звужується поле самостійного вибору учасниками прийнятної для них міри ризиків. Однак, як відзначено вище, таке обмеження є, по-суті, самообмеженням правосуб'єктності учасників об'єднання. Тому в законодавця відсутні підстави для імперативного розширення обсягу деліктоздатності об'єднання підприємств (як юридичної особи).

Щодо холдингових груп, то в українському законодавстві відбулася характерна законодавча еволюція. Зокрема, у ч. 6 ст. 126 першої

⁷⁰⁴ Уманців Ю. Холдингові механізми інтеграції підприємств. *Ринок цінних паперів України*. 2011. № 3-4. С. 23-33.

редакції ГК України був встановлений обов'язок контролюючого підприємства компенсувати дочірньому підприємству збитки, що могли виникнути в останнього, коли воно з вини підприємства, яке здійснює контроль, уклало (здійснило) невідгідні угоди чи операції. Також у ч. 7 цієї ж статті передбачалася субсидіарна відповідальність контролюючого підприємства перед кредиторами дочірнього підприємства у ситуації доведення останнього до стану банкрутства з вини підприємства-контролера. При цьому в ч. 5 ст. 126 першої редакції ГК України холдинговою компанією визнавався будь-який «суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (підприємств)»⁷⁰⁵.

Починаючи з 2006 р., коли був прийнятий та набув чинності Закон України «Про холдингові компанії в Україні», у ч. 6 ст. 126 ГК України передбачається лише субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративного підприємства у ситуації, якщо воно через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та буде визнане банкрутом. У такий спосіб було звужене коло учасників відповідних корпоративно-деліктних правовідносин, а також із кодексу вилучено обов'язок холдингової компанії погашати збитки підконтрольного їй суб'єкта, що виникли з її вини. Проте український законодавець, як видно із сучасного регулювання сфери деліктоздатності холдингової компанії, визнає силу корпоративного впливу центру холдингової системи на її учасників попри те, що вона реалізується нібито у «м'якій» корпоративній формі.

Завершуючи аналіз, підкреслимо вирішальне значення методологічних здобутків загальної теорії права у дослідженні «живих» правових явищ у найбільш складній сфері правового буття, якою є суб'єктність учасників реальних правових відносин. Свого часу І. Кант слушно вказував, що система, як «контур цілого, повинна передувати частинам», а для її досягнення потрібен метод⁷⁰⁶. Логіка розгортання законмірностей, що реалізується у величезних за обсягом масивах комунікацій суб'єктів права, часто буває неочевидною на рівні практики

⁷⁰⁵ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁷⁰⁶ Кант І. Трактати и письма. Москва: Наука, 1980. С. 5.

(тобто у сферах часто непослідовної правотворчості й достатньо неоднозначного правозастосування). Ґрунтовні методологічні перешкоди для отримання дійсно системної, а не статистичної, істини притаманні також емпіричному науковому пошуку, нагромаджені результати якого розрізнено опрацьовуються галузевими доктринами. У такій ситуації вирішальне значення для отримання належного наукового результату стосовно конкретного предмета має послідовне об'єднання всіх рівнів теоретичного та практичного опанування правової дійсності під егідою та в єдиному «контурі» загальної теорії права – фундаментальної юридичної науки, озброєної належними методологічними засобами, включаючи відповідну систему категорій. Дослідження явища складної правової суб'єктності з метою формування юридичною наукою його адекватного теоретичного осмислення потребує застосування саме такого підходу.

***

Отже, складна правосуб'єктність є поширеним правовим явищем, формою набуття та реалізації правового потенціалу утвореннями, які виникають у вигляді об'єднань суб'єктів права поза межами інституту юридичної особи. Ця правосуб'єктність позбавлена визначеної галузевої локалізації та присутня в усіх галузевих секторах правової реальності. Тому ті вияви складної правосуб'єктності, що властиві об'єднанням осіб у сфері господарювання, – це тільки невелика дециця конкретних екстерналій зазначеного правового феномена, звернення до вивчення яких, проте, створює можливість його пізнання у форматі не тільки прикладного, але й теоретичного дослідження.

Складна господарська правосуб'єктність властива, зокрема: а) простому товариству та іншим об'єднанням осіб, створеним на основі певного виду договору про спільну діяльність; б) договірним об'єднанням осіб, для яких закон передбачає державну реєстрацію (раніше ПФГ, нині технологічні парки); в) утворенням, які ґрунтуються на відносинах корпоративного контролю (холдинговим групам) та г) об'єднанням підприємств. При цьому заданий законодавцем поточний формат реалізації складної правосуб'єктності, властивий об'єднанням підприємств, приводить доктрину до помилкового сприйняття їх у якості так званих «складних юридичних осіб». Положення

ГК України, що передбачають для об'єднання підприємств статус юридичної особи, потребують виправлення.

Результати аналізу прикладних законодавчих реалій свідчать про те, що господарське законодавство України загалом адекватно та в кореспонденції із позиціями загальної теорії права врегульовує правовідносини, що виникають у зв'язку із функціонуванням господарських систем, наділених складною правовою суб'єктністю. Це пояснюється практичною необхідністю у створенні та підтриманні реального юридичного забезпечення їх суспільно корисної діяльності. Однак відповідні правові положення мають інструментальний характер, тобто вони позбавлені понять, які б могли надати їм більшої міри системності («складна правова суб'єктність», «незавершена правова суб'єктність», «правосуб'єктне утворення» тощо).

Аналіз господарської доктрини дає підстави для висновку про те, що специфіка складної господарської правосуб'єктності у цій галузевій науці відображена фрагментарно та вивчена недостатньо. Зокрема, правосуб'єктність, властива ПФГ, технопаркам, холдинговим групам та об'єднанням підприємств, ґрунтовно не досліджена та не отримала визначення родової тотожності й чіткого видового розмежування, хоча теоретичні та прикладні дослідження цих інститутів господарського права за іншими напрямками ведуться постійно та є достатньо продуктивними.

6.2. СКЛАДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕНЬ І ДЕРЖАВИ

У загальній теорії права, а також у галузевій доктрині правова суб'єктність найчастіше досліджується як атрибут абстрактної особи – фізичної чи юридичної. Визнання того, що вона властива більш масштабним соціальним спільнотам (територіальній громаді, населенню автономної республіки, народу) в юридичній науці має місце скоріше як точкова констатація факту, ніж цілеспрямований теоретико-прикладний пошук. У вітчизняній юриспруденції «складні право-

суб'єктні зв'язки, що скріплюють окремих індивідів у консолідовані соціальні утворення, які здатні до цілеспрямованої вольової діяльності, з невідомих причин залишаються без належної уваги правознавців»⁷⁰⁷.

З іншого боку, особливості правового становища владних структур, що діють від імені та в інтересах Українського народу, а також від імені та в інтересах його відносно автономних складових – місцевих спільнот, є постійним предметом пізнавальних розвідок юридичної науки. Йдеться про органи місцевого самоврядування, органи держави, а також про державу загалом як суб'єкта права. Однак, наприклад, змістовні дослідження конституційно-правового статусу міста, а також інших адміністративно-територіальних одиниць (здійснені С. Глазуною, В. Куйбідою, В. Шкабаро та іншими вченими-конституціоналістами) практично не торкаються специфіки властивої їм правової суб'єктності.

У загальній теорії права дослідження, спрямовані на розкриття змісту та значення категорії «правова суб'єктність», є порівняно незначними щодо тих обсягів пізнавальних зусиль, що протягом останніх років докладаються для того, щоб висвітлити поняття, сутність та ознаки абстрактного суб'єкта права – загального, родового чи видового. Повною мірою це твердження стосується правосуб'єктності народу та держави. Адже стосовно характеристик таких суб'єктів права раніше у російській дореволюційній, пізніше у радянській, а нині у вітчизняній науці тривалий час відбувалася та триває дотепер інтенсивна дискусія. Вона розпочалася ще на межі XIX - XX ст. визначними російськими теоретиками права (Г. Шершеневичем, М. Коркуновим та ін.). Зокрема, Г. Шершеневич сприймав проблему суб'єктності народу (у його термінології – суспільства) як носія єдиної волі: «Чи вичерпується суспільство сукупністю індивідуальних свідомостей, чи все ж таки суспільство має своє мислення, свою волю, свої почуття? Або інакше – чи існує у суспільства свідомість, відмінна від свідомості індивідів, які його утворюють?»⁷⁰⁸.

⁷⁰⁷ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 14.

⁷⁰⁸ Шершеневич Г.Ф. *Общая теория права*. С. 130.

Стосовно ж правового статусу держави вчений ставив питання, на яке так і не знайшов відповіді: держава є правовідношенням, об'єктом права чи суб'єктом права? Г. Шершеневич вважав, що державу як суб'єкта права можна уявити лише через сприйняття її в якості фізичного суб'єкта шляхом ототожнення із монархом, або шляхом конструювання держави як юридичної особи. Однак якщо держава є суб'єктом права, то тоді, на думку Г. Шершеневича, виникає питання про те, з ким же держава перебуває в юридичному відношенні, зокрема, хто постає суб'єктом відповідного обов'язку?⁷⁰⁹ Саме тому він запитує: де ж та воля, що стоїть ззовні та створює із держави суб'єкта прав? Відповідь цього визначного теоретика права є прогнозовною та радикальною: «Держава не піддається юридичній конструкції, що навіяна прийомами цивільного правознавства, яке має справу з чисто юридичними відносинами, котрі відбуваються у державі. Держава є джерелом права, і тому визначення її в категорії права логічно неприпустиме»⁷¹⁰.

Наступний розвиток теоретико-правового пізнання держави, попри переконання Г. Шершеневича, пішов по шляху визнання її суб'єктом права, проте таким, який у своїй єдиній цілісності має складну внутрішню організацію. Зокрема, у вітчизняній теорії права були висловлені раціональні міркування стосовно того, що державу «слід розглядати як корпорацію суб'єктів права, кожний з яких зберігає за собою статус вирішальної правової інстанції»⁷¹¹. Однак ці погляди, на жаль, не отримали подальшого втілення у вигляді системного загальнотеоретичного дослідження держави як утворення зі складною правосуб'єктністю.

Є підстави констатувати, що найбільшою мірою проблема складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень та держави досліджена у сучасній галузевій доктрині господарського права, що, очевидно, пояснюється особливостями господарсько-пра-

⁷⁰⁹ Нагадаємо, що для російської дореволюційної загальної теорії права, яка історично виникла та розвивалася у сфері цивілістичного теоретичного простору, було властивим ототоження суб'єкта права із персоною, наділеною суб'єктивним правом.

⁷¹⁰ Там само. С. 212.

⁷¹¹ Воронюк О. Держава як суб'єкт права – юридична особа. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 48.

вового підходу, якому властива комплексність та системність. Так, В. Манзюк визнає наявність у сільської, селищної та міської громади господарської правосуб'єктності та відзначає, що територіальна громада є рівним з іншими учасником відносин у сфері господарювання, а тому не вимагає набуття якоїсь особливої організаційно-правової форми та може здійснювати в силу закону господарську правосуб'єктність як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування⁷¹². Р. Джабраїлов доходить висновку про те, що «територіальна громада міста та власне місто є категоріями тісно взаємопов'язаними, проте не можна зводити місто лише до територіальної громади»⁷¹³. С. Грудницька звернула свою увагу на господарську правосуб'єктність Українського народу та її відмінність від правосуб'єктності територіальної громади⁷¹⁴, а також на обов'язки держави як публічного суб'єкта права, який діє на загальнодержавному, регіональному та різноманітних локальних рівнях⁷¹⁵. І. Орлова визнає наявність правосуб'єктності й у держави загалом, і у її органів⁷¹⁶.

Однак не отримали свого належного висвітлення питання кореспонденції (у межах своєрідної та, поряд із цим, цілісної системи) правосуб'єктності, що властива первинним суб'єктам права, якими є базові соціальні спільноти (народ, населення автономії, територіальна громада тощо), з одного боку, а з іншого – правосуб'єктності тих похідних (однак не менш впливових) публічних суб'єктів права, які здійснюють місцеву та центральну владу. Серед останніх особливе місце посідає держава, цілісна правосуб'єктність якої виявляє себе

⁷¹² Манзюк В. Територіальна громада як учасник господарських відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право, 2015. Вип. 31. Том 2. С. 49.

⁷¹³ Джабраїлов Р. Територіальна громада міста та місто у сфері господарювання. *Вісник Донецького національного університету*. Серія: Економіка і право. 2008. Вип. 2. С. 391.

⁷¹⁴ Грудницкая С. Хозяйственная правосубъектность украинского народа, территориальных громад и разграничение полномочий. *Город, регион, государство: проблемы распределения полномочий*: сб. науч. тр. Донецк: Юговосток, Лтд, 2007. С. 5.

⁷¹⁵ Грудницька С. Окремі питання концептуальних засад державного управління економікою в умовах регіоналізації суспільних відносин. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2015. № 3. С. 4.

⁷¹⁶ Орлова І. Участь держави у господарських зобов'язаннях. *Держава та регіони*. Серія Право, 2014. № 2. С. 66-73.

через складне поєднання автономних правосуб'єктностей множини її органів⁷¹⁷.

Аналіз джерельної бази свідчить: переважна більшість досліджень, що проведені у межах господарсько-правової доктрини і торкаються тих чи інших аспектів явища господарської правосуб'єктності органів місцевого самоврядування та/чи органів держави, цілеспрямовано спрямовуються їх авторами на ґрунтовний аналіз обсягу господарської компетенції цих операторів публічної влади, а також висвітлюють ознаки останніх як специфічних суб'єктів господарського права у статусі юридичних осіб публічного права, що володіють відповідною галузевою правосуб'єктністю⁷¹⁸. Форми господарської суб'єктності, складніші за особову правосуб'єктність того чи іншого органу публічної влади, уваги науковців зазвичай не привертають.

Відповідно проблематика складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень та держави дотепер практично не досліджена. Спробуємо заповнити цю пізнавальну лакуну, звернувшись переважно до господарської правової суб'єктності перелічених вище публічних інститутів, що дасть можливість уникнути надмірного збільшення прикладної частини цього дослідження. Адже правосуб'єктність структур, наділених владними функціями, є дуже широкою, що дозволяє їм з метою реалізації та/чи захисту публічних інтересів бути учасником максимально великої кількості видів галузевих правовідносин. Тому завершений за обсягом і за змістом аналіз законодавчого регулювання та доктринального відображення усіх аспектів багатогранного явища складної правової суб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави не має перспективи бути належно проведеним у межах одного підрозділу навіть найоб'ємнішого монографічного дослідження. Крім цього, дослідимо питання стосовно кореспонденції положень загальної теорії права, присвячені означеній

⁷¹⁷ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. С. 14.

⁷¹⁸ Захарченко А. Щодо участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері господарювання. *Правничий часопис Донецького університету*. 2007. № 2 (18). С. 43-48; Щербина В. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 1. С. 111-117; Швердїна О. Господарська компетенція органів місцевого самоврядування: правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 57-60 та ін.

проблемі, із здобутками галузевих доктринальних пошуків та із реаліями законодавства України.

Складна правова суб'єктність присутня у тих утворень, які виникли та функціонують у вигляді цілісного конгломерату взаємопов'язаних суб'єктів права, об'єднаних, іноді не зовсім очевидно, загальною метою, спільною діяльністю та єдиною волею. Персони, які без втрати своєї правової особистості скріплені вказаними вище чинниками, у зовнішніх правовідносинах сприймаються та діють як єдине ціле, наділене надіндивідуальною правовою суб'єктністю, якісно відмінною від правосуб'єктності кожного окремого індивіда⁷¹⁹.

Складна правова суб'єктність охоплює своєю загальною тотожністю правосуб'єктні потенціали у деяких випадках невеликої, а в інших – досить значної кількості автономних суб'єктів права, інтереси яких можуть співпадати або бути неоднаковими, їх воля може поставати єдиною або відмінною, а діяльність – надихатися прагненням досягти однієї чи різних цілей. Тому формат функціонування правової суб'єктності такого роду завжди до певної міри суперечливий, її структурно-функціональне наповнення позначене диференціацією, а поточний стан характеризується постійним утворенням, зміною та дифузією чисельних внутрішніх тенденцій.

Подібні правосуб'єктні системи існують в усіх сферах та на кожному рівні соціального простору, включаючи суспільне виробництво та поєднане із ним суспільне споживання, які сукупно утворюють сферу господарювання. Зокрема, складна господарська правосуб'єктність спостерігається у співтовариств, які створені на основі різноманітних модифікацій договору про спільну діяльність, в утворень, які ґрунтуються на відносинах корпоративного контролю (як-от холдингові групи), в договірних об'єднаннях осіб тощо. Такі господарські утворення зазвичай не досягають статусу юридичної особи, а тому позбавлені керівних органів та завершеної організаційної єдності. Управління ними, як правило, здійснює один із учасників, який діє згідно з договором, або на підставі корпоративного акту чи закону.

Проте більш багатогранного втілення явище складної правової суб'єктності, включаючи її господарсько-правовий аспект, досягло

⁷¹⁹ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. С. 15.

у публічному середовищі України, де воно постало атрибутом адміністративно-територіальних одиниць (села, селища, міста, району, області), АРК та України загалом. Перелічені правосуб'єктні системи наділені складною структурою, розгорнутою, так би мовити, і у вертикальному (у вигляді ієрархії правових статусів), і в горизонтальному, тобто просторовому, вимірі. Зокрема, кожною з них на певній території охоплюються в якості елементів, по-перше, певна соціальна спільнота, яка не має статусу юридичної особи (територіальна громада, населення автономної республіки, Український народ), по-друге – відповідна сукупність органів влади визначеного рівня (місцеве самоврядування, апарат автономної республіки, органи держави), для яких законом зазвичай передбачена організаційно-правова форма або юридичної особи публічного права, або одноособового органу влади (прикладом може бути сільський, селищний чи міський голова). При цьому кожен із органів влади, а також кожне публічне колективне утворення (територіальна громада, населення автономії та Український народ) має певну міру власної правосуб'єктності. Зокрема, Н. Альошина відзначає, що «саме правосуб'єктність є тією правовою категорією, яка дозволяє розглядати територіальну громаду не лише як абстрактного суб'єкта права, а як суб'єкта конкретних правовідносин»⁷²⁰. Правоздатність територіальної громади нею визначається як загальна, що, проте, на її думку, не виключає спеціальної (цільової) правоздатності органів місцевого самоврядування, які діють від імені громади⁷²¹.

Слід відзначити, що питання правової суб'єктності адміністративно-територіальних утворень та держави отримали достатньо деталізоване та широке нормативно-правове регулювання, матеріалізоване насамперед у Конституції України, низці кодексів (ЗК України, ГК України, ЦК України), окремих законах, серед яких особливу роль відіграє Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Дослідження змісту вищевказаного масиву законодавства України дозволяє дійти чіткого висновку про те, що базовим елементом як місцевого самоврядування, так і самоуправління у формі автономії, а також системи державної влади є відповідна соціальна спільно-

⁷²⁰ Альошина Н.М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. С. 12.

⁷²¹ Там само. С. 12.

та – територіальна громада, населення АРК або, стосовно держави, – Український народ. Наприклад, законодавець у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» імперативно вказує на те, що територіальна громада села, селища, міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень⁷²². У ч. 3 цієї ж статті громада визнається суб'єктом права власності, зокрема, власником рухомого і нерухомого майна, доходів місцевих бюджетів, інших коштів, землі, природних ресурсів, а також об'єктів спільної власності територіальних громад, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. У ст. 5 Конституції України народ декларується єдиним джерелом влади в Україні, а в ст. 13 Основного Закону дається перелік об'єктів права власності Українського народу.

Законодавець, таким чином, номінує первинні публічно-правові утворення (територіальну громаду, Український народ) суб'єктами права, наділеними власними інтересами та бачить їх персонами (правовими особистостями), за якими закріплюється значний обсяг різногалузевої правосуб'єктності, включаючи господарську. Досить образно цю ідею висловила Я. Павлович-Сенета при дослідженні теоретико-правових особливостей міста у системі територіального устрою України: «Місто – це насамперед його громада, постійні та тимчасові мешканці, продуценти і консументи, виробники матеріальних і творці духовних цінностей, електорат, повноправний господар у своєму домі»⁷²³.

Проте, на нашу думку, вищезазначений фундаментальний підхід не був послідовно витриманий законодавцем України стосовно кримської територіальної спільноти. Зокрема, у ч. 2 ст. 18 Конституції АР Крим суб'єктом здійснення права власності на землю та інші природні ресурси у межах своєї території визнається не спільнота автономії, а сама АРК в особі її Верховної Ради⁷²⁴. Базова правосуб'єктність автономії, таким чином, була закріплена не за її населенням як

⁷²² Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

⁷²³ Павлович-Сенета Я. Місто у системі територіального устрою України: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 214.

⁷²⁴ Конституція Автономної Республіки Крим від 21.10.1998. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5-6. Ст. 43.

складовою Українського народу, а за Верховною Радою АРК та системою інших «республіканських» органів управління, об'єднаних у формі АРК. Та частина громадян України різних національностей, які проживали в межах АРК, згідно із Конституцією цієї автономії були не суб'єктом, а скоріше пасивним об'єктом місцевого «республіканського» самоуправління, що здійснювалося штучно сформованою локальною підсистемою публічної влади.

На нашу думку, правовий режим АРК, визначений її Конституцією, є аномальним явищем, яке не кореспондується з унітарним устроєм нашої держави та принципом народовладдя. Також слід відзначити те, що АРК у ГК України законодавцем не визнається окремим суб'єктом влади, наділеним господарською компетенцією (ст. 2, 8 та інші ГК України). Тому ми будемо зосереджувати свою увагу лише на процесах тієї складної правособ'єктної взаємодії, що відбуваються у нашій країні на рівні місцевого самоврядування (села, селища, міста, району у місті, району, області) та держави.

Статус власників природних ресурсів та іншого майна, зафіксований для народу чи територіальних громад у законодавстві України, передбачає їх право на володіння, користування та розпорядження належними їм об'єктами права власності. Однак «проблема полягає в тому, як здійснюється реалізація цього права»⁷²⁵. Адже територіальні громади всіх рівнів, як і Український народ загалом, дуже незначною мірою безпосередньо реалізують свою правоздатність у сфері речових та інших правовідносин. Зокрема, в Основному Законі України закріплено особливий порядок правозастосування, відповідно до якого, зокрема, від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 13 Конституції України).

Слід відзначити, що складність реалізації громадою належних їй прав зафіксована у спеціалізованих дослідженнях. Як зауважує Ю. Молчанова у своєму дисертаційному дослідженні права членів

⁷²⁵ Гвоздик П.О. Проблемні питання реалізації права власності Українського народу на природні ресурси. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України*: матер. І щорічної міжнар. наук.-практ. конф. (22 вересня 2016 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 21.

територіальної громади на участь у місцевому самоврядуванні, закріплення такого права за територіальною громадою, з одного боку, є природним, адже окреслюється правосуб'єктністю останньої, а з іншого боку – створює складність у його реалізації (змісті), при цьому не лише у межах самої територіальної громади, а й на інших рівнях: район у місті, район, область, об'єднана територіальна громада⁷²⁶.

Зокрема, правоздатність територіальної громади (за винятком того сегменту, який може бути реалізований шляхом місцевого референдуму чи в інших формах прямого волевиявлення) здійснюють органи місцевого самоврядування⁷²⁷. У ч. 5 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відзначено, що від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради. Таким чином, обсяг власної дієздатності територіальної громади доволі незначний та обмежується лише декількома формами, до того ж складними за процедурою реалізації.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» рада є виборним органом, який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення. Крім місцевих рад (сільських, селищних та міських), до складу органів місцевого самоврядування законодавець у ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить: сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; старосту; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення; районні в місті ради, утворені у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради, а також їх виконавчі комітети. Всі органи місцевого самоврядування мають статус особи. Наприклад, у ст. 12 цього закону вказується, що сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної гро-

⁷²⁶ Молчанова Ю.Ю. Муніципальне регулювання здійснення членами територіальної громади права на участь у місцевому самоврядуванні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. С. 7.

⁷²⁷ Куцин А.В. Правосуб'єктність органів місцевого самоврядування в деліктних цивільних правовідносинах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 53.

мади та обирається нею. Ті з органів місцевого самоврядування, які є організаціями, а тому не мають статусу фізичної (посадової) особи, визнаються особами юридичними, наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») ⁷²⁸. Функціональне призначення перелічених вище органів – своїми діями забезпечувати реалізацію первинної правоздатності та деліктоздатності територіальних громад, що делегуються таким органам у межах сфери відання, передбаченої для них законом та/чи рішеннями місцевої ради.

Органи державної влади також у абсолютній більшості випадків мають статус осіб. Президент України є службовою особою, компетенція якої окреслена у розділі V Конституції України. За законодавством України правовим становищем юридичних осіб публічного права володіють Апарат ВР України, секретаріат КМ України, міністерства та інші відомства. «Такі правові суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі» ⁷²⁹. Однак вищі колегіальні органи державної влади (ВР України та КМ України) статусу юридичних осіб не мають.

Відповідно до ст. 5 Конституції України народ через посередництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування, власне, і здійснює свою владу (або набагато рідше реалізує її напряму шляхом проведення референдуму чи через інші форми безпосередньої демократії).

Відтак соціальні спільноти (зокрема, територіальні громади і Український народ) в нашій країні виступають джерелом правосуб'єктності відповідних органів публічної влади, включаючи їх представницькі форми. Поряд із цим система органів публічної влади, постаючи об'єктивно відокремленою від своїх «довірителів», а саме народу і територіальних громад, з метою реалізації інтересів останніх легітимно набуває їх правосуб'єктність практично у всій її повноті.

⁷²⁸ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

⁷²⁹ Яремчук С. Інститут відповідальності держави перед особою як форма реалізації гарантій прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 861. С. 570.

Правосуб'єктна сила народу і територіальних громад небезпідставно сприймається системою влади як невід'ємний від неї ресурс, «природно» доступний цій системі для виконання нею публічних функцій, визначених законом. Адже весь сенс існування центральної чи місцевої влади втрачається у ситуації відлучення від них суверенної правосуб'єктності народу чи, відповідно, локальної правосуб'єктності місцевих громад.

Звертає на себе увагу також те, що соціальні спільноти (територіальні громади, населення районів, областей, автономної республіки, Український народ) у сучасних умовах формуються за адміністративним принципом, що не сприяє посиленню потенціалу властивої їм правосуб'єктності та, більше того, надає їй формального, а іноді й внутрішньосуперечливого характеру. Зокрема, Українським народом у преамбулі до Конституції визнаються громадяни України усіх національностей, а територіальною громадою, як вказується у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування», є жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр⁷³⁰. Також органи державної влади та органи місцевого самоврядування створюються та/чи функціонують відповідно до адміністративних процедур, однак вони, на відміну від соціальних спільнот, є, по-перше, особами (тобто мають правову форму, найоптимальнішу для реалізації їх правосуб'єктного потенціалу), а по-друге – адміністрування визначене профільним змістом діяльності таких установ, що дозволяє їм легко відгородитися від тиску громадян складними для подолання так званими адміністративними бар'єрами⁷³¹. За такого стану органи місцевого самоврядування та органи державної влади мають переконливу і постійну перевагу у відносинах із часто неорганізованими чи дезорієнтованими соціальними спільнотами. Надати правосуб'єктності останніх більшої сили можна через застосування засобів, які посилюють національну, культурну, релігійну,

⁷³⁰ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

⁷³¹ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. С. 17.

політичну ідентичність та юридичну освіченість відповідних спільнот, а інструментами, що дають змогу досягнути цієї мети, є економічне регулювання, політичний механізм демократичної країни, активна діяльність незалежних засобів масової інформації та просвітницька робота громадських інституцій.

Вищеописаний стан, на нашу думку, дає змогу зробити декілька висновків, важливих для висвітлення теми цього дослідження.

По-перше, підставою для того, щоб вважати суб'єктами права виділені у законодавстві України первинні публічно-правові утворення, є наявність у них атрибуту складної правової суб'єктності. Вона скріплює розрізнених між собою правових індивідів – жителів населеного пункту, регіону або країни загалом – у правосуб'єктні соціальні цілісності: громади села, селища, району у місті та міста, спільноти жителів районів та областей, Український народ. Саме останні, а не механічні суми роз'єднаних між собою індивідів, об'єктивним правом визнаються первинними публічно-правовими суб'єктами.

По-друге, територіальна громада та народ є необхідними елементами більш масштабних правосуб'єктних систем, до складу яких, поряд із вказаними соціальними спільнотами, в якості автономних суб'єктів права входять їх представницькі та інші органи. Внаслідок такого поєднання виникає правова суб'єктність більш високого рівня складності, носіями якої виступають адміністративно-територіальні одиниці та країна загалом. Зокрема, правосуб'єктний потенціал села, селища, району у місті та міста з'єднує в єдине органічне ціле правосуб'єктності відповідних територіальних громад та органів місцевого самоврядування; складна правосуб'єктність районів та областей існує як цілісна сукупність правосуб'єктності населення відповідного регіону та системи органів самоврядування; правосуб'єктність країни охоплює правові суб'єктності Українського народу та держави.

По-третє. Держава сприймається цілісним і самостійним суб'єктом права та діє як такий завдяки наявності у неї атрибуту складної правової суб'єктності, елементами якої постають взаємозалежні правосуб'єктності її органів. Сучасній демократичній державі властива фундаментальна диференціація влади у формі її поділу на законо-

давчу, виконавчу, судову та, як вказується у літературі, інші гілки⁷³². Структурні елементи останніх завжди наділені значною мірою правосуб'єктної автономії, яка забезпечується наявними у них статусами осіб (зокрема, службових осіб чи юридичних осіб публічного права). Проте слід підкреслити, що:

а) без гармонійного зв'язку із державою як із правосуб'єктним цілим повноцінне функціонування її окремого органу є дуже ускладненим або зовсім неможливим;

б) ефективне функціонування держави загалом залежить від того, наскільки ефективно, якою мірою її органи реалізують закріплені за ними законом обсяги правоздатності, деліктоздатності та дієздатності.

Звернемося до останньої тези детальніше. Правосуб'єктна специфіка держави, на нашу думку, насамперед вивляється у тому, що такий «мегасуб'єкт» отримує від народу практично абсолютну міру національної публічної правосуб'єктності. Адже поза власною державою у народу об'єктивно не існує іншого способу зафіксувати, зберегти та максимально розвинути свою економічну, політичну, правову, національну, культурну та іншу ідентичність і, відповідно, суб'єктність. Кожен з органів, створених державою, набуває від неї ту міру правової суб'єктності, яка повинна забезпечувати надійне та послідовне виконання ним як вольовою одиницею відповідних публічних функцій, навіть всупереч можливому соціальному опору, включаючи випадки несприйняття громадян та/чи вертикальну або горизонтальну адміністративну протидію інших владних інституцій.

Поряд із цим кожна сучасна демократична держава існує у вигляді поєднаних між собою центрів концентрації влади (або, іншими словами, сфер консолідації публічної правосуб'єктності), які діють як автономні інститути, а їх система вибудована за принципом стримувань і противаг. У таких публічних систем, незважаючи на загалом властиву їм субординаційну модель функціонування, немає правосуб'єктного ядра із повноваженнями, вирішальними для системи у цілому. Наприклад, Президент України, маючи статус глави держави, позбавлений можливості впливати на законодавчу, виконавчу та судову гілки вла-

⁷³² Осадчук К.О. Державна влада та її поділ: до перспектив виділення нетипових гілок влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 29 (1). С. 100.

ди поза межами компетенції, вичерпно визначеної у ст. 102 та у ч. 1 ст. 106 Конституції⁷³³.

Таким чином, «держава, постаючи у формі організованої сукупності своїх правосуб'єктних органів, саме тому і залежить від них, а ефективність її діяльності дорівнює інтегральному рівню ефективності діяльності державних органів – Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судів різних рівнів та спеціалізацій, а також кожного міністерства, комітету, національної комісії чи іншого відомства»⁷³⁴.

Наприклад, для наочності розглянемо те, як у системі органів, створених державою Україна, реалізується її складна господарська правосуб'єктність. Аналіз відповідних законодавчих приписів, якими врегульовано господарську правоздатність, деліктоздатність та дієздатність нашої держави, дає можливість стверджувати таке:

а) законодавець визнає державу суб'єктом, наділеним структурованою за змістом господарською правоздатністю (у термінології ГК України, згенерованою та у наступному розвинутою галузевою доктриною, вона іменується «господарською компетенцією»). Як видно із законодавства, ані держава загалом, ані окремі органи державної влади за статусом не визнаються суб'єктами господарювання, а безпосередня участь держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у господарській діяльності може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України (ст. 8 ГК України)⁷³⁵. Такі випадки праву України відомі, однак вони досить рідкісні. Наприклад, НБ України законом наділений правом здійснювати банківські операції, необхідні для виконання ним функцій «банку банків» країни, включаючи кредитування та рефінансування банків другого рівня⁷³⁶.

Однак ядро господарської правоздатності («господарської компетенції») держави становлять речові та зобов'язальні повноваження

⁷³³ Красногор О.В. Функції та повноваження Президента України. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 45 (2). С. 64.

⁷³⁴ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. С. 18.

⁷³⁵ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁷³⁶ Січевлюк В.А. Банківське право України (курс лекцій): навч. посіб. С. 47.

власника засобів ведення господарської діяльності (їх реалізує ФДМ України та інші відомства, уповноважені на управління державним майном), а також корпоративні повноваження. Зокрема, у ст. 167 ЦК України «законодавчо закріплене право держави створювати як юридичні особи публічного права (державні підприємства, навчальні заклади тощо), так і юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь у їх діяльності на загальних підставах»⁷³⁷. Таким чином, господарська правоздатність держави не є однорідною за змістом та не концентрується на одному із її органів.

Обсяг господарської компетенції кожного із владних суб'єктів визначається законом (ст. 19 Конституції України), а повноваження для забезпечення належної ефективності її реалізації наявні у КМ України, який діє у статусі вищого органу в системі органів виконавчої влади (пункти 9, 9-1 та 9-2 ст. 116 Конституції України);

б) держава є деліктоздатною у господарсько-правовому сенсі, оскільки на ній лежить відповідальність за наслідки здійснення наданих їй народом суверенних повноважень, включаючи повноваження у сфері господарювання. Згідно зі ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. До речі, цей конституційний припис є правовою основою не тільки для покладання на державу господарської відповідальності, а й окреслює її універсальну деліктоздатність як суб'єкта права загалом⁷³⁸.

Однак слід відзначити, що в силу обмежень, встановлених у ст. 8 ГК України та в інших законах, органи держави практично позбавлені виробничо-господарської деліктоздатності. Адже така деліктоздатність супроводжує реалізацію суб'єктом господарського права

⁷³⁷ Печений О.П. До питання про місце юридичних осіб публічного права в системі юридичних осіб. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 30. С. 67.

⁷³⁸ Наприклад, М. Лещинська-Вьонцек вказує, що «суб'єктом цивільно-правової відповідальності у правовідносинах реституції власності буде держава Україна, яка є правонаступницею УРСР» [Лещинська-Вьонцек Магдалена. Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. С. 11.

належної йому компетенції на безпосереднє ведення господарської діяльності. Винятками з цього правила є лише ті випадки, коли закон безпосередньо встановлює повноваження державного органу на ведення господарської діяльності, внаслідок чого з необхідністю відбувається супутнє балансування обсягу його деліктоздатності з метою досягнення нею адекватного обсягу та змісту. Наприклад, НБ України, діючи на підставі Закону України «Про Національний банк України» (ст. 4 та ст. 42), наділений економічною самостійністю, здійснює банківські операції, внаслідок чого він відповідає за своїми майново-господарськими зобов'язаннями⁷³⁹. Також відповідальність держави (в особі уповноваженого органу) може виникати із договору, наприклад, у випадку надання державних гарантій чи у ситуації вступу органу держави у публічно-приватне партнерство.

У сфері правовідносин корпоративного походження закон за субсидіарним принципом визначає деліктоздатність держави (знову ж таки, в особі компетентного органу) стосовно деяких категорій суб'єктів господарювання, які повністю засновані на державній формі власності та діють під безпосереднім управлінням і контролем держави. Наприклад, «казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства»⁷⁴⁰. Крім цього, на державу, як на учасника підприємницьких товариств, розповсюджуються ті регуляторні приписи, які визначають специфічну корпоративну відповідальність сторін відповідних правовідносин.

У галузі речових господарських правовідносин органи держави наділені господарською деліктоздатністю речового змісту тією мірою, якою вони здійснюють права володіння, користування та розпорядження об'єктами державної власності. Особливим суб'єктом господарської деліктоздатності такого виду є ФДМ України. На цей орган, окрім пасивної здатності відповідати за різноманітні делікти, що відбуваються у процесі поточного господарського володіння та користу-

⁷³⁹ Січевлюк В.А. Банківське право України (курс лекцій). С. 45-46.

⁷⁴⁰ Машковська Л. Казенне підприємство: поняття, ознаки й правова природа. *Юридична Україна*. 2014. № 2. С. 60.

вання об'єктами державної власності, які перебувають у його віданні, та активної здатності карати порушників речових прав держави, повинна також покладатися активна та пасивна деліктоздатність у правовідносинах, що виникають у зв'язку із порушеннями правил приватизації державного майна. Однак слід вказати, що у ст. 12 Закону України «Про Фонд державного майна України» законодавець обходить мовчанням питання господарської деліктоздатності власне ФДМ України – юридичної особи публічного права, наділеної виключною правосуб'єктністю, концентруючись на кримінальній та іншій відповідальності його працівників⁷⁴¹.

Якщо правопорушення має наслідком майнові втрати потерпілого суб'єкта, то обов'язок стосовно відшкодування шкоди, спричиненої діями чи бездіяльністю органів держави, покладається на державу. Зокрема, згідно зі ст. 3 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» «виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється Державною казначейською службою України в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів з рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду»⁷⁴². З метою компенсації збитків, завданих державному бюджету, держава Україна у порядку, що визначений в ст. 6 вказаного вище закону, наділена правом зворотної вимоги (регресу) до винної службової особи у розмірі сплаченого відшкодування, якщо інше не встановлене законом;

в) характерною ознакою складної господарської дієздатності держави є багаторівнева структура її функціонування. Зокрема, компетенція органів держави на ведення господарської діяльності законодавцем за ними у кінцевому підсумку визнається, однак реалізується вона цими публічними суб'єктами не безпосередньо, а від імені від-

⁷⁴¹ Про Фонд державного майна України: Закон України від 09.12.2011 р. № 4107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 28. Ст. 311.

⁷⁴² Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012 р. № 4901-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 17. Ст. 158.

повідної державної установи (ч. 3 ст. 8 ГК України)⁷⁴³. Держава, таким чином, будучи суб'єктом, через який народ опосередковано втілює своє право на ведення господарської діяльності, спрямованої на задоволення публічних інтересів, у свою чергу, передає здійснення обсягу відповідної правоздатності на рівень спеціально створених установ. До складу останніх, поряд із тими утвореннями, які поєднують ознаки органу держави та риси господарської організації (як-от, НБ України та ФДМ України), очевидно, слід віднести ті установи, які засновані органами держави, утримуються за рахунок держави та ведуть некомерційну господарську діяльність (наприклад, у вигляді надання послуг з охорони здоров'я та у галузі освіти).

Стосовно прав речового змісту, а також корпоративного сегмента господарської компетенції держави, то органи держави мають законну можливість здійснювати їх безпосередньо, однак лише у межах повноважень та у порядку, встановлених законом (зокрема, Законом України «Про управління об'єктами державної власності».) У ст. 4 цього нормативно-правового акту законодавець сформулював перелік суб'єктів, уповноважених управляти державним майном (включаючи КМ України, міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи)⁷⁴⁴. Проте дія Закону України «Про управління об'єктами державної власності» не поширюється на управління об'єктами права власності Українського народу, визначеними у ч. 1 ст. 13 Конституції України.

Із викладеного вище видно, що складна господарська правосуб'єктність держави закріплюється за організованою сукупністю її правосуб'єктних органів та здійснюється ними як цілісною, хоча й структурно та функціонально диференційованою системою. Від того, наскільки держава збалансована та єдина у діяльності своїх правосуб'єктних органів, залежить ефективність реалізації її призначення як визначального засобу економічного, політичного, юридичного та іншого самоствердження народу. При цьому слід

⁷⁴³ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

⁷⁴⁴ Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. Ст. 456.

застерегти, що потреба у підтриманні гармонії у дуже складно-диференційованій правосуб'єктності держави не повинна знаходити своє механічне вирішення в наданні державі невластивого їй статусу юридичної чи іншої особи. Погодимось із думкою Д. Кулеби, який, досліджуючи міжнародно-правову суб'єктність держави, писав, що за «такого підходу особа держави поглинає особу людини та й будь-яку іншу особу, держава набуває риси речі в собі» та охарактеризував такі прагнення, що виникли у XVI ст. та розвивалися по XIX ст. включно, як «пік державної лихоманки у формі сприйняття держави як особи»⁷⁴⁵.

Звертаючи увагу на правосуб'єктні якості органів місцевого самоврядування, відзначимо, що «перелічені вище особливості господарської правоздатності та дієздатності держави певною мірою присутні й у їх правовій суб'єктності – в силу єдиної соціальної природи, що властива публічній владі загалом. Однак поряд з цим система органів територіальної громади, на відміну від держави, позбавлена суб'єктної цілісності»⁷⁴⁶. Тому в аспекті деліктоздатності кожен із органів місцевого самоврядування, на відміну від державних органів, наділений власною господарською та іншою деліктоздатністю, що дістало нормативне закріплення, зокрема, у змісті ст. 1173 ЦК України.

Загалом господарське законодавство адекватно унормовує правовідносини, що виникають у діяльності систем, наділених складною господарською правовою суб'єктністю. Найбільш проблемною зоною, як свідчить аналіз, є функціонування господарської деліктоздатності держави – основного оператора публічної влади та публічної власності в Україні. Питання реалізації господарської деліктоздатності держави у національному законодавстві з формальної сторони окреслені достатньо повно, однак реальне її функціонування (в аспекті покладання господарської відповідальності на державні органи і, таким чином, на державу загалом) в Україні забезпечується неналежно. Підкреслимо, що проблема утвердження держави як деліктоздатно-

⁷⁴⁵ Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія і її перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 79.

⁷⁴⁶ Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. С. 19.

го суб'єкта права відзначена у господарській доктрині⁷⁴⁷. Також вона продуктивно проаналізована у теорії права – як така, що властива взаємодії держави та особи загалом⁷⁴⁸, а її невирішення поряд з іншими наслідками, як вважається, провокує кризу легітимності влади.

***

Отже, у суспільства існує об'єктивна потреба досягнути максимальної міри реалізації різнорівневих публічних інтересів. Постійна активність згуртованих соціальних спільнот, спрямована на її задоволення, закономірно призвела до появи низки відповідних форм складної правової суб'єктності, властивої, зокрема, таким соціальним суб'єктам, як територіальна громада, населення автономної республіки чи іншої національно-територіальної автономії та народ. Кожною із цих спільнот долається розрізненість сконсолідованих у їх складі окремих правосуб'єктних елементів (фізичних осіб, об'єднаних юридичними фактами адміністративно-правового походження), натомість створюється цілісна правосуб'єктна соціальна інтеграція таких індивідів.

У системі місцевого самоврядування закон закріплює два вияви складної «територіальної» правової суб'єктності: перший є атрибутом територіальної громади як публічного об'єднання фізичних осіб, другий властивий адміністративно-територіальній одиниці загалом, поєднуючи в єдину систему правові суб'єктності певної локальної громади та її органів самоврядування. У другому випадку носієм повного обсягу складної правової суб'єктності постає населений пункт чи його частина (село, селище, місто, район у місті), або регіон (район, область) – як цілісна і водночас диференційована на локальному рівні правосуб'єктна система..

Держава є цілісним і самостійним суб'єктом права. Цієї якості вона набуває завдяки наявності у неї атрибуту складної правової суб'єктності, елементами якої постають взаємозалежні правосуб'єктності ор-

⁷⁴⁷ Болотова Г. Розвиток законодавства про відповідальність держави за збитки, незаконно завдані суб'єктам господарювання. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1-2. С. 54-61.

⁷⁴⁸ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2009. С. 76-77.

ганів держави (службових осіб, владних юридичних осіб публічного права та, у деяких випадках – органів державної влади без статусу юридичної особи, як-от ВР України та КМ України).

Законодавство України, досліджене, зокрема, на прикладі його господарського сегменту, загалом адекватно забезпечує реалізацію складної правосуб'єктності, властивої адміністративно-територіальним одиницям, державі та країні. Водночас слід відзначити, що практика правозастосування України відстає від суспільної потреби в активізації аспекту пасивної деліктоздатності держави (має місце недостатньо ефективне забезпечення здатності держави нести господарську та іншу відповідальність).

Предметом сучасних спеціалізованих наукових пошуків галузевого рівня найчастіше є окрема абстрактна правосуб'єктність фізичної особи та/чи юридичної особи, позбавлена зв'язків із більш складними виявами цього правового явища. Зокрема, у доктрині господарського права досить детально розроблені питання господарської компетенції органів місцевого самоврядування та органів державної влади. А інтегральна проекція, якою фіксувався б системний план складної правосуб'єктності цих владних учасників господарсько-правових відносин, правознавцями господарського профілю досліджена мало. На подолання цієї пізнавальної лакуни повинні бути спрямовані подальші розвідки за даним напрямом, чому може посприяти звернення представників господарської науки до напрацювань загальної теорії права.

6.3. ПРАВОСУБ'ЄКТНА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ТА СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Юридичні особи є тими суб'єктами права, які існують у формі зареєстрованих державою організацій. Їх цілісну внутрішню структуру утворює ієрархічно побудована сукупність органів управління та множина підпорядкованих їм функціональних підрозділів. Інтенсивна комунікація, що постійно відбувається між структурними

елементами організації, повинна забезпечувати існування юридичної особи як вольової персони, здатної ефективно діяти з метою реалізації своїх інтересів у зовнішній практиці, тобто у різномірних та конкурентних відносинах з іншими суб'єктами права. Власне, на пізнанні сутності юридичної особи в її зовнішньому протиставленні іншим суб'єктам права постійно зосереджувалася раніше та продовжує зосереджуватися зараз основна увага правознавців. Існування внутрішнього правового простору юридичних осіб, хоча й визнається юридичною наукою, однак майже не досліджується в аспекті його правосуб'єктного наповнення, що пояснюється тривалим домінуванням у теорії права та в галузевих науках цивілістичного варіанту вирішення проблеми суб'єкта права та правосуб'єктності. А саме: до пізнання галузевої та загальної правосуб'єктності юридичної особи постійно застосовується теоретичний «шаблон», сформований правознавством як підсумок пізнання цивільної правосуб'єктності фізичної особи. Між тим ігнорування реалій внутрішнього суб'єктивного поля, яким підтримується правосуб'єктність юридичної особи, неминуче збіднює зміст категорії «правова суб'єктність», істотно обмежує її пізнавальний потенціал та, основне, створює невинуваті прогалини у науковій картині правової дійсності.

У законодавстві України відсутня вказівка на те, чи слід внутрішні організаційні утворення юридичних осіб вважати суб'єктами права. Також вітчизняний законодавець оминає своєю увагою питання про наявність у таких структур правової суб'єктності. Доктринальні варіанти вирішення цієї проблеми загалом формулюються їх авторами у межах тих галузевих методологічних парадигм, яких вони дотримуються. Наприклад, у цивілістичній доктрині домінує точка зору, відповідно до якої відносини, що розгортаються в межах організаційно-правових форм юридичних осіб, є суто технічними, а їх сторони в принципі позбавлені будь-якого правосуб'єктного статусу. Така позиція загалом узгоджується із теорією фікції, за якою юридична особа наділена правоздатністю, однак позбавлена дієздатності. Відповідно наука цивільного права «віддає пріоритет вивченню категорії «правова суб'єктність» у контексті дослідження проблематики правового статусу фізичних

осіб, залишаючи майже без уваги питання виникнення, зміни та припинення її у юридичних осіб»⁷⁴⁹.

І навпаки, більшість представників господарсько-правової науки наголошує на правосуб'єктності структурних підрозділів господарських організацій та артикулює необхідність визнання їх, хай особливими, однак суб'єктами господарського права⁷⁵⁰. Витоки такого бачення ґрунтуються на реалістичній теорії юридичної особи.

У загальній теорії права питання про правосуб'єктний статус таких учасників правовідносин, як органи управління та внутрішні підрозділи юридичних осіб, свого висвітлення практично не отримало. Сучасні теоретики права схильні досліджувати правосуб'єктність як невід'ємний атрибут та визначальну якість суб'єкта права, роль якого у переважній більшості випадків відводиться абстрактній особі взагалі. Так, В. Качур відзначає, що «правосуб'єктність є соціально-юридичною властивістю особи»⁷⁵¹. А І. Окунев визнає загальну, галузеву та спеціальну правосуб'єктність особи здатністю. Поряд із цим він вказує на внутрішній устрій, систему взаємовідносин, органи, учасників організацій – юридичних осіб як на один із критеріїв їх дієздатності⁷⁵², що є продуктивною ідеєю, яка потребує подальшого розвитку.

Спробуємо дослідити правосуб'єктний статус органів управління, а також інших підрозділів юридичної особи, сукупність яких утворює її організаційну структуру. Для цього необхідно, спираючись на категоріально-понятійну систему теорії права, виявити, якою ж правовою суб'єктністю наділені органи управління та інші внутрішні структури юридичних осіб, а далі – описати природу такої правосуб'єктності та розкрити її ознаки і властивості.

⁷⁴⁹ Артикуленко О. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 238.

⁷⁵⁰ Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання. С. 107; Руденко М.П. Господарсько-правовий статус структурних підрозділів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2015. № 18. Т. 2. С. 57.

⁷⁵¹ Качур В.О. До визначення поняття правосуб'єктність у теорії. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 26.

⁷⁵² Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. С. 13.

Насамперед відзначимо те, що юридична особа як суб'єкт права має формат існування, в межах якого вона постає єдиною та цілісною у вольовому аспекті правосуб'єктною одиницею, здатною укласти правочини, набувати у власність майно та відчужувати його, представляти свої інтереси перед органами влади, захищати суб'єктивні права у суді тощо. Взаємодію юридичної особи з іншими суб'єктами права забезпечують її органи управління, які можуть бути колективними (загальні збори учасників, наглядова рада, дирекція) чи одноособовими (виконавчий орган – директор). Органи управління юридичної особи володіють повноваженнями, що визначені у законодавстві, установчому документі, а також деталізовані у внутрішніх регламентах юридичної особи (у її так званих «індивідуальних актах»).

Окрім органів управління, організаційне «тіло» юридичної особи утворюють її структурні підрозділи – дільниці, цехи, відділи, управління, департаменти тощо. Як було відзначено раніше, у складі кожної активної юридичної особи поряд із підсистемою її органів управління (які визначають мету та генерують волю юридичної особи) існують щонайменше ще дві підсистеми – функціональна (реалізує предмет діяльності відповідної організації) та комунікативна (забезпечує інформаційну, юридичну та іншу комунікацію підрозділів у «внутрішньому просторі» самої юридичної особи, а також її зовнішні трансакції з іншими суб'єктами). Має місце постійна практика вертикальної організаційної взаємодії органів управління юридичних осіб із підпорядкованими їм структурними підрозділами, а також чисельні горизонтальні трансакції внутрішніх підрозділів юридичних осіб між собою.

Окремо слід виділити так звані «відокремлені підрозділи» юридичних осіб – філії, представництва, відділення. Перебуваючи у складі відповідної юридичної особи, відокремлений підрозділ одночасно є «відособленим» від неї структурним утворенням, здатним на відстані та в автономному режимі виконувати певні обсяги її виробничих та/чи представницьких функцій, реалізуючи той фрагмент правосуб'єктності, що закріплений за ним організацією-засновником. Відповідно до законодавства України відокремлені підрозділи юридичних осіб отримують власний ідентифікаційний код, який зазначається у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, діють на підставі положення, перебувають

на окремому обліку в податкових органах, органах Пенсійного фонду України, органах обов'язкового державного соціального страхування, ведуть власний податковий та бухгалтерський облік, мають круглу печатку і штампи, очолюються керівником із правом першого підпису розрахункових документів, який, до того ж, володіє повноваженнями на укладення трудових договорів із найманими працівниками.

Відзначимо те, що активність органу управління чи підрозділу юридичної особи має два вектори – зовнішній та внутрішній. Зовнішня спрямованість передбачає взаємодію структурного елемента юридичної особи з іншими суб'єктами права, і в таких ситуаціях його дії визнаються діями самої юридичної особи. Участь юридичної особи у зовнішніх відносинах через свої органи управління та підрозділи є базовим способом та нормальною практикою реалізації її правової суб'єктності. Вона відповідає правовій природі такого суб'єкта права, не заперечується юридичною наукою⁷⁵³, закріплюється у законодавстві (ч. 1 ст. 92 ЦК України) та відтворюється судами у практиці правозастосування⁷⁵⁴. Наявність функціональної системи органів управління та підрозділів робить юридичну особу дієздатною, дозволяє їй бути учасником реальних правовідносин.

Однак у значній кількості випадків вектор активності органу управління чи іншого структурного утворення не полишає контуру внутрішнього середовища юридичної особи, окресленого її організаційними рамками. Кожна юридична особа завжди володіє певною «інтра-суб'єктивною» сферою, яка наповнена відносинами її органів управління, підрозділів та посадових осіб між собою. Породжені ними суб'єктивні інтенції (вольові імпульси) циркулюють по виробничій го-

⁷⁵³ Борисова В.І. Органи управління юридичної особи як її інституційно-функціональні представники. *Право України*. 2006. № 6. С. 99-100; Зубар В.М. Юридичні особи публічного права як учасники цивільних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 43. С. 35; Резнікова В.В., Россильна О.В. Представництво органом юридичної особи її інтересів у господарському процесі. *Вісник господарського судочинства*. 2016. № 1. С. 154; Жигалкін І. До визначення правового статусу керівника юридичної особи як її органу і як працівника. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4. С. 107 та ін.

⁷⁵⁴ Постанова Верховного Суду України у справі № 6-147цс17 від 13.03.2017 р. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipozicijivsu/6-147cs17>; Постанова Верховного Суду України у справі № 910/15151/17 від 14.08.2018 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76025817>.

ризонталі чи рухаються по адміністративно-управлінській вертикалі. У другому випадку вони сприймаються, ігноруються чи відкидаються керівними органами юридичної особи, консолідується і доповнюється ними та, досягаючи вигляду раціональної і всебічно виваженої волі організації, можуть бути репрезентовані нею іншим суб'єктам права у зовнішньому «інтер-суб'єктному» світі.

Об'єктивне право, детально матеріалізоване у законодавстві, передбачає, що кожен з органів управління юридичної особи індивідуально та всі вони разом втілюють належне останній право (у деяких випадках – обов'язок) на самоуправління та саморегулювання, забезпечуючи реформування і розвиток її організаційної структури, змінюючи обсяг компетенції її посадових осіб та інших працівників, застосовуючи заходи дисциплінарної та корпоративної відповідальності, упорядковуючи виробничі процеси тощо. Уповноважений орган юридичної особи може у встановлених законом та/чи установчим документом ситуаціях прийняти рішення навіть про її припинення, і таке «самовбивче» рішення, яким окремий орган юридичної особи припиняє її існування як суб'єкта, буде цілком легітимним.

Констатація факту існування внутрішньої та зовнішньої сфер правовідносин породжує і для законодавця, і для юридичної доктрини необхідність визначити правосуб'єктний статус управлінських та інших структур юридичної особи, наділених різними повноваженнями та, відповідно, неоднаковим функціональним навантаженням. Наприклад, щодо відокремлених підрозділів абсолютно недостатньо лише короткої законодавчої вказівки на те, що філії та представництва не наділені статусом юридичної особи, яку знаходимо, зокрема, у ч. 3 ст. 95 ЦК України⁷⁵⁵ чи у ч. 6 ст. 55 ГК України⁷⁵⁶. Ще більшим «когнітивним дисонансом» є постійне використання законодавцем презумпції того, що органи управління та ординарні структурні підрозділи як частини організаційної структури юридичної особи володіють деяким правосуб'єктним статусом (який, проте, буквою закону не окреслюється навіть приблизно). Тому, на нашу думку, були

⁷⁵⁵ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

⁷⁵⁶ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

та залишаються відкритими принаймні питання про те, ким або чим у правосуб'єктному аспекті є: а) орган управління юридичної особи; б) ординарний структурний підрозділ юридичної особи, в) відокремлений структурний підрозділ юридичної особи.

Для того, щоб дати на них виважену відповідь, по-перше, слід визнати те, що «жоден із внутрішніх елементів організаційної структури юридичної особи не може володіти особовою правосуб'єктністю (частина не може бути тотожною неоднорідному цілому та бути рівною йому)»⁷⁵⁷. Випадки, коли повноваження органів управління юридичної особи виконуються іншими юридичними особами, відомі праву України, однак вони лише підтверджують вищенаведене твердження. Адже у таких ситуаціях уповноважений суб'єкт права перебуває поза межами цілісної організаційної конструкції залежної від нього юридичної особи, тобто не є її внутрішнім структурним елементом. Наприклад, у ст. 15 Закону України «Про інститути спільного інвестування» органами корпоративних фондів визначено лише загальні збори та наглядову раду⁷⁵⁸. Утворення органів корпоративного фонду, не передбачених цим законом, забороняється, а їх функції, по-суті, розподілені серед низки спеціалізованих та незалежних суб'єктів господарювання із виключною правосуб'єктністю (компанія з управління активами, зберігач, оцінювач, аудитор), які «ззовні» обслуговують діяльність корпоративного фонду на оплатних договірних засадах.

По-друге, підкреслимо, що та правова та організаційна конструкція, якою постає орган чи підрозділ юридичної особи, не повинна ототожнюватися із множиною найманих працівників, які працюють у її складі. Власне, і юридична особа, як самобутня правосуб'єктна персона, загалом не співпадає зі своїм трудовим колективом. Адже інтереси, воля та, відповідно, діяльність найманого трудового колективу, з одного боку, і юридичної особи-роботодавця, – з іншого завжди певною мірою розходяться та, більше того, часто досягають стану протиставлення. Визнання того факту, що у складі юридичної особи діють фізичні особи,

⁷⁵⁷ Sichevliuk Volodymyr. The issue of legal subjectivity of management bodies and structural units of a legal entity. *Eureka: social and humanities*. 2019. Vol. 6 (24). P. 39.

⁷⁵⁸ Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 р. № 5080-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 29. Ст. 337.

не повинно сприяти помилковому частковому чи повному розчиненню правосуб'єктності юридичної особи у сукупній правосуб'єктності фізичних осіб, які залучені нею як наймані працівники чи інкорпоровані до складу її органів управління на іншій правовій основі (наприклад, як члени наглядової ради чи ревізійної комісії, які діють на основі цивільно-правових договорів, або як учасники вищого органу управління, що володіють відповідними корпоративними правами). До речі, натуралістичні помилки такого виду непоодинокі у законодавстві України (так, у розділі VII Закону України «Про акціонерні товариства» вищий орган такого товариства – «загальні збори акціонерів» іменуються «загальними зборами акціонерного товариства»; відповідно акціонерне товариство ототожнюється із сукупністю його акціонерів)⁷⁵⁹.

Також важливо, що, по-третє, положення законодавства України, яким регулюється правове становище органів управління та структурних підрозділів юридичних осіб, чітко вказують на їх статус як учасників (сторін) правовідносин. Зокрема, якщо звернутися до господарського законодавства, то:

– у ч. 7 ст. 3 ГК України законодавець прямо вказує на структурні підрозділи суб'єкта господарювання як на сторін так званих «внутрішньогосподарських відносин»;

– у ч. 2 ст. 64 ГК України відзначається, що структурні підрозділи підприємств мають функції, права та обов'язки, визначені положеннями про них;

– у ч. 2 ст. 16б ГК України орган управління об'єднання підприємств чи господарського товариства визнається стороною організаційно-господарських зобов'язань;

– існують чисельні законодавчі приписи, адресовані конкретним органам управління господарських організацій чи їх структурним підрозділам, якими визначаються їх повноваження та порядок діяльності (наприклад, у ст. 44 Закону України «Про банки і банківську діяльність» окреслюється правове становище підрозділу з управління ризиками та постійно діючих комітетів банку⁷⁶⁰) тощо.

⁷⁵⁹ Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384.

⁷⁶⁰ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

Зважаючи на викладене вище, в якості проміжного висновку зафіксуємо:

1) жоден із елементів організаційної структури юридичної особи не наділений правосуб'єктністю, зміст, структура, обсяг та інші параметри якої в їх інтегральному поєднанні досягають якісного стану, характерного для правосуб'єктності особи;

2) органи управління та структурні підрозділи юридичних осіб не тотожні сукупності залучених до їх складу працівників, кожен з яких наділений своєю індивідуальною правосуб'єктністю;

3) органи управління та структурні підрозділи юридичних осіб мають статус учасників (сторін) тих правовідносин, які розгортаються у внутрішньому просторі відповідних організацій.

Останнє із наведених вище тверджень є найбільш важливим для наступного висвітлення теми цього дослідження, а тому ми його розглянемо детальніше.

У загальній теорії права, а також у галузевих науках стала практично загальновизнаною теза про те, що санкціонована законодавством участь у правовідносинах з необхідністю передбачає наявність у відповідного учасника певної міри правової суб'єктності⁷⁶¹ і, таким чином, породжує у нього статус суб'єкта права⁷⁶². Послідовний формально-логічний розвиток цього аксіоматичного погляду стосовно органів управління та структурних підрозділів юридичної особи скеровує думку до висновку, що такі внутрішньоорганізаційні утворення, постаючи учасниками правовідносин, одночасно повинні бути визнані й суб'єктами права.

Проте формальна коректність цього твердження отримує своє фактологічне обґрунтування лише частково. Воно не досягає статусу універсального теоретичного узагальнення відносно емпіричного наповнення усіх тих предметних полів, для характеристики яких за-

⁷⁶¹ Кравчук В.М. Поняття конституційної правосуб'єктності. С. 72; Талдикін О. Правосуб'єктність фізичних осіб: окремі аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 56.

⁷⁶² Мацелик Т.О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: монографія. Ірпінь: Вид-во Національного ун-ту держ. податкової служби України, 2013. 342 с.; Сопілко І.М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. *Юридичний вісник*. 2008. № 4 (9). С. 67 та ін.

стосовується. Поєднання статусу учасника правовідносин зі статусом суб'єкта права є непорушним та безспірним лише у відкритому правовому просторі зовнішньої взаємодії сторін речових, зобов'язальних та інших правовідносин, у процесі якої вони постають активними вольовими персонами із власними інтересами. Міжсуб'єктні правовідносини за спрямованістю, змістом та іншими ознаками дуже відміні від тих чисельних корпоративних зв'язків, якими поєднуються органи управління та структурні підрозділи юридичних осіб. Внутрішній правособ'єктний універсум юридичної особи є замкненим. Він обмежений організаційно-правовою формою її корпоративної оболонки, охоплений єдиною метою та завданням юридичної особи, а індивідуальні вольові інтенції окремих посадових осіб, органів та підрозділів зливаються у консолідований потік вольової діяльності організації як суб'єкта права загалом, який поглинає окремі вольові імпульси та підпорядковує їх персональній волі юридичної особи. Постають питання: чи можуть бути тотожними правосуб'єктні характеристики учасників відносин, кардинально відмінних за метою, змістом та багатьма іншими параметрами? Чи є підстави визнавати суб'єктом права того учасника правовідносин, який позбавлений атрибутів персони (оскільки не має власних інтересів та власної волі) та слугує внутрішнім органом волеутворення юридичної особи як самобутнього суб'єкта права?

На нашу думку, правосуб'єктність юридичної особи є єдиною та цілісною в усіх її вимірах – як зовнішньому, так і внутрішньому, що визначається її природою як уособленого та наділеного корпоративним «тілом» сегменту об'єктивного права. Структури юридичної особи і у зовнішніх, і у внутрішніх проєкціях своєї діяльності реалізують єдину правосуб'єктність, властиву юридичній особі як цілісному та самодостатньому суб'єкту права. Свого часу Г. Шершеневич відзначив, що об'єктивне право визнає суб'єктами прав «акціонерне товариство, а не його правління, лікарню, а не лікаря, який нею завідує»⁷⁶³. Передбачені для юридичної особи об'єктивним правом правоздатність, деліктоздатність та дієздатність впорядковано наповнюють її організаційно-функціональну конструкцію, створюючи правові статуси індивідуалізованим формам свого внутрішнього інкорпорованого втілення,

⁷⁶³ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. С. 585.

якими, власне, і постають органи управління, відділи, управління та інші структурні підрозділи юридичної особи. У зовнішньому вимірі правова суб'єктність юридичної особи вивільняється та об'єктивується у вигляді підпорядкованих праву контактів органів управління та/чи функціональних підрозділів відповідної організації з іншими суб'єктами права. При цьому формування внутрішнього суб'єктивного простору передує наступним виявам юридичною особою набутого нею правового потенціалу в її зовнішніх зносинах та є передумовою здійснення останніх. Таким чином, зовнішні вольові акції юридичних осіб є своєрідними «точковими розрядами» внутрішнього правосуб'єктного потенціалу, нагромадженого їх органами управління та підрозділами.

Для природи правосуб'єктного потенціалу окремої абстрактної структурної одиниці юридичної особи, таким чином, «характерним є те, що він позбавлений самодостатності та набувається нею у зв'язку із розгортанням правосуб'єктності організації загалом»⁷⁶⁴. Доступна органу чи підрозділу частина правосуб'єктності юридичної особи набуває сенсу лише у вигляді ланки, інтегрованої у цілісність її загального правосуб'єктного «ланцюга». Кожен структурний елемент оперує розподіленим на його користь обсягом правової суб'єктності юридичної особи, забезпечуючи її функціонування і у зовнішньому, і у внутрішньому вимірі. Пояснюється це тим, що для юридичної особи єдино можливим варіантом досягти стану правоздатного, деліктоздатного та, основне, дієздатного суб'єкта права саме і є створення адекватної системи органів та інших структурних елементів, здатних утримувати необхідну їй правову суб'єктність подібно до того, як форма утримує зміст.

Отже, внутрішні структурні елементи юридичної особи є утвореннями, несамоодостатніми у сенсі правосуб'єктності. Вони не здатні існувати поза організаційно-правовим тілом своїх юридичних осіб (включаючи філії та інші підрозділи, які можуть бути відокремленими від своїх організацій у просторі, однак завжди поєднані у їх складі єдиним правосуб'єктним функціонуванням).

Вищевикладене є підставою для фіксації істотних рис, властивих правосуб'єктному статусу абстрактного структурного елемента (орга-

⁷⁶⁴ Sichevliuk Volodymyr. The issue of legal subjectivity of management bodies and structural units of a legal entity. P. 39.

ну управління, ординарного підрозділу, відокремленого підрозділу), наявного у організаційній конструкції юридичної особи. Зокрема:

– обсяг прав та обов'язків органу управління чи підрозділу юридичної особи, який дуже умовно та не зовсім точно можна назвати його «індивідуальною правоздатністю», завжди обмежується відповідно до обсягу функціональних завдань такого органу чи підрозділу. Закріплена за відповідним внутрішнім утворенням частина правоздатності юридичної особи, таким чином, визначається місцем останнього у структурі організації загалом як дійсного та реального правоздатного цілого;

– «індивідуальна дієздатність», якщо можна так сказати, кожного окремого структурного елемента організації формується нею, тобто організацією, для того, щоб бути ефективним учасником зовнішніх трансакцій, а її формат залежить від правосуб'єктних характеристик інших органів управління та підрозділів, з якими структурному елементу юридичної особи слід або узгоджувати свої дії, або взагалі їм підпорядковуватися;

– стосовно аспекта деліктоздатності, то, з одного боку, органи управління та підрозділи юридичної особи є операторами активного її сегмента, тобто забезпечують покладення відповідальності (чи сприяють застосуванню заходів відповідальності) на тих суб'єктів права, які порушили права та/чи інтереси відповідної організації. З іншого боку, органи управління та підрозділи юридичної особи, включаючи її філії, представництва та відділення, позбавлені тягаря деліктоздатності у сенсі передбаченої правом можливості нести скеровану саме на них відповідальність. Адже суб'єктами негативної відповідальності за правопорушення, фактично вчинені окремим органом управління чи структурним підрозділом юридичної особи, є або сама юридична особа (позаяк саме до неї застосовуються майнові, організаційні та інші санкції, що походять від інших суб'єктів права), або її посадові особи (керівники), або інші пов'язані з нею особи (бенефіціари, контролери тощо).

Вказана вище диспропорція деліктоздатності особливо помітна у ті періоди, коли організація несе істотні втрати матеріального, організаційного та іншого виду, що зумовлюються дією зовнішніх факторів та примножуються індивідуальними чи колективними помилками

суб'єктивного походження. У таких ситуаціях загальні втрати юридичної особи лише частково можуть бути компенсовані або із джерела трудової деліктоздатності її найманих працівників, включаючи посадових осіб, або шляхом використання цивільної деліктоздатності тих фізичних осіб, які залучені до роботи у ній за визначеними у законодавстві цивільно-правовими договорами.

Наочним підтвердженням вищенаведеної тези є те, що український законодавець достатньо послідовно впроваджує, зокрема, у сфері господарського законодавства, лише інститут солідарної відповідальності винних посадових осіб за збитки, спричинені ними юридичній особі внаслідок роботи у складі її органів управління (ч. 4 ст. 92 ЦК України, ст. 63 Закону України «Про акціонерні товариства», ч. 19 ст. 42 Закону України «Про банки і банківську діяльність» тощо). При цьому можливість покладання на інших працівників юридичної особи індивідуальної чи колективної матеріальної відповідальності жорстко лімітується правилами КЗпП України.

На нашу думку, внутрішні структури юридичної особи є індивідуалізованими операторами її персональної правосуб'єктності. Органи управління та підрозділи обслуговують закріплені за ними кластери правової суб'єктності, сполучена конфігурація яких й утворює ту правову особистість організації, сукупний обсяг та зміст якої утримується нею загалом як суб'єктом права.

Обмеженість внутрішнього правосуб'єктного потенціалу, доступного органам управління та структурним підрозділам юридичних осіб, на перший погляд, сприяє ототожненню їх із тими суб'єктами права, які не досягають статусу юридичної особи (наприклад, із співтовариствами, що засновані на договорі про спільну діяльність), або ж, навпаки, споріднює із тими суб'єктами права, які з об'єктивних причин виходять за межі цієї створеної правом ідеально персоналізованої та завершеної у суб'єктному аспекті форми (зокрема, не мають статусу юридичної особи холдингова група, промислово-фінансова група, територіальна громада, народ, держава тощо). Однак така подібність є поверховою. Пояснимо, що перелічені вище «до-особові» та «над-особові» утворення, незважаючи на істотні відмінності їх правового статусу, мають легітимні власні інтереси та вольовим чином діють з метою їх реалізації, у той час як внутрішні структури юридичних осіб

є органами останніх, а тому генерують та втілюють саме їх волю, слугуючи персональному інтересу своєї організації. Вони, як уже зазначалося, діють як поєднані між собою оператори частин загальної правосуб'єктності юридичної особи. Такі структурні елементи не мають ані власної, ані чужої правосуб'єктності, позаяк є завершеними у формальному аспекті та, одночасно, позбавленими самодостатності елементами юридичної особи як єдиного правосуб'єктного цілого.

Проте доцільно відзначити правосуб'єктну індивідуалізацію цих елементів у організаційній структурі юридичних осіб, яка має своїм наслідком законодавчу фіксацію їх статусу як учасників правовідносин, хай навіть тільки внутрішніх. Основою для такого виокремлення є сукупність фактичних та, основне, юридичних атрибутів, що індивідуалізують структурний елемент юридичної особи і, тим самим, певною мірою протиставляють його іншим внутрішнім утворенням⁷⁶⁵. Носієм суб'єктивної ідентичності підрозділу чи іншого структурного елемента юридичної особи є відносно автономна частина її трудового колективу, яка залучена до діяльності внутрішнього утворення організації в якості його штату.

З урахуванням загального бачення природи, сутності та ознак правосуб'єктності, властиві елементам організаційної структури юридичної особи, перелічимо ті їх характерні риси, які дістали закріплення у законодавстві:

1) такі структури визначаються учасниками лише внутрішніх організаційних правовідносин. У зовнішній сфері їх дії законодавством кваліфікуються як дії юридичних осіб, до складу яких вони входять, що особливо виявляється у діяльності виконавчого органу кожної організації;

2) сукупність цих утворень є сталою в часі. Їх конфігурація може змінюватися, однак протягом часу існування юридичної особи її вну-

⁷⁶⁵ Наприклад, В. Поєдинок відзначає законодавчу тенденцію до запровадження в системі корпоративного управління державних підприємств інституту «сильної» наглядової ради, яка, поряд із здійсненням контролю за діяльністю управління та фінансовим станом підприємства, на основі владних повноважень, автономності та незалежності була б здатна приймати стратегічні рішення стосовно розвитку підприємства [Поєдинок В.В. Окремі проблеми правового становища суб'єктів господарювання державного сектора економіки. *Право України*. 2018. № 6. С. 65].

трішня ієрархія ніколи не зникає остаточно. У ситуації організаційного зростання юридичної особи та ускладнення її структури питома значення кожного її окремого елемента зменшується, а у випадку скорочення чи спрощення структури – збільшується. Зазвичай відображена у законодавстві елементарна структура активної юридичної особи передбачає наявність у її складі вищого органу (який приймає основні управлінські рішення, включаючи питання про затвердження змін до установчого документа) і виконавчого органу (який забезпечує поточне керівництво юридичною особою та організовує її діяльність), а також одного чи декількох функціональних підрозділів;

3) внутрішні організаційні елементи юридичних осіб завжди формально індивідуалізовані, вони мають офіційне найменування, визначену просторову локалізацію, особливий режим роботи тощо. Формальна індивідуалізація внутрішніх утворень юридичної особи є обов'язковою, оскільки саме вона дозволяє закріпити за ними необхідний обсяг повноважень, адресувати до них інформацію, здійснювати контроль за їх діяльністю тощо;

4) сфера відання (функції), а також коло прав та обов'язків органів управління і структурних підрозділів юридичної особи (компетенція) зазвичай закріплюється у відповідних внутрішніх положеннях (індивідуальних актах), узгоджених із статутом юридичної особи та затверджених нею в установленому порядку. Тим самим внутрішня сфера правосуб'єктності кожної організації раціонально упорядковується з метою найбільш ефективного використання її потенціалу;

5) внутрішні структури юридичних осіб є ієрархічними утвореннями, які очолюються керівниками, а функціональна компетенція підпорядкованих їм працівників закріплюється документально (у відповідних трудових договорах та посадових інструкціях, а у передбачених законодавством випадках – у цивільно-правових договорах).

Відокремлені підрозділи юридичних осіб порівняно з їх іншими підрозділами користуються більшим за змістом обсягом правової суб'єктності юридичної особи. Також вони, як відзначалося вище, наділені відсутніми в ординарних внутрішніх підрозділів додатковими атрибутами легітимації (ідентифікаційний код в єдиному державному реєстрі, банківський рахунок, кругла печатка тощо), що необхідні їм для підтримання режиму автономної та ефективної діяльності.

Управлінська, виробнича та комунікаційна автономія відокремлених підрозділів має своїм наслідком точкове застосування законодавцем до них тих підходів у визначенні обсягу правосуб'єктності, що характерні саме для юридичних осіб. У цьому зв'язку І. Кучеренко досить влучно відзначила, що «у деяких видах правовідносин суб'єктами визнаються не тільки юридичні особи, але й їх відокремлені підрозділи, які не мають цього статусу»⁷⁶⁶.

На нашу думку, хоча міра правосуб'єктної індивідуалізації філій, представництв та відділень юридичної особи є дуже значною та навіть у певних випадках максимально допустимою (як для внутрішнього структурного елемента юридичної особи), її набуття не перетворює такі відособлені утворення на персон, наділених власною волею. Тому підстави вважати їх суб'єктами права відсутні. Законодавець, проте, час від часу номінує їх суб'єктами певного виду діяльності, що загалом не суперечить вищенаведеній тезі. Зокрема, у ч. 2 ст. 55 ГК України філії та представництва достатньо тривалий час кваліфікувалися суб'єктами господарювання. Відокремлені підрозділи юридичних осіб у ст. 15 ПК України номінуються платниками податків. Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності визнаються «структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами згідно з законами України (філії, відділення тощо), але мають постійне місцезнаходження на території України» (ст. 3 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»)⁷⁶⁷ тощо.

Такі формулювання часто зумовлені потребами законотворчої техніки. Також вони покликані сприяти ефективній організації публічного регулювання усіх рівнів господарської, фінансової та інших видів суспільно необхідної діяльності, яку ведуть структурно та географічно розгалужені юридичні особи (включаючи, наприклад, тих із них, що мають статус суб'єктів загальнонаціональних чи регіональних природних монополій).

Завершуючи розгляд теми цього підрозділу, звернемо увагу на тенденцію постійного наростання міри прямого зовнішнього регулю-

⁷⁶⁶ Кучеренко І.М. Поняття та основні ознаки юридичної особи. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 35.

⁷⁶⁷ Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР* 1991. № 29. Ст. 377.

вання правового становища внутрішніх структурних елементів юридичних осіб (включаючи аспекти правосуб'єктності), діяльність яких впливає на публічні інтереси. У сучасних правових реаліях їх статус більше визначається не тільки статутом та локальними актами юридичної особи, а й законодавством. Наростання у цій сфері публічного елемента виявляється у тому, що об'єктивне право напряду адресується до структурних підрозділів певних категорій юридичних осіб та закріплює за ними певний обов'язковий баланс правосуб'єктності, який вони здатні протиставляти іншим структурним підрозділам, а у зовнішніх відносинах – також іншим суб'єктам права. Зокрема, це ті утворення, які навіть у юридичних особах приватного права виступають провідниками публічних інтересів, використовуючи з цієї метою надані їм законом автономні кластери правової суб'єктності публічного походження та відповідної спрямованості. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 15¹ Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» структурний підрозділ, що проводить внутрішній аудит (контроль) у фінансовій установі, підпорядковується наглядовій раді, а у разі, коли законодавством не вимагається обов'язкове утворення наглядової ради, – вищому органу управління фінансової установи та звітує перед ними. При цьому такий структурний підрозділ організаційно не залежить від інших підрозділів фінансової установи⁷⁶⁸.

Однак навіть у такій ситуації та чи інша внутрішня структура юридичної особи не набуває власної правової суб'єктності, позаяк її носієм завжди постає юридична особа загалом. Тому неприпустимо вказувати на існування власної правосуб'єктності внутрішніх структурних одиниць юридичних осіб ані приватного, ані, тим більше, публічного права, або акцентувати увагу на тому, що внутрішньоорганізаційні утворення діють від власного імені, як це іноді зазначається в окремих публікаціях⁷⁶⁹. Твердження такого змісту є не більш як не-

⁷⁶⁸ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

⁷⁶⁹ Наприклад, у статті В. Левківської «Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади» (*Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 2, т. 1. С. 97-100) має місце некритичне протиставлення органів державної виконавчої влади та їх внутрішніх підрозділів. Останні при цьому імену-

вдалими філологічними конструкціями, що затіняють дійсну природу та єдиний принцип функціонування правової суб'єктності, зокрема, юридичних осіб (навіть якщо вони різняться за формами власності, цілями, завданнями, функціями, наділені нетотожними предметами діяльності та володіють істотними організаційними особливостями).

На нашу думку, проблеми приватно-публічної правової суб'єктності юридичних осіб, включаючи питання статусу її внутрішніх операторів, є перспективним та актуальним предметом для майбутніх теоретичних досліджень.

***

Отже, правова конструкція юридичної особи передбачає необхідність розгортання у внутрішньому просторі такого суб'єкта права низки локальних правовідносин, до яких залучаються одноособові та колективні елементи його організаційної структури. Всі вони наділені статусом учасника (сторони) правовідносин такого роду. Обґрунтованість цього твердження підтверджується буквою закону (зокрема, господарським законодавством).

Природа правосуб'єктного потенціалу абстрактної структурної одиниці юридичної особи характеризується тим, що він набувається нею у зв'язку із розгортанням правосуб'єктності організації загалом. Органи управління та інші внутрішні структури юридичних осіб не мають власної правосуб'єктності. Адже через організаційну структуру юридичної особи реалізується саме її персональна правосуб'єктність у всіх вимірах існування останньої. Відповідно наявність внутрішньої сфери правосуб'єктності, якою оперують структурні елементи юридичної особи, жодним чином не створює для таких утворень статусу суб'єктів права.

Істотними рисами правосуб'єктного статусу абстрактного структурного елемента юридичної особи є те, що, по-перше, зміст та обсяг прав і обов'язків такого утворення (умовна «індивідуальна правоздатність») завжди обмежуються відповідно до переліку передбачених для нього функцій; по-друге, умовна «індивідуальна дієздатність» структурного елемента юридичної особи визначається потребами

ються «самостійними органами виконавчої влади», які мають адміністративну правосуб'єктність, а тому орган влади може діяти від імені свого структурного підрозділу, і навпаки, підрозділ діє від імені органу тощо.

організації загалом та перебуває у взаємозалежному зв'язку із здатністю до дії інших її внутрішніх утворень; по-третє, органи управління та підрозділи юридичної особи є операторами активного сегмента її деліктоздатності, однак позбавлені можливості самостійно нести відповідальність за правопорушення, допущені ними (їх індивідуальний статус не підтримує сегмент «пасивної деліктоздатності» юридичної особи).

Правосуб'єктна індивідуалізація органів управління та підрозділів юридичної особи є тим їх сутнісним атрибутом, який: а) створює основу для ефективного внутрішнього корпоративного чи адміністративного контролю за діяльністю утворень такого роду, б) дозволяє здійснювати зовнішнє регулювання обсягу правосуб'єктного потенціалу тих чи інших внутрішніх структурних елементів юридичної особи з метою, серед іншого, реалізації в її діяльності актуальних публічних інтересів.

Висновки

1. Явище правової суб'єктності, як і саме право, завжди привертало до себе людський розум. Його раціональне осмислення (наукове та донаукове) ґрунтувалося на певних світоглядно-методологічних позиціях, що формувалися залежно від рівня розвитку та змісту духовної діяльності відповідних суспільств у різні періоди їх історії. Зокрема, правові явища, включаючи правосуб'єктність, у країнах Стародавнього Сходу розумілися у релігійно-міфологічному ключі. Давньогрецьке сприйняття суб'єктності загалом та правової суб'єктності зокрема розвивалося як елемент світоглядного розмірковування вільного громадянина полісу. Давньоримські юристи зосереджувалися переважно на вирішенні проблем та розробці термінології конкретного правозастосування, і саме у такому контексті порушували питання правосуб'єктності. Середньовічна правова наука в питаннях суб'єктності була схоластичною та характеризувалася застосуванням установок, розвинутих або у метафізичній філософії і теології, або запозичених із римської юриспруденції.

2. Починаючи з Нового часу фрагментарні та контекстні дослідження явища правової суб'єктності були зосереджені в енциклопедії права та філософії права. В енциклопедії права, а з кінця XVIII і до середини XIX ст. – у філософії права правова суб'єктність та її термінологічно-понятійне відтворення не артикулювалися як самостійні предмети досліджень. Учені-енциклопедисти та філософи права оперували доступними їм методологічними засобами у межах культурних реалій відповідних історичних епох, а їх дослідження торкалися явища правової суб'єктності тією мірою, якою цього вимагало вирішення актуальних практично-наукових (енциклопедія права) та світоглядних (філософія права) завдань. Подальшим кроком на шляху наукового пізнання правосуб'єктності стали різнорівневі дослідження окремих аспектів цього явища, а також його структурних елементів у

складі науки теорії права, поєднані з відповідними прикладними пошуками у сфері тогочасних галузевих юридичних наук (приблизно з другої половини XIX і до першої половини XX ст. включно).

3. У активний науковий обіг теоретична абстракція «правова суб'єктність» була запроваджена порівняно недавно (у 50-х роках XX ст.) із сфери міжнародного права, де і дотепер вона дуже інтенсивно розробляється. Поява цього концепту була об'єктивно зумовлена потребою суспільства здійснювати наукове осмислення живої практики правового регулювання. Не випадково першою галуззю його широкого застосування стало міжнародне право, у сфері якого діє велика множина різноманітних правосуб'єктних утворень, наприклад, держави, міждержавні утворення, народи, нації, а також юридичні особи та фізичні особи. Постає проблема приведення такого суб'єктного різноманіття до єдиного правового знаменника, і засобом теоретичного та практичного упорядкування багатьох явищ цілком природно постає категорія «правова суб'єктність» як віддзеркалення реальної правосуб'єктності, властивої кожному потенційному чи реальному учаснику правових відносин.

4. У цивілістичній та у інших галузевих доктринах, а також у загальній теорії права категорія «правова суб'єктність» здобувала своє «визнання» досить проблемно й неоднозначно. Низка визнаних учених у 50-60 роках XX ст. категорично спростовували можливість та необхідність її застосування, зокрема С. Кечек'ян, М. Матузов, В. Корецький та інші радянські правознавці. Підставою для такого висновку було заперечення будь-якого змістовного наповнення категорії «правосуб'єктність» внаслідок її ототожнення з іншими поняттями, що характеризують зв'язок особи та інших соціальних суб'єктів з об'єктивним правом, зокрема з поняттям правоздатності.

5. Тривалий час у галузевих доктринах та у теорії права було поширеним сприйняття цієї категорії як «збірної конструкції», якою позначається сукупність правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, інших складових. Починаючи з 70-х років XX ст. у радянській (Я. Веберс, О. Красавчиков, В. Яковлев, Р. Халфіна та інші науковці), а потім і у вітчизняній юридичній науці поступово почало утверджуватися розуміння, відмінне від наведеного вище: ця категорія має власний зміст. Проте його інтерпретація постійно обмежувалася лише визнан-

ням того, що правосуб'єктність є абстрактною юридичною якістю, що «дозволяє» особі бути учасником правовідносин або суб'єктом права. У свою чергу, далі висувалося твердження про те, що суб'єкт права – це особа, наділена правовою суб'єктністю, і тим самим утворювалося замкнене логічне коло, яке не дозволяло юридичній науці досягти адекватного рівня розуміння змісту, функцій та місця категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права та у галузевих сферах юриспруденції.

6. Серед методологічних причин тривалого незадовільного стану пізнання сукупності закономірних зв'язків, віддзеркаленням яких є категорія «правова суб'єктність», можна виокремити:

1) ігнорування самотності цієї категорії у дослідженнях, спрямованих на інші предмети (суб'єкт права, учасник правовідносин, правовий статус особи тощо);

2) потужні тренди галузевих доктрин до створення власних категоріально-понятійних апаратів, не в повній мірі узгоджених із системою категорій та понять теорії права. Ця тенденція була та залишається особливо виразною, позаяк дослідники галузевого рівня, а також теоретики права дуже часто схильні до некритичного заповнення лакун у загальній теорії права за рахунок локального галузевого ресурсу, включаючи і методологію наукового пошуку, і матерію отриманих наукових результатів.

7. У сучасній юридичній науці теоретична абстракція «правова суб'єктність» більшістю дослідників обґрунтовано номінується категорією, хоча досить часто це вербальне позначення не зовсім коректно сприймається як поняття, термін чи дефініція. Закріплення за категорією «правова суб'єктність» постійного статусу «поняття» чи надмірно часте формулювання її у вигляді «дефініції» може призвести до «розмитості» методологічного потенціалу вказаної категорії, а трансформація статусу категорії «правова суб'єктність» до вигляду «терміна» є небажаною теоретичною редукцією, якою істотно нівелюється величезний методологічний потенціал саме категоріального наукового пізнання явища правової суб'єктності.

8. Природа явища правової суб'єктності закладена в іманентному зв'язку соціального суб'єкта та об'єктивного права, тобто це поєднання персоніфікованого, активного та наділеного вольовою інтенцією

діяча і норми права, що отримало своє якісне втілення та стало буття. Те правове явище, яке в юридичній науці іменується правовою суб'єктністю, є частиною об'єктивного права, що, з одного боку, доступна соціальному суб'єкту в якості ресурсу, здатного забезпечити у суспільстві легітимну реалізацію його індивідуальних інтересів, а з іншого – застосовується суспільством як засіб цілеспрямованого зустрічного впливу на поведінку такого суб'єкта з метою реалізації та захисту інтересів усіх інших соціальних діячів. Коротко можна сказати, що правова суб'єктність – це фрагмент об'єктивного права, що став атрибутом соціального суб'єкта. Наявність у останнього правової суб'єктності означає, що такий соціальний суб'єкт є суб'єктом права. Відповідно категорію «правова суб'єктність», на нашу думку, позначається правовий зміст вольової та персоніфікованої форми, якою постає кожен соціальний суб'єкт.

9. Реальна правова суб'єктність завжди конкретна. Враховуючи те, що об'єктивне право перебуває у процесі постійної еволюції та практично необмежене у своїх виявах, жоден суб'єкт права не може охопити своєю правосуб'єктністю весь його обсяг. Поряд з цим, теоретичні віддзеркалення правової суб'єктності, здобуті юридичною наукою в процесі її поступального руху від абстрактного до конкретного, дають різнорівнені зрізи фундаментального зв'язку права та його суб'єкта. Саме тому правосуб'єктність в юридичній науці тривалий час сприймалася як абстрактна здатність суб'єкта до тих чи інших аспектів права або ж до права загалом, тобто фіксувався лише найбільш очевидний та абстрактний зв'язок соціального суб'єкта й об'єктивного права. Змістовне поглиблення теоретичної картини правової суб'єктності передбачає пізнання конкретних аспектів її функціонування, по-перше, у статиці властивої правосуб'єктності якісної ідентичності та загальної структурної визначеності, по-друге, у динаміці еволюції її родових та видових об'єктивацій, а також змін на рівні одиничних втілень.

10. Правова суб'єктність є одночасно і можливістю, і дійсністю об'єктивного права для соціального суб'єкта, оскільки присутня у всіх часових станах його правової поведінки. Вона – ідеальна за способом буття сукупність правових опцій суб'єкта як поточної константи їх обсягу і змісту, заданих об'єктивним правом, включаючи права, обов'язки та відповідальність суб'єкта права. У площині реального правового

життя, тобто тоді, коли носій правосуб'єктності діє у статусі учасника правових відносин, енергія правосуб'єктності не втрачається, поза межами реальних правовідносин потенціал правової суб'єктності не стає потужнішим, тобто суб'єктом права він не може бути накопичений чи «зкономлений».

11. Для подолання диспропорцій у співвідношенні обсягів абстрактного та конкретного знання, здобутого у сфері пізнання явища правосуб'єктності, теорія права повинна стати більш конкретною, вийти за межі виключно абстрактних постулатів та збагатити свій пізнавальний арсенал новими поняттями або наповнити оновленим, реальним змістом уже наявні поняття. Основне завдання – на загальнотеоретичному рівні пізнання права осмислити ті явища, які у філософії прийнято позначати категоріями «особливе» та «одиничне», з точки зору розгортання на їх рівні загальних закономірностей права, або навпаки, відслідкувати, як з одиничного через особливе ці закономірності виникають, реалізуються та еволюціонують.

12. Для досягнення поставленої мети – максимально повно розкрити гносеологічний потенціал категорії «правова суб'єктність» щодо юридичної науки загалом – підходи, сформовані у процесі проведення теоретичних досліджень явища правової суб'єктності за допомогою категоріально-понятійних апаратів галузевої науки (цивілістики, господарсько-правової доктрини, адміністративістики тощо), були автором критично переосмислені, позбавлені галузевої обмеженості та розвинуті у тій частині, яка уможливує їх здатність бути методологічним інструментарієм загальнотеоретичного масштабу. Так, загальнотеоретичне значення мають, з одного боку, ідея про ключове значення правоздатності, що походить із цивілістики та підтримується доктриною інших галузей приватного права, а з іншого боку – ідея про деліктоздатність як самостійний структурний елемент правосуб'єктності, що дістала розвиток переважно у доктринах галузей публічного права.

13. Категорію правосуб'єктності слід сприймати як самодостатню теоретичну сутність із власним змістом. Це означає, що категорія «правова суб'єктність» має позбутися ознак вторинності, набутих нею у контекстах «теорії суб'єкта права», «теорії учасника правовідносин», «теорії правового статусу» тощо, спрямованих на розкриття своїх виокремлених предметів дослідження. Категорія «правова суб'єктність»

як самостійний предмет наукового вивчення у своїй цілісності відображає активний, динамічний та багатогранний вплив об'єктивного права на соціальних суб'єктів (які в результаті цього стають суб'єктами права загалом і конкретно, учасниками реальних правовідносин, носіями різноманітних правових статусів тощо). Таким чином, оригінальність і самоцінність категорії «правова суб'єктність» зумовлюють її здатність бути ефективним засобом теоретичного пізнання відповідного явища права у всіх секторах його локалізації, включаючи галузеві сфери.

14. Структура правової суб'єктності є принципово трьохелементною та включає правоздатність, деліктоздатність і дієздатність. Перших два елементи характеризують «об'єктивний» аспект явища правової суб'єктності (розкриваючи диспозиції та санкції норм об'єктивного права, які застосовуються до суб'єкта права), дієздатність – виокремлює «суб'єкту» складову (позначаючи особливості абстрактного чи конкретного соціального суб'єкта як носія правового ресурсу). Дослідження дієздатності виявляє встановлені засобами права вимоги до соціального суб'єкта як суб'єкта права (наприклад, вік та стан психічного здоров'я для фізичних осіб, організаційно-правова форма і система органів управління для юридичної особи, обов'язкові характеристики органів місцевого самоврядування територіальної громади, специфічні організаційні ознаки держави та її органів як суб'єктів права тощо).

15. Розуміння тотожної у собі природи та об'єктивно зумовленої структури правової суб'єктності, відображеної у складових елементах відповідної категорії, дає змогу конкретизувати знання про дане явище шляхом дослідження його із застосуванням категоріально-понятійного інструментарію загальної теорії права, який за необхідності доповнюється новими поняттями. Пізнати правосуб'єктність на різних рівнях її особливого буття – родів, видів, різновидів та, в певних ситуаціях, певних поодиноких виявів цього феномена, які не є масовими, однак набули сталої визначеності, означає описати специфіку тріади її структурних елементів, яка може виявлятися у зміні конфігурації внутрішніх зв'язків правоздатності, деліктоздатності та дієздатності, у нових властивостях цих структурних елементів, у актуалізації їх раніше неочевидних аспектів чи у вигляді оновлення міри і способу їх взаємного впливу тощо.

16. Запропоновані в даному дослідженні визначення категорії «правова суб'єктність» та понять, що конкретизують цю категорію («правоздатність», «деліктоздатність», «дієздатність»), спрямовані на позбавлення їх, а також низки інших, пов'язаних із ними абстракцій загальнотеоретичного рівня, від елемента галузевих візій, некритично відтворених у їх змісті, насамперед цивілістичних. У певний історичний період цивілістика відіграла роль головного теоретичного та прикладного джерела для становлення концепції правової суб'єктності. Нині категоріальний статус цієї абстракції, визначальної для юридичної науки загалом, вимагає її звільнення від специфічно галузевих аспектів, яким помилково був наданий статус загальнотеоретичних узагальнень.

17. Досягти дійсно наукового знання неможливо без індуктивного руху пізнавального процесу, який створює базу для появи нових дедуктивних концептів. У випадку із правовою суб'єктністю йдеться про створення та використання абстракцій, що дають змогу збагатити загальну теорію права без її вторгнення у предметні поля галузевих доктрин. Нові поняття, які конкретизують категорію «правова суб'єктність», формулюються шляхом ідентифікації родів та, в деяких випадках, видів і різновидів цього правового явища.

18. Поняття «універсальна правосуб'єктність», «спеціальна правосуб'єктність» та «виключна правосуб'єктність» утворюють класифікаційний ланцюжок, сформований виходячи з міри диспозитивності, передбаченої законом для волевиявлення та діяльності суб'єкта права. Універсальну правову суб'єктність можна умовно назвати максимально диспозитивною, позаяк об'єктивне право надає їй носію в межах певного свого сегменту (сукупності галузей, окремої галузі чи навіть підгалузі) максимальний простір для вияву та реалізації його легітимної волі.

Спеціальна правова суб'єктність має місце тоді, коли особа чи інший суб'єкт права володіє значною, однак істотно обмеженою об'єктивним правом можливістю виявити та реалізувати свою волю у правовому житті.

Виключна правова суб'єктність є мінімально диспозитивною та передбачає, що поле волевиявлення наділеного нею суб'єкта права імперативно та максимальною мірою обмежується нормами об'єктив-

ного права. Водночас зміст виключної правосуб'єктності поглиблюється за рахунок диференціації, деталізації та ускладнення правових опцій, дозволених правом її носію.

19. Завершена правосуб'єктність є цілісною за формою і характеризується наявністю в суб'єкта права усіх та повністю «вибудованих» законом і певною мірою самим суб'єктом права структурних елементів (правоздатності, деліктоздатності та дієздатності), незавершена – повністю чи певною мірою позбавлена хоча б одного із цих атрибутів юридично чи фактично. Завершена правова суб'єктність властива особам, інші утворення наділені її незавершеним родом, тобто є або частково правосуб'єктними (наприклад, територіальна громада), або володіють ще слабшою «фрагментарною» правосуб'єктністю у вигляді розрізненого поєднання її окремих ознак (наприклад, сім'я).

20. Поняття «унітарна (єдина) правова суб'єктність» та «комплексна (розділена) правова суб'єктність» позначають цілісні й водночас полярні об'єктивації правосуб'єктності, коли перша має своїм носієм одного суб'єкта права, а друга – двох і більше. Відповідно комплексна правосуб'єктність формується шляхом легітимного заповнення прогалін у структурі та/або змісті правосуб'єктності, наявної у суб'єкта права, частинами правосуб'єктності інших персон. Залежно від масштабу долучення потенціалу однієї правосуб'єктності до іншої можна виділити:

а) структурно спрямований вид комплексної правової суб'єктності, який виникає шляхом подолання прогаліни у структурній повноті правосуб'єктності (наприклад, опіка чи піклування над повністю чи частково недієздатними фізичними особами);

б) функціонально спрямований вид комплексної правової суб'єктності, що формується суб'єктом права шляхом залучення до змісту своєї правосуб'єктності обсягу прав, обов'язків та засобів покладання і несення відповідальності, наявного у зазвичай виключній правосуб'єктності інших персон (наприклад, у такий спосіб доповнюється правосуб'єктність клієнтів професійних учасників фондового ринку з метою їх участі у правовідносинах з обігу цінних паперів);

в) практично спрямований вид комплексної правової суб'єктності, котрий забезпечує подолання суб'єктами права географічних,

часових та інших фактичних перешкод у реалізації їх власного правосуб'єктного потенціалу (наприклад, на підставі договору доручення).

21. Правосуб'єктність, властива особам, є базовою й одночасно відносно автономною одиницею багатьох складніших правосуб'єктних систем. Вона дає приклад такого роду правової суб'єктності, який умовно можна назвати простою правосуб'єктністю, а її видами, відповідно, є правосуб'єктність фізичної особи та правосуб'єктність юридичної особи. Складна правосуб'єктність існує у вигляді переважно субординованої чи переважно скоординованої системи із декількох правосуб'єктностей (перше характерне, наприклад, для правової суб'єктності держави, друге – територіальної громади чи народу).

22. Поняття «публічна правосуб'єктність», «приватна правосуб'єктність», «приватно-публічна правосуб'єктність» та «публічно-приватна правосуб'єктність» позначають ті роди правової суб'єктності, що виділяються залежно від їх змісту, в якому має місце різна міра співвідношення/домінування приватного чи публічного інтересу, волі, мети. При цьому якщо перших три роди правової суб'єктності досягли у своєму становленні інституційного рівня правового функціонування (виділилися у складі відповідних галузей права, а також галузевого законодавства, науки та практики), то публічно-приватна правова суб'єктність виявляється фрагментарно, постаючи лише як індикатор певної, однак стійкої тенденції до проникнення приватно-правового принципу в сферу публічного права. Відбувається це, зокрема, шляхом надання публічній правосуб'єктності приватно-правової форми функціонування (як це має місце, наприклад, у інститутах нотаріату, виконання судових рішень, третейського судочинства – в Україні раніше тільки державних, а нині також приватних), або у ситуаціях реалізації органами державної влади публічних функцій у форматі, виробленому для комунікації приватно-правових суб'єктів (наприклад, здійснення владного адміністрування шляхом надання послуги) тощо.

23. Поняттям «публічна правова суб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного публічного права наділені народ, територіальні громади та інші значні соціальні спільноти, а також ті самостійні суб'єкти права, які за допомогою влади чи шляхом легітимного впливу на її носіїв реалізують

та/чи захищають публічні інтереси (державна, її органи, органи місцевого самоврядування, відповідні інститути громадянського суспільства, включаючи політичні партії).

Публічною правосуб'єктністю володіють також ті індивідуальні суб'єкти права, які позбавлені владної компетенції, включаючи фізичних осіб та юридичних осіб усіх форм власності. Однак вони є переважно реципієнтами, а не продуцентами публічного впливу. В сфері їх публічної правоздатності домінують імперативні обов'язки, а властива їм публічна деліктоздатність функціонує як здатність саме нести, а не покласти публічно-правову відповідальність.

24. Поняттям «приватна правосуб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким об'єктивне право наділяє соціальних суб'єктів з метою збереження та розвитку їх самобутності через реалізацію та/чи захист ними у межах чинного правопорядку своїх персональних інтересів, а саме: фізичних осіб, юридичних осіб та їх частково правосуб'єктні об'єднання. У структурі приватно-правової суб'єктності домінує диспозитивно організована правоздатність, а власна чи залучена дієздатність суб'єктів приватного права має забезпечити реалізацію їх правоздатності. Деліктоздатність суб'єктів приватного права спрямована переважно на відшкодування майнової та моральної шкоди приватно-правовим суб'єктам за рахунок ресурсів правопорушника. Активна сторона деліктоздатності суб'єктів приватного права зазвичай є ослабленою, оскільки вона, як і приватна правосуб'єктність загалом, функціонує у диспозитивному форматі, тобто реалізується за вільним розсудом кожного окремого суб'єкта приватного права.

25. Поняття «приватно-публічна правова суб'єктність» є теоретичним відображенням специфічного роду правової суб'єктності, властивого фізичним особам, юридичним особам та їх різноманітним частково правосуб'єктним об'єднанням, які у межах чинного правопорядку та за рахунок публічних ресурсів реалізують свої персональні інтереси. При цьому в сучасних вітчизняних доктринах приватно-публічних галузей права та у відповідному галузевому законодавстві існує тенденція застосовувати публічно-правове за походженням поняття «компетенція» на тлі відсутності спроб належно дослідити глибину його фундаментальних зв'язків із поняттями «правоздатність» і «дієздатність» як із обов'язковими елементами категорії «правова

суб'єктність». У свою чергу, поняття «деліктоздатність», незважаючи на значущість його методологічного потенціалу, в доктринах приватно-публічного права не отримало адекватного визнання та дослідження.

26. Галузева правова суб'єктність є тим видовим втіленням публічної, приватної чи приватно-публічної правової суб'єктності, чії структурні, функціональні та суб'єктні особливості визначаються множиною норм, що утворюють конкретну галузь права. Відповідно поняттям «галузева правова суб'єктність» позначається завершений у своєму становленні особливий вид правової суб'єктності, що закономірно виникає як атрибут суб'єкта галузі права та еволюціонує у відповідь на потреби суспільної практики. Більш спеціальні різновиди галузевої правосуб'єктності, незважаючи на специфіку та певною мірою всупереч їй, утримуються у межах видової галузевої визначеності.

27. Правосуб'єктності властива наскрізна змінність, яка, проте, по-різному виявляє себе на кожному із рівнів об'єктивізації цього явища права. На рівні загального та особливого зміни відбуваються шляхом повільної, однак постійної еволюції правової суб'єктності. Індивідуальні конфігурації правової суб'єктності, тобто вияви на рівні одиничного, характеризуються швидкою динамікою в черговості етапів виникнення, розвитку, функціонування та припинення правової суб'єктності особи чи іншого правосуб'єктного утворення, а також внутрішніми коливаннями обсягу правосуб'єктності у межах кожного окремо виділеного етапу (внаслідок постійних змін норм об'єктивного права, адміністративного впливу на обсяг правоздатності та деліктоздатності персони, посилення чи ослаблення стану її дієздатності з внутрішніх причин тощо).

28. Пізнання загальною теорією права явища правової суб'єктності в аспекті її змінної природи вимагає розширення понятійного арсеналу цієї науки, зокрема шляхом створення та розвитку нових понять. Так, поняттями «недостатня правосуб'єктність», «достатня правосуб'єктність» та «надмірна правосуб'єктність» позначаються ті стани цього правового явища, що відрізняються за мірою достатності потенціалу правосуб'єктності щодо можливостей суб'єкта права задовольняти свої інтереси та/чи реалізовувати функції. Розвиток суб'єкта права, який перебуває у стані недостатньої правової суб'єктності,

стимується (наприклад, у випадку відсутності у суб'єкта господарювання потрібного йому адміністративного дозволу). Надмірна правосуб'єктність ускладнює діяльність її носія, позаяк або сприяє розпо-рошенню його ресурсів, або супроводжується посиленням публічним контролем чи ускладнює перебіг важливих внутрішніх процесів тощо. Лише достатня, або адекватна, за обсягом та змістом правова суб'єктність дає змогу суб'єкту права розвиватися, оптимально функціонувати, створювати необхідну ресурсну базу та досягати на її основі своїх цілей.

29. Абстрактний характер категорій та понять теорії права передбачає перевірку міри їх теоретичної адекватності через апробацію в конкретиці правового регулювання. Прикладне дослідження розвитку господарського законодавства (зокрема, аналіз особливостей функціонування феномена складної правосуб'єктності ПФГ, технопарків, об'єднань підприємств та холдингових груп, порівняльна характеристика їх правосуб'єктної специфіки, визначення спільних та індивідуальних рис) дає можливість виявити, що заданий законодавцем формат реалізації складної правосуб'єктності, властивий об'єднанням підприємств, приводить доктрину до хибного сприйняття їх як «складних юридичних осіб», що є принциповою помилкою, адже жодна особа не може мати у своєму складі інших осіб.

30. Загальнотеоретичні дослідження виявів феномена складної правової суб'єктності (на прикладі адміністративно-територіальних утворень і держави), суміщені із аналізом напрацювань окремих галузевих наук, уможливають висновок про те, що, зокрема, у галузевій доктрині господарського права детально розроблені питання господарської компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Однак практично відсутні наукові пошуки, спрямовані на виявлення інтегральної проекції, якою фіксувався б системний «зріз» надособової, різнорівневої і водночас складної правосуб'єктності, елементами якої є правосуб'єктності цих учасників господарських та інших правовідносин. Йдеться про так звану «територіальну правосуб'єктність» села, селища, міста, району в місті або регіону (району, області), що існує як певна ієрархічна цілісність, утворена шляхом поєднання правосуб'єктностей органів місцевого самоврядування та правосуб'єктностей відповідних територіальних громад.

Щодо держави та її органів, то інтегральна сукупність правосуб'єктностей органів державної влади утворює цілісний план складної правосуб'єктності, що властива державі власне як суб'єкту права. У свою чергу, в складній правосуб'єктності країни Україна цілісно поєднані правосуб'єктність держави Україна та правосуб'єктність Українського народу.

31. Правосуб'єктний потенціал структурної одиниці юридичної особи набувається в результаті розгортання правосуб'єктності організації загалом. Органи управління та інші внутрішні структури юридичних осіб не мають власної правосуб'єктності. Через організаційну структуру юридичної особи реалізується її персональна правосуб'єктність у всіх вимірах існування останньої. Відповідно, наявність внутрішньої сфери правосуб'єктності, якою оперують структурні елементи юридичної особи, жодним чином не створює для таких утворень статусу суб'єктів права.

Однак правосуб'єктна індивідуалізація органів управління та підрозділів юридичної особи створює основу для ефективного внутрішнього корпоративного та/чи адміністративного контролю за діяльністю утворень такого роду, а також дає змогу здійснювати зовнішнє регулювання обсягу правосуб'єктного потенціалу тих чи інших внутрішніх структурних елементів юридичної особи з метою реалізації в її діяльності актуальних публічних інтересів.

32. Створення системної теорії правової суб'єктності (у вигляді розділу загальної теорії права із відносно автономним предметом дослідження, специфічним методологічним інструментарієм та власним категоріально-понятійним апаратом) буде істотним кроком на шляху пізнання юридичною наукою тих закономірностей, що мають фундаментальне значення для правової дійсності загалом. Результати відповідних пошуків стануть надійною теоретико-методологічною основою ефективного правового регулювання сфери реальних правосуб'єктних зв'язків, а також орієнтиром для фахівців в юридичній практиці різних напрямів та спеціалізацій.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування. *Право України*. 1998. № 8. С. 8-13.
2. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 192 с.
3. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб приватного права: монографія. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2014. 126 с.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: в 2 т. Т. 1 / гол. ред. Авер'янов В.Б. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.
5. Аймедов К.В., Фучеджі В.Д. Психологічні аспекти обмеження дієздатності фізичної особи. *Чоловіче здоров'я, гендерна та психосоматична медицина*. 2016. № 1 (3). С. 88-89.
6. Аквинский Фома. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 90-114. Киев: Ника-Центр, 2010. 432 с.
7. Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за ред. В.С. Щербини. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 528 с.
8. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе. Москва: Госюриздат, 1955. 176 с.
9. Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2008. 216 с.
10. Алексеев С.С. Собрание сочинений: в 10 т. Т. 3: Проблемы теории права: курс лекций. Москва: Статут, 2010. 781 с.
11. Альошина Н.М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 23 с.
12. Андреев И.Д. Основные законы и категории материалистической диалектики. Москва: Московский рабочий, 1959. С. 219-229.
13. Андріїв В.М. Сутність і зміст правовідношення. *Форум права*. 2007. № 1. С. 4-8.
14. Андриюшкова О.А. Поняття та підстави обмеження цивільної дієздатності за законодавством України та зарубіжних країн. *Право: зб. наук. праць*. 2012. Вип. 19. С. 195-201.
15. Антология мировой философии: в 4 т. Т. 1. Философия древности и средневековья. Москва: Мысль, 1969. 576 с.
16. Антошкіна В. Теоретичні та практичні проблеми визначеності цивільно-правових понять і категорій. *Право України*. 2014. № 12. С. 112-117.
17. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 2. / ред. З.Н. Микеладзе. Москва: Мысль, 1978. 687 с.

18. Артикуленко О. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 238-242.
19. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Прес, 2004. 469 с.
20. Бабкін В.Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 56-60.
21. Бажанова-Мацьків А.І. Фінансово-промислова група як система залучення і використання внутрішніх інвестицій. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 405. С. 117-121.
22. Базилевський С.Б. Функціональні зловживання процесуальними правами в господарському процесі. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Т. 1. С. 72-81.
23. Баранов В.М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы*: матер. междунар. «круглого стола» (Черновцы, 21-23 сентября 2006 г.). Нижний Новгород: Нижегород. исслед. науч.-приклад. центр «Юридическая техника», 2007. 1456 с.
24. Баранов П.П. Позитивистское правопонимание в юридической науке, практике и повседневной жизни современной России. *Russian journal of legal studies*. 2015. № 4 (5). С. 7-14.
25. Бевелікова Н. Конфуціанство й азійська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 146-156.
26. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
27. Белькова Е.Г. О категориях «правосубъектность» и «праводеспособность». *Известия ИГЭА*. 2006. № 6. С. 55-58.
28. Бертель Ж.-Л. Общая теория права / под ред. В.И. Даниленко; пер. с фр. Москва: NOTA BENE, 2000. 576 с.
29. Бернацкий Г. Предметы познания юридической науки. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 56-64.
30. Бернюков А. М. Основні методологічні засади правової гносеології. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 18-21.
31. Бернюков А.М. Основний зміст правової герменевтики А. Кауфмана. *Юридична наука*. 2016. № 1 (55). С. 7-15.
32. Білас І.Г., Білас А.І. Трансформація загальної теорії держави і права у сучасну юриспруденцію та її функціональне призначення у формуванні праворозуміння юристів. *Наше право*. 2015. № 4. С. 5-16.
33. Бірюкова А.Г. Співвідношення приватного та публічного права: дуалістичний аспект. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 76-80.
34. Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних правовідносинах. *Приватне право і підприємництво*: зб. наук. праць. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПРн України, 2009. Вип. 8. С. 51-56.

35. Бойко І.В. Громадянин як суб'єкт адміністративно-правових відносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 1(36). С. 94-102.
36. Бойчук А.Ю. Поняття, причини і ознаки правопорушень: до онтології розуміння. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 1. С. 3-7.
37. Болотова Г. Розвиток законодавства про відповідальність держави за збитки, незаконно завдані суб'єктам господарювання. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1-2. С. 54-61.
38. Бондаренко В. Правосуб'єктність громадських об'єднань. *National law journal theory and practice*. 2015. October. С. 9-13.
39. Бондарук Т.І. Історико-правові ессе. Київ-Херсон: ФОП Гринь Д.С., 2017. 240 с.
40. Борденюк В. Поняття територіальної громади як суб'єкта цивільного права України. *Право України*. 2014. № 12. С. 189-197.
41. Борисова В. Тенденції розвитку цивільного права як галузі приватного права. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 81-92.
42. Борисова В. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність. *Вісник Академії правових наук*. 2001. № 4 (27). С. 117-130.
43. Борисова В.І. Органи управління юридичної особи як її інституційно-функціональні представники. *Право України*. 2006. № 6. С. 97-102.
44. Бородовський С.О. Правочиноздатність фізичної особи як елемент її правосуб'єктності. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 4. С. 128-133.
45. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: в 2 т. Т. 1: Договоры о займе, банковском кредите и факторинге. Договоры, направленные на создание коллективных образований. Москва: Статут, 2006. 736 с.
46. Братасюк М. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 203-210.
47. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Москва: Юриздат, 1947. 363с.
48. Братусь С.Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. *Советское государство и право*. 1949. № 8. С. 30-37.
49. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва: Госюриздат, 1950. 367 с.
50. Буряк Я.Я. Правова природа правоздатності юридичної особи. *Європейські перспективи*. 2018. № 2. С. 31-37.
51. Бутинська Р. Колектив працівників як суб'єкт колективно-трудо-вих правовідносин в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія Юридична. 2016. Вип. 63. С. 132-141.
52. Бутирська І. Відповідальність осіб, що контролюють боржника, у справі про банкрутство. *Право України*. 2018. № 6. С. 98-110.

53. Бутко П.Є. Правосуб'єктність фізичних осіб – платників податків. *Держава та регіони*. Серія Право. 2013. № 1. С. 75-78.
54. Валах В. Тестаментоздатність як складова цивільної правосуб'єктності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 36-40.
55. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права. Москва: Статут, 2003. 383 с.
56. Ватрас В. Генеза поняття «суб'єкти сімейних відносин». *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2 (13-14). С. 120-129.
57. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.
58. Веберс Я.Р. Правосуб'єктность граждан в советском гражданском и семейном праве. Рига: Зинатне, 1976. 232 с.
59. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. 2-е вид. перероб. і доп. Київ: Юридична думка, 2012. 1020 с.
60. Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений. *Советское государство и право*. 1955. № 6. С. 17-28.
61. Венедіктов С.В. Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний та зарубіжний досвід. Київ: Алерта, 2012. 368 с.
62. Верней О.Є. Особливості діяльності промислово-фінансових груп: зарубіжний досвід та українські перспективи. *Регіональна економіка*. 2008. № 3. С. 127-132.
63. Веселов М., Гайденок В., Приходько К. Правосуб'єктність учасників кримінального провадження: проблеми законодавчого врегулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 171-176.
64. Вечерова Є.М. Генезис нормативності кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. Вип. 41. Т. 2. С. 113-117.
65. Винар Л.В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2006. 19 с.
66. Виндшейд Б.Ф. Учебник пандектного права: Т. 1: Общая часть. Москва: Книга по Требованию, 2013. 375 с.
67. Винокуров А. Что же такое правовые отношения? *Советское государство*. 1933. № 1-2. С. 78-85.
68. Витрук Н.В. Избранное. Т. 2. Монографии. Коментарии. 1963-1990. Москва: РАП, 2012. 735 с.
69. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. Москва: Норма, 2008. 735 с.
70. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности: монография. Москва: Норма; ИНФРА-М, 2017. 448 с.
71. Вишновецька С.В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2009. № 1. С. 57-61.
72. Вишновецька С.В. Методологія науки трудового права: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2014. 332 с.
73. Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2008. 512 с.

74. Владимиров С. Субъект права в теории дореволюционного права России конца XIX – начала XX в. *Вопросы экономики и права*. 2013. № 4. С. 7-11.
75. Вовк В.М. Феномен «живого небіжчика» у римському праві. *Наше право*. 2013. № 7. С. 12-16.
76. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків, 2009. 224 с.
77. Возняк С. Метафізичний вимір кантівського апіорі. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 2. С. 55-63.
78. Воронюк О. Держава як суб'єкт права – юридична особа. *Університетські наукові записки*, 2008. № 4. С. 47-53.
79. Воронюк О.О. Генезис уявлень про юридичну особу як суб'єкта права. *Університетські наукові записки*. 2008. № 2. С. 75.
80. Гаджиев Г.А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. Москва: Норма; ИНФРА-М, 2013. 320 с.
81. Гарагонич О. Поняття й елементи господарської правосуб'єктності акціонерних товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 3. С. 47-53.
82. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність інвестиційного фонду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 94-98.
83. Гарагонич О.В. Припинення господарської правосуб'єктності акціонерних товариств шляхом ліквідації. *Економіка та право*. 2017. № 3 (48). С. 38-47.
84. Гарагонич О.В. Юридичний склад, що є підставою виникнення господарської правосуб'єктності при заснуванні акціонерних товариств. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12, № 1 (32). С. 21-35.
85. Гвоздик П.О. Проблемні питання реалізації права власності Українського народу на природні ресурси. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України: матер. І щорічної міжнар. наук.-практ. конф. (22 вересня 2016 року)*. Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 20-22.
86. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1970. 501 с.
87. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3-х т. Т. 2. Москва: Мысль, 1971. 248 с.
88. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1972. 371 с.
89. Гегель Г.В.Ф. Английский билль о реформе 1831 г. *Политические произведения*. Москва: Наука, 1978. 439 с.
90. Гегель Г.Ф.В. Философия права / пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
91. Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. 452 с.
92. Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 2. Философия природы. Москва: Мысль, 1975. 695 с.
93. Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. Москва: Мысль, 1977. 471 с.

94. Гелецька І.О. Представництво без повноважень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 155-159.
95. Гентош Р.Є. Диспозитивність у правовому регулюванні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 16 с.
96. Гетьманцева Н.Д. Становлення і розвиток трудового права як прояв єдності приватних і публічних засад. *Юридична Україна*. 2018. № 1-2. С. 66-73.
97. Гетьманцева Н.Д. Трудова правосуб'єктність як складна юридична конструкція. *Соціальне право*. 2017. № 1. С. 83-92.
98. Гладкий С.О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14-17.
99. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения: в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов / пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. 731 с.
100. Головченко В., Головченко О. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи. *Право України*. 2009. № 5. С. 82-87.
101. Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 304 с.
102. Горбачова О.О. Особливості правосуб'єктності недержавного пенсійного фонду в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 190-194.
103. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
104. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Предисловие / пер. с франц., приложение В.Н. Захватаев. Киев: Алерта, 2016. 1156 с.
105. Гражданское право Украины: Учебник для вузов системы МВД Украины: в 2-х ч. Ч. 1 / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Харьков: Ун-т внутр. дел; Основа, 1996. 440 с.
106. Гражданское право: учебник: в 4 т. Т. 1: Общая часть / под ред. Е.А. Суханова. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 720 с.
107. Гревцов Ю. Методологічні проблеми пізнання відповідальності суб'єкта права. *Право України*. 2014. № 1. С. 187-194.
108. Грінь А. Дискреція як особливий елемент повноважень органів виконавчої влади. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 97-100.
109. Гроций Г. О праве войны и мира. Книга первая. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Grozyiy_Kn1.pdf.
110. Грудницкая С. Хозяйственная правосубъектность украинского народа, территориальных громад и разграничение полномочий. *Город, регион, государство: проблемы распределения полномочий*: сб. науч. тр. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007. С. 123-136.
111. Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: монография. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2011. 428 с.

112. Грудницька С. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії. *Право України*. 2008. № 8. С. 74–80.
113. Грудницька С.М. Господарська правосуб'єктність: проблема визначення сутності та поняття. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 65–69.
114. Грудницька С. М. Правовий статус об'єднань підприємств у промисловості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 1997. 24 с.
115. Грудницька С.М., Шеремет О.С. Щодо гармонізації законодавства України про повні товариства й об'єднання підприємств із законодавством ЄС. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 3–6.
116. Грудницька С. Окремі питання концептуальних засад державного управління економікою в умовах регіоналізації суспільних відносин. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.Л. Дідоренка*. 2015. № 3. С. 187–196.
117. Гудима Д. Сучасні тенденції в інтерпретації поняття «суб'єкт права» *Антропологія права: філософський та юридичний виміри*. матер. міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4–5 грудня 2009 р.). С. 66–87.
118. Гуняк О.Я. Приватний і публічний інтереси у праві: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 16 с.
119. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
120. Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності: республ. міжвідомч. наук. зб.* Харків, 2002. Вип. 55. С. 53–60.
121. Дашковська О.О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 21–24. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5223/1/Dashkovska_21_24.pdf.
122. Делінський О.А. Міжнародна суб'єктність: концептуальні підходи до визначення та розуміння. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 496–504.
123. Денисова А.В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду: науковий підхід до характеристики. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 143–147.
124. Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 20 с.
125. Дергільова О.Г. Сучасне право та його розуміння, крізь призму верховенства права та співвідношення права і закону. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 76–83.
126. Державна влада та її поділ: до перспектив виділення нетипових гілок влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2014. № 29 (1). С. 96–100.

127. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.
128. Десницький С.Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании Императорского Московского университета ... говоренное... июня 30 дня 1768 года. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.
129. Джабраїлов Р. Територіальна громада міста та місто у сфері господарювання. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Економіка і право. 2008. Вип. 2. С. 386-394.
130. Джабраїлов Р.А. Господарська правосуб'єктність міста: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2011. 31 с.
131. Джафарова М.В. Структурні елементи адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 2. С. 32-35.
132. Джемс В. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии / пер. с англ. П. Юшкевича. Санкт-Петербург: Шиповникъ, 1910. 244 с.
133. Дигесты Юстиниана / пер. с лат.; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. 584 с.
134. Діткевич І.І. Поняття «адміністративна процесуальна правосуб'єктність»: проблеми дефініції. *Право і безпека*. 2010. № 4. С. 131-136.
135. Дмитрієв А.І. Правосуб'єктність. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [голова редкол. Ю.С. Шемшученко]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П-С. 2003. С. 50.
136. Добрянський С.П. Вплив Загальної декларації прав людини на формування фундаментальних правозахисних актів Європейського Союзу. *Право України*. 2018. № 9: Основоположні людські права: першоджерело та їх міжнародне закріплення (до 70-річчя Загальної декларації прав людини). С. 140-150.
137. Довгерт А.С. Система приватного права між минулим та майбутнім. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 64-67.
138. Домбровська А.В. Правові форми партнерських відносин в Україні. Харків, 2015. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/40322/1/198-199.pdf>.
139. Донець А.А. Міжнародна правосуб'єктність суб'єктів федерації в Європейському Союзі (на прикладі ФРН): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2017. 20 с.
140. Донченко О.П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 45-50.
141. Донченко О.П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 18 с.
142. Достдар Р.М. Правосуб'єктність (правова здатність) фізичної особи у приватноправових відносинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 91-93.

143. Древнекитайская философия. Собрание текстов: в 2 т. Т. I. Москва: Мысль, 1972. 363 с.
144. Дунас О.І. Особливості правосуб'єктності європейського центрального банку. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 115 (ч. II). С. 71-76.
145. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. 957 с.
146. Дюги Л. Общие преобразования гражданского права со времени кодекса Наполеона / пер. с франц. М.М. Сиверс, под ред. А.Г. Гойхбарга. Москва: Госиздат, 1919. 110 с.
147. Ельяшевич В.Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота: в 2 т. Т. 1. Москва: Статут, 2007. 492 с.
148. Євграфова Є.П. Об'єктивність права. Проблеми теорії і реальність: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2014. 414 с.
149. Єрофеєнко Л.В. Трудова правосуб'єктність як елемент правового статусу працівника. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2015. № 15. Т. 1. С. 126-128.
150. Жигалкін І. До визначення правового статусу керівника юридичної особи як її органу і як працівника. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4. С. 105-113.
151. Жила О. Історія та розвиток доктрини про наслідки порушення зобов'язань – від Стародавнього Риму до сучасності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 67-76.
152. Жилінкова І. Поняття сім'ї в праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 247-251.
153. Завальнюк В.В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 293-298.
154. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
155. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юрид. вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
156. Загальна теорія права: підручник/ за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
157. Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 688 с.
158. Закони Ману. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1998. Т. 1. С. 48-54.
159. Заморська Л.І. Галузь права як вираз правової нормативності: теоретико-правовий зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 10-21.

160. Зарічний О.А. Участь громадськості у здійсненні політичної влади: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 226 с.
161. Зауваження Головного юридичного управління до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо консолідації функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» від 08.11.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56124.
162. Захарченко А.М. Управління об'єктами державної власності (господарсько-правові аспекти): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2017. 536 с.
163. Захарченко А. Щодо участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері господарювання. *Правничий часопис Донецького університету*. 2007. № 2 (18). С. 43-48.
164. Зварич Р.В. Правове регулювання правосуб'єктності осіб у рабовласницькому праві доантичного періоду. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2017. № 3 (15). С. 44-48.
165. Зеліско А.В. Зміст правосуб'єктності підприємницьких юридичних осіб приватного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 4. С. 19-24.
166. Знаменський Г. Господарське право України: сучасний стан та перспективи. *Юридична Україна*. 2015. № 10-12. С. 91-97.
167. Зубар В.М. Деякі аспекти правосуб'єктності юридичних осіб публічного права. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 33. С. 32-35.
168. Зубар В.М. Юридичні особи публічного права як учасники цивільних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2008. № 43. С. 33-36.
169. Зубрицька О. Адміністративна дієздатність особи як індивідуального суб'єкта адміністративного права. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 36-42.
170. Илларионова Т.И. Структура гражданской правосубъектности. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности*: сб. науч. ст. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 54-65.
171. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. Москва: РОССПЭН, 1997. С.464 с.
172. Институции Юстиниана / ред. Кофанов Л.Л. Москва: Зерцало, 1998. 400 с.
173. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. Москва: Госюриздат, 1961. 381 с.
174. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». 3-е изд., испр. Москва: Статут, 2009. 782 с.
175. Ібрагімова Н.В. Правовий статус холдингів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2015. 217 с.

176. Іванов С.О. До питання про обсяг цивільної правоздатності (підприємницьких) юридичних осіб приватного права: порівняльний досвід законодавства іноземних держав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 88-92.
177. Іванов С.О. Доктрина *ultra vires* в діяльності юридичних осіб публічного права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 303-210.
178. Іванський А.І. Система фінансових санкцій по законодавству України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. 7. 328 с.
179. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2009. 216 с.
180. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2016. 18 с.
181. Каменська Н.П. Суб'єкти адміністративного права: аналітичні роздуми до дискусії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 68-71.
182. Кант І. Сочинения: в 8 т. Т. 3. Москва: Чоро, 1994. 740 с.
183. Кант І. Трактаты и письма. Москва: Наука, 1980. 709 с.
184. Карева М.П., Кечецьян С.Ф., Федосєєв А.С., Федькин Г.И. Теория государства и права. Москва: Гос. изд-во юрид. лит. 1955. 460 с.
185. Карева Ю.В. Гражданско-правовой статус публичных образований. *Юрист*. 2003. № 5. С. 20-29.
186. Кацюба К.В. До питання про цивільну правосуб'єктність непідприємницьких товариств. *Актуальні проблеми приватного права: матер. міжнар. наук.-практ. конф.* 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 304-307.
187. Качур В.О. До визначення поняття «правосуб'єктність» у теорії права. *Науковий вісник Національного ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 24-29.
188. Качур В.О. Природні умови обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 8-12.
189. Качур В.О. Співвідношення понять «*persona*», «*status*» і «*caput*» у римському праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 21-25.
190. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
191. Кечецьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 185 с.
192. Кисіль Л.Є. Публічна правосуб'єктність органів виконавчої влади України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 125-129.
193. Кистяковский И.А. Понятие субъекта прав. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 8. С. 115-127.

194. Климкин С.И. Реализация правоспособности юридического лица через его органы. *Гражданско-правовые записки: межвуз. сб. науч. трудов.* Москва: Статут, 2001. С. 158-177.
195. Ключковський Ю.Б. Критерії публічно-правової дієздатності громадянина. *Наукові записки НаУКМА.* Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 22-28.
196. Ковлер А.І. Індивід як суб'єкт міжнародного права (повернення до дискусії). *Право України.* 2013. № 1. С. 28-53.
197. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
198. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
199. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. К.: Український центр правничих студій, 2000. 336 с.
200. Козельський Я.П. Философические предложения, сочиненные надворным советником и Правительствующего Сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года. *Антологія української юридичної думки: в 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права.* Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.
201. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. № 4. С. 10-21.
202. Колесников Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємство, господарство і право.* 2018. № 7. С. 22-27.
203. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 42-46.
204. Колянковська Т. Організаційний цивільно-правовий договір: поняття та правова природа. *Юридичний вісник.* 2014. № 5. С. 182-187.
205. Кондратьев Р.І. Філософські категорії загального і особливого та їх використання у правотворчості. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2003. № 3-4. С. 7-13.
206. Конституционное право. Энцикл. словарь / сост. С.А. Авакьян. URL: <http://law.niv.ru/doc/dictionary/constitutional-law/index.htm>.
207. Конституція Автономної Республіки Крим від 21.10.1998 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 5-6. Ст. 43.
208. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
209. Корецкий В.И. Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР. Душанбе: Ирфон, 1967. 128 с.
210. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. 2-е изд. Москва: Юрайт, 2020. 352 с.
211. Корпоративне право Австрії та України: монографія / Васильєва В.А., Ковалишин О.Р., Робертсон Вікторія [та ін.]; за ред. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2015. 250 с.
212. Корчака В.М. Правосуб'єктність українського народу як особливого суб'єкта конституційно-правових відносин. *Науково-інформаційний*

- вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С.118-124.
213. Костицький М.В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16-35.
214. Костів М.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 202 с.
215. Коструба А. Компенсаційний характер юридичних фактів у механізмі припинення цивільних правових правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 68-78.
216. Костюк В.Л. Правосуб'єктність у трудовому праві: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Видавець Карпенко В.М., 2012. 464 с.
217. Костюк В.Л. Проблеми визначення правосуб'єктності у загальній теорії права. *Держава і право: зб. наук. праць*. Серія Юридичні і політичні науки. 2009. Вип. 44. С. 14-19.
218. Костюк В. Поняття та ознаки трудової правосуб'єктності трудового колективу: теоретико-правовий аспект. *Віче*. 2011. № 22. С. 19-22.
219. Косяченко К. Правосуб'єктність як передумова фінансово-правового статусу бюджетних установ. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 152-156.
220. Кочин В. Аналіз правочиноздатності у системі елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи. *Юридична Україна*. 2013. № 9. С. 48-51.
221. Кочин В.В. Категорія «особа» у приватному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 55-57.
222. Кочин В.В. Цивільно-правова таксономія юридичних осіб приватного права. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 18-24.
223. Кравець І. Ознаки господарських об'єднань як центрів господарських систем. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2011. № 88. С. 41-44.
224. Кравець І. Суб'єкти організаційно-господарських повноважень у структурі господарських систем. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. Т. 1. С. 92-97.
225. Кравченко В.В. До питання щодо законодавчого визначення статусу територіальної громади. *Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування: матеріали наук.-практ. конф.* (Харків, 4-5 грудня 2001 р.) / за ред. М.І. Панова. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 145-148.
226. Кравченко Т.А. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування: аналіз сучасних наукових досліджень в Україні. *Держава та регіони*. Серія Державне управління. 2015. № 1. С. 68-75.
227. Кравчук В. Копоративне право. *Науково-практичний коментар законодавства та судової практики*. Київ: Істина, 2005. 720 с.
228. Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2000. 20 с.

229. Кравчук В.М. Поняття конституційної правосуб'єктності. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 71-74.
230. Красавчиков О. А. Гражданские организационно-правовые отношения. *Антология уральской цивилистики. 1925–1989*: сб. ст. Москва, 2001. С. 156-165.
231. Красавчиков О.А. Гражданская правосубъектность как правовая форма. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности*: межвузовский сб. науч. трудов / отв. ред. О.А. Красавчиков. Свердловск, 1978. Вып. 62. С. 5-26.
232. Красногор О.В. Функції та повноваження Президента України. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 45 (2). С. 64-69.
233. Кривицький Ю.В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.
234. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
235. Крозье М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. Т. II: Зарубежная политическая мысль. XX в. Москва: Мысль, 1997. 830 с.
236. Кузнецов С.В., Хасимова Л.Н. Институт правосубъектности в общей теории права: основные подходы и взгляды. Пробелы в Российском законодательстве. *Юридический журнал*. 2013. № 2. С. 35-38.
237. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія та її перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вып. 2. С. 70-83.
238. Куцин А.В. Правосуб'єктність органів місцевого самоврядування в деліктних цивільних правовідносинах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 53-55.
239. Кучеренко І.М. Поняття та основні ознаки юридичної особи. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 34-37.
240. Лавренюк А.В. Субъект публичного права: единство понятия как многоаспектного явления в российской правовой системе. *Вестник ТГУ*. 2007. № 1 (45). С. 64-67.
241. Лазор В.В. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права та сторона трудових спорів. *Право України*. 2003. № 10. С. 100-104.
242. Лазор О. Публічна служба в Україні: компетенції та повноваження (Ч. II): монографія. Хмельницький: Вид-во ХГПА, 2009. 440 с.
243. Левківська В. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 97-100.
244. Лейбниц Г.В. Сочинения: в 4-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1982. 636 с.
245. Лещинська-Вьонцек Магдалена. Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 20 с.
246. Лукач І. Парадигма публічних та приватних норм у регулюванні господарських відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 43-46.

247. Лукач І.В. Правове становище холдингових компаній: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 240 с.
248. Лукашев О.А. Проблеми публічно-правової природи фінансів. *Юридична наука і практика*. 2011. № 1. С. 84-88.
249. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка. 2007. 412 с.
250. Луцький Р.П. Позитивне право в європейській правовій думці. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 24-26.
251. Луцький Р.П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 202 с.
252. Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 65-80.
253. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» у теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 8-22.
254. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Вид. 5-е, доп. Київ: Атіка, 2006. 680 с.
255. Маковська О. Правовий режим публічного права. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 4. Т. 2. С. 37-41.
256. Малишев Б.В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 4-25.
257. Малишев Б.В. Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічні дослідження: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 33 с.
258. Манзюк В. Територіальна громада як учасник господарських відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право, 2015. Вип. 31. Т. 2. С. 46-49.
259. Маринчак Є.С. Податкова правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 23. С. 39-50.
260. Маркова О.О. Співвідношення правосуб'єктності і компетенції деяких суб'єктів публічного права в договірних відносинах. *Форум права*. 2013. № 1. С. 655-661.
261. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 3. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1955. 629 с.
262. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 293 с.
263. Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. 188 с.
264. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2004. 245 с.
265. Мацелик Т.О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: монографія. Ірпінь: Вид-во Національного ун-ту держ. податкової служби України, 2013. 342 с.
266. Мацелик Т.О. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий*

- вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597. Правознавство. С. 90-94.
267. Машковська Л. Казенне підприємство: поняття, ознаки й правова природа. *Юридична Україна*. 2014. № 2. С. 57- 63.
268. Медведєва М.О. Міжнародне право та християнські цінності у сфері прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 127 (ч. II). С. 73-80.
269. Мельник М.О. Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 21 с.
270. Ментух Н.Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. *Адвокат*. 2011. № 2. С. 39-41.
271. Мережко О.О. До питання про можливість створення універсальної теорії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 180-182.
272. Меркель А. Юридическая энциклопедия / пер. Ф. К. Зейделя; под ред. В.М. Грибовского. Санкт-Петербург, 1902. 266 с.
273. Миколенко О.І. Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 58-64.
274. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. Москва: Госюриздат, 1962. 211 с.
275. Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харків: Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова, 2014. 227 с.
276. Міхно О.С. Публічні та приватні правовідносини: сутність і критерії їх розмежування. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 9. С. 12-15.
277. Мічурін Є.О. Цивілістика в сучасній юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 110-119.
278. Могілевський Л.В. Сутність поняття «норма права». *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 14-18.
279. Молчанова Ю.Ю. Муніципальне регулювання здійснення членами територіальної громади права на участь у місцевому самоврядуванні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. 20 с.
280. Монтескьє Ш. Избранные произведения. Москва: Гос. изд-во полит. лит. 1955. 800 с.
281. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. Москва: Юрайт, 2019. 170 с.
282. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. Москва: Статут, 2003. 685 с.
283. Надьон В.В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 100-109.
284. Надьон В.В. Загальна характеристика правосуб'єктності. *Актуальні проблеми приватного права: матер. міжнар. наук.-практ. конф.*, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 168-172.
285. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В.К. Мамутова. Київ, 2004. 441 с..

286. Немецкая историческая школа права. Челябинск: Социум, 2010. 528 с.
287. Нестеренко А.С. Методи фінансово-правового регулювання фінансової системи України. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 16. С. 150-158.
288. Ніколаєнко Н. Сутність поняття «соціальна солідарність» у працях Леона Дюгі та Максима Ковалевського. *Юридична Україна*. 2014. № 6. С. 14-20.
289. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 1. Київ: Аконит, 2000. 910 с.
290. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 2. Київ: Аконит, 2000. 912 с.
291. Новоселов В.И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. 217 с.
292. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 33-39.
293. Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Філологія. 2013. Вип. 32. С. 242-252.
294. Окунев І.С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права. *Держава і право*: зб. наук. праць. Серія Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 37. С. 58-65.
295. Окунев І.С. Деякі теоретико-правові питання класифікації правових статусів суб'єкта права. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 18. С. 46-53.
296. Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
297. Оніщенко Н. Функції правової аналітики: теоретичні виміри, практичні засади. *Visegard Journal on Human Rights*. 2017. № 1/2. С. 134-138.
298. Оніщенко Н.М. Держава та право: єдність, відмінності та протиріччя. *Держава і право*: зб. наук. праць. 2009. Вип. 45. С. 3-8.
299. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
300. Оніщик Ю.В. До питання про момент виникнення, зміни та припинення податкової правосуб'єктності організації – платника податку. *Адвокат*. 2009. № 1 (100). С. 16-19.
301. Орвелл Дж. 1984: роман / пер. з англ. В. Шовкун; Жупанський О. Влада: вчора, сьогодні – навічно. Київ: Вид-во Жупанського, 2018. 312 с.
302. Орлова І. Участь держави у господарських зобов'язаннях. *Держава та регіони*. Серія Право, 2014. № 2. С. 66-73.
303. Осадчук К.О. Державна влада та її поділ: до перспектив виділення нетипових гілок влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2014. Вип. 29 (1). С. 100.
304. Павлинко Н. Перспективи розвитку ПФГ в економіці України. *Вісник НТУ «ХПІ»*: зб. наук. праць 2010. № 64. С. 21-24.

305. Павлович-Сенета Я. Місто у системі територіального устрою України: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 205-216.
306. Панасюк О. До питання про співвідношення понять «повноваження» та «компетенція» суду в кримінальному провадженні. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 282-290.
307. Панкевич О.З. Колективні людські права: деякі філософсько-правові та загальнотеоретичні аспекти (до ювілею Загальної декларації прав людини). *Право України*. 2018. № 9. С. 124-139.
308. Панов М.І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50-60.
309. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2003. № 2-3 (33-34). С. 54-67.
310. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95-98.
311. Парасюк В.М., Парасюк М.В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 139-145.
312. Паращук Л.Г. Принципи та цінності цивільного права. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2011. № 1. С. 62-65.
313. Пасальський М.М. Правовий статус і правосуб'єктність держави: дискусійні питання теорії і практики. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 26-31.
314. Пасальський М.М. Особливості реалізації правосуб'єктності української держави у ХХ ст. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 205-219.
315. Пасічник А.В. Дефініції юридичної особи в адміністративному праві. *Правові відносини: проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць. Матер. ІV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 лист. 2013 р.) / за заг. ред. В.П. Нагребельного, Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2013. 264 с.
316. Пасічник А.В. Підстави обмеження адміністративної дієздатності юридичних осіб. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 2 (13). С. 39-44.
317. Пасічник А.В. Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 142-145.
318. Пасічник А.В. Щодо визначення поняття адміністративної деліктоздатності. *Юридична Україна*. 2009. № 11-12. С. 41-46.
319. Первомайський О.О. Окремі питання участі територіальної громади у цивільних правовідносинах. *Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 69-71.
320. Первомайський О.О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 200 с.

321. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 ч. Ч. 1. Москва: Юрайт, 2019. 237 с.
322. Петренко В.С. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 455-464.
323. Петрина В. Організаційно-правові форми об'єднань підприємств: порівняльний аналіз. *National law journal theory and practice*. 2014. June. С. 134-141.
324. Петров В. Особливості цивільної правосуб'єктності юридичних осіб: окремі аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 205-208.
325. Печений О.П. До питання про місце юридичних осіб публічного права в системі юридичних осіб. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 30. С. 62-69.
326. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1994. 654 с.
327. Платон. Собрание починений: в 4 т. Т. 4. Москва: Мысль, 1994. 830 с.
328. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
329. Погребняк С.П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 12. С. 3-17.
330. Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
331. Поєдинок В.В. Окремі проблеми правового становища суб'єктів господарювання державного сектора економіки. *Право України*. 2018. № 6. С. 57-70.
332. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. 353 с.
333. Попадинець Г. Господарський договір в системі господарського права: поняття, правова природа та ознаки. *Право.ua*. 2015. № 2. С. 136-141.
334. Попова С. Поняття та ознаки особистих немайнових прав юридичних осіб: питання теорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 64-68.
335. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.05.2019 р. по справі № 904/10132/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81935348>.
336. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 р. по справі № 522/7909/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74963752>.
337. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.03.2018 р. по справі № 2-7615/10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73438160>.
338. Постанова Верховного Суду України у справі № 6-147цс17 від 13.03.2017 р. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravo-vipozicii/su/6-147cs17>.
339. Постанова Верховного Суду України у справі № 910/15151/17 від 14.08.2018 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76025817>.

340. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Харків: Право, 2008. 640 с.
341. Правові проблеми створення та діяльності промислово-фінансових груп в Україні: монографія / за ред. М.К. Галянтича. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, 2005. 224 с.
342. Правосуб'єктність: общетеоретический, отраслевой и международно-правовой анализ: сб. матер. к XII Ежегодным научным чтениям памяти профессора С.Н. Братуся / В.Ф. Яковлев, Т.Я. Хабриева, В.К. Андреев и др. Москва: Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации; Статут, 2017. 434 с.
343. Прилуцький Р. Основні теорії юридичної особи та їх вплив на розвиток організаційних форм суб'єктів господарювання. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 35-49.
344. Примак В.Д. Деліктоздатність як елемент змісту цивільної правосуб'єктності юридичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 98-104.
345. Присухін С.І. Філософія права: об'єкт, предмет і функції. *Юридична наука*. 2013. № 7. С. 97-103.
346. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
347. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384.
348. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.
349. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
350. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012 р. № 4901-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 17. Ст. 158.
351. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.
352. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263.
353. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.
354. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
355. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 29. Ст. 377.

356. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 р. № 5080-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 29. Ст. 337.
357. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
358. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47-48. Ст. 372.
359. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 29. Ст. 535.
360. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 30. Ст. 238.
361. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999 р. № 991-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. Ст. 363.
362. Про угоди про розподіл продукції: Закон України від 14.09.1999 р. № 1039-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 44. Ст. 391.
363. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. Ст. 456.
364. Про утворення Державної податкової служби України та Державної митної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1200. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 8.
365. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.
366. Про Фонд державного майна України: Закон України від 09.12.2011 р. № 4107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 28. Ст. 311.
367. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 34. Ст. 291.
368. Проценко М.В. Абстрактне і конкретне на емпіричному рівні наукового пізнання. *Світогляд - Філософія - Релігія*: зб. наук. праць. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. Вип. 2. С. 105-114.
369. Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60-63.
370. Пундор Ю.О. Категорія «суб'єкт права» у теорії права та особливості її застосування у галузевому праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.
371. Пундор Ю.О. Про необхідність вдосконалення у теорії права класифікації суб'єктів права з урахуванням потреб галузевих теорій (на прикладі теорії господарського права). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 49-52.
372. Пундор Ю.О. Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2012. Вип. 12. С. 10-16.

373. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 9-22.
374. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-е. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
375. Рабінович П.М. Приватне і публічне право як діалектична єдність. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. Х регіональної наук.-практ. конф. 5-6 лютого 2004 р. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2004. 530 с.
376. Рабінович П.М. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 103-123.
377. Рабінович П.М. Філософія права: навч. посіб.: в 5 ч. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1-2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
378. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2010. 576 с.
379. Рєзнікова В.В. Правове регулювання спільної господарської діяльності в Україні: навч. посіб. Київ: Центр учбової літ., 2007. 280 с.
380. Рєзнікова В.В., Россильна О.В. Представництво органом юридичної особи її інтересів у господарському процесі. *Вісник господарського судочинства*. 2016. № 1. С. 153-161.
381. Рікер П. Право і справедливість / пер. із фр. Київ: Дух і літера, 2002. 216 с.
382. Романюк Є.О. Правова нормативність та правовідносини як її носії. *Правові відносини: проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 лист. 2013 р.) / за заг. ред. В.П. Нагребельного, Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2013. 264 с.
383. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица. *Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика*: матер. VIII междунар. науч.-теор. конф. Санкт-Петербург, 14-15 декабря 2007 г.: в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург, 2007. С. 3-11.
384. Рубанчук Г.С. Недолік цивільної дієздатності фізичної особи: поняття, види. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 Економіка і право. 2014. Вип. 26. С. 154-161.
385. Руденко М.П. Господарсько-правовий статус структурних підрозділів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2015. № 18. Т. 2. С. 57-60.
386. Рудик Ю.В. Традиційні парадигми соціального призначення права в цивілізаціях Давнього Сходу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С. 45-50.
387. Русанова С.Ю. Гарантії прав територіальної громади: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. 18 с.

388. Савайда О.І. Енциклопедія права в системі юридичних наук: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2011. 197 с.
389. Савченко С.В. Співвідношення приватних та публічних інтересів: досвід України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 520-528.
390. Сальніков С.З. Розуміння суб'єктності в контексті формування і розвитку громадянського суспільства. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матер. наук.-практ. конф.*, 14-18 березня 2016 р. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 91-92.
391. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Юридичні науки. 2011. № 87. С. 59-63.
392. Самілик Л.О., Корбут Л.П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89-93.
393. Сандул Я.М. Виконавчі органи місцевих рад як суб'єкти адміністративного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2015. 22 с.
394. Санжарук Т.О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 91-95.
395. Серих О.В. Класифікація джерел корпоративного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 1. С. 96-99.
396. Сидор М.Я. Щодо визначення фізичних осіб як суб'єктів адміністративного права та обсягу їхньої дієздатності і правоздатності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія Юридична. 2013. Вип. 3. С. 276-282.
397. Сильченко Н.В. Зарождение первичных закономерностей нормативного регулирования общественных отношений. *Государство и право: теория и практика*. Вып. 3. Калининград: Изд-во КГУ, 2004. С. 22-35.
398. Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва: Статут, 2002. 638 с.
399. Сібільов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 66-74.
400. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
401. Січевлюк В.А. До питання про розуміння категорії «правова суб'єктність» у юридичній науці. *Держава і право: зб. наук. праць*. Серія Юридичні науки. 2018. Вип. 79. С. 46-58.
402. Січевлюк В. Співвідношення категорій «правовий статус» та «правова суб'єктність». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5 (vol. 3). С. 140-144.
403. Січевлюк В.А. «Правова суб'єктність»: категорія, поняття, термін чи дефініція теорії права? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 12. С. 24-29.

404. Січевлюк В.А. Банківське право України (курс лекцій): навч. посіб. Київ: УІРФР, 2015. 524 с.
405. Січевлюк В.А. Господарське право України: навч. посіб. Київ: УІРФР, 2010. 474 с.
406. Січевлюк В.А. Динаміка індивідуальної правосуб'єктності як предмет пізнання загальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2018. Вип. № 51. С. 41-48.
407. Січевлюк В.А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 04. С. 30-36.
408. Січевлюк В.А. Етапи еволюції категорії «правова суб'єктність». *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 24-30.
409. Січевлюк В.А. Загальна, універсальна, спеціальна та виключна правосуб'єктність: теоретичні аспекти та прикладні вияви. *Держава і право: зб. наук. праць*. Серія Юридичні і політичні науки. 2019. Вип. 85. С. 4-15.
410. Січевлюк В.А. Загальнотеоретичне дослідження комплексної правової суб'єктності. *Науковий журнал «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 2 (8). С. 14-19.
411. Січевлюк В.А. Значення моніторингу здобутків галузевих доктрин для загальної теорії права (на прикладі досліджень правосуб'єктності). *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 240-246.
412. Січевлюк В.А. Категоріально-понятійне пізнання теорією права змінної природи явища правової суб'єктності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 40-46.
413. Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» у філософії права та у теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 22-28.
414. Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність» як засіб теоретичного пізнання галузевих виявів правосуб'єктності. *Альманах права*. 2018. Вип. 9. С. 266-271.
415. Січевлюк В.А. Категорія «правова суб'єктність»: усталені підходи до сприйняття і розуміння та потреба у їх перегляді. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 3. С. 22-28.
416. Січевлюк В.А. Корпоративне право України. Київ: УІРФР, 2019. 462 с.
417. Січевлюк В.А. Міра адекватності обсягу правової суб'єктності, здобутої абстрактним суб'єктом права. *Recht der Osteuropäischer Staaten*. 2019. № 1. С. 167-171.
418. Січевлюк В.А. Незавершена правосуб'єктність: поняття, види, значення для суб'єктів права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Вип. № 55. С. 59-64.
419. Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. *ScienceRise: Juridical Science*. 2018. № 3. С. 22-29.

420. Січевлюк В.А. Правосуб'єктність у приватно-публічному праві: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. *ScienceRise: Juridical Science*. 2018. № 4 (6). С. 22-29. С. 33-40.
421. Січевлюк В.А. Публічна правосуб'єктність: категоріально-понятійне пізнання в контексті загальної теорії права. *Публічне право*. 2018. № 3. С. 219-230.
422. Січевлюк В.А. Складна правосуб'єктність об'єднань осіб: теоретична конструкція та прикладні втілення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 211-218.
423. Січевлюк В.А. Теоретичні та прикладні аспекти складної правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 14-22.
424. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-е вид. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
425. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
426. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 240-247.
427. Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та історичний аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 615-618.
428. Словник української мови: [в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1971. 550 с.
429. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова). Т. 5. Київ: Наук. думка, 1974. 840 с.
430. Слюсар А. Класифікація суб'єктів трудового права України. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 195-205.
431. Слюсар А.М. Правовий статус суб'єктів трудового права України: теоретико-правовий аспект: монографія. Харків: ФІНН, 2011. 336 с.
432. Совгіря О.В. Структура конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України: теоретико-методологічні аспекти. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 4. С. 105-115.
433. Соколицька К.М. Правосуб'єктність іноземних громадян в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 18. С. 118-121.
434. Сопілко І.М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. *Юридичний вісник*. 2008. № 4 (9). С. 66-70.
435. Спиноза Б. Избр. произведения: в 2 т. Т. 2. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1957. 728 с.
436. Стефанчук М. Поняття й ознаки правоздатності в сучасній цивільно-правовій доктрині. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. С. 125-129.

437. Стефанчук Р.О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4. С. 114-123.
438. Стефанюк Ю.В. Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 1. С. 26-31.
439. Суб'єкти цивільного права: монографія / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Харків: Харків юридичний, 2009. 632 с.
440. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. Москва: Статут, 2000. 299 с.
441. Сумченко І. Особливості розуміння справедливості в китайській філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія Філософія. 2013. Вип. 14. С. 70-75.
442. Сунєгін С.О. Теоретико-правова характеристика статичних та динамічних елементів в романо-германській правовій сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 206 с.
443. Сухонос В.В. Теорія держави і права: підручник. Суми: Університетська книга, 2014. 544 с.
444. Талдикін О. Правосуб'єктність фізичних осіб: окремі аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 55-60.
445. Талдикін О.В. Тестаментоздатність у структурі правосуб'єктності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск, ч. 2, 2017. С. 13-15.
446. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права / Сост. проф. Ф.В. Тарановский. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1917. 534 с.
447. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право. 2014. 512 с.
448. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 444-445.
449. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. 368 с.
450. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Влащенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін. / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС; Освіта України, 2017. 320 с.
451. Терещук М.А. Юридична відповідальність у публічному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 20 с.
452. Тимошенко В.І. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда (із історії політичної і правової думки). *Держава і право*: зб. наук. праць. Серія Юридичні науки. 2017. Вип. 75. 414 с.
453. Тихомиров Ю.А. Публичное право: учебник. Москва: БЕК, 1995. 496 с.
454. Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. Москва: Изд-во г-на Тихомирова М.Ю., 2001. 355 с.
455. Токарев В. Від суб'єкта права до правового суб'єкта. *Право України*. 2014. № 1. С. 182-184.

456. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.
457. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / отв. ред. Иоффе О.С. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. 219 с.
458. Томашевська М.О. Корпоративні акти в системі джерел права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 19 с.
459. Трихліб К.О. Правосуб'єктність. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [голова редкол. В. Я. Тацій]. Харків: Право, 2017-2019. Т. 3: Загальна теорія права. 2017. С. 597.
460. Труба В.І. Суб'єкти цивільних та сімейних правовідносин: спільне, відмінне та взаємозв'язок. *Актуальні проблеми приватного права*. Харків: Право, 2016. С. 26-28.
461. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Нью-Йорк, Chalidze Publications, 1982 (Репринт с изд. типографии С.С. Шевченко, Киев, 1901). 266 с.
462. Туманов А. О способе обоснования Кантом своеобразия права и правовой свободы. *Вестник МГТУ*. 2006. Т. 9. № 4. С. 569-572.
463. Уварова О.О. Роль принципів права у процесі правозастосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 22 с.
464. Удовика Л.Г. Людина як суб'єкт правової системи: особливості розвитку в умовах глобалізації. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 41-49.
465. Уманців Ю. Холдингові механізми інтеграції підприємств. *Ринок цінних паперів України*. 2011. № 3-4. С. 23-33.
466. Уманців Ю., Уманців Г. Холдингові компанії – сучасні форми інтеграції підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 107-110.
467. Ухвала Господарського суду Рівненської області від 22.11.2017 р. по справі № 918/753/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70424730>.
468. Фединак Г.С. Застосування до транснаціональних корпорацій категорії «цивільна правосуб'єктність». *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 336-341.
469. Фединак Г.С. Транснациональная корпорация как участник гражданско-правовых договоров с принимающим государством: монография. Киев: Атика, 2011. 370 с.
470. Финнес Джон. Естественное право и естественные права / пер. с англ. В.П. Гайдамака и А.В. Панихиной. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. 554 с.
471. Фихте И.Г. Сочинения в 2 т. Т. II. Сост. и примечания Владимира Волжского. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. 798 с.
472. Філік В. Правова природа цивільної правосуб'єктності юридичних осіб. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/10927>.
473. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
474. Фомічова Н.В. Тестаментоздатність за часів Риму та сучасним цивільним законодавством. Від римського приватного права до

- права Європи: матер. 15-ї міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2017 р.) / за заг. ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 28-30.
475. Форманюк В.В. Витоки категорії «правосуб'єктність». *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 46. С. 25-31.
476. Форманюк В.І. Вік як умова правосуб'єктності особи. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 55-58.
477. Франклин Б. Однодневка. Символ человеческой жизни. *Американские просветители*. Избр. произведения: в 2 т. / сост. и прим. Н.М. Гольдберга; под общ. ред. и со вступ. ст. Б.Э. Быховского / пер. с англ. Т. 1. Москва: Мысль, 1968. 519 с.
478. Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2006. 360 с.
479. Фролов В.Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.
480. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. с англ. Т. Даниловой. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. 308 с.
481. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. 352 с.
482. Харитонова Є.О., Харитонова О.І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 53-59.
483. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Дихотомія «публічне право-приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 6-11.
484. Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2004. 36 с.
485. Харитонова О.І. Категорія корпоративних правовідносин у контексті цивільних організаційних правовідносин. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2011. Т. 10. С. 324-334.
486. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 29-38.
487. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
488. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
489. Цимбрівський Т.С. Доктринальні підходи до дослідження правосуб'єктності у міжнародному праві. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія Юридична. 2012. Вип. 2. С. 91-100.
490. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Влада права як фактор його ефективності в соціологічному праворозумінні. *Приватне та публічне право*. 2017. № 4. С. 13-18.

491. Чабаненко М.М., Мірошниченко О.О. Співвідношення земельної правосуб'єктності громадян з іншими видами правосуб'єктності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 183-185.
492. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 83-92.
493. Чан Бін Лінь. Традиційні концепції праворозуміння як підґрунтя сучасного права КНР. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2015. № 17. Т. 1. С. 35-38.
494. Чанишева А.Р. Основні організаційні зобов'язання. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 82-87.
495. Черкасов О.В. Окремі аспекти юридичної відповідальності у трудовому праві. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20–21 листопа. 2013 р. Харків: Нац. акад. прав. наук України, 2013. С. 1001-1003.
496. Чикурлій С.О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 214 с.
497. Чубко Т.П. До питання про поняття права. *Форум права*. 2009. № 1. С. 560-567.
498. Чубоха Н.Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 299-302.
499. Чувакова Г.М. Юридичні факти у сфері публічного права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2006. Вип. 29. 364 с.
500. Шабуніна В.В. Еволюція західноєвропейського приватного права (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 16 с.
501. Шаганенко В.П. Роль та значення принципів права в системі права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 303-309.
502. Шамшина І.І. Суб'єкти трудового права: правове регулювання в умовах ринкової економіки. Луганськ: Література, 2010. 448 с.
503. Шамшина І.І. Правосуб'єктність працівника: поняття, підстави класифікації, види. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2010. № 18. С. 21-31.
504. Шапка О.В. Трудова правосуб'єктність молоді: поняття та види. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 24. С. 532-538.
505. Шаптала Н.К. Принципи розмежування приватного та публічного права при регулюванні фінансових відносин. *Форум права*. 2012. № 2. С. 759-762.
506. Шевердіна О. Господарська компетенція органів місцевого самоврядування: правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 57-60.
507. Шевченко Я.М. Актуальні проблеми застосування цивільного права в умовах сучасних суспільних відносин. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 14-16.
508. Шевченко Я.М. Новий Цивільний кодекс – основа ринкових відносин в Україні. *Українське слово*. 1997. № 1. С. 35-44.

509. Шевчишин О. Правосуб'єктність неповнолітніх осіб як передумова дійсності правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 74-79.
510. Шевчук Б.М. Засади функціонування Європейського Союзу. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44 (1). С. 21-28.
511. Шеллинг Ф.В.И. Сочинения. в 2 т. / пер. с нем. Т. 1 / сост., ред., авт. вступ. ст. А.В. Гулыга. Москва: Мысль, 1987. 637 с.
512. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / вступ. ст. Е.А. Суханова. Москва: СПАРК, 1995. 556 с.
513. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Москва: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. 851 с.
514. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: в 4-х вып. Москва: Изд. Бр. Башмаковых, 1910-1912. 805 с.
515. Шопенгауер А. О четвероюм корне закона достаточного основания. Мир как воля и представление. Т. I: Критика кантовской философии. Москва: Наука, 1993. 672 с.
516. Шульга Є.В. Особливості правосуб'єктності осіб в адміністративно-деліктних відносинах. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія Юридичні науки. 2017. № 3. С. 44-49.
517. Шумило М.Є., Андрушко О.В. Держава як суб'єкт юридичної відповідальності перед людиною у кримінальному процесі. *Право України*. 2018. № 8. С. 15-33.
518. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2016. 680 с.
519. Шумило М.М. Розвиток вчення про правовідносини в сучасній українській юридичній науці. *Держава та регіони*. Серія Право. 2014. № 3. С. 13-17.
520. Щербина В. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 1. С. 111-117.
521. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.
522. Энциклопедический словарь Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К». Т. 13. Петроградъ, 1915. 479 с.
523. Эрлих О. Основположение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: Университетский издательский консорциум, 2011. 704 с.
524. Юркевич Ю.М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 34 с.
525. Юркевич Ю.М. Поняття та ознаки договору про спільну діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 34 (1). С. 135-139.
526. Ющик А.И. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. Кн. I: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. 2013. 456 с.

527. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11-18.
528. Яковлев В.Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности*: сб. науч. ст. Свердловск: УрГУ, 1978. Вип. 62. С. 39-42.
529. Якушев І.М. Суб'єкти трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2000. 19 с.
530. Яремчук О.В. Трудовой коллектив як суб'єкт трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2005. 22 с.
531. Яремчук О.В. Трудовой коллектив як суб'єкт трудового права. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 1. С. 186-189.
532. Яремчук С. Інститут відповідальності держави перед особою як форма реалізації гарантій прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Юридичні науки. 2017. № 861. С. 567-573.
533. Яценко Н.Г. Цивільна процесуальна правосуб'єктність суду. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 51-56.
534. Austin John. Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law. In two vols. Vol. 1. London: John Murray, Albemarle street, 1869. P. 368.
535. Austin John. The Province of Jurisprudence Determined. London: John Murray, Albemarle street. 1832. P. 5-6.
536. Bacon Francis. Novum Organum or True Suggestions for the Interpretation of Nature. Edited by Joseph Devey, M.A. New York, 2014. URL: <https://www.gutenberg.org/files/45988/45988-h/45988-h.htm>.
537. Berman Harold J. Law and revolution, II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. London, England, 2003. P. 119.
538. Green Elizabeth. Buildings and landmarks of 19th-century America: American society revealed. Santa Barbara, California: Greenwood. An Imprint of ABC-Clio, LLC, 2017. P. 31-32.
539. Rouwenhorst K. G. The Origins of Mutual Funds. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.9647&rep=rep1&type=pdf>.
540. Sichevliuk Volodymyr. The issue of legal subjectivity of management bodies and structural units of a legal entity. *Eureka: social and humanities*. 2019. Vol. 6 (24). P. 37-42.
541. Smith B. Legal personality. *Yale Law Journal*. 1928. Vol. XXXVII. № 3. P. 283-299.
542. Spenser H. Progress, its law and cause. Humboldt Library of Popular Science Literature. № 17, vol. II. New York: J. Fitzgerald, 1882. P. 234.

Список скорочень

АР Крим	–	Автономна Республіка Крим
АТ	–	акціонерне товариство
ВР України	–	Верховна Рада України
ГК України	–	Господарський кодекс України
ГПК України	–	Господарський процесуальний кодекс України
ЄС	–	Європейський Союз
ІСІ	–	інститут спільного інвестування
КЗпП України	–	Кодекс Законів про працю України
КК України	–	Кримінальний кодекс України
КМ України	–	Кабінет Міністрів України
КУА	–	компанія з управління активами
КУпАП	–	Кодекс України про адміністративні правопорушення
КФ	–	корпоративний фонд
НАЗК	–	Національне агентство з питань запобігання корупції
Нацкомфінпослуг	–	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг
НБ України	–	Національний банк України
НКЦПФР	–	Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку
НПФ	–	Недержавний пенсійний фонд
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ПФГ	–	промислово-фінансова група
СК України	–	Сімейний кодекс України
ФДМ України	–	Фонд державного майна України
ЦК України	–	Цивільний кодекс України
ЦПК України	–	Цивільний процесуальний кодекс України

Summary

The monographic research is focused on the theoretical and applied framework of the evolution of the category «legal subjectivity».

The monograph contains a certain historical fragment, which describes the stages of the primary worldview understanding, and subsequent, really scientific study of essential aspects of legal subjectivity by human thought. In particular, it is pointed out that the legal science on the theoretical reconstruction of the phenomenon of legal subjectivity demonstrates a fairly clear logic of development. The first stage was an encyclopedic, empirical description of the objectifications of legal subjectivity, accompanied by inconsistent attempts at conceptual theoretical generalizations. In the second stage, by means of idealistic philosophy, the idea of subjectivity, including legal one, was completely abstracted from various forms of its empirical existence. In the third stage, the general theory of law gradually grants the concept of «legal subjectivity» (which was previously a non-independent and divided predicate of the category «subject of law») integrity and independent status, and also provides it with a rich and specific content.

The author's efforts are purposefully focused on identifying the place of the category «legal subjectivity» in the modern theory of law. In particular, the monograph examines the relationship of the category «legal subjectivity» with other key categories of the theory of law – «subject of law», «rule of law», «legal relations», «legal status» and so on. Variants of understanding the category «legal subjectivity» that are available in the modern theory of law are highlighted, and the author's own point of view on these issues is presented. In particular, according to the author, the phenomenon, which in legal science is called legal subjectivity, is a part of objective law, which, on the one hand, is available to a social subject as a resource that can ensure the legitimate realization

of its individual interests in society and, on the other hand, it is used by society as a means of purposeful counter-influence on the behavior of such a subject in order to implement and protect the interests of all other social figures. In short, we can say that legal subjectivity is a fragment of objective law that has become an attribute of a social subject. The latter's legal subjectivity means that such a social subject is a legal actor, namely, subject of law. Accordingly, the category «legal subjectivity» denotes the legal content of the volitional and personalized form that each social subject arises.

It is argued that the structure of legal subjectivity is fundamentally three-element and includes legal capacity, delictual capacity and active capacity. The first two elements characterize the «objective» aspect of the phenomenon of legal subjectivity (they reveal the dispositions and sanctions fixed in the rules of objective law which are applicable to the legal actor), active capacity – highlights the «subjective» component (denoting features of abstract or specific social subject as a carrier of legal resource).

The research has a clear epistemological orientation. This turns out to be in the author's focus on the verbal, conceptual and categorical aspect of that cognitive relation, which arises between the inquisitive human mind and the legal reality within the chosen sphere of investigating, on the creation of a number of notions that allow us to know the genera, types and varieties of this legal phenomenon. To achieve this goal - fully reveal the epistemological potential of the category «legal subjectivity» in relation to legal science as a whole – approaches, formed in the course of theoretical research of the phenomenon of legal subjectivity by using categorical and conceptual devices of sectoral science (civil law, doctrine of economic law, administrative law, etc) were critically rethought by the author, devoid of sectoral limitations and developed in the part that makes possible their ability to be a methodological tool of a general theoretical scale. Thus, on the one hand, the general theoretical significance has the idea of the key value of legal capacity, which comes from civil law and is supported by the doctrine of other branches of private law, on the other hand, the idea of delictual capacity as an independent structural element

of legal subjectivity, which was developed mainly in the doctrines of public-law branches.

The result of the theoretical and applied search was a number of new notions formulated, in particular, as markers of numerical differentiations of the phenomenon of legal subjectivity, which are available in modern legal reality, namely: «universal legal subjectivity», «special legal subjectivity» «exclusive legal subjectivity», «incomplete legal subjectivity», «fractional legal subjectivity», «fragmentary legal subjectivity», «combined legal subjectivity», «simple legal subjectivity», «complex legal subjectivity», etc. Features of «public legal subjectivity», «private legal subjectivity», «private-public legal subjectivity» and other notions are highlighted. Most of the notions proposed by the author are new, and those that have already been introduced into the general theory of law, marked by the peculiarity of the author's understanding of their content, functions and place in the categorically-conceptual space of legal science.

At the same time, according to the author, the notion of «complex legal subjectivity» has an especially significant methodological potential, the application of which sheds light of the system approach to the still unresolved issues of legal subjectivity identification of those social entities that have not reached the status of a legal entity (family, labor collective, contractual and corporate associations such as general partnership, holding group, etc) or cannot be reduced to such a status without losing an adequate understanding of their nature (territorial community, ethnic group, commonalty, state, associations of states).

General theoretical and applied aspects of the category «legal subjectivity» are considered in statics, and, as required by the research topic, in the process of their evolutionary changes (that is, in general and individual dynamics). It is emphasized that the phenomenon of legal subjectivity is developing through an evolution, the result of which is the appearance of previously unknown subjects of law. Evolutionary changes in legal subjectivity are generated on that horizon of legal life, which is designated by the philosophical category «singular». Over time unique objectifications of legal subjectivity are scaled and form stable differentiation of this legal phenomenon.

The author notes that the volume of legal subjectivity available for subject of law is a dynamic value. The presence of deformations in the volume of legal subjectivity negatively affects the potential of the relevant subjects of law, and also undermines the implementation of public and/or private interests of other persons in legal relations. In particular, the insufficient volume of legal subjectivity limits the legitimate will of the subjects of law, negatively affects their socially useful activity and/or hinders their development. The excessive volume of legal subjectivity complicates the implementation of the will of subject of law, since it is aimed at servicing the field of activity, that is too large by the number of heterogeneous directions or by the scope. Getting by the subject of law an excessive legal subjectivity resource is characterized by the greatest extent of public risks, since it is always combined with an objectively unjustified limitation of the scope of legal subjectivity of other social figures.

The monography highlights the realities and possibilities of pragmatic implementation of this category in legislation and law-enforcement practice. The author has chosen those areas of legislative regulation, which are most relevant for today and concerning the complex legal subjectivity inherent in the associations of persons, administrative-territorial entities and the state.

Given the importance of the institution of a legal entity for modern society the author clearly formulated his vision of the problem of legal subjectivity of management bodies and structural divisions of legal entities. It is noted that management bodies and other internal structures of legal entities do not have their own legal subjectivity. Through the organizational structure of a legal entity its personal legal subjectivity is realized in all dimensions of its existence. Accordingly, the existence of an internal sphere of legal subjectivity, which is operated by the structural elements of a legal entity, does not in any way create the status of legal entities for such entities.

However, the legal system of individualization of the management bodies and divisions of a legal entity creates the basis for effective internal corporate and/or administrative control over the activity of such entities and also allows an external regulation of the volume of legal subjectivity of

certain internal structural elements of a legal entity in order to implement relevant public interests in its activity.

It is pointed that the creation of a system theory of legal subjectivity (in the form of a section of the general theory of law with a relatively autonomous subject of research, specific methodological tools and its own conceptual apparatus) will be a serious step of legal science towards the understanding of those regularities which are of fundamental significance for the legal reality as a whole. This is important for the theory of law as the basis for effective legal practice.

Content

Introduction	5
Section 1. Historiographical aspects and methodology of cognition of the legal subjectivity phenomenon	
1.1. The occurrence and development of primary ideas about legal subjectivity	19
1.2. Formation of categorically-conceptual cognition of the phenomenon of legal subjectivity in the theory of law	47
1.3. Methodological foundations of the general theoretical study of legal subjectivity	64
Section 2. Legal subjectivity: modern descriptions and theoretical approaches	
2.1. Legal subjectivity as a category of general theory of law	85
2.2. Approved approaches to understanding the content, place and significance of the «legal subjectivity» category	100
2.3. The «legal subjectivity» category: definition, structure, predictive possibilities	131
Section 3. Categorically-conceptual instrumentation and cognition of differentiations of legal subjectivity	
3.1. Universal, special and exclusive legal subjectivity: a definition for notions	146
3.2. General notion of incomplete legal subjectivity and terminological classification of its types	165
3.3. Combined legal subjectivity: notion and types	181

3.4. Content and theoretical significance of the notion of «complex legal subjectivity»	197
Section 4. The category of «legal subjectivity» in public, private and private-public law	
4.1. The category of «legal subjectivity» in the fields of public law	220
4.2. Application of the «legal subjectivity» category in studies of private legal subjectivity.	244
4.3. The «legal subjectivity» category and cognition of the specifics of private-public subjectivity.	266
Section 5. Dynamic characteristics of legal subjectivity	
5.1. The variability of legal subjectivity and the categorically-conceptual apparatus of the theory of law	293
5.2. Stages of the dynamics of individual legal subjectivity	308
5.3. Dynamics of the volume of individual legal subjectivity.	328
Section 6. Pragmatic descriptions of the «legal subjectivity» category	
6.1. Legal subjectivity of associations of persons: applied embodiments of theoretical approaches	348
6.2. Complex legal subjectivity of the administrative-territorial entities and the state.	370
6.3. Legal subjectivity individualization of the management bodies and structural divisions of a legal entity	391
Conclusions	410
References	423
List of abbreviations	454
Summary	455

Наукове видання

СІЧЕВЛЮК Володимир Антонович

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»
(ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ)

Монографія

Підписано до друку 20.02. 2020.
Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 26,85. Обл.-вид. арк. 23,15.
Наклад 300 прим. Зам. № 12/05.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел./факс (044) 278-02-23
E-mail: yurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел./факс (044) 424-40-69